नं: ५०१

काव्य प्रकाश:

पत्राणि १६८

5

नं० : ५०१

काव्यप्रकाशः

पत्राणि १-६८

नं० : ५०१

काव्य प्रकाशः

पत्र सं० : १-६८

पे०२९४

नं० ~~५९९९~~
५८०१

१६८ पत्राणि

अथ ग्रन्थः पत्राणि
प्रसिन केव लं ग्रंथं लेख नत्रमा
त पत्र च नु क्र न्यू न ता ले षं कृत्तमलि
जागदी क्षत्रः

का॰
टी॰
१

ॐ श्रीशंकरो जयति नमः शारदायै ॐ प्रणम्य शारदां काव्यप्रकाशे बोधसिद्धये पदार्थविंशतिद्वात्रिंशति कंठस्य र्थ्यते

अथात्र शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धविद्यामायाकलाविद्यारागकालनियति पुरुषप्रकृतिबुद्धिमनोहंकारश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा

घ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थशब्दस्पर्शरूपरसगंधाकाशवायुवह्निसलिलभूमयः षट्त्रिंशत्तत्त्वानि वर्गस्मिन्पतितानि ते विद्

रूपेण स्वविमर्शे तत्स्वरूपे शास्त्रे वेद्यप्रपञ्चपचारेऽपि सर्वथाप्ययेवद्यस्वतंत्रनरस्यापि शतानि सर्वे स्थितानि तथा हि देहे पृथ्वी काठिन्ये

नद्रवा १ यदुष्णं तत्तापः २ यद्दीप्तं तत्तेजः ३ यत्स्पन्दनं तन्मरुत ४ यत्सावकाशं तन्नभः ५ तेषां तेषां च पंचतत्त्वस्म

रूपत्वात्तद्गुणित्वविभागा गंधरसरूपस्पर्शशब्दास्तन्मात्राणि १० तद्ग्राहीणि पंचज्ञानेन्द्रियाणि घ्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोत्रा

णि स्वस्वव्यापारं कुर्वंति पंचकर्मेन्द्रियाणि देहव्यापकानि विशिष्टस्थानेषु स्फुटानि तद्यथा वाक्पाणिपादपायूपस्था

नि जल्पनग्रहणगमने उत्सर्गविसर्गानंदेन स्वात्मनि विश्रमणमित्येषां समस्तानां धर्माः २० संकल्पकारि मनः २१

निश्चयकारिणी विकल्पयति विवचारिणी बुद्धिः २२ एतावत्स्वभिमानकारी अहंकारः २३ एषां कारणं सत्त्वादि

गुणत्रयं तेषां साम्यावस्था प्रधानं प्रकृतिः २४ तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता पुरुषः २५ तस्यैक विशेषविषये योजनिका नियतिः

२६ योऽस्तभविष्यद्वर्तमानतया संसद्रूपमाकलयन्भावानपि तथाकलयति स सोऽयं कालः २७ विशिष्टविषयासक्ति

जनको रागः २८ बुद्धितत्त्वानि विविक्तेच वस्तु यया पश्यति सा सा विद्या २९ यया किंचित्कर्तृ समर्थो भवति सा

सा कला ३० इयत्तावेद्यकत्वापसार्यकारणं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मायां २२ ययापश्यतुरुषस्वस्वरूपं प्रकाशयितुं प्रारभ्यते सा शुद्धविद्या २३ यस्यामवस्थायां स्फुटानेनान
र्थोन्स्वात्मसमभेदेन पश्यति अहमेते पदार्था इति सा ईश्वरावस्था २४ यस्यां तनानेव स्फुटीभूतानहमेते इति
अभेदेपि प्रधानतया मानानि वपश्यति सा सदाशिवदशा २५ ययास्वरूपैकभूतांस्तान्सर्वान्स्वरूपान्स्वपत्रान्सपश्य
ति सा शक्त्यवस्था अनादिनिधनात्मा ...तिज्ञानात्मा २५ यस्यां स्वरूपमेव शुद्धं भाति सा परशिवावस्था २६ सा
मरूपमेतत्द्वैविध्ययापरामृश्यते मायामेव विमृशन्नवस्थीयते इति शिवागमप्रसिद्धा षट्त्रिंशत्तत्त्वदीलातपितसकलानि
तपटलः प्रकटितसत्यस्वरूपश्चिदानन्दघनः राजानककल्लोतिलको मम्मटनामा देशिकवरो लौकिकसर्क
वस्य प्रकाशनेप्रधानोपि आत्मतत्त्वं ततस्तत्क्रमाद्विद्यातत्त्वं ततो योजयेत् अस्मिन्मामातृविद्येयामनः संकल्पयते स
कल्पः क्रमतो ज्ञानमुत्पन्नं युगपत्स्थितं तस्मान्नास्ति परा विद्या यस्मादमानविद्यते विन्दते ... युगपत्सार्वज्ञादि
गुणसरान् ततश्शिवं जयेत् ततः परं परमकारणं पदमस्मिन्नित्यादि ... शिवतां ब्रजेत् इत्यादिश्रीस्वच्छ
न्दशास्त्रोक्तदृशाः तत्र ... प्रकाशादिशब्दाभिसंज्ञितस्वरूपस्याभिन्नस्य ... प्रकाशस्याभि
वतत्त्वस्य प्रकाशिका मा भेदप्रथोन्मीलिका शुद्धविद्या प्रथममेव तात्पर्येण ... ग्रहायदर्शयति ॐ ग्रन्थारम्भे वि
घ्नविघातायसमस्तविनेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्समादरति ग्रन्थस्य काव्यप्रकाशापरनाम्नः शिवतत्त्वप्रकाशस्यारम्भे वि
कीर्णिया विद्यास्वप्रकाशप्रतिबन्धकाः स्वस्वरूपाख्यातिभेदप्रथाकरणे मायादयः पाशभूताः तेषां विघाताय
विशिष्टोदातः पुनरनुस्मादादस्तेनाभावः तदर्थं समस्तविनामायातिरोधनायामोक्षवीर्यावामीष्टा... शक्तिप्रथम

का॰
टी॰
२

स्वतन्त्रभूता वागीशीदेवता: विश्वस्यैव वर्गस्य क्रीडाविजिगीषाव्यवहारस्थापयतीम्भूता शुद्धविद्यातां परामृशतीति शि-
ष्यानुग्रहार्थं संस्त्रविकरोति ॐ नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् नवरसरुचिरां निर्मिति-
मादधती भारती कवेर्जयति कवेः परामर्शात्मनः शिवभट्टारकस्यैव वागीशीस्वरूपस्य स्वप्रतिभा भारती शुद्धविद्यास्व-
रूपा वागीशी जयति सर्वमेव मायादिक्षित्यन्तं तत्त्ववर्गमभेदप्रथोपस्थापनेन स्वभावेन वर्तते कीदृशीं निर्मितिं
नियतिपल्लवलक्षणतात्त्विकस्थितिसंहारान्मायादितत्त्ववर्गस्य स्वरूपादधती धारयन्ती अथवा शिवस्यैव निर्मितिं सम्य-
ग्रूपा स्वात्मानमादधती पोषयन्ती निर्मितिं कथंभूतां तत्त्वैस्तत्त्वानां वा मायादीनां पञ्चकेनावरणेनाभिलाषेण च विरहिता न
थाचोक्तं श्रीमत्स्वच्छन्दे शुद्धविद्यातत्त्वे वामादिभुवनविचारे वामया सृजते विश्वं ज्येष्ठया पालयेत्ततः रौद्र्यालो-
कान् संहारं करोति सैकरूपा प्रभुः कालकलनियतिस्वतन्त्राणि विकल्पेनाके वलस्ततः बलमध्यस्थया सर्वबलं स-
माप्नोति वामया दमयमादमयन्तात्मनः सैकस्वरूपकं तथैव परमस्थानं तत्त्वमात्रं परमेश्वरं इति निर्मितिं पुनः
किंभूतामनन्यपरतन्त्रामिति न विद्यते स्वस्वतन्त्रभेदेन न तत्प्रकारा यस्याः सामायायां हि सति बहवो भेदाः न तत्प्रकाराः शु-
द्धविद्यायां तु भेदप्रथोन्मीलनमथ समापानं कल्याणं तस्मिंश्च किंचित्परतन्त्रमिति स्थितिः अथवा नास्य कस्यचिन्मा-
यादि तत्त्वस्याधीना सर्वोपरि वर्तित्वात् तथाचोक्तं तस्मात्सदाशिवस्य शुद्धविद्या यस्मात्समाना विद्यते इति अत एव ह्ला-
दैकमयीं ह्लादो निरतिशयानन्दस्वरूपेण शिवेनैकस्वरूपा सर्वे तत्त्वात्स्थिरतादिदोषाः एतेन तत्त्वानि समलम्ब्य शक्ति-
अनन्तशक्तस्य विभोर्विचित्राः षडङ्गरागा निमहेश्वरस्येवं गुणषट्कस्य प्रापणात् तथाचोक्तं विन्देत्स्वतन्त्रयुग

२

पद्मार्कसादिगुणसमवायिनिमित्तविरहानेविहृतात्मेदेतेनतयोर्द्वयोरेवविद्योतिप्रयोगादिति तथैवनियतेति इहवि
द्यातन्नेनियतिनन्नमदर्वीयमानानन्नकृतेनानियमोनसम्भवतीत्यर्थः इमेवंहस्योपदेशोपनिसङ्गन्याममङ्गलकारि
कयाब्रह्मसृष्टिलोकोनन्यपरिभूताविकासवास्यकार्यमप्याह कवेःकाव्यकर्तुःकाव्यविवेचकस्यसहृदया
स्यवाभावनीयामनुग्रहापीदेवबालीजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते किम्भूतानिर्मितिंनिर्माणंकाव्यस्यकरणमादधतीश्र
यन्तिनिर्मितिनिर्मितिनांमितिप्रमाणस्यमकृयापरिच्छेदामादधतीपोषयन्तीनिर्मितिं कीदृशीं नवेति नवभिर्व
काःश्रृङ्गारवीररसाःशृङ्गारादयोयस्याःकादशकामावनपवर्करुचिरारमणीया तथाभूतमिति प्रथमस्यशाहस्यार्थस्य
वानायत्राशब्दार्थयोर्हिविभावाद्यभिधानपर्वोपदेशेन रसमनुभवतः स्फुटःस्वप्रकाशानन्दस्वरूपोत्तानवविधा
निवर्ण्यमाणनीयमावेसेकरूपतानवाकार्योनवत्वाण्यमित्यर्थः अथवा विवेचकादमस्यनपरन्तुमाकिनविवेचा
केनतद्वैचयामितियावत् एवंह्लादयतिह्लादस्वमत्काररूपःपरमानन्दएवैकःशोकादिभिर्नमिश्रः प्रचुरोयस्या
सा तादृशी अत्रचेतनगर्भविशेषणमाह नियमाकारणसहशोकार्यति कार्यकारणभावनियमेनकृतोयोनि
यमः लोकेहर्षकारणप्रियदर्शनादेर्हर्षो जायतेशोककारणान्मदर्शनादेःशोकएवेत्येवंरूपः तेनरहि
ता काव्येशोकादिकारणेभ्योपिहर्षोत्पत्तेर्वासत्वैःतथाबहुतिकादयः सत्वोद्रेकादविकृतस्वप्रकाशानन्दवि
न्मयः वेद्यान्तरस्पर्शशून्योब्रह्मास्वादसहोदरः लोकोत्तरचमत्कारप्राणःकैश्चित्प्रमातृभिः स्वाकारवदभि
न्नत्वेनायमास्वाद्यतेरसः प्रतीयमानात्ययश्चैस्यपरिःसम्पदिष्टःरवेवत् करुणाद्यारसाः प्रातैःप्रोटोतन्दत

का॰
टी॰
२

यामतः अलौकिकप्रभावं तेनैतेभ्यो रसनिलीनतया सहजत्वाच्च सर्वेभ्यः स्याच्छस्वरूपमिति स्थितिः सर्वत्रक
रणत्वमस्य रससेवोपपादनात् भेदगामायणादीनामसंख्याकः खेदहेतुता तथा तेनामपादानप्रेमकल्लोलवा
सितिः श्रीमद्रामायणेतिसंपूर्णयाद्धनमाल्कथमिमादि तथाचारोमावरुमालग्रन्थार्थबीजभूतायां कारिका
यां कल्लोलकारसमूहपद्मेपत्रं यथोयथव्यतिरेकमुखेन तद्व्यार्थमाह नियतिशक्त्या नियतरूपासावङ्कः खेदमो
हस्वभावापरमाणवाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्राप्रकृस्मातवहस्येवास्ते सैनादर्शीब्रह्मणोनिमि
त्तिनिर्माणमेतद्विलक्षणलक्षणकविवाङ्निर्मितिः अत एव जयति जयमर्थे तवतमस्कारश्चाक्षिप्यते इमस्ताः प्रसा
स्मिप्रणतस्यतिलभ्यते तद्विपाकेष्वतायामेदेतत्रंतेसनिरूप्यन्ते यस्मान्निरूपयसेषा नियतिस्तेन कथ्यते इसो
वेद्यावागमोक्तस्य नियतितनतस्पर्शस्याधर्माधर्मयोर्नियमस्य मर्थेनातियतेवेन ताचतन्वादिकैरूपयस्मान्नाहृद्यी
अत एव रसविसादि श्रीमद्वैतिविसादात्मकाप्रकाशाप्रहसितनियमार्थाः अत्र सान्यामिभवाश्रयजनतमिथुन
हनयश्च गुणाइति मोक्षश्चामतात् प्रकृतिः त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहस्वभावा तथा परमाण्वादिचतरूपादानस
मवायिकारणं कर्मादि च तत्सहकारितिमित्रकारणं तयोः परतन्त्रा कार्यं तनया नियतरूपाभ्राङ्गविती षड्रसैस्तादि
रुचितात् सा प्रसिद्धा एताहशीमम नन्तरोक्तधर्मवतीब्रह्मणो निर्मितिनिर्माणं वतद्देशविधिभूततमगणः स्वप्नतः प
तस्याः कललक्षणाविहस्वलक्षणाकविवाचो निर्मितिः तथा च जयतीति लभ्यते इमेतेन वाक्येन लक्षणमूलम् ॥८

ध्येऽजनयानमुक्तागात्मकेवस्तुध्येयंव्यतिरेकेणाहत्मर्थकथनाद्व्यतिरेकालंकारोध्येयः सर्वस्याः कारिकायाः वाक्यं
ध्वनेर्नतुकवर्भारतीविषयोरतिभावोध्येयइतिविवरणकाराः गुरवस्तुमत्रापिभावध्वनिरितिमन्यन्ते स्वव्याख्यायामहुः।
किंतज्जयतीतिपदद्योत्योभारत्यादिविषयोत्सिद्धयोगितयोत्साहःप्रकृतितयावीररसध्वनिरत्रस्वाभिमतइत्याहुः आ-
दिवाक्यप्रयोजनमभिधेयप्रयोजने प्रतिपादयितुमाह श्रोतृप्रवाहोत्साहमाह सिद्धयेइतिशब्दक्रमप्रसिद्ध्यादिवाक्यम
वतरणिका पूर्वप्रयुक्ते इष्टाभिधेयस्यप्रयोजनमाह काव्यंयशसेऽर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतयेसद्यःपरनि-
र्वृतयेकान्तासम्मिततयोपदेशयुजे अत्रकाव्याभिधेयं यशःप्रभृतिप्रयोजनंग्रन्थस्यायतनस्यकरणत्वात् तस्मै तथा
विवहारस्यवित् ज्ञानेतस्मै कान्तयासम्मितस्तत्पलज्ञावेनोपदेशस्यप्रयोजनेयुक् तस्मै सर्वोस्लोकेचतुर्थ्यः अ-
स्याःकारिकायाव्याख्यामाह कालिदासादीनामिवयशः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिवधनं राजादिगतोचि-
ताचारपरिज्ञानं आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं सकलप्रयोजनमौलिभूतंसमनन्तरमेवरसास्वादसम-
द्भूतंविगलितवेद्यान्तरमानन्दंप्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यःसुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीति-
हासेभ्यश्चशब्दार्थयोर्गुणभावेनरसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतयाविलक्षणंयत्काव्यंलोकोत्तरवर्णनानिपुणकवि-
कर्मतत्कान्तेवसरसतापादनेनाभिमुखीकृत्यरामादिवद्वर्तितव्यंनरावणादि वदित्युपदेशंचयथायोगंकवेःस-
हृदयस्यचकरोतीतिसर्वथातत्रयतनीयं काव्यंकवेस्तत्कर्तृत्वपुनःपुनःसहृदयस्यपरस्यकस्यश्रोतृत्वेऽपियशः।
करोति अनेनसम्यक्कृयाकृते अनेनसम्यक्कृयाजातमितिख्यातिर्विधेया कवेः केषामिवकालिदासादीनां।

भिवेमन्त्रलिंगात्संख्याविभेदेपि उपमानोपमेययोरिति अभियुक्तस्मरणादेकवचनस्यापि बहुवचनेन सङ्गता विभक्तिपुरु।
षैकैक उपमानोपमेययोरिति अभियुक्तस्मरणादेकवचनस्यापि बहुवचनेन सम्बन्धः अत्र कालिदासादीनां कवि
रूपेण सहृदयानां स्वयमूह्यं राजादिगतेति राजगुरुप्रभृतिसमीपकथावर्तितं एककथानिवर्तितं व्यामित्यवधू-
पदेशोचितस्याचारस्य करणीयस्य परिज्ञाने सकलप्रयोजनेति धर्मार्थकाममोक्षप्रयोजनानीति तेषां मौलिभू-
तस्य मोक्षस्य तत्त्वया मोक्षस्य समस्तेनेत्याह रसवत्त्वेनेति निरूपिते एवं यशप्रभृति इत्यादि सद्यः परनिर्वृतये इत्यनेन प्रयोजनत्वा-
विहत्य अभिधेये काव्ये सर्वविशेषणविशिष्टानि प्रभृतयः इत्यादि इदं कविति प्रभोराज्ञायां यथा न मतमविचार्यैव लो-
के प्रवृत्तिः तथा वेदेपि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि वाक्येषु उपपत्तिमनपेक्ष्य शब्दश्रवणमात्रा-
त्प्रवृत्तिः अतएव वेदशब्दः प्रधाने वेदादौ इत्यादि शब्दात् स्वनेयेग्रहणं वेदादीनि वचनानि शास्त्राणाम्परस्परवादनाति
तेषां विलक्षणमिति सम्बन्धः सुहृत्सम्मितेति यथा हितं तदहितनिदर्शनेन सुहृन्मित्रं प्रति हितोपदेशेन प्रवर्तय-
ति तथा सुहृत्सम्मिता स्मृतयः स्वार्थितस्य पाप्मानस्य दर्शिकाः अतएवार्थाभिधायिपदवत्तामर्थवत्त्वं न तु शब्दपि
इतिहासपुराणादिषु तिनिहासाहं तात्पर्यकथनानि तत्पुराणाद्यन्तर्गतानां विधिनिषेधप्रचोदनानां तेभ्यो विलक्षणं अत्राह-
शुं अत्र हेतुमाह शब्दार्थयोर्गुणभावेनेत्यादि इदमत्राकूतं काव्ये हि शब्दार्थाभ्यां विभावादयः प्रत्याय्यन्ते तेना-
नुभावनाया प्रवर्तिते सहृदये पानकरसवद्विभावादिसमूहालम्बनात्मकचमत्कारस्वरूपः स्वयमेवाविर्भूता-
नन्दस्वात्मको रसः प्रकाशते इति वक्ष्यमाणत्वाद्रसस्यातिगतिं भूतो व्यापारो विभावादि प्रत्याय्यते तस्मिन् श्रवणेन

या नदर्थं प्रयोगाच्छब्दार्थयोर्गुणीभावेनाप्राधान्येन तदेतन्नावेदादेरिति हासादेश्च विरुद्धलक्षणं विलक्षणं यत्काव्यं
लोकोत्तरे रसादिलोकोत्तरस्य लोके प्रमादिभिः कारणादिभिः रसादिनावदस्मात् स्याल्लौकिकस्य रसस्य वर्णनार्थं
निपुणेनयः सपक्वकविः नतस्य यत्किंचिच्छब्दार्थमात्रप्रयोजकः तस्य कवेर्यत्कर्मतत्काव्यं यथा कान्तासम्मितास
तापादनेनैवेति तैः स्वात्मन्यभिलाषोत्पादनेन रसानन्देन च कान्तन्मनाभिमुखीकृत्य यत्किमपि स्वाभिलषितं कोतन्त
कारयति तथा तन्मयीमिनैतेन तया काव्यमपि सरसतया रसास्वादानुभवसंपादनेनाभिमुखीकृत्य सत्कर्माचरण
द्रामः सर्वसम्पज्ञाजनमभूत रावणास्तद्वक्रमेसंपज्ञाभ्रष्टश्चान्तः शुभमेव कार्यं तत्शुभं स्युपदेशं करोति वश
ह्लादप्राग्रादीन्समञ्चितेति यथा येभामिति राजादिगतो विनाज्ञारपरिज्ञानस्यग्रामादिवद्धृतितं चेनरावणा
दिवद्विस्युपदेशस्य च स्पष्टद्रर्थेनेवयोगोनतकविनापि केवलतया प्राग्रेव सिद्धत्वात् अन्यथा तद्वर्णनानुप
पत्तेश्चसाति सर्वाणिद्वयोरपि प्रतिभावः इत्येतोहेतोः सर्वथासर्वैः प्रकारैः काव्यव्याख्यानादिके सत्काव्यस्य करणेपि
वारतोवचयतनीयस्तत्राह काव्यः एवमभिधेयप्रयोजने प्रतिपाद्य कारणपूर्वकं कार्यं स्यादिति यस्य प्रथमं का
रणविवक्षुः मावत्सर्णिकांकारिकामाह अस्य कारणमाह शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्र
सृतेवा हसनीयंस्यात लोकस्यस्थावरजङ्गमात्मकस्य लोकवृत्तस्य शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोश
कलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां काव्यानां च महाकविसंबन्धिनां आदिग्रहणादितिहासादीनां

वविमर्शनात्मस्मृतिः काव्यं कर्तुं विचारयितुं च येन जायते तत्तदुपदेशेन कारणेन योजनेन च येन प्रसिद्धप्रसिद्धिरिति त्रयः स
मुदितानां न तु व्यस्तानां तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः अस्य काव्यस्य कारणमुत्सन्नो विवेचने
वहेतुः शक्तिरिमादिशक्तोस्तनया कार्यकारणशक्तिर्भावनाकवित्वस्य बीजरूपः प्रतिभापरपर्यायः सम
वायिकारणसंस्कारविशेषो भावनावेगस्थितिस्थापकेत्यस्ति विधोऽपि भावनाख्यसंस्कारगुणस्यैव हि ग्रहण
विशेषोक्तिः काव्यशक्तेर्भावितिरेकेण कार्यकारणतां हि दृश्यति यत् वितेनमादिना त्र प्रमेयत्वात् सेन प्रस्तुते व
ति कवित्वानां शक्त्या भावकत्वमपि सहृदये तन शक्त्यभावादतथा विवेचितेऽपहासास्पदमिति विवेच्यविवेचकतो
क्तिः लोकप्रेमादिविमर्शनात्मकरूपमुत्पन्नसंस्थानानन्तरमेव शक्त्याख्यसंस्कारविशेषरूपासक्तिः सातिशायता
योत्पत्तिः तथा च शास्त्रे संस्कारजातमदृष्टः स्वादिविशेषयति माध्योक्तिः उक्तः स्वादिना तथापि संस्कारः पटुप्रमया
दृढप्रमया अभ्यासप्रमया चाद्यपुनर्जायते तथाहि विद्युदुत्पत्त्यादिदृष्टान्तमानेनोत्तमानेत्र वार्थेश्च पूर्वसंस्कारम
पेक्षमाणदृढतरसंस्कारसमयात्मनमनसोः संयोगात्संस्कारातिशयो जायते इति तस्मात्सिद्धमेतत् भावनाख्य
संस्कारो जन्मान्तरीयतया उपलीनोऽपि निपुणतया अभ्यासेन च पुनरतिशयं प्रापितः काव्यस्य रचने विवेचने च हेतुः
रेकवचनाभिप्रायः तथाहि काव्यस्य रचने विवेचने वा शक्तिः समवायिकारणतोऽसमवायिकारणत्वादिभेदेन शक्ते
गुणस्यानेकोत्पत्तिः समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादसमवायिकारणमात्मनादनुक्रमपदे अभ्यासस्तु निमित्तक
रणं तथा चाकेकक कवित्वं जायते शक्तेर्वर्धतेऽभ्यासयोगतः तस्य चाहं तानेक्षत्रोत्पत्तिस्तमारोपयामीति एवमवसा

मेरुपि नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलं अमन्दश्चाभियोगोस्याः कारणं काव्यसंपदः प्रतिभाकारणं तस्मात् ।
स्मृतिर्मत्तविमोहणं अत्रेणासनिहृदयमास्यः काव्यस्योपावश्यिनिर्दिशति यत्र कालिदासादीनां बहुशस्त्रमभ्यासोभ्य
विनेवश्चाबहुलाभसभोत्रेणकाविनास्फुरतिर्दिशति नन्वपिप्राचीनमेकाव्यमहदविताविनतयाकश्यसत्येयाविनिसिद्धं अ
थ देवस्थनतरंकाव्यमलवारोणविवक्षः अदोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतं रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्ति
प्रीतिं च विन्दति नतिवाहि गुणाणवालांकि मत्स्यास्यजाह एवमस्मकाव्यप्रकाशकृतपमाह तददोषौ शब्दार्थौ स
गुणावनलंकृती पुनः क्वापि दोषगुणालंकाराणां स्वरूपं तेनाभिधास्यति तदाह यत्सर्वत्रसालंकारौ क्वचित्स्फु ।
टालंकारविरहेपि न काव्यत्वहानिः दोषगुणालंकाराणां स्वरूपमाह शब्दार्थयत्तत्र लद्दाणीयत्वान्न स्याताम
विस्मृतानिर्दिष्टाः अत्र तद्देशमात्रेण तददोषाविसादिना कृतेषु शब्दार्थाविसेनेनतत्रपदमेव सान्द्रा तु काला
तलिकास्मादिना द्वितीया ह्यस्मिन्वपमाणे काव्यत्व शब्दार्थावुद्दिष्टौ न नयोकाव्यनयथाकथंचित्समुपा ।
समानौ अतएवमादोषावितरव्ययत्वेततेऽनिति मान्यादोषशब्दार्थावेवापितावमताव्काव्यमतिप्रसक्तिः नस्मात्सि
द्धमेवकाव्यलक्षणंप्रान्तम स्वरूपमव्समादिश्यते भोगायतनं मूर्तौ शब्दार्थौ शब्ददोषार्थदोषश्रवसापकर्षकः ।
कुष्ठितजाड्यादिभिर्विरूपतेण श्रोत्रादिभिर्विमाधुर्यादिभिर्गुणेरस्मात्कर्षकैः पोषितैः अलंकारैस्तु शब्दार्थौ ।
भयरूपैः परस्परयारमसेवोपकारकैः हारादिभिर्वालंकृतोपनाहर्षौ शब्दार्थौ नदादिवाकप्रयोगेन प्रक्री
तेकाव्यं भवतीसन्वयः नन्वंतदोषत्वगुणवत्त्वेपवविशुद्धेणेहकाव्यलक्षणं समनुपातेन सालंकाराविसाधी ।

का॰
टी॰
६
6

क्वाह क्वापीत्यादि विशेषप्रतिषेधपर्यवसानमभ्यनुज्ञेति तस्याः काचिदेव स्वधर्मैकतात्पर्यवतीति काव्ये ॥ नलेऽह्रती
प्रमत्तत्वमालेह्रतीत्येवेति भावः ॥ अत्रानुदात्तकमेति वत्सलनर्मचिदर्थवाचकतया स्फुटस्य वाच्यत्वेन प्रकाश
स्य यस्य कस्यचिदलंकारस्याविरोधोऽपि प्रत्यनीकः ॥ स्फुटस्य प्रतीयमानस्य प्रतीयते वृत्तिकारमतेनालंकृतिः एतदेवोदाह
रति ॥ यथा यः कौमारहरः ॥ स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिला
सा चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ कुमारीभावम
रमणेन तावन्नुपहृतसार्थ्यास्मिन्नसमयेऽतिमभिलाषमनुमायहितैवात स एव स तत्तातपादकएवत्तत्त्वमकाश्चित् हि
शाहोवयारणे ननु स्वरूपेणैवाभिलषणीयमेव ततोऽभिलषणीयः एवं तावत्तस्मिन्नसमये तिया भिहत्दोपिता
नापवतत्त्वमाहश्या ॥ एवं ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः सा चैवास्मि अस्मीति विभक्तिप्रतिरूपको निपातो हि स्मिन्नर
र्थः ननु स्वयस्यान्न दोषस्तत्र मत्समयस्य तत्राभिरवैवत्स्य पाभिहक्त्वकर्षितोना सेवाह मस्मि नन्वसावहशी एवं
मत्सौपवैश्चैर्यसुरतस्य यो व्यापारोऽभिमरणप्रकारादिः स एव लीलाविनोदनस्य विधौ कारणे तिस्मिन्नसमये न
कारणे चोरिकाव्यापारोऽतिमहः ॥ नमविविषये तेन समुत्कण्ठते उत्कण्ठा हि तत्रानुरूपकस्तानो भावपर्याया कालान्तरम
नानुपाभजते अत्रदशापास्ये तत्र मालतीनुतग्रीष्मविकसति कदम्बवर्धमिति कथमेवं अनुपपन्नमासाम
स्वमसेनस्वपुष्पाणि तिकविसपदायाद्वातिस्तत्राबाध्यः ॥ अत्र स्फुटेन कश्चिदलंकारः अस्फुटप्रतीयमा
नाविभावनाविशेषोक्तिः तदुभयमेकत्र समुच्चयबेति शोभाप्रतिपादनपरमेतदेवमर्थः तथाहि कालान्तरम

नमोऽनङ्गकामिष्टप्राप्तिमिस्र हादिभिः सविशेषोऽमनसाविनातिः प्रवासास्थितादिकन धनिलम्वरणेन वनलता
उक्ता एटायाहि अप्राप्तमेरुष्टसप्राप्तिमिरूढ़ाहादिकारणमन्तरेणैव बादिः सन्निहितएवेतिहष्टप्राप्तिस्र हाभावोऽपि
कार्यायाउत्केटायाउसन्निरितिकारणं कार्योत्पत्तिलक्षणो विभावनालंकारः स एव न स्फुटः विभाववाचकेती
त्रादिभिः मानाच्छादे रत्नकन्तालिकन्तु मेण्यमर्थः तथावोदाहृतं मामानाहायकैः शाहैः अतमन्दैतेनमाएउनता
मेगायष्टीमादि पवंवाचयति स्पामृणेनामानदः विभावोन्नमाप्रेभीरिति एतेन न्नमस्याभीष्टप्राप्तिकारणेन सा
वृताटिप्रभोऽप्याममसामयिष्वेतरत्नसन्निरितिकारणस्कन्दावेकार्यानुत्पत्तिलक्षणो विशेषोक्त्यलंकारः सोऽपि न स्फु
टोऽस्य भावमपुष्टिः मानादानं कृतान् किंतनाकरणान् युनिविरोधिमाउत्कटायाः मन्नयाप्रसभावास्थ
गयम्ऽर्थः तथाच विभावनाविशेषोक्त्योरेकतरस्य पौरस्त्यहेतुकमितरस्य पौरुहार्यवाचकतास्तीतिसन्देहस
करचूपालंकारः सोऽपि न स्फुटः प्राहे रत्नकन्तानामन्यपवमर्थः तथाचेरवाचायमीमादयाप्तिस्पष्टमसम्मोति
मित्रार्थाः तथाचेन्ययोजनायः कौमारहरः स एव हि वरः तथापि चेयस्त्वव्यापारविघ्नथे एवेनापवेच्चया
लयाः तथापि रेवारोधसि चेतः समुत्कण्ठते वोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः तथा
पि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते सा चैवेति अहमपि मेव तथापि चेतः समुत्कण्ठते अप्येवमत्रापि मन्नभि
न्नभिन्नविषयतादनेकरूपाणामुत्कण्ठाक्रियाणां योगपद्येन समुच्चयालंकारः सोऽपि केवलमेव समुच्चयवाचके
श्रुशब्दादिभिरनभिहितत्वात् अपि च समपि प्रत्यक्षस्फुटोऽस्तु प्रामाण्यालंकारोऽपि नैवास्फुटे समस्ते ननु स्फुटप

का॰ टी॰ १ 7

रसवदलंकारउभाशंक्याह । रसस्यहिप्राधान्ये नालंकारता रसस्य हि गुणीभूतत्वे तु रसवदलंकारं वदन्ति इहतु
रसस्य प्राधान्यादलंकार्यत्वमेव नालंकारत्वमिति भावः । तथाचात्र कस्याश्चिदुपपत्तिमात्रमाभासमात्रं तिष्ठेद्व्रतपादि
भिरुद्दीपितैरुद्दीपितया उत्कण्ठया अभिचारिभावेनमेवाभिताभीष्टस्य कोर्थ स्वरतव्यापारलीलाविधेरनधिगमात्
सकंभ । प्रामाविप्रलम्भशृंगारतोभजते सर्वव्यप्रधानेनत्वकस्यचिद्गो एवं काव्यसामान्यलक्षणमुक्त्वा विशे
षलक्षणपूर्वकं विभागमाह । इदमिति तदेवाक्रमेणाह तस्य काव्यस्य भेदान्विशेषान्क्रमेणोत्तममध्यमावरतया इद
मुत्तममतिशयिनि व्यंग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितम । व्यंग्यव्यंजकतापादानेपि योर्थो वाच्यान्तरालात्मकेतिनादा
र्थोदितिप्रायोयितिमतिचमत्कारित्वमतिरिदंकाव्यमुत्तमेवमुख्यैः कथितं कथितमितित्प्रत्यकोनिर्देशः प्रकृतिप्र
त्ययकाव्यशब्दसमपेक्षया तथाऽत्रैतमेकाव्यं ध्वनिरिति कथितं इतितस्यैवेत्यत्राशंकोत्तममितिक्रमः ध्वनिरितिविशेषः
तस्यार्थमाह । इदमितिकाव्यंबुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यंग्यव्यंजकस्य शब्दस्य ध्वनिरितिव्यवहारः कृतः प्र
धानेति अध्यवसायेनार्थोपपादकतास्य यात्प्रधानस्वात्मस्फोटः तद्रूपवत्तद्व्यंग्यं तस्य व्यंजकः यः शब्दः तस्य ध्वनिरितिव्य
वहारसंज्ञा कृता तथा चात्र शब्दप्रक्रिया । बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदाद्व्युत्पत्तिर्वायवीयाध्वनयः प्रत्येकमेववर्तन्ते ह्य
र्णात्मकतया स्फोटमस्फुटमभिव्यंजयंतः पूर्वपूर्वाविषयसंस्कारसंचिवत्वाभावादेते स्फोटमाभासयंते तथा चोत
प्रसक्तामितिनिखिलविभागोल्लेखक्रमसमनवयवबोधकं विस्पष्टमर्थं वस्तुमवभूयते यदिवर्णोपवर्णपदे नतेदकबुद्धि
निग्राह्यमितिप्रतिसमवलंबुद्धिः पर्यवस्यति । प्राज्ञादयोर्थप्रतिपद्यासह भूतेनव्यपदेशोघटते तस्माद्वर्णव्यतिरिक्तः का

पिसंभवेनेकः यस्मादर्थः स्फुटीभवतीति स्फोटः इति वैयाकरणैरुक्तम् अत्र च यदि वर्णानतिरिक्तं पदं पदानतिरिक्तं च
वाक्यं तदार्थप्रतीतिर्न स्यादिति तथाहि न वर्णाः प्रत्येकमर्थविषयां धियमुपाददत्यविशेषवर्णैः व्यर्थप्रसंगात् सा
मुदायश्चैतेषां न संभवति अस्य वर्णग्रहणसमये पूर्वेषामसंभवात् इति स्फोट एवार्थप्रत्यायक इति मायकेदस्या
अत्रेदं तात्पर्यं स्फोटशब्दो यो स्मो मे बोध्यबोधकत्वेनाभिधामात्मकेति नाभावात् न लक्षणया बोधार्थबाधाद्यभ
वात् किंतु व्यंजनेन वर्णध्वनिनेति तत्र लक्षणातात्पर्यमाविर्भावेन संभावितवाच्यव्यंग्यव्यंजनत्वमस्य शब्दार्थयुगल।
स्य ततो यतो हेतोः स्फोटस्य व्यंजकोध्वनिरुच्यते ततो हेतोः ततः प्रभृतिर्वैतेषां वैयाकरणानामनतावस्मादभिरस्मैरपि
ध्वनिकारादिभिरालंकारिकैः समभावितमुपसर्जनीकृतवाच्यमात्मकेति नार्थो येन तादृशात् द्वयेन व्यंजने त्वम
समर्थं वचन शब्दार्थयोर्युगलेन तस्य ध्वनिरिति संज्ञाकृतेत्यन्वयः अत्र च शब्दार्थयोरिति ज्ञापि शब्दोव्यंजकः एवा
र्थो इति तथा च वक्ष्यति तथा च ध्वनिकृता यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यंग्यः काव्यविशेषः सध
निरिति सूरिभिः कथितः एतदेवोदाहरति यथा निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनंजने पुलकिता त
न्वीतवेयं तनुः मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यांतिकं अ
त्र दूतिकमेवर्धं गतासीति अयमपदप्रयोगोवाच्यमनेन निःशेषच्युतेत्यादिना लालितेवन्नेयमेतादृशी स्तनतटे नत्व
सर्वांगतिर्निरिष्टः निःशेषतो मार्जिता न तत्वौ तालोऽगो यम्येतादृगयगोयलो(?)नोष्ठः स्नानतया वाक्यं वाच्यं च्युम्बितनाव तथेतरी
रघ्नोष्ठः नेत्रे इत्यं दूरतनपवामिजनेतिकटाक्षेत्र तामा वशोषो जते पुलकितेत्यादि तथा प्रथममसि वपुलकितान वचाव

का: टी: ८ 8

शेषेणानन्वीतत्वमाननन्वञ्जनावयवे वेति मिथ्यावेदितिवक्तृथामस्ति नोपि न स्यात् इत्यावेदितिहन्ति केवले सन्तानं प्रकाशिका
नत्वसाध्व अनन्वयवेऽपवञ्जनस्यात्तात्तः पीडागमः पीडाभविष्यतीतियथैनाहस्पृष्टान्तमिनोमत्समीपाद्वापी स्नानेगा-
तानुपुनः नतनस्याप्यर्थनापिन्त्याननीचाभिलाषेणवाप्रसिद्धस्यायमस्पत्तिः स्वेहस्यनीचानुरागिण्यसमीपामितिमो-
त्साश्रुविशेषणनामर्थाविगमात् वापीमित्यत्रवाच्येनविधिनानिषेधोविज्ञायते तथानपुनरित्यत्रनिषेधेनवाच्येनवि-
धिर्विज्ञायते तथाचवापीस्नानेगमननिषेधवंजना वापीहिजनाविकीर्णतत्रहिव्रीडयानथाविधमार्जनाभावात्रि:
शेषेणचन्दनच्यवेनतस्मात् यदितस्यान्तनतटादस्यापि स्यात् तथास्नानहातेचेद्रागमार्जेति किं इमयरपवद
योगेष्ठयोः स्यात् तथानेत्रेह्यत्र एवकथमवंजनेति कटेपि किन्न तथानन्तःपुलिकिता किंस्नानपोसाम्युलकामस्य
यापिस्यात् इयंतन्नसलक्षानन्वोकिमस्नानाविशेषणेनोहस्पृष्टेवोपेवास्यादिति एवमेवतिःशेषोस्यादि नाप्यकम
न्वयीष्टव्नत्कारणमपूः तिसेतद्वयरूपानेविवतस्वतयनहेयचुम्बनेगाढपरिरम्भणहेदयाहृदनेवमिथ्यावादिनी
सादोतेहृतीविशेष्याविशेषणाभ्यां पदानांतस्यायमसेतिपादयोस्सहायेनतत्वतिकेगंकेगमनव्याप्तिमेवव्यनक्ति यः
स्नात्रामोकम्यतत्वकेगमानामस्योर्भविशेषविचारः सोग्ररूपंवमोल्लासेपरेहनेशन्तिनोहायनम् एवमन्यस्यलक्षण
मात्मव्राद्विषणमथामस्याप्यदिशति अतादृशिगुणीभूतव्यंग्यंव्यंग्येतुमध्यमम् अतादृशिवाच्यादनतिशायिनि वाच्य
मेवयत्रचमत्कारि व्यंग्यंपनुवाच्येनसमेनतस्मादप्रधानेवास्तवमत्कारितत्काव्यंमध्यमंगुणीभूतव्यंग्यमित्यर्थः एतदे
वोदाहरति ग्रामतरुणंतरुण्यानववंजुलमंजरीसनाथकरम् पश्यन्त्याभवतिमुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया

८

अत्र काव्ये दोषविप्रलं
भः मल्लदारानु
यत्र तु रतिः प्रकृष्टा
नाभीष्टमुपैति वि
प्रलम्भोऽसौ इति
साहित्यदर्पणे यत्रांशं
गादते

अत्र वेतसलतागृहे दत्तसंकेतानागतनायिकेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं तद्देव न यावाच्यस्यैव चमत्कारित्वम् अत्र कविविवक्षित
स्यापि विप्रलम्भाभासस्य वाच्यं सात्विकमालिन्येन व्यङ्ग्यं संकेतभङ्ग उद्दीपनत्वेन पोषकत्वमिति भावः तथा हि दीप्तपाञ्चगु
मन्तरूपणमालम्बोमसमावृत्तिः नववेतसलेसाद्दीतो होपिता मौलिनेमाद्यन्तमावानन्मैयेरोत्तमकत्यादिभिः संचारिता
भीष्टमस्वनादेस्तियिणमात्रि विप्रलम्भरसस्तेषाप्रान्तं नीयस्य काव्यप्रकर्षस्यलक्षणमहिमाशांति शब्दचित्रं वाच्यचित्रम
व्यङ्ग्यं न मस्मरत्ने चित्रमिति गुणालंकारयुक्तं अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितं अवरमधमम् अव्यङ्ग्यं का
विविवक्षाविरहवशाद्यत्र व्यङ्ग्यं न प्रधानं नापि गुणीभूतं तत्काव्यमवरं चित्रं सतत्काचित्कक्ष शब्दचित्रं काव्यार्थचित्रमिति यं
त्रेना तद्गुणाद्यर्थी पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो काव्यस्य शरीरे व्यङ्ग्यंनात्मा अपि नित्वान्नभूते व्यङ्ग्ये स्यात्स्यापि नित्तजीव
स्य शरीरस्येव काव्यस्पष्टाद्यर्थचित्रमात्रस्य कथं काव्यत्वमित्याशङ्क्याह अव्यङ्ग्यमिति तथा च व्यङ्ग्यस्यास्पष्टतमभा
वः किं तु स्फुटत्वे विलम्बेनोपस्थितत्वे कवेरबुद्धितात्पर्याविषयीभूतत्वे वेति अत्रापि पूर्ववत्त्वं शब्दार्थवाचकत्वे
येव्याख्या केचित्तु अभाववावकत्वेयेवनमः केवलवाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राश्रयेणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं य
दाभासतेन चित्रं तन्मुख्यकाव्यं कम्यावकार्येवाध्याहृत्यमलोदीतियदाहुः नमराम्नवेदित्तव्ये उक्तरयमकादं
वपिरमभावादेरवरूपमत्राकाव्यमेवेति अत्रेदं तात्पर्यं यथालेख्ये नानावर्णकेसहूपगुणराजादिप्रममालो
क्यत्वमत्रातमतमः तर्थैतापेदाने मात्रामरोमासमानमर्थितिनिपातादिके तथैवकाव्येवाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रा
श्रयेण कगितिसमाकृष्टहृदयाः सहृदयाः सदापि व्यङ्ग्यविलम्बोपस्थितत्वात्त्वमन्त्यतीमर्थः तत्र शब्दचित्रं यदा

का॰
टी॰
५

इयति यथा स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटामूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय
वः भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् स्वच्छन्देत्यत्र यथास्थानं तथा
नत्ववानादिवशेनोच्छलेत्तीयप्रच्छाकच्छकुहरेषु च्छातेतरानत्पानप्रभूतनच्छटापरम्परायस्मात्तादृशी एवं मूर्छ
न्मोहो ज्ञाने येषां तादृशाश्च ते महर्षयः तैर्हर्षेण हर्षीयमाणाय वा विहितं स्नानमभिषेकः आह्निकं सन्ध्याव
न्दनादि येषु स्नानमात्महर्षी तथोद्यन्ती उदारा महत्यश्च या दर्दुरदर्यो मण्डूकनिवासगर्ताः ताः सन्ति तासु प्र
ब्बेन दीर्घा उन्नताश्च ते अदरिद्राः स्थूलाश्च ते द्रुमास्तेषां द्रोहः पातनेन तस्मिन्नुद्रेकमयास्त्रासत्वच्छाश्च ते ऊर्मयः तेषु नाम
दुरो मेदो हेकारो यस्यास्तादृशी मन्दाकिनी वो मन्दतां जाड्यं भिद्यात् अत्र मन्दाकिनी मन्दयती मन्दतां भिद्यादिति सा
न्धिविश्लेषाद्यालंकारेणार्थे विविक्षम्यमाणपदे प्राभवतीति प्रायामनप्राह विज्ञेयेति विशेषोऽलंक्रियमाणत्वादन्य
प्रासः शब्दालंकारो गुणश्चोजः तथा वाच्यकवे मन्दाकिनी मालम्ब्य जानाति: मन्दाकिनी विशेषणेनाद्यपि नाप्रत
कैरप्रस्तुतीयमानैर्मिरसादिभिर्विभावादिभिः सर्वासिताभवनेप्राप्तापि न रागिसमवभासते अनुप्रासेऽलंकारे विश्राकर्ष
णेनात्र भावो विलम्बेन प्रतीयत इति अर्थचित्रमुदाहरति वाच्यचित्रं यथा विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रु
त्य यदृच्छयापि यम् ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती यं हयग्रीवमानदमिन्द्राणां शूराप्र
दर्शनान्मानखंडनायदृच्छया येन केनाप्यभिलाषेण निर्गतं विजिगीषया आत्ममन्दिरात् ननु श्रुत्वा विनिर्गतमुपश्रुत्य स
कर्णाकर्णिकया किंवदन्त्या तत इन्द्रादिदेवेन तत्क्षिप्तससंभ्रमः सत्वरो यश्चेन्द्रस्तेन द्रुतं पातितः अर्गलः यस्यास्तादृशी

विलम्बमयात्कस्याप्यवाप्तम्प्रमिमेनाह श्रीअमराविनीभियानिमीलितनादीवजाना अत्राप्योजोगुणः अर्थालं
कारउमेदानन्कालोपस्थिमायथावमत्करोतितथाव्येपिहयग्रीवविषयः प्रतापोवाभावोवाकविसम्बन्धीन
गर्याअवेतन्नाडयानकरमाभामोवाविलम्बेनोपस्थिमानवमत्करोतीति अत्रापिपूर्ववत्समपिशब्दालंकारो
नुप्रासउमेदायापवप्रायामामिसर्थीविरोद्दाहरणे वीर्यातिशयस्योत्साहस्यहयग्रीवआलम्बने स्वस्मृद्धि
दीपने यदच्छाभेववर्णागम्याप्रतिः मेवारिणीतेष्ववविभावस्यमपवालम्बने वीर्यातिशयउद्दीपनमितिमेव
इतिश्रीकाव्यप्रकाशादर्शनेराजानकानन्दकृतौकाव्योद्देशादर्शोनामप्रथमउल्लासः ॐश्रीशंकरोजयति
अथकाव्यलक्षणोद्दिष्टशब्दार्थौलक्षयितुंउल्लासांतरमारभते क्रमेणशब्दार्थयोःस्वरूपमाह क्रमेणप्र
थमंशब्दस्यतेनोद्देशक्रमार्थः स्वरूपमसाधारणंधर्मः तस्माहलक्षयतीत्यर्थः स्याद्वाचकोलाक्षणिकःशब्दोत्रव्यञ्ज
कस्त्रिधा अत्रेतिकाव्येतेषांस्वरूपंवक्ष्यते शब्दविभागानंतरमर्थविभागः अर्थज्ञानानंतरंशब्दलक्षणस्मृतेय
मिति तदेवशब्दानांलक्षणमस्मिन्नेवोल्लासेकथ्यतेइत्यर्थः एवंशब्दविभागमुद्दिश्यार्थविभागंउद्दिशतिर्वा
च्याद्यस्तदर्थाःस्युः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः तेषांवाचकादीनामर्थाअभिधेयाः मतान्तरमिदंश्रुत्वेतिअप्यर्थोस्तीतितनु
मप्युद्दिशति तात्पर्यार्थोपिकेषुचित् आकांक्षासंनिधियोग्यतावशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणांपदार्थानांसमन्वयेत
त्पर्यार्थोविशेषवपुरपदार्थोपिवाक्यार्थः समुल्लसतीतिअभिहितान्वयवादिनांमतम् केषुचिदित्येकेषांविन्मते
पुनःसर्वेषांसर्वेत्रवाचकत्वमस्मवाच्यत्वमिमेवप्रसिद्धिः अकोत्तासममभिव्याह्तपदार्थगावराजितासा

क्रमसंजलोदर्शीनात्सहोच्चारितानां बहूनां पदानां अन्वयबोधार्थमसमर्थत्वेनाकांक्षा सा च श्रोतर्जिज्ञासारूपप्र-
तीतेरर्थं च समाप्तमिति यावत् एकवृत्त्यविच्छेदेनाभिमतस्योच्चारणं संनिधिः योग्यता पदार्थानां परस्परान्वययोग्यार्थ-
भावः एतत्त्रितयवशाद्दर्शमानरूपाणां देवदत्तगामानयेत्यादिवाक्याभावादीनां समभ्यासरूपाणां परस्परसंसर्गेणा-
सर्वार्थः विशेषवपुर्वाक्यरूपः सास्नादिमदर्थसदेशाद्देशान्तरप्रापणार्थो अपदार्थोऽपि सामान्यवाचिभिर्गवा-
दिपदैरभिधेयोऽपि वाक्यार्थः समवलम्बनेति सामान्यवाचिनां गवादीनां सामान्ययानासंभवेनार्थशक्त्यानन्वितेति
सोऽभिहितान्वयवादिनो अभिहितानां पूर्वमेवानेन सादिपूर्वकार्यान्सामान्ये संकेतितानां गवादिपदानां पश्चादाकांक्षादि-
द्विरूपयानामर्थशक्त्यासमन्वय इति वादिनां मते वाक्यमेव वाक्यार्थः समन्विताभिधानवादिनः देवदत्तगामानय
येत्यादिवाक्येनाभिधेयः सास्नादिमद्व्यक्तिदेशान्तरप्रापणानुकूलो व्यापार इति पदार्थेऽप्यन्वितमेवाह वाक्यमेव सा च
संकेतितमेव किं तावदर्थशक्तिकल्पनेनेति अन्वितानां पदानां पश्चात् संकेतात् इति वादिनः एतदेव विस्तरत्य
पर्यवसानं सोल्लासे एवं वाचकादीनां वाच्यादीनर्थान् लक्षयित्वा वाच्यादीनां पूर्वं विभक्तानां विवक्षया यत्तत्सर्वं च प्राय-
शोऽर्थानां व्यंजकत्वमपीष्यते सर्वेषां वाच्यलक्ष्यव्यंग्यानामर्थानां व्यंजकत्वं प्रायशः बाहुल्येन न त्वस्तु बोधादिवे-
शिष्टेन व्यंजनेनेष्यते अपि पूर्वं समस्तश्च यथा वाच्यः काचित् सामान्येव विशेषतः कश्चिदनुमपि व्यंजकोऽसमर्थः प-
रं लक्ष्यव्यंग्ययोः व्यंजकोऽपि न तदेवोदाहरति तत्र वाच्यस्य यथा माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तु-
मए ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्ति

निमायितेनतया तद्दत्रकिंकरणीयंएवमेवतनवामसयातिष्ठति माथितेकाथितेनतयात्वत्रमातापितिजननमर्थेनवाचे
नाहायोप्रष्टतेयतिते नष्वागटहाप्रकरणिमिमलेनस्टह्समगृप्राश्रवषणेणाजेतोयते श्रघेतिकालान्तमतेश्रुति।
मायितेननयेतितनतमयेतिशंकोनरलितसति: तद्दणेनमादितडक्तेमयान्वेष्टयमिति श्रथैवान्तकमेव एवमेव
मादिताश्रयैवात्ताषयदिनापगमेनतनदाजयापितार्किवितारिष्यामीमेनानुज्ञापयेथ मातेप्रष्टमभिव्यसनतः। दूतिआ = ५
मृत्युकोनेप्रतिदिनाव मातेनसमागमोभविष्यतियतिते तदस्पयथामाहितोमहिमहश्रवणेवणेऽसिमन
कषमश्रावणेहिकरणीयंसाहित्रेदावविरयुश्रेतमय् श्रत्रमत्रिसंयरमयेसातयाप्रानुतमावितामितितदे
तेनकामुकविषयेसायतायनप्रकाशतेवेषमे सायवेतोसाविसभगतानेतार्णिधूनामिममक्तेतमहावा।
व्रेहकारणायमहषणनावञ्ञयाविपवितेन नाथिकायाहातानापरायोहतीप्रतीयहस्क्रि: वाव्यमएवलङ्घ.तिरेति।
मृत्योर्थेनमायथंमेतितेनरमयेनीति मावीमनेतवैरिणीतिहस्तेसनेतहश्चेतिमन्त्राते इमनेतममापिकारापे
तिमह्लावेमत्रमहषाम ऊतममस्वोर्थीतदपते इमेवंवाक्यार्थमहतेतलदेवणहतीमसभोगेनकामुकोयंस्हा।
तीमंतत्वेनसाणयायसत्तिप्रकाशतेलोकेपुषापनेवंषम वेषमयथाउणिधूलतिस्थेदाविसिप्पीपत्रक्रि।
३ देहयवलाश्रा निर्मलमयणिश्राभाश्रणापविहिनातवेबमान्नि घ श्रवनिस्थलतेनानास्यलतेतेनजतरहितनमतः से
केतस्थानमितिकयाविकेविसमखाते उवेतितिवातः परपतिक्रियार्थीवपुष्पतिस्थलतिमिन्नाविसितोपत्रेरजा।
नेवलाका निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठितनाशेविभुक्तिमिव देविस्थलमेकेतमसलोपवेशापतेसव श्रथवा।

अ=४

निश्चलाप्रदेशान्तरमागच्छन्ती वा सैवानपवतिस्यन्यकायचेष्टास्यमांशं विष्णुग्रवा मिथ्यावदसि ननु मत्रगतो भूति
विज्ञप्ते स्तनकाद्युपयोग्मि शुद्धोवावएङः ननु मुक्ता स्फोटः तस्य बलाकाशाभावादिति विस्तारिकाकारः शोभस्य
हे अथार्थविभागानन्तरं शब्दं लक्षयति वाचकादीनां क्रमेणस्वरूपमाह साक्षात्संकेतितमर्थं योऽभिधत्ते स वाचा
कः इहघटादीनां संकेतस्य शब्दस्याकिं स्वार्थविशेषप्रतिपत्तौ विभावात्संकेतसहायस्यैव शब्दस्यार्थविशेषप्रतिपादकत्वा
त् इति यदव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स तस्य वाचकः अथ शब्दस्याय मर्थो वाच्य इति नियताभिधानसम
पितान्वितासिकमानयेमादीषपरस्परव्यवहारभिहेदेः क्रियमाणात्पाश्चात्यस्य स्वशिशोर्बुभुत्सितकरणे संकेतः स च यस्य
शब्दस्य येन यथा गृहीतः स शब्दस्तस्य तमेवार्थविशेषं प्रतिपादयति यथैकएव गोशब्दो वाहीकादिषु मानामो।
दत्तार्थमार्यावर्ते वाभिन्नेनान्यकार्यार्थः प्रतिभातीति तस्मात्संकेतेनैव शब्दार्थविशेषबोधयतीति यत्र यस्याव्यव
धानेन संकेतो गृह्यते तत्र तस्य स्वाभाविकेन स शब्दस्तस्यार्थस्य वाचकः अत्रेदं तात्पर्यं संकेतितं यमर्थम।
भिधत्ते स एतावति वक्तुमसाधारणमनेकार्थानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे संयोगादिभिर्व्यवधानेन वाचकत्वनियमिते
व्यवहिते हितेयार्थेव्यापि सम्बन्धाभिधानाय एवं तस्मादभिधत्ते इत्येतावतैवासिद्धे संकेतग्रहणं लक्षणा
भिधानाय न हि गंगाशब्देन तटार्थः संकेतो गृह्यते संकेतितार्थो विभज्यते संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरे
व वा आदिशब्दाद्गुणक्रियायदृच्छानां ग्रहणं अत्र वा शब्दो व्यवस्थायां तेन केषांचिन्मते जातिरेव संकेतितानां
नेगुणादयः समर्थः तत्राद्ये तावन्मात्रादिषु संकेतितं दर्शयति यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यता

क्त्यैव तथाप्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न तत्र संकेतः कर्त्तुं शक्यते नहि देवदत्त गामानयाश्वमानयेत्यादौ व्यक्तेरेव व्यव-
हारविषयत्वेन तत्रैव संकेतोऽस्त्वित्याशंक्याह यद्यपीति अर्थः प्रयोजनं क्रिया तत्कारी हेतुः तत्कारितया व्या-
वहारविषयतया हि तिष्ठेत् सोऽनेयनानयनयोर्योग्या गवाश्वादिव्यक्तिरेव न जातिः तथाप्येकस्यां गोव्यक्तौ गोति-
यमिति संकेते कृते व्यक्त्यन्तरे भेदान्न तस्य संस्पर्शः कार्यः संकेतः पुनरसम्यगाभिमायुरवस्थानाव्याप्यपि क्रियमाणः सं-
केतो न तथ्यवस्यानीत्येव भूतादानमदोषादपुनर्व्यक्तिरेव संकेते विषयत्वेनोपादानस्य गवेत्यादौ कस्याविच्छेदाभा-
न्नाव्यक्तेनपदार्थस्पर्शः तत्र कामचारप्रसक्तिरिति व्यभिचारश्चेत्याह तत्र व्यक्तौ संकेतः कर्त्तुं न शक्यते युक्तिं न सहते
गृहीतात्प्रकारान्तरेणापि दृष्टिनो व्यभिचारेण विवरणमाहानिः यथा व्यक्तिरेव वेत्संकेतविषयतयाऽङ्गीक्रियते स-
संकेतस्सर्वासु गोव्यक्तिषु उतैकस्यां कस्यांचित् आद्यश्चेत् आनन्त्यं द्वितीयश्चेत् तर्हि एकस्यां संकेतितायां कथं पदार्थसंके-
तिता एव व्यवहारविषयः नहि गोरश्वपदार्थस्य भेदस्यात्तु अश्वोऽपि गोपदार्थस्यादिति व्यभिचार इति इतिगोश्वल-
क्षणत्वसाधारणोऽविषयविभागो न प्राप्नोति निरवतरुपाधावेव संकेतः इतरो हेतोः एकस्यां व्यक्तौ कृतेऽपि संकेते विष-
येषु व्यक्त्यन्तरेषु विभागो गौर्गौरित्यादि विशेषज्ञानेन प्राप्नोति व्यक्तीनामपरस्परं शावलेयत्वाकारसंकेतितानां व्यक्तिव्य-
वहारास्पदमस्तु शामात्वविलक्षणत्वात् तद्याचाग्रेवक्ष्यति अग्रे तथाहि गुणकर्मादि इतरो हेतोस्तदुपाधौ तेनाव-
च्छिन्नक्रियावाचकानामुपाधौ उपसमीपे आधीयते स्वरूपाधिविशेषणं तस्मिन् संकेतः क्रियते न तु व्यक्तिषु उपाधि-
मेवाविभजति उपाधिश्चैतद्यावत्स्वयमीवत्यपदच्छाकामविशेषितश्च उपाधिश्चविशेषणमपि वस्तुतोऽयमः सा

का॰ टी॰ १२ भाविकः चक्षुर्वत्कथं घटं चक्षुषा पश्यति चक्षुषा मनि विशेषितं संबन्धादिरूपे घटादि इति द्विधापि समर्थ आद्यः वस्तुधर्मः सिद्धः साध्यश्चा
स्पष्ट सिद्धोपि पदार्थस्वरूपप्रयोगो विशेषणाधानहेतुस्तस्य पदार्थस्वरूपवादेः प्राणिव्यवहारयोग्यत्वं तद्भेदः विशेषणप्रयो
गव्यवच्छेदकत्वं तदाधानमुपजातस्य हेतुः गुणो जातिः आद्यः पदार्थस्वरूपप्रदो वस्तुधर्मः सिद्धः जातिः सामान्यं जातेः प्रा
12 णप्रदत्वं निदर्शयति उक्तं हि वाक्यपदीये गौः स्वरूपेण न गौः नागौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौरिति गौः गोपदोद्भूतरूप
धर्मस्वरूपेण पार्थिवादिरहितव्यक्तिमात्रेण न गौः न चागौः व्यवहारहेतुः उपाधिरहितव्यक्तिमात्रेण व्यवहारहेतुत्वाच्च ना
दज्ञेयोपि गोत्वयोगात् व्यवहारप्रयोजकमाह गौरिति गोत्वेनाभिमतः समवायसमवायस्तस्मात् गौर्गौरिति व्य
वहारः न तथा जातिस्वरूपानिष्पत्तिहेतुरिति शास्त्रं अथ चा [illegible] गच्छतीति गौरिति सूत्राभिधेयं गमनात्
प्रत्येकं तत्स्वरूपेण गोशब्दो गोपदार्थस्य वाचको न तु विशेषणाधानात् नागौः न च गोत्वातिरिक्तस्य वाच्यत्वं तस्माद्विपदार्थस्ये
व वाचकः किं तु गोत्वमेकं पदं नैकसास्नादिमद्व्यक्तिवृत्ति सामान्यं तदभिसम्बन्धाद्गौरिति व्यपदिश्यते द्वितीयं
गुणः सिद्धस्य वस्तुधर्मस्य द्वितीयो वा न भेदो विशेषाधानहेतुः (ओगु)णः तदेवदर्शयति शुक्लादिना हि ल
ब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते शुक्लः पटः रक्तादी प्रथमसिद्धपदवाच्यादिः शुक्ला नायमेण रक्तादिपदे [illegible] विशिष्यते वि
वक्षिद्यते द्वितीयं वस्तुधर्मं साध्याख्येन लनयति साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः साध्यो वस्तुधर्मः पूर्वापरी
भूताः प्रथमचरमतो प्राप्तावयवाः [illegible] क्रियापचनादिः नद्रूपः कदा
चित्तं तत्प्रहारस्य साध्यक्रिया तदुक्तं यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्

क्रियेत्यभिधीयते अस्यार्थः ग्रीवेत्यादौ ग्रहत्वेन निर्णीयते द्वितीयमुपाधिं वक्तुमयं ह्यक्रियायामसन्निवेशितं दर्शयति उत्या
दिशब्दानामसमवृद्धि निग्राह्ये सत्यनुक्रमेण स्वरूपेषु वर्णजातेनं मेकार समाहितो ऽसौ वर्णो वक्तायं हि क्रियायां उत्याद्य
र्थेषु उपाधिनेन सन्निवेशपते इति समासरूपोयं हि क्रियात्मकः वक्तासक्रियापतनमनेन नामाख्यवदर्थमानिति यद्यक्रि
याउत्यादिषु अर्थेषु उत्यपदाभिधेयेषु उत्यादिशब्दानामनिवृद्धि निग्राह्ये सत्यनुक्रमेण स्वरूपप्रयत्नभेदान्तपातिनी वा
यवीयाधनय इति प्राह । स्पितस्फोटात्मभूपाधिनेन विशिष्टधी विशेषयतेनमसन्निवेशपत इति सउपाधिः सेत्यादि
पोयं हि क्रियात्मकः अत्र शास्त्रे सम्मतिमाह (उत्यादिशब्दानामसमवृद्धि निग्राह्ये सत्यनुक्रमेण स्वरूपपूर्णजाति) इति गो
मुख्यासु नो उत्यय इत्यादौ वक्तृपेशब्दानां प्रवृत्तिरिति श्रीमहाभाष्यकारः इमतो हेतोरर्थयोपाधीनां वाचार्थविध्यमत्ता
नः शब्दानामपीत्यर्थः शब्दानां प्रवृत्तिस्तावज्जनकतापाधिवाचार्थविध्याद्यपविधेयते इति भावः नद्युपा[illegible]सोपरमममहात
परममहत्त्वं परममहत्त्वसमेव रूपाः शब्दस्येति नैव तावत् जातिशब्दाः एकरूपामेव अनुमो पृथिवीत्वपरमाणुत्वं वेति
परस्परसामानाधिकरण्येऽपि जातित्वं बोध्यात् नयाचोदयतः व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः रूपहानिरसं
बन्धो जातिबाधकसंग्रह इति व्यक्तेरभेदो यथाऽऽकाशादौ तुल्यत्वं यथा घटकुडि[illegible]ः प्रत्तामूर्तिरिति विमादि संकरो यथा भूतत्व
मूर्तत्वयोः अनवस्थितिर्यथा जातौ रूपहानिर्यथा विशेषे असंबन्धो यथा समवाये नन्वगुणशब्दाः वत्न विश
नेषायिकापत्तेः नक्रियाः शब्दाः सिद्धत्वात् सिद्धरूपशब्दान्निष्क्रियत्वादित्याशंक्याह परमाणुत्वादीनां गुणसा
ध्यपाठाभावादिभाविके गुणत्वम आदिशब्दात् महद्दीर्घह्रस्वानां ग्रहणं गुणेति रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणादी

का॰
टी॰
१२
13

तिमत्त्वे गुणानां मध्ये परिमाणस्य पाठात् संनिवेशमात्रस्यैव व्यवहारकारणं तन्न विधे अणुमहद्दीर्घह्रस्वेति माधपरि
माणस्य भेदे गुणत्वमेव अनपवनवत्त्वं विशेनोपाधिकृषशंकेति भावः अथवा विशेषाधायकत्वे हेतुर्गुणत्वं तिस्पर्शपरिमाणा-
यैर्वा भेदे परमाणवादीनां गुणत्वं तथापि परमाणुत्वे परममहत्त्वादिकं नैकेन स्वाश्रये विशेषतः ष्टि गुणक्रियायदृच्छा-
नां वस्तुस्वरूपकत्वे जातिमध्यपाश्रयभेदाद्भेदं वलस्यते गुणादीनामेकत्वात्स्वाभाविको भेदः स्वाश्रयभेदात्तूपाधिकः सम-
र्थः अत्र दृष्टान्तमाह यथैकस्य मुखस्य खड्गतैलाद्यालम्बनभेदात् आलम्बने प्रतिबिम्बाश्रयणे यथा स्वस्व मुखेन
विषयीकृतस्य दैर्घ्यादिकं यदृष्टान्तापि दृश्यते तत्र चक्षुर्नाप्रतिवृत्तेन पराहन्तानतत्त्वाव स्वमात्रे विलीनात् किं न तत्तदालो-
केन सहकारिणा प्राप्तापाधायदायकस्य मार्पिस्वाविदिकेव स्वविषयीकृतस्य भेदात् तदेकरूपमपि मुखं प्रतिबिम्बा।
अथ खड्गस्य मध्ये पि तादैर्घ्येन दीर्घमिवाभाति मकुरस्य वोपरे वा भिन्नतया नानाप्रकारकवर्तुलत्तयावव
तैलतिव तैलस्य स्निग्धतादिनाहिण्यादेवेति भेदः एवमियताजात्यादीनां विहन्तजातिरेवेति विहृणोति अनेन-
हिमपयःशंखबलाकाश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यच्छब्दप्रतिपन्नेषु शुक्लः शुक्लः इत्यादि अभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः न
चकुलादिसामान्ये हिमादयश्चाश्रयभेदेनना ददत्व शुक्लादिगुणेषु परमार्थतो भिन्नेषु यच्छब्दप्रतिपन्नेषु शुक्लः शुक्लः इत्या-
दि अभिन्नरूपकाकारमभिधानेनाम यथैतावदक्तोत्तमेषु प्रत्ययोत्पत्तिः प्रतिपद्यावत् तत्तो मतिः तथा-
चोक्तं किरणावलावुदयनेन अत्र हि तिप्रत्यक्षपकारणमामान्यमिति यदि सामान्येन स्यादिवेषु तद्गता कारप्रत्ययोत्-
स्यात् सामान्येनस्याद्विवेषु तद्गताकारपर्यवं गुणेषु सामान्यप्रतिपाद्यक्रियापदचक्षुर्यो नापि प्रतिपादयति गुडतेडु

लपाकादिष्वेवमेवपाकादित्वे बालवृद्धकायुवादीतितेषु उडित्यादिषाहेषु च प्रतितवर्णाभिद्यमाने उडित्याद्यभिधेये
वाडित्यादिनमाप्ते गुडपाकेतु पणवाहनितेतु लपाकेनवयवानानैव विद्युत्यमेनपृथिव्यामसन्निरिति पाकातोभिन्नाका
रत्वेपिसामान्यमवयवानाकः पाकाद्यसमभिव्याभिधानप्रसंगयोसन्निः बालवृद्धवादितितेषु उडित्यादिषाहेषु स्वरभेदात्समा
पिभेदेजामान्यत्रयादभिव्याभिधानप्रसंगोत्पत्तिः वक्तृतः प्राणिमत्ववर्धितयान्वर्णेदेवलतापेन भिद्यमानेपुडित्यादिभि
धेये संज्ञितेषु कृत्स्नेषुवाडित्यादितेसामान्यमभिव्याभिधानप्रसंगोसन्निर्नितिमिन्नमस्तीति इति सर्वेषांशब्दानांजाति
रेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्याहुः अत्रैवांतिकमतेनसंबंधः इत्यनेनप्रकारेणसर्वेषांगुणादिवाचकानांशब्दानांसामान्य
मेवसंकेतास्रयतयाप्रवृत्तिनिमित्तमितिस्वमीमांसकाआहुः एवंमीमांसकमतेनसामान्यस्यसंकेतविषयत्वंप्रति
पाद्यनैयायिकमतमवलंब्यापिमतेनाप्युपपादयति नहानोपादानबाधाद्यर्थाः कैश्चिदुक्ताः कैश्चिन्नैयायिकैः न
हानसामान्यवान्विषयाकृत्स्नस्यार्थइत्युक्तः जातिमतीव्यक्तिः संकेतगोचरइत्यर्थः तथावजात्याकृतिविशिष्टिः पद
र्थइतिविवेचितमस्तैः वापदस्ततैकैश्चिन्नोगतैः गौरित्युमितिगोत्वानाद्विप्रहते अतस्माद्वोव्यतिरेकादर्थ
ष्टादेर्गोशब्दस्यदर्शनादपोहोनशब्दार्थः शब्दार्थःसंकेतविषयइत्युक्तः इतिग्रंथोगोभवभयास्यसंकेतात्वपयोगा
कृतप्रदर्शिते एवंवाचकसंकेतव्यापारमाह सकृत्व्योर्थस्त्वमुख्योव्यापारोस्याभिधोच्यते सइतिसाक्षात्संके
तितः अत्रैतिशब्दस्यसमासात्संकेतितोर्थः मुख्यइत्यादेरायुमुख्यः सर्वार्थोपजीवनात्प्रथमः तत्रतस्मिन्मुख्ये
र्थबोधनेशब्दस्यमुख्येः प्रथमोव्यापारोभिधोच्यते अत्रमुख्येतिपदेनानार्थव्यंजनायांलक्षणायोवातिव्याप्तिवार

का॰
टी॰
२४

15

णायांतथाहि तत्रमुख्यार्थस्यमोपाध्यवस्थोद्वितीयार्थस्योपस्थितिः एवंबाधकेनिर्णीयते।लक्षणाकेवलैव
यिष्ठःशास्त्रेयज्जहदजहत्स्वार्थेतिलक्षणाद्वयंतन्मूलत्वेनकाव्येपिलक्षणालक्षयति मुख्यार्थबाधेतद्योगेरू
ढितोथप्रयोजनात् अन्योर्थोलक्ष्यतेयत्सालक्षणारोपिताक्रिया प्रथमंमुख्यस्याभिधयागम्यस्यार्थस्यबाधेसमा
न्ययवेलक्षयो सबलक्षतितेस्मृति ततस्तद्योगेनस्वलक्षणीयस्यास्यार्थस्ययोगेवाव्यार्थेनसंबंधेसतिरूढितःप्र
सिद्धेः अथयाप्रेक्षोविकल्पप्रयोजनाद्वोगपार्थबोधनरूपास्प्रयोजनाद्वा लक्षणोपेयवमेस्सूढि प्रयोजनेवापदस्या
भिनास्योर्थः यद्यस्मात्कारणालक्ष्यते अतःसाप्रारोपिता मुख्यार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकेर्थेनिष्ठाक्रिया
शाब्दव्यापारः लक्षणालक्षणासंज्ञःसमर्थः एतदेवाहिन्याविलक्षणाति कर्मणिकुशलइत्यादावदर्भग्रहणाद्युये
गात् गंगायांघोषइत्यादौवगंगादीनांघोषाधिकरणत्वासंभवात् मुख्यार्थस्यबाधेविवेचकत्वादौसामीप्यसं
संबंधेरूढितःप्रसिद्धेः तथागंगातटेघोषइत्यादेःप्रयोगादेघोषेतथानप्रतिपत्तिः तेषांपावनत्वादीनांधर्माणांतथाप्र
तिपादनात्मनःप्रयोजनाच्चमुख्येनामुख्योर्थोलक्ष्यतेयत् सआरोपितःशाब्दव्यापारःसांतरार्थनिष्ठेलक्षणा अत्रा
येमलक्षणायार्थःकर्मणिदक्षतत्वात्मर्थेमुख्यस्ययोगेकस्यदर्भग्रहणार्थस्यबाधसंकोहेतुः ततस्तत्रैवदक्षत्व
त्वात्मर्येविवेचकत्वेनयोगःसम्बन्धोद्वितीयोहेतुः तत्रैवदक्षत्वेप्रसिद्धेःरूढेतितृतीयोहेतुःरित्येवंहेतुत्रयेणसमुद
तेनमुख्यार्थदर्भग्रहणाद्यर्थादन्यायोदक्षत्वार्थेनिष्ठःशाब्दव्यापारोलक्षणेतिपर्यवसितं तथागंगायांघोषइतिप्रयो
गेनलक्षणायामजहत्स्वार्थाभिधायोगंगाशब्दाभिधेयस्यमुख्यार्थस्यस्वेनोरूपस्यतटस्यसहप्रवाहस्याप्यसंभवा

दायश्चाघोषे हेतुः ततो गंगायां घोष इत्यनेन लक्षणेन तटे तद्योगः सामीप्यसम्बन्धेऽभिहितोऽयं प्रयोजनस्य शैत्यपावना
नत्वादेः प्रतीत्यर्थः इत्येवं मुख्यार्थबाधादिभिर्हेतुभिर्यन्मुख्यादभिन्नसम्बन्धेनोपादर्थाद्गंगाया तटे बोध
इत्यर्थः अनौचित्ये समस्तत्वेनोपादर्थप्रतीतावुपहितनाथाप्रतीतिर्यस्मिन्नाहशब्दसामर्थ्यतटरूपस्य वि
ष्टः प्राह्यपादानलक्षणेति सिद्धं प्रयोजनवतीं लक्षणां विभजति स्वसिद्धयेपराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणं उपा
दानेलक्षणेवमस्त्रोक्तेवमाह्निधा स्वसिद्धयेस्वान्वीयार्थस्यान्वयसिद्धयेपराक्षेपः परस्यशब्देनरवाच्य
स्याक्षेपः उपादानेभवति परार्थं परकीयस्यार्थस्यान्वयसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थोपस्थापनं लक्षणेभवति
लक्षणार्थं परकीयस्यार्थ॰ इत्यर्थः समस्तद्वयेहमनेन प्रकारेण स्वार्थलक्षणं स्वार्थापरित्यागेन परार्थोपलक्षणा
हेतुलक्षणेति द्विधा शुद्धेवोपचारहीनेत्यर्थः अत्र क्रमेणोपादानलक्षणं विवृणोति कुन्ताः प्रविशन्ति
यष्टयः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते ततउपादानेयं ल
क्षणा अचेतनानां कुन्तानां प्रविशन्तीति क्रियायामन्वयासंभवात् परेषांशब्दानरवाच्यानां कुन्तसंयुक्तानां व
तेनोपलक्षणमादेपणाऽन्वयइत्यर्थः अत्र च कुन्तानां प्रवेशार्थमनावाच्ये कुन्तग्रहणलोगाङ्गपुरुषाणां कुन्तानि
गहनतादि प्रयोजनत्वापेलक्षणयालक्ष्यतमित्यर्थः इयमजहत्स्वार्था गौरनुबन्ध्य इत्यत्र गोशब्दस्यजातिवाचकस्य
नबन्धक्रियया नेसहोक्षेणान्वयासम्भवाज्जातिमतीव्यक्तिराक्षिप्यते इतीयमुपादानलक्षणेति केचिदाहुः तदे
वंहषवति गौरनुबन्ध्य इत्यादौ कितिवादिनमते बंधयतेकथमस्यादिति जातिस्वव्यक्तिराक्षिप्यते तत्रशाब्दबोध्ये

विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति मायातन् जात्या व्यक्तिर्या लक्ष्यते शक्त्याप्रतिपाद्यते ननु
हेतोच्यते साला तस्यैकेति तेन नाभिधीयते पुनरेवोपपादयति विशेष्यमित्यादि विशेष्यं व्यक्तिरभिधानं गच्छे-
त् न वोपायेन अत्र हेतुमाह विशेषणे क्षीणा विशेषणे जातौ जातिवाचके इति यावत् क्षीणशक्तिः पर्यवसन्ना
विशेष्येन शक्तिः अपितु ज्ञानादेव तेनि भावः इति मायातन् एतत्स्यकार युक्तेः । इत्युपादानलक्षणेनोपदाहर्तव्या न
त्वत्र प्रयोजनमस्ति न वा श्रुति वियत इमेव युक्तेः ; गौरनुबन्ध्य इत्यत्रोपादानलक्षणेनोदाहर्तव्या अत्रा-
हेतुमाह नहीत्यादि मुख्यार्थबाधस्तद्योगो रूढितो प्रयोजनं वेति त्रयं सम्भवतीति हेतुरेव नास्तीति
भावः एवं जातेः शाब्दत्वं समर्थ्य व्यक्तेरानुमानिकत्वमाह अविनाभावात् जात्या व्यक्तिर्या लक्ष्यते य-
था क्रियतामित्यत्र कर्म प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेति च अविनाभावः व्यक्तिर्या लक्ष्यते अनुमाप्य-
ते तथा हि जातिर्व्यक्तिमती जातित्वात् यत्र यत्र जातिस्तत्र तत्र व्यक्तिरिति नियमेनाविनाभावः अविनाभावस्या-
नुमापकत्वे दृष्टान्तमाह यथा क्रियतामित्यादि क्रियतामित्यत्र कर्तृक्रिययोरविनाभावेन कर्तानुमीयते
प्रविशेत्यत्र कर्मक्रिययोरविनाभावेन कर्मानुमीयते पिण्डीमित्यत्र क्रियाकर्मणोरविनाभावेन क्रियानुमी-
यते यथा तथा जातिमतो व्यक्तिरनुमीयते इति भावः पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाभोजनाभावः पी-
नो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाभोजनाभावः पीनत्वेनान्वयसम्भवात् बाधः सम्मत्यत्र रात्रिभोजनमन्तरा-
सम्पयतीति केचित् लक्षणमाहुः तन्नेत्याह पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ रात्रिभोजनेन लक्ष्यते कृतार्थाः

पत्तेरर्थापत्तेर्बीजस्य विषयत्वात् न लक्षणेन लक्षणयाप्यवबोध्यते । किंतु श्रुतार्थापत्त्या वा दृष्टार्थापत्त्या वा बोध्यते ।
सर्थः । तथा चोक्तं दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः सा द्विधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थाप
त्तिश्चेति श्रुतार्थापत्तिस्तु यत्रानुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वा
क्याद्रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यैकदेशकल्पना तथा च श्रुतार्थापत्तेर्वेति दृष्टार्थापत्तिः परिदृष्टो वेत्तथा दृष्टार्थापत्तेश्च लक्ष
णं यत्रार्थोऽन्यथानुपपद्यमानोऽर्थान्तरं गमयति सा दृष्टार्थापत्तिः यथा च पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र साक्षा
दभावप्रमाणेन भोजनाभावप्रतीतिः पीनत्वश्रुतेस्तु भोजनसद्भावोऽपि प्रतीयते न चैकस्य युगपदेकत्र भावाभावौ
तयोः सहावस्थानविरोधात् इत्यनुपपद्यमानोऽयमर्थः पीनत्वं रात्रिभोजनं गमयतीति नैवं चैवं प्रकृते हेतावस्ती
ति दृष्टार्थापत्त्युदाहरणेष्वपि अर्थलक्षणलक्षणोदर्शयति गंगायां घोष इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणतासिद्ध्यै
गंगाशब्दः स्वसमर्पयतीति स्वसम्बन्धेन लक्षणेनैव लक्षणा गंगाशब्दः स्वार्थेन तटं समर्पयन् लोकोऽनुपमर्थं स्वस्मिन्नुन्नतो
सर्थः लक्षणेन स्वार्थपरित्यागाविशिष्टेन परोपलक्षकेन अधमसाकृदर्शितं शुद्धेति विभूतिविद्वलेणेति उभयरूपा
वेऽपि शब्दाः उपचारामिश्रत्वात् उपचारो वक्ष्यमाणः साहपूर्वाहितेनामिश्रत्वात् नैविनेव प्रतीयमानत्वात् ननु
कृताः प्रविष्टाः इति गंगायां घोष इत्यादिशुद्धोदाहरणे लक्ष्यलक्षकयोर्भेदमात्रप्रतीतिः वक्ष्यमाणे गौर्वाहीक इत्यादौ
णी लक्षणोदाहरणे गौर्वाहीकयोरभेदप्रतीतिरिति भेदाभेदावेव शुद्धगौण्योर्लक्षणयोर्वैधर्म्यप्रयोजकतावैदे
कोकिलस्योपचारामिश्रत्वेनेमाशंक्याह अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यलक्षकयोर्भेदरूपेण तटस्थस्य सम्बन्धस्य विवक्षणात् आ

का॰ टी॰ २६

16

नयोः शुद्धाभेदयोरुपादानलक्षणयोर्लक्ष्यस्थनेलक्ष्यलक्षकयोर्नभेदाभेदौदासीन्ये   तथाहि कुंतःपुरुषयोः स्वा
तस्तटयोर्वा न भेदप्रतीतिः भेदवाचकविभक्त्यभावात्   नाप्यभेदः योग्यताविरहादिति भेदमौदासीन्ये न भेदरूपे
णोपाधेयस्य प्रतिपादकेनास्ति भेदविवक्षणात्   गंगाशब्देन तटप्रतिपादनेन गंगाशब्दः प्रतीयत इति स्या
द्विवक्षणात्   गंगाशब्देनैतत्प्रतिपादनेन गंगाशब्दः प्रतीयत इत्यस्याविवक्षणात्   न गंगाशब्दः तटस्वरूपमात्रप्रयो
जनाय प्रतिपादने किं तर्हि शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनायेति   एतदेव दर्शयति   तटादीनां गंगादिशब्दैः प्रतिपादनेन तत्प्रतिपा
द्यो हि प्रतिपादयितप्रयोजनसंप्रत्ययः   तटादीनां लक्षणया गंगादिशब्दैः स्वैः प्रतिपादने कृते प्रत्ययमे गंगा
पदात्तटोति रूपेण गंगायाः स्मृतिः   ततो घोषाधिकरणताशुक्तायामसामीप्यसंबन्धज्ञानेन ततः संबन्धित्वेन ज्ञातत्प
तीरस्योपस्थितिः   ततो ज्ञातयर्भपसत्वाज्ञस्तीरयोरभेदज्ञानेन शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरिति क्रमविवेनैव क्रममत
पेक्ष्य प्रतिपादनसमकालमेव तत्स्वरूपसंप्रत्ययोर्थेन स्रोतोरूपेण तटाभेदस्य प्रतिपत्तौ स्रोतोविज्ञानया प्रतिपादयितुमिष्ट
स्य शैत्यपावनत्वादेः संप्रत्ययः   गंगासंबन्धमात्रप्रतीतौ तु गंगातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को
भेदः   न पुनर्यदि गंगाशब्दस्तटस्वरूपमात्रार्थमेवोपादीयते न शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनार्थं तर्हि गंगातटे घोष इति मुख्य
शब्दाभिधानादभिधायाः सकाशाल्लक्षणायाः को भेदः को विशेषः शैत्यादीनां तत्रोपादानादेव प्रतीतौ न तु गंगाश
ब्दोपादानात् नहि लक्षणा किमर्थमुपास्यत इति भावः   एवं शुद्धां लक्षणां विविच्य गौणीं लक्षयति   सारोपान्या तु यत्रोक्तौ
विषयी विषयस्तथा   यत्र यस्यामुक्तौ बाधादिहेतोरयुक्ता या लक्षणा यां गौर्वाहीक इत्यादौ विषयी आरोप्य

मारोपगवादिस्तयोर्विषयश्चारोपविषयिकरणेन वाहीकादिस्तयोरेकसमानविभक्तितया लक्षणशब्देनोपात्तौ सा०३८
साधुद्धेनतयोर्गौणी सारोपा नाम तत्र शुद्धउपादानलक्षणायां तु निरूढस्यैव विच्छेदकः वैधर्म्येण प्रतीतयोरपि
मानाधिकरण्येन निर्देशे सा लक्षणा रूपा प्रयोगः आरोपः एतदेव स्फुटमाविष्करोति आरोप्यमाणश्चारो
प्यविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा अनपह्नुतभेदौ गवाहीकौ तेन वैय
र्म्ये सामानाधिकरण्येन भेदोपस्थापकविभक्त्यन्तराभावेनैकविभक्तिनिर्देशेनेत्यर्थः विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्
न सा स्यात्साध्यवसानिका विषयिणारोप्यमाणेनान्तःकृतेति गौण्यामन्यस्मिन्नारोपविषये सति सा स्यात्साध्यवसा
ना आरोप्यमाणेन गवादिना निगीर्णाभेदेनानुपस्थिते आरोपविषये वाहीकादौ सति गौरयमित्येवंरूपा लक्षणा
णा साध्यवसाना नाम तथा वाहीकादिके अध्यवसानस्य स्वरूपमाह अध्यवसानं तथा वाहीकादिके अध्यवसा
नस्य स्वरूप यस्मिहि विषयनिगरणेन विषयिनिश्चयश्च स्वरूप सर्वहि विषयः स्वार्थसिक्तमादितस्य तत्रेदं तत्त
स्मिन्नादौ स्वार्थसिके विषयान्तरारोप एव तत्र वस्तुतः शुक्तिकास्वरूपस्य प्रमातुः कदाचिदपि रजततापिदमिति प्रमा
योऽमादः स्यात् कविप्रतिभाकल्पितेन तु गौरयमित्यादौ विषयस्य वरारोप्यापितत्र वैभावास्मतिपत्तौ स्वार्थीन विकल्प
ना मानपवादिविषयव्यतिरिक्ते विषये तत्र प्रयोजनपरितया विषयिणाध्यवसायेदिति एतयोर्भेदयोर्गौणत्वं शुद्धत्व
वाह भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ इमौ सारोपसाध्यवसानाख्यौ भेदौ ल
क्षणाविशेषौ सादृश्यात्सादृश्यहेतुकौ गौणौ विज्ञेयौ कार्यकारणभावादिसम्बन्धान्तरहेतुकौ तु शुद्धौ विज्ञेयौ

का॰ टी॰ ९
17

पतेदेवहंसाविहगेणेति इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ गौर्वाहीक इत्यत्र गोशब्दस्य च गौर्वाहीक
इत्यत्र सारोपायां गौरयमिति सर्वनामपदोपादानाद्वाहीकविषयत्वेनारोपेण न साध्यवसानतायां च गोपदं सादृश्यल-
क्षणसंबन्धेन वाहीकं लक्षयति अभेदावगमादिप्रयोजनं तेन चेमं नागमप्यभिमतः अत्र सादृश्यसम्बन्ध एवेति
मतभेदेनोपस्थापयति अत्र स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने
प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयान्तीति केचित् गौर्वाहीक इत्यादौ स्वार्थसहचारिणो गोसमानाधिकरणा गोत्वस्वाधि-
करणतया वर्त्तन्ते यावत् जाड्यमान्द्यादयो गुणा लक्ष्यमाणा अपि सामान्यादिवत्केवलतया बोध्या अपि गोशब्दस्य परार्थाभि-
धाने परस्य वाहीकस्यार्थाभिधाने अभिधाप्रवृत्तौ येन प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयान्ति प्रवृत्तिनिमित्तीभवन्तीति केचिदा-
हुः अत्र गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधानेनाभिधाव्यापारः साक्षात्संकेतस्याभावादिति तेनायोग्यमिति पूर्वमतोप-
मर्दकं मतान्तरमाह: स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभिधीयत इत्यन्ये स्वार्थ-
सहचारिणो गोसंबन्धिनो गुणा जाड्यमान्द्यादयो ताभेदेन सारूप्येण परार्थगता वाहीकगता गुणा जाड्याद-
य एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थो वाहीकार्थोऽभिधीयते ऽभिधा बाध्यते इत्यस्मिन्पूर्वस्मादविशेषं बुध्वा आहुः ननु गोश-
ब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते वा न वा प्रतीयते चेत्किं गोशब्दादेव किं वा लक्षिताद्गुणादविनाभावमुखेन न तावदा-
द्यो गोशब्दस्य तत्रासंकेतितत्वात् नापि द्वितीयः शब्दद्वाको दासाशहेतेवद्रूपयते न तथैवेति मायेनाविनाभावल-
क्षणसार्थस्य ऽप्रवेशात् शाब्देऽन्वये न स्यान् प्रतीयत इति मतमापन्नमेव भवति यतो गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रती-

१९

यतेइतिमतमपिनसम्यग्भवतियतोगोशब्दाद्वाहीकार्थोनप्रतीयते तदाहिगोशब्दस्यगौर्वाहीकइतिवाक्येसा
मानाधिकरण्यमेवनस्यादितिनिगदमात्रमानमपिमतन्नुपमर्दसमिङ्गोनमुपपादयति साधारणगु
णाश्रयेणपरार्थेप्रबलत्वेनस्फुरणे गोशब्देस्वार्थस्वत्वेनासौवाहीकशब्देनान्वयमलभमानः जाड्यादि
समानधर्मसंबन्धाद्वाहीकार्थंलक्षयति वाहीकस्यगोभिरभेदादनेनाद्यतिशयत्वबोधनंप्रयोजनमितिभा
वः अत्रासेधाममपिसम्मतिंदर्शयति उक्तंवात्र अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणै
र्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणतेति अभिधेयेनसाक्षात्संबन्धेनतादर्थ्येनाविनाभूतासंबद्धाप्रतीतिर्यस्मात्सालक्षणादृशी
हीत्रिलक्षणोच्यते लक्ष्यमाणस्यवाहीकादेर्गुणैर्जाड्यादिभिर्योगाद्वृत्तेर्लक्षणायागौणतेष्टा एतदेवह्ये
मविवेचयति अविनाभावोऽत्रसंबन्धमात्रंननुनान्तरीयकत्वं अत्रलक्षणायामविनाभावपदेनयःकश्चि
त्संबन्धःसंयोगादिरुक्तःनतुनान्तरीयकत्वं समवायोविनाभावोव्याप्तिरित्यर्थः अत्रहेतुमाह तत्रहि
मञ्चाःक्रोशन्तीत्यादौलक्षणानस्यात् व्याप्तेश्चविवक्षितत्वान्मञ्चपुरुषयोरसंभवाभावादमवाक्येलक्ष
णाप्रवर्त्ततेतिभावः व्याप्तेर्लक्षणानुपयोगमाह अविनाभावेवातेऽप्यनेनवसिद्धेलक्षणायानोपयोगः
इत्युक्तं अविनाभावेनाक्षेपस्तत्रसंनिधौधूमवह्न्यादेर्व्याप्तेःसमानापेक्षयैवानुमानेनैवसिद्धेर्लक्षणायाना
पयोगोनप्रयोजनमित्युक्तंप्रागस्माभिः एवंगौणभेदद्वयस्यशुद्धाभेदादुपाहरति आद्यद्वैतमाणवेद
मिस्मादौमात्रत्वरूपादमस्कार्यकारणभावादिसंबन्धोन्तरे तत्रस्यकारणस्यापि आयुःकार्यमितिकार्यकारणभाव

कश्चायुर्घृतमित्यारोपः आयुरेवेदमित्यध्यवसानम् एतदेवाह एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षा-
णसंबंधपूर्वमारोपाध्यवसाने कार्यकारणभावादिलक्षणाम् रूपेणोपस्थानादिरूपसंबंधः पूर्वं प्रथमं यत्र तथारोपा-
ध्यवसानाख्ययोः कारणत्वं पूर्वं ह्यभिनिर्दिष्टमिति भावः तच्छ्रुभावेनानयोः प्रयोजनवत्त्वः प्रयोजनमा-
ह अत्र गौणभेदयोर्भेदेपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनं गौणभेदयोर्गौर्वाहीक इत्या-
दौ वैधर्म्ये भासमानेपि सारोपगौर्वाहीक इत्यत्र ताद्रूप्यप्रतीतिः साध्यावसाने सर्वदैवाभासमानेपि वैधर्म्ये अ-
भेदावगमः भेदाभेदाभावश्च प्रयोजनम् शुद्धभेदयोस्तु समलक्षणेनाविभिचारेण च कार्यकारणभावा-
दि शुद्धभेदयोरायुर्घृतमिति सारोपाध्यवसानयोरायुरादेर्लक्षणेन विशेषतः घृतस्यायुःकारित्वं प्रयोजनं आयुरे-
वेदमिति साध्यावसानेनाव्यभिचारेण नियमेनायुःकारित्वं प्रयोजनं कार्यकारणभावादित्यत्रादिशब्दार्थ-
माह क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः तादर्थ्यात्प्रयोजनकत्वादुपचारो लक्षणा सर्वत्रानुवर्तनीयः यथेन्द्रार्थाः
स्थूणा इन्द्रः इन्द्रार्थः इन्द्रप्रयोजनिकाः स्थूणाः लक्षणभेदः क्वचित्स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः पुरु-
षो राजा क्वचिदवयवावयविभावात् यथा अग्रहस्त इत्यत्रावयवे अग्रमात्रे हस्तः अग्रहस्त इति कर्मधारयः न
तत्पुरुषः प्रकृतानुपयोगात् क्वचित्तात्कर्म्यात् यथा अतक्षा तक्षा तत्कर्मतत्कर्मकारित्वे अतक्षा
तक्षजातिरहितोपि तत्कर्मकारित्वात्तक्षेति लक्ष्यते उपमेव यत् लक्षणा तेन षड्विधा आद्यभेदाभ्यां सह आ-
द्यभेदाभ्यामुपादानलक्षणाभ्यां तथाचोदाहृते कुन्ताः प्रविशन्तीत्युपादाने गंगायां घोष इति लक्षणे गौ-

वीहीकरमगोणीसारोपगौरेवायमितिगौरेसाध्यवसानाप्रायुर्हेतमितिशुद्धासारोपा आयुरेवेदमितिशु
द्धासाध्यवसाना ८ केचित्तुभेदभेदवत्तोपिगाढ्ढ्यते नैते भेदाः किंतुहेतवइति तत्तत्कृतोभेदः अतएव
वपश्चाद्योगेनरहितेसादिनानतद्वानेभेददर्शयिष्यति अस्यद्यस्फुनकल्पितभेदेगात तस्मात्तद्वृत्तिःप्रयो
जनेजउपादानेलक्षणाआरोपः अध्यवसानेच इतिषाड्गूरुपादिभिःकालितात्रिविधाःप्रकाराःप्रस्तावातिषड्गि
धेतिमाववदनेनखाचाग्रिमकारिकायामस्यमेवसम्बन्धः आवदते लक्षणायाहिव्यंग्यस्थापनमेवफल
मिति तत्स्वविभेदानाह साचव्यंग्येनरहितारूढौसहितातुप्रयोजने साचरूढ्यादिशब्दिघातलक्षणासथ
प्रयोजनेकृतःसम्बन्धुतामिमाह प्रयोजनेहिव्यंजनाव्यापारगम्यमेवतथाववदतिव्यंजनात्राणपराक्रिंघेते
नव्यगूढमगूढंवातद्वेतिव्यंग्यं काव्यवासनापरिपक्वधियःसहृदयास्तेवगम्यंतगूढं तत्कालमेव
सहृदयैरसहृदयैर्वालम्यतसगूढं तत्रगूढंयथामुखंविकासितनयनितेवाशीनवाक्रिमशेदितसमस्त
लितविभ्रमासालस्यपालसंस्थामतिः उरोमुकुलितस्तनेजघनमंसबंधोद्धुरंवतेन्दुवदनातनौतरुणिमो
द्गमोमोदतेनगंतेनसमुद्भेदोऽद्भुरेवाक्षाव्यवहरणमातिपुलताम्रिसतथः अत्रविकासिःयुक्ष्मथम्सैःस्मितेनुपपनः सा
दृश्यसम्बधेनप्रकाशंलक्षयति अत्रचसमुनेराहाधिक्यं एवंवाशिनवेनतन्मभीवक्त्रनायमनुपपनः सा
ध्यसंलक्षयति युक्तानुरागीतेवव्यंग्यं एवमस्वक्लालितनेनातिशायितेलसंवशाकारितेव्यंग्यं प्रणालमेथ
नैतानेकविषयसंचारितेलक्ष्ये· नानाविधोत्कटाकारितेव्यंग्यं· मुकुलितनेनोद्भिनेलक्षे पारिमर्दनयोग्यत्वे

का॰
प्र॰
१९
19

वेगं उद्वहतेन योगपदेलक्ष्यं वेगवत्त्वेङ्गुणे मोदतेनजलमध्येतल संस्पृष्टत्वेणीयतेत्वमेषऽग्निके चित् रुचकेन
अत्र स्यानस्यपदेयधर्मीनामसक्तिशायित्वमेवगम्य तथाहियधर्मीयसिभेदाहियात्तलक्ष्य तत्रयत्रयधर्मीलक्षणे तत्रयम
प्रयोजनं धर्मीणांधर्मीन्तराभावात् यत्रधर्मीप्रवलक्षणानतत्रधर्मीन्तरापिप्रयोजनम् धर्मीणांधर्मीन्तराभा
वात् अपितत्तेषांप्रवमातिशायित्वंप्रयोजनं यथा रामोस्मीसमादौ रामपदेनराज्यभ्रंशवनवासादिदुःखधर्मेषु
लक्षितेषुतदतिशयःप्रयोजनमिति अत्र च यथा श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञाविदग्धचरितानाम्
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि अत्रोपदिशतीति वाचककर्मणि प्रवर्तनमुपदेशश्च तत्तद्धर्मः
समदेनःसमस्यवस्तुकटीकरणं लक्षयति तत्र स्वाभाविकत्वादस्य निरपेक्षत्वं प्रयोजनं तच्च सकलजनवेद्य
मित्यगूढं तथा चाविलितानां स्वाभाविकत्वे साक्षुःसतमेवचिरमप्रकाशतत्वादप्रकाशितमादिपुत्तदंशो विभ्रम
मधुमदोदयितानां यान्त्यनीतुपसर्गार्थवाच्यं उपसंहरति तदेषाकथितात्रिधा षड्वालक्षणात्रिविधं तत्रसा
रु अजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थाव एवंलक्षणानिरूपणानादितिके लक्षयति तद्गौर्वाहीकः शुद्धश्चेति सा
रूप्यते तद्गुणाश्रयः सम्बध्यते स्य हावकोर्वाहीकः शुद्धोत्रत्वेजकस्त्येत्यतिसत्वादनवर्तितस्मर्थः
तद्गुणस्यालक्षणायाभूताश्रय। तजनकपतलक्षणव्याजातादिसमर्थः ओजकेलक्षयितेवादिविप्रतिप
त्तिनिरासपूर्वंव्यञ्जनेनाव्यवस्थापयति तत्रव्यापारोव्यञ्जनात्मकः तत्रप्रयोजनलक्षणाश्रयेशाह प्रथममभिधा
स्तलेव्यञ्जनेलक्षितेव्यलक्षणास्तलव्यञ्जनव्यवस्थापनेप्रायाभेतमोकार्येणचसमभियुक्ताः अभिहितावाणिके

कारस्यसमस्तस्यबाधकस्याभावेपिगमकस्य पूर्वपक्षमितिविवक्षणीयमानेतेनबोध्यं अत्रापिकुविनानुपपत्ति
स्तुयपवमस्तेह्रोनम् साधकबाधकाभावयोः समुच्चितयोरन्तेहकारणानेकिमुविपर्यस्तयोरपीत्याश
ङ्क्याह यत्रतत्साध्यदोषयोरप्यनवस्थावत्तः तर्कस्तुस्वनिश्चयात्संशयःस्याद्यत्रसाधकतमनुकूलतर्का
दोषोपिबाधकत्वप्रतिकूलतर्का स्तथा अत्रसोभाग्यविवर्तनोतिवक्रः पूर्णिमानेत्यन्तेवहासमद्युतिरत्यत्र
त्वेनुयावगम्यमानाह्रासितद्युतिर्वक्रपवानुकूलत्वभङ्गेनोपमायाःसाधके शशिनिन्तननतथाप्रतिकू
लतेतिनतूपकेप्रतिनसाबाधकता अत्रहासितद्युतिः शोभाप्रयातेशुवसातान्तम्यमानत्वेनानुकू
लोवक्रेपूर्णशीवेत्रूपमायाःसाधके तथैवहासस्यविकासेस्तुपचारात् यथाकथंचिदन्येपिसमाभावत
यानप्रतिकूलत्वमितिवक्रमेवपूर्णशीतिरूपकस्याबाधकस्यैवमकत्वनिश्चयात्संशयोत्रहभावः वक्रेनेत
वसमस्ययत्पूर्णःशीतांशुरम्यत्तत्तनत्रापरत्वमितेरोत्रगुणानेनवक्रस्यप्रतिकूलत्वमितिरूपकस्यसाध्य।
कलाप्रतिपद्येतेनतूपमायायाबाधकत्वम् अत्रापःशाहः पूर्णतांशुतान्वीयमानः विधुकृष्टस्यपूर्वेस्यश
शिनोपतयासमित्रिकर्षतात्पर्येण तथैववक्रमिन्दुरिवरूपमायामपिकिमयोगेनानुनेतियथाकथंचिदि
थेजनयाप्रयाहस्यनप्रतिकूलत्वमितिताप्रमायाबाधायात्यर्थः एवंसाधकप्रमाणमुक्ताबाधकप्रमाण
माह यत्रसाक्षाप्रणेतत्सोपलत्वमालिंगतिनिर्भरमित्यत्रश्लेषालिंगनमुपमोनिरस्यति सहशाप्रतिप्रयसोप्रस्तुतकु
स्यालिंगनस्यासम्भवात् अत्रालिंगनेनवामेवनायाणांनन्यमेदारोपणरूपकस्यैवसाधके नानाभायणाभि

का॰ वेत्युपमायामन्वाचकमित्यर्थः अत्र हेतुमाह अस्फुटप्रतीतिविनोदनार्थत्वादुपमेवेति प्रमाणोपमेययोर्भे
टी॰ देनप्रतीतौ नैतन्मोहसमानतिगानस्यानादायमेनेनोपमाप्रतीतौ विस्पष्टोपमावाच्यत्वमित्यर्थः द्वयोः साधकत्वात्सम
४ वेधपदकत्वरस्यापि एकस्फुटकोटितया यदपि संदेहाभावे दृष्टान्ति पादादनुज्ञेभवत्वमेव विजयामनन्तमेको रागोद्गतिर्भा
20 तोऽहरमस्मिकायाः इत्यत्र मनोरागोद्गतिर्ममम्नुमेयप्रतिकूलमसमम्भवादिति रूपकस्य बाधकम् अत्र मनो
रागोद्गतिर्विशेषणस्य रूपवाद्युक्तोमिति वरूपकेणानुप्राप्य प्रतिकूलमनुक्तविशेषणेनाप्रसिद्धे
रर्थः असोपमायामपि साधकतामाह नन्वपि दृष्टान्तमित्युपमायाः साधकमभिधेयत्वेन विप्युपसु
र्ति नो बाधकस्य नष्टपदत्वात् कठेनप्रतिपन्नः एवमत्रापि स्वधीभिः परीक्ष्यम् मनोरागोद्गतिरेतिहि पादस्थम
भाकर्णीति पादपाटेनुकूलतादानुज्ञेमिवेत्युपमायात् साधकं समानधर्मत्वात् सिद्धः नाप्यत्र द्वयोरसम्भवा
त्संदेहसंकरः एवमन्ये द्वाहि साधकबाधकयोः समकोटितायां स्फुटतिः इह रूपकरूपकयोर्विष्णुपमार्दितो वाध्यः
स्ना याप्रसमस्यात् कस्यानयवबाधकस्यापि विनस्यानष्टपदत्वात् साधकायेनपोकष्टवेनप्रतीतेनोपमासाधक
त्वेन वा संदेहसंकरो भवति मिमतत्वितमवेसोकामतस्मृपणे संकरस्यत्वेनाथ भेदलक्षयति स्फुटमेकत्रविष
येशब्दार्थालंकृतिद्वयं व्यवस्थितं च अभिन्नेवपदे स्फुटमपराभ्यां वपि शब्दार्थालंकारो व्यवस्थापसमा
सादयतः सोऽपरः संकरः एकत्राभिन्ने विषयवाचकेपदे स्फुटमलंकृतिद्वयं शब्दार्थमूलं व्यवस्थितं सत्
तोयः संकरस्तत्रार्थः स्फुटमलंकृतिद्वयमसनवमस्फोभितेति ध्वजनाय उदाः स्पष्टोदकुमतिकिरणैके स्मरस्य

२०

सभावसन्तकारित्वे एवंप्रागुक्तक्रमेणफलेनलक्षणंहघयिनाशेन्मादिविशिष्टेएवनटैललक्षणात्वकिंअंजन
यितवादिनामनेहघायित्वमाह नवपावननादियमेयुक्तमेवन्तटैललसनेगंगायाम्लटैघोषस्मनोयिकस्य
र्थस्यप्रतिपत्तिस्वप्रयोजनमिति विशिष्टलक्षण यद्यपिनटैललसेप्रयोजनस्योक्तमायेनतलक्षणाविष
ये तथापिगंगास्नाहपावननादिप्रयोजनयुक्तेनटैललयत्न अतएवपावननादिप्रयोजनेनअंजनावि
षयः किंतुलक्षणाविषयएव पावननादेरेवप्रयोजनतेप्रतिपादयति इमनोयिकस्यार्थस्यपावनः
नादिप्रतिपत्तिरेवप्रयोजनमिमनेनप्रकारेणविशिष्टनटैललक्षणात्व ताकिंअंजनेतेन ततस्मात्कारण
त्किंअंजनेनेतकिमपिजेयमिमर्थः इमाह इतिपूर्वपक्षमाशंक्यग्रन्थकृदाह प्रयोजनेनसहितेतलक्ष
णेयतयुस्मते सच्छत अच्छुक्तिमवतरणिकापूर्वमिमाह अतइमाह ज्ञानस्यविषयोह्यस्यः फ
लेमसङ्कलाप्रुत्ते द्वियस्माद्धेतोःज्ञानस्यतायनेनेतिबुसस्मात्कारणप्रभूतस्यलक्षणतायः ज्ञानस्य
यस्तलादिविषयःअमसेष्णोमादिफलेकार्ये पूर्वापरीभावेनकालतोभेदात् नहिकार्यकारणयोरैक्य
यथाछिदाकरणस्यपरशोःकाष्ठादिविषयः तच्छिदाफले नवविषयफलयोरैक्यमेकरूपतोभेदाद्धि
तिभावःपुनरेवाहस्मादर्शयति प्रमत्तादेहिनोलप्यदिविषयःफलंतप्रकटतासंवित्तिर्वा इदंनीलमितिसमर्थ
नीलरूपविषयस्यसंप्रसपदेशेनतनस्वकृतस्यसंवित्तिःस्वात्मनितस्यकच्छिदाकस्यवाफलस्यासामंभ
दपवननभेदइमर्थः उपमेहयति विशिष्टलक्षणानेवेपवमक्रमायेनपावननादिविशिष्टनटैललक्षणान ।

का॰
टी॰
२२

21

ह्नित्रिमाह व्याख्याते पूर्वोक्तैर्वावगतार्थमित्यर्थः कथं तर्हि वैशिष्ट्यप्रतीतिरित्यत आह विशेषाः स्युस्तु लक्षि-
ते न तटादौ लक्षितेन लक्षणया बोधिते सति न पुनः विशेषाः पावनत्वादयः प्रतीतिगोचराः स्युः अत्र हेतुं
सिद्धान्तयन्नाह तटादौ विशेषाः पावनत्वादयः ते चाभिधानामर्थलक्षणाभ्यां व्यापारान्तरेणागम्याः नाभि-
धायाः समयाभावादित्यतोऽभिधया विलक्षणेन तथा तेन शब्देन स्खलद्गतित्वेनेति तत्समर्थानुपपत्तेः सहा-
यार्थाविबाधनशक्तिमत्यसमर्थामिति श्रीमदभिनवगुप्तोपदेशक्रमेणानामुयेशाक्रेः गङ्गायां घोषेत्तेजोबया
णयाराध्यत्वा समयावाच्छिन्नस्खलायमानमन्वयवऽऽयेनात्वयमात्रबाधनेपवलक्षणयाहेत्वभा-
वात् लक्षणेति लक्षणया विलक्षणेन केनचिद्व्यापारेणागम्याः न च व्यञ्जनव्यञ्जनादिशब्दा-
वाच्यमवगमयितव्यं येन विशेषाणामप्रतीतिरिति सम्बन्धः तथा च श्रीमदभिनवगुप्तपादाः अ-
स्मिन्तावद्व्यञ्जकस्य व्यापारः स च व्यभिधायामसमवायाभावात् न तात्पर्यात्मेति अभ्युपगन्तव्य-
स्येतम् न केवलं लाक्षणिकस्यैव व्यञ्जकत्वं यावद्वाचकस्यापीत्याह एवं लक्षणामूलं व्यञ्जक-
मुक्त्वाभिधामूलमाह अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्याप-
तिरञ्जनं अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनं अनेकार्-
थस्य उत्कृष्टार्थे प्रकटहीनसङ्केतस्य शब्दस्य संयोगाद्यैः प्रोच्यमानैः वाचकत्वे नियन्त्रिते यावत्स्वार्थबुधि
हानो प्राकृतबोधदायिनः तावत्स्वात्मतत्पोषमसन्ततः संकुचितेऽभितिराङ्क्षह पाश्चुगपदुपास्य

तेपुनरूहवर्थपुतास्यर्थसेदेहेजातिःतन्नसंयोगादिसहक्रतास्यन्नतसहितासदावहातार्थी-
पस्थितावत्तपर्यन्तमावादेकास्मिन्कास्मिंश्चिद्विशिष्टेर्थविषयेवाचकत्वेनियमितेसतिप्रवाच्यउ-
क्तमपायादभिधयाबोधयितमशक्यस्सामर्थ्यः तस्यार्थस्यप्रतीतिंकरोतीसहरवाशक्तिः शृङ्ग-
स्माप्यपरीजनाछंजनतानाम अत्रप्रमाणकस्मातिष्ठर्वेहस्मार्थमाह संयोगोविप्रयोगश्चसाहचा-
र्यंविरोधिता अर्थःप्रकरणंलिंगंशब्दस्यान्यस्यसन्निधिः सामर्थ्यमौचितीःदेशःकालोव्यक्तिः-
स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदेविशेषस्मृतिहेतवः सशङ्खचक्रोहरिः अशङ्खचक्रोहरि
रित्युच्यते रामलक्ष्मणाविति रामाश्रयोः समानेनरामेतिनयोरेतिभार्गवकार्तवीर्ययोः स्थाणुभजभव-
च्छिदेशर्वेहरे सर्वेजानातिदेवइतियुष्मदर्थे कोपितामकरध्वजइतिकामे देवस्यपुरारातेरितिशा-
म्भौ मधुनामत्तःकोकिलइतिवसन्तेपातुवोदयितामुखमितिसान्मुख्येभात्यत्रपरमेश्वरइतिराज-
धानीरूपाद्देशाद्राजनि चित्रभानुर्भातीतिदिनेरवौरात्रौवह्नौ मित्रोभातीतिसुहृदि मित्रोभातीतिरवौ
इन्द्रशत्रुरित्यादौवेदेस्वरनकाव्येस्वरोविशेषप्रतीतिकृत् आदिग्रहणात् एतदहमेतत्थालिश्रापदश-
मेतेहिश्रावकेवनेहि एतहस्मैनावमापदहमैत्रिहित्रिदिमाहेहि इत्यादावभिनयः इत्थंसंयोगादिभि-
रेर्थाभिधायकत्वेनियमितेपिशब्दःकाय्यार्थस्पर्शवृत्त्यस्यकश्चिदर्थान्तरप्रतिपादके नत्वाभिधानियमा-
त्तस्याःतत्तत्पणिसंबन्धात्तेपारमाद्भावात् अपितुतत्तेषोजनमेवव्यापारः संयोगाःसम्प्रयोगाःप्रासं-

का॰ टी॰ २२

22

ङ्गः संबन्धः संयोगः समवायो वा तत्र संयोगमात्रे तथा सति हरिश्शङ्खीत्यत्र बोधो न स्यात् विप्रयो
गो वियोगः संबन्धवाच्येव प्रशब्दस्य प्रसिद्धार्थेनान्वयप्रसिद्धसम्बन्धविरहः साहचर्यमेकस्मिन्कार्ये मेलनसमाप
न्नाविरोधिता वध्यघातकता सहानवस्थानं वा अर्थोऽनन्यसाध्यं फलं प्रकरणं प्रस्तावः लिङ्गमसा
धारणो धर्मः अन्यशब्दस्याभिधानेनस्य सामानाधिकरण्ये सन्निधिः सामर्थ्यं तत्कारणे नियमः का
रणेनेति यावत् योग्यता औचिती देशो देशविशेषः कालः कालविशेषः व्यक्तिः स्त्रीपुंसादिः स्व
रउदात्तादिः एते शब्दार्थस्यानवच्छेदे नानार्थत्वादनेकत्वे मतिविशेषस्य प्रकृतार्थस्य स्मृतिहेतवः
संयुक्तत्वं प्रथमं प्रकारमभियुक्तानामुपदेशेन सशङ्खचक्रो हरिरिति हरिशब्दस्य प्रसिद्धाच्छक्रविचक्र।
संबन्धात् अच्युते नियमने अशङ्खचक्रो हरिरिति प्रसिद्धाच्छक्रविचक्रविरहाद्धरिशब्दस्य तु नियमने रा
मलक्ष्मणाविति लक्ष्मणसाहचर्येण रामशब्दस्य दाशरथौ नियमने रामार्जुनगतिस्तयोरिति कार्त्तवी
र्यभार्गवयोः वध्यघातकतेन रामशब्दस्य भार्गवे अर्जुनशब्दस्य कार्त्तवीर्ये नियमने स्थाणुं भज भव
च्छिदे इत्यत्र संसारनाशरूपस्य फलस्यान्यसाध्यत्वात् स्थाणुशब्दस्य शिवे नियमने सर्वं जानाति देवः
मन्त्रणानामसंबोध्यकथायाः प्रकृते देवशब्दस्य प्रस्तावेन युष्मदर्थे सम्बोध्यमाने राज्ञि नियमने कु
पितो मकरध्वज इति मकरध्वजशब्दस्य कोपारिलिङ्गात् कामे नियमने स मधुद्वृस्य जलत्वप
स्यकोपासंभवात् देवस्य पुरारातेरित्यत्र पुरारातिशब्दस्य त्रिपुरवैरिवाचकस्यान्यस्य शब्दस्य सामानाधि

२२

करणादेवशब्दस्य पुंस्त्वमिति नियमने   अथवादेवशब्दस्य मात्रिम्यासुरा   रातिशब्दस्य नगरैवेरवा वकस्यापि-
पुंस्त्वमिति नियमने मधुनामन्नः कोकिल इति मधुशब्दस्य मकरन्दवाचिनोपि कोकिलमदकरणसामर्थ्याद्वस
न्तेति नियमने पान्थवादयितनाम्ना त्वमिति मुखशब्दस्य ऽननवाचिनोपि कामानवपरिपालनयोगपतया सामर्थ्य
त्वोरथ्येति नियमने यदपि तुमुखनादिनाननमपि कामानवपरिपालके तथापि सामर्थ्यान्मिवयोगपसमसतिसा-
मर्थ्यात्मर्वशब्दाविरमनात्   भास्तपरमेश्वर इति नारायणादिवाचिनोपि परमेश्वरमात्रेति पदवाच्याद्राजेत्य
नोद्दपादेशब्दाद्राज्ञो नेति नियमने विद्रुमान्त्रीति वित्तभानुशब्दस्यादित्यकालविशेषाद्वर्वोनियमनम्   तमेवचि
त्रभानुशब्दस्य राज्ञाविति कालविशेषाद्वह्नोनियमने   मित्रभानीतिमित्रशब्दस्य सूर्यवाचिनोपि तपुंस्त्वकाति
देशात्स्त्रीह इति नियमने   मित्रभानीतिस्हत्सद्वावकस्यापि तस्यैव पुंलिंगातिदेशाद्वो नियमने १७ रुन्रुश
त्रुरिति रुनुः शत्रुः शात्वयितनायस्येति बहुव्रीहावाद्यपदोदात्तत्वे   रुनुस्य शत्रुः शात्वयितनादु   नितमरुपे न्यप
दोदात्तत्वमिति सर्वविशेषणार्थविशेषमाने यथावेदे नतथा कावेश्वतिवोदाहृतमिति सर्वथैः   शादिग्रहण
त पदहेति पत्तावन्मात्रस्तनिकापत्तावन्मात्रैर्लोपानैः   पत्तावन्मात्रावप्यापत्तावन्मात्रैर्दिवसैः   इत्यादाव
भितयादयः   गदहंतेश्वतिशेषः   शोभितयोहस्तेनतन्दाकारान्तकरण   श्रद्धापादेशाद्दाडस्त्वादेवनवाल
नादिनाभिमततिर्देशः चेत्तादेशाद्दत्तेकादिमसत्त्यतिर्देशस्तत्यावोक्ते   एकस्मादामहृसंवयप्रहस्तवयथा
भवेत्   तत्रकाविप्रयोगेतत्तानव्येकाव्यामिच्छता   एकपेत्रकरीवन्द्रगजानामरजश्शाटक   इत्यपत्तनदी

का° टी° २२ 23

कालनरक्षक्रांतिभुजादिकमिमादि तथाहि काचितसवीतापिकाव्यायायताय केदर्शयमाह एतावन्मात्रेति
परिमाणेमात्रच् एतावन्मात्रस्तनिकापीतोत्रतत्कृता एतावन्मात्रे रविपातैर्निमित्तैः समन्वेयामिति समन्वयः
तथा वैतावन्मात्रे शुह्नः हस्तमात्रं विकामितपद्माभिनयेन स्तनयोः पीनत्वे सकालितपद्माभिनयेनोन्नत्वं चानियमि
तः एवमेतावाङ्गिरविपातैरिति चेत्स्पष्टं वागुल्युद्वेचनादभिमततनिर्देशे नैवतन्मात्रशाहोतिमेघाणपरिमितत्वेऽवि
यमितं तथैवैतावन्मात्रमक्षमस्येषामभिनयेन प्रकटत्वबाहुल्ययोः एतावन्मात्रेदिवसैरित्यभिमततानिर्देशेनका
लस्य परिमितत्वे चानियमितः अत्रकालस्य परिमितत्वमतिशयोक्तिपोषके नचहस्तेनाभिमतनिर्देशेणाभि
नय एव यथा वदवाप्यन्यस्ये वहस्तस्योद्वेचनाभिमतनिर्देशाद्वक्करणाभावः स्फुट एव तयोक्तविस्तरेक
यो ह्नतः सदेसः प्राम्भश्रीनेतएवाहेनितत्वयामि सत्रात्मनिर्देशाह्वयाम्यनमात्रेणप्रतीयते तायमभिनयो
नुकरणाभावादिति अपिचापोगाथायो वैतावन्मात्राभ्यामतिपत्राभ्यामिति पाठे समस्मानाः अदिपत्राभ्या
मितोत्थभूतलक्षणेतृतीया प्रायशो दीर्घमिसहेतः पत्रनेतानि रूपलपकपत्रएवेतिव्याचक्षते कारिका
र्थविवरणेति अत्रानेकार्थस्य समासादिसंयोगादौ नियमितानां कारिकापदानां इत्थमित्यादिपुह्रस्य संतेति विहाति
अवाच्यस्येत्यादेस्तु यत्काविदिमादि अंजनामिमस्याविवरणम एतदेहोदाहरति यथा भद्रात्मनोऽधि
रोहततोविपुलस्वशोन्नतेः कृतशालीमवसंग्रहस्य यश्चात्यपसवगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसु
भगः सततं करोऽभूत् तत्रादौ प्रशान्तोन्पार्थः भद्रात्मनः श्रेष्ठस्वभावस्य दुरधिरोहततोस्त्वाभिमवनी।

यथा गीरस्य विशालेवंषोक्कलेवन्नातिः प्रायासेयस्येतादृशस्य हृन्तः शिलीमुखो वा तो शराणामर्थतः सर्वो
सेव डुगोडु गोपिकुरणस्य सेग्रहः सेवयो ये तेनादृशस्य अन्तपद्मवैःउम्रवैः वाहिनो यादिभरदश्चेव स्वप
रवंकातेहृपदवेहीनानागान्तिः रास्नग्रुरोयस्येतादृशस्य पनाब्वैशिणोभारयतीतियरवारणस्य न्तपमस्त
तेदातामुसेकेनवित्तरणजलसेकेनस्यमगाः हृष्टस्मादात्मवाल्कुरःपाणिरुमत अथाप्रकृतेनाण न्नाशेः
मद्राहस्निजातिविषोधमन्तस्य रूपस्यडुरपिरोहः अन्नजननाडःविनाबोहणीयानंतर्यस्माविशालोयावेशा
वात्मन्नहडुजातिरुस्येयोस्यहृन्तःशिलीमुखो वातांभ्रमराणांस्यग्रहः समसेपिनउपसवउपस्तमगमनेतेन
हीनागान्तिः सचारायस्येतादृशस्य पयःशृङ्गमावा यणोचस्नोतस्य म तन्तेदातामुसेकेस्यभगाःमदजल
स्रुतिरम्यःकरोमून अत्रप्रकारेणवशात यस्मेतिसर्वेनामपदस्यतेजपरत्तयातदन्वययोगपेक्षेश्युमद्रा
दिपयानामोविसदमिधानियमोपियदशाकरणेकोगजार्थेःप्रतीयतेशंतितत्रअज्जेनेवशहव्यापारइतिहा
न्नर्थसेयातिः यथावान्तरूपाज्ञयोरूपमानोपमेयभावेनात्रोपमालंकारोव्यञ्जकस्तथावाग्रेवन्दसाति यः
धावनात्रप्रभ्रपवाच्यस्तथावप्रकृतयोर्युगपद्वाच्यतोन्नर्धकस्याप्रकृततेनव्यञ्जपपवेत्साप पवेध्या
पाइतिन्नव्यञ्जकश्चाहलक्षणमाह नद्युक्तोव्यञ्जकश्चाहः नद्युक्तोव्यञ्जनतायुक्तः स्पष्टं नन्वशाहस्येकोः
स्यलेषुशक्यमार्थप्रतीतावेवकारणेनेमाह यत्नोर्थानस्युक्ष्याथ्यर्थापिव्यञ्जकत्वसहकारितयामता:
न चेतिव्यञ्जकपदात्रार्थान्तरयुक्तानार्थवाचकःसशाहःतथाव्यञ्जकःतत्रार्थापिसहकार्येव नत्तस्मा

का° टी° २५

25

द्वाभ्यामेण शब्दस्यैव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वमर्थस्य तु सहकारित्वादप्राधान्येन व्यञ्जकत्वं तु सहकारित्वादप्रा-
धान्येन। अतः शब्दस्यैव प्राधान्येन काव्यव्यवहारः। तथा चात्र द्वावेव प्रक्रान्तौ प्रकारावर्थाश्रयाश्चाप-
वर्तिष्येते तत्र शब्दसनस्य विस्तरव्याख्यातः। अत एव नव्यवचयान्तरमिति सिद्धम्। इति श्रीकाव्यप्रकाशदीपिते
धुनन्तो द्वितीयानाम द्वितीयः उल्लासः। ॐ श्रीलोकेशो जयति ॐ श्रीगणेशाय। विघ्नेशावेभवाङ्गतके नवे
नमोऽतिविघ्नसमारब्धकार्यनिर्वाहहेतवे। एवं शब्दार्थयोर्द्वयोः क्रमेण शब्दानां व्यञ्जकत्वमुक्त्वार्थव्यञ्जकताम-
भिप्रायगतार्थानामिति। प्रागुद्दिष्टस्यापि वाच्यस्य प्रागुक्तार्थानुसारयति। अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां पुरा
वाच्यादयस्तदर्थाः स्युरिति पूर्वग्रन्थे प्रोक्ताः समाह। अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः। तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्ज-
कानाम्। स्पष्टं अर्थव्यञ्जकताच्यते अर्थानां व्यञ्जकतोच्यते स्वरूपेणेति शेषः। स्वरूपमेव समावतरणि-
कमाह। कीदृशीत्याह कीदृशी किं स्वरूपार्थानां व्यञ्जकताकारस्मा कोनयोग्रन्थकृदाह। वक्तृबोद्धव्य-
काकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः। प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम्। योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतु-
र्व्यापारो व्यक्तिरेव सा। वक्ता कविस्तन्निबद्धश्च बोद्धव्यः सम्बोध्यः यं प्रति अभिधीयते। तियावत् काकुः शोका-
भीत्यादिना कण्ठकम्पनविकारः। वाक्यमाकांक्षादिमत्पदसमूहः। वाच्यं वक्तव्यं वस्तु। अन्यसन्निधिः अन्य-
स्य वक्तृबोद्धव्येतरस्य तटस्थस्य सन्निधिः। वाक्यवाच्याभ्यां सहितानां अन्यसन्निधिः। मध्यपदलोपी कर्म-
धारयः। अन्यथा हि तेषां बहुवचनेनस्यात्। समाहारे णिकवद्भावेन नपुंसकत्वं याच सन्निधिन स्यात् इतिवास्मात् ते

नवाच्यवैशिष्ट्यात् वाक्यवैशिष्ट्यात् अन्यसन्निधिवैशिष्ट्यादिति पर्यवसितं प्रस्तावः प्रकरणं देशो वि
जनादिः कालो वसंतादिः तुशब्दा द्यर्थः प्रस्तावत्ववक्त्रादिवैशिष्ट्ये प्रतिभासमानेति प्रतिभावासना
शालिनामेवा नतु गोवाकाव्यविवेचनशक्तिमतां नतु श्रोत्रियप्रभृतीनां अन्यस्य वाच्यलक्ष्यव्यंग्यार्थस्यधी
प्रतिपत्तिस्तस्य हेतुः वक्तृबोद्धव्यादीनां वैशिष्ट्यात् विशेषणाशेषमाह हेतत्वाद्योऽयं स्ववाच्यलक्ष्यव्यंग्य
स्वतन्त्रशब्दस्य व्यापारः सा व्यक्तिरित्यर्थः नतु विनाभिधानं वक्ललक्षणमर्थः यथा चैतावच्छब्दस्य व्यापारो
नवाभिधालक्षणेत्यादाविति निर्णीयते तिन्नतु त्रिविधेऽपि स्वस्मादर्थं प्रतियन्तु व्यापारादाहिंस्यपि
व्यक्तिरेवस्य वाच्यादिरिति बोधकः प्रतिपाद्यः का जन्यते विकारः प्रस्तावः प्रकरणं अर्थस्य वाच्य
लक्ष्यव्यंग्यात्मकः क्रमेणोदाहरणं वक्तृबोद्धव्यसाहित्येकैकक्रमेण एवं वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्याभ्य
र्थो हेतत्वमाह अतिपृथुलं जलकुंभं गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितं श्रमस्वेदसलिलनिःश्वास
हा विश्राम्यामि क्षणं अत्र चौर्यरतगोपनं व्यज्यते अथ पृथुलं जलकुंभं गृहीत्वा समागतास्मि सखि
त्वरितं श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणं अकस्माद्दर्शनात् अनन्यं श्रमं ततिवितर्कयन्तो
सर्वो प्रतीयमानः अतिपृथुलं महत्त्वेन वापि जलेन पूर्णं कुम्भं घटं गृहीत्वा समागतास्मि त्वरितं नतमध्येवि
श्रान्ता अतः श्रमेण अन्यमहतो यो स्वेदसलिलनिःश्वासनाम्ना निःसहा विलीनमत्तमा विश्राम्यामि
क्षणमिमपमीमयेयाद्यः वक्तृवैशिष्ट्येण वैशिष्ट्यमिदानीं पृथुलं जलकुंभं पूर्णं वहनं जमैन्नलमस्यमाम

का॰ टी॰ २५ यथाशुंकिष्ट रम्यथा नरस्य वैर्यस्य हन्तगोपनात्प्रभस्य व्यंजनताहेतुः तथा वात्र समागतानासीमंते विलम्बात् पद्म वा
न्वरितमिमाटेनामेः दतिश्वासयोस्वरितगमनश्रमजन्मतानुपेणस्मरजन्मनावदूवः अत्र वार्थस्य वप्राया
मैतव्येजकतेनशाहस्यनस्यपर्यायतेमपरिहाति महतादिसंग्रविस्तीर्यते एवमग्रस्यव्यर्थस्य वप्रायामन्नेयम
बोद्धव्यवैशिष्टमुदाहरति बुद्धिरिदेहेदुलोविनात्रलसतेनमतोशासेश्व मूहमत्तभागरुणीयकेरमाहितह
25 विग्रहहरूपरिवहरः अत्र हमास्तिकामकोपमोगोथ्यमपते ओंविष्टदोर्वत्यविनात्रलसतेमतेः श्वसितता
व ममनभर्गिमाहतेपरिवतवापिपरभवति नवापीतिनानिमर्थो परिभवतीसस्पहिसाथेनान्मामे
षष्टीतिकेचित् अपरेमतिश्वसिततमितिपदः छेदेनमः कानत्तवापिपरिभवति ओंविष्टादीतियोजयेति।
वारेवारेनास्मिन्नर्थेनाभिर्तिश्वापवन्मदोर्विष्टजागरः अत एवजागरहेतेर्दोर्वत्यमगोशोष्ठिस्याद् ना
थावकाशस्मिभावहतचिंताविनाहतेवालस्यकार्यानरानस्माहः निःश्वासमसहिमेहेसाविमतन्नमः
स्यहः विमराम्नमाभिसंहतेमदर्थमपिपरभवति मदभागैश्चततवश्रमेवफलं कार्यासिद्धिरेवमय
मर्थोभिप्रेयः बोद्धवायासमुद्धाव्यायाः सख्याउग्निद्यावस्थाविशेषणवैशिष्ट्यान्तमकामकोमुक्तरमर्थो
नरवन्तात्तितघ्यावविश्वासतोयान्यीत्तयिमंयातीस्त्रिश्वक्तमनमपमेश्चाभिप्रायोमदभागितोनस्य कान्त
वैशिष्ट्यमुदाहरति तथाभूतोदृष्टान्तपसदासिपावालतनयोसार्थस्यचिरमुचितेवल्कलयैः विराटस्यावा
मेस्थितमनचिंतारमतेमरतेगुरुः खेदाविज्ञम्भितेक्रन्दु अत्रमयितयोगः खेदः क्रन्दुनयोगस्यतिका।

कापकाशपते सहदेवेप्रतिभीमस्पेक्रियेद्दष्टेतितथाभूताक्रमाक्रमप्रमाणेकवमतोसामानादयिगम्यमक्त
मस्माकूत्नान्तपसदर्शिभोक्षादातोप्रसतेनतयग्रविरु [illegible] पावालम्यड्पदकुस्पनतयानतयपसकस्मा
विनकेनप्तिविदहेतविशेषणंव्यायेःसार्थनतमनिभिः वत्वात्तयोरमध्याभिरूपत्वात्तिनमविरमपत
वद्रकालारम्यतिंह्यात्तथाविदहस्यावासेघटेहेतविनावमेनह्यपकारनादिनातिभ्रतेगृ [illegible] मास्थितेस्या
नेहद्युगृहदोषावरणात्तदयुर्यथाप्टैः इत्थंविनभ्रानेमयिविदेमत्तभजति अथापितत्कंहप्तमेषदतिवा
च्याथः नग्रावाचमकाकोविशिष्टत्नमायिविदानयुक्तः अरूपत्वतयुक्तस्यार्थतेगमयति नतथाभूतप
वालौटर्शनादितावित्नमायिग्रहविदेभजतेनतत्वदकारिणक्रहाष्ठिसेवरूपमवाच्यस्यात्तपपद्यमानस्यामि
इये-अरू-भूतमयितयोग्यः अरूपत्वतयोगपद्यतिवायपवाच्यावमकारिवाच्यसेवभीमसेतक्रायमप्रकपेकस
नवमत्कारित्वादितिवाच्यमिश्रद्र-भूतता तथावविदेमयिभजतोमत्रकाकालिमितेवनजामयितयोग्य
इतिमपक्षमपनाद्यापि अरूपष्ठिसेवकोनत्वानादारूकः द्वितीयत्वकाकालिनः नतस्थितिपयद्दयमामथ्यान
गपरमस्पन्दपतेरहमनभिमतत्वनभिमतत्वदाश्रयतस्थ अतस्त्वापृक्रियाभियध्वेकरोतिरुसेवप्रश्नस्यतिताका
कोरूपरमाहूर्णिभावेनकाकार्यतिमनातथाकाकालिमवाच्यमिड्यामेकस्थिमनेरेवस्थिडोनाकिमितिका
कथमर्थवैशिष्ट्यायिकार्थकल्पनयार्थाखंजनादात्वतेमाशकानडनत्वेकदेवयुक्तमाह नववाच्यमिड्या
मत्रकाकारितिगुणीभूतमेयपतेशंकेयप्रश्नमात्रेणापिकाकोविश्रांते अवतारणिकाक्रयुक्तेरत्नकाकवोच्यामि

का॰ टी॰ २६

26

द्वेरंशमिसतोगुणीभूतत्वेवाच्यसिद्ध्यङ्गत्वंप्राप्तेयत्तत्त्वमशंक्य अत्रविचार्यमाणेशुद्धेकेवलोलोस्यार्थः तथाप्रश्नमा॰
त्रेणवकाकोर्विश्रांतेर्विरामादपिप्राप्तगुणीभूतत्वेनाभयस्मात्तत्रप्रकाशितवद्यः तथाचैतत्कृत्काकुदाहा
यांविचारः अत्रकाकुर्वाच्यसिद्ध्यंगमितियत्तत्त्व तथाहि तथाभूतांपंचालीदर्शनप्रभृतिनातथाभूततायाप्र
कर्षिस्त्वनार्त्तेषुकुरुषुप्रतमात्सर्यहेतुः अपितुतत्स्वतोकारोविनेमर्यादितिवाच्योर्थः काकुर्वैशिष्ट्यादतोवि
मर्शरूपंखेदंप्रमादायैवपर्यवस्यति तत्तद्वाच्यमात्रेमात्यिलाप्रयातोभूयविश्रांतः काकुर्वाच्यसिद्ध्युरेका
लमेवाथिकप्रकटीभूयचमत्करोति एवमेवप्रश्नमात्रेलापिकाकोर्विश्रांतिर्येनकाकाविष्मताम्यात् ए
वमेवप्रश्नमात्रेमुख्यीयकाकुर्नविरतः येनाक्षयप्रायाःसेनकाकाविष्मताकिंतममनेनवोपिवदत्यपिवाच्योर्थः
काकोःप्रश्नगमकत्वास्यनावैशिष्ट्यमाऽ तौविमर्शरूपंखेदमादायवस्यतीत्यादि वाक्यवैशिष्ट्यहेतत्केषांजनन्त्र
दाहरति तदयगामहसगाडस्थललिमिअग्गादिहिणेतामिअण्णत्तो अहिंमचेअअहंतेअकवेलाणमादिहि अत्र
मत्सावींकपोलबिम्बितापपुपतस्तलदृष्टिमेवाभूत चलितायांततस्यापमेवजानातीतिप्रकुलत्वकामसक तवास्य
ते तदाममगंडस्थलनिहितांदृष्टिंनानैषीरन्यतः इदानींसैवाहंतावेवकपोलौनसादृष्टिः तदाममगण्डस्थ
लनिहितांममकपोलेनिमग्नांनादृष्टिमत्रैनैषीः अन्यासंगेनापरेतकिमप्यद्वातोः इदानींसैवाहंतत
पररूपमुणादिः तौचकपोलौतद्रूपावतादृशावेवकपोलौनसादृष्टिः नाहमेकाविषयिणीस्थितायावत
दृष्टिरिमयमर्थोवाच्यःतदेति इदानीमितिचिक्रदतेवाकाक्षेपेनवैशिष्ट्यात मत्सावींकपोलबिम्बितापः

णपतः मङ्गयेतस्मात्तास्तरास्थिमपहाय प्रतिबिम्बपश्यन्तमवृष्टाश्चैवमेवं विचिन्तयति स्वबलाम्बन चालितायोहतस्मा
प्रतिबिम्बदर्शनाभावादस्यैव विषमशून्ये देशेन चलाचलनातिमहोह्याश्वर्थकारिष्णुच्छन्नकामकन्यमिति गम्यते कुच
द्यालोकनेन कान्तकमस्मरकच्छनेनाप्येनकीर्तिभावः वाच्यवैशिष्ट्यकमुदाहरति उरःपृष्ठेसमस्तकदलीश्रोणिश्रु
भातिशायी कुचोरुकर्षि कुटिलतमसगोविभ्रमेनस्मुदायाः किंचैतास्मिन्नस्तनमूर्ध्न दस्माद्विनैवान्तिवातायेषामग्र
सरति कलिताकाण्डकोपोमनोभूः अत्ररतायप्रविशेति व्यापमम् तमेदद्दानेवंविधायानमेदायानहा अत्रोप
हेपुरुषोदेप्राङ्गणेवोहतानां द्विजनः समस्तानतमुत्कापत्रप्रवयवत्तेवा सौकदलीश्रोणिः तस्याः प्रोभयाश्रतिशा
योसर्वेज्ञाक्रुरादितःसमर्थः कुचस्योरुकर्षि कुसुमादिसम्पत नेतोक्तरितः अत्रभूतःप्राङ्गमोवितः रमणीनासमा
णप्रीलानोविभ्रमः नयाहर्षरागादेईयितागमनादिषु अस्यानेमूषणादीनां विपर्यासोविभ्रमोमत इविभ्रमो
इसेवलतणोयावनालकारयेननाटक सकललोकोन्मादकः समर्थः इमेनाहयायेदृशः किंचैनत्रप्रवैतासि
नेष्ट्रातष्टावहेहेतान्विषमामहेस्वरतसमहृदः अमापनयेनपुनःपुनःप्रवर्तकाः नेवातावातिवर्तमानाएवना
त्वविरतायेषामग्रेसरतिप्रथममेवप्राडभवतिकलितः अकाण्डेऽवसरमनपेक्ष्यकोपोर्येनेनाटक तणविल
म्बपनर्थकारीमनोभूः नतबाह्यः कश्चिन्मनुष्यतःसमर्थः अत्रायमर्थस्तत्र द्विशेषणार्थप्रकाशितस्यनमेदादे
शान्त्वापिनोविशेषस्यवाच्यस्यवैशिष्ट्यादत्ररतायप्रविशेतिकामकाभिप्रायात्मकमर्थान्तरंगमयति अन्यस्तदस्य
समस्तत्रैपर्वैशिष्ट्यमुदाहरति ऐलेयअन्यत्रसमस्य अत्रामोरगमयामि अमतस्मिन्नणमेतेजःसंजातनहोरणवा

कृ· टी· २२

27

हारवीमामे अत्र संध्यामकेन कालयन्ति न टस्थे प्रतिकयाविद्योमते तदति अतार्द्दमनाः सशूमोपटहमरेसका
लेवणमात्रेरहितेसंध्यायां केवलेभवन्तिवा भवन्ति विश्रामः अत्रायं वाच्यार्थः कयाचित्समसविप्रतिश्रोत्व
मानः अनपेक्षेनटस्थमवाक्यार्थप्रतिदासीतमवत्रबोद्धेतरस्यसंकेनार्थितयोपप्रतीतमाणस्यनारम्भ
मन्त्रियैर्वैशिष्ट्यात् कयाचिकेवनसंकेनार्थितेप्रास्यतेप्रतिसायंसंकेतसमयोदर्पितेऽस्मथ्यौतरंधीतयति प्र
स्तावैवैशिष्ट्येनोदाहरति साधुरसमृगामिमादितनूषिकेअर्जयहंमितेन पमेत्राकितिदिदृक्षितासहिमत्ते
सकर्णीणां जगम् अत्रोपपत्तिप्रत्यपसत्तेनयुक्तामितिविवोर्यते श्रूयतेसमागामिष्यतितव प्रयोत्यश्रस्मात्रेणा
वमेवाकिमितितृष्णीमनत्याविसज्जनस्यकर्णीयम् अत्रायमर्थः कोचिदुपपतेर्भिसरणोद्यताप्रतितत्र्जवितेवशा
विस्मासमसमयेविदितरहस्यायाः साब्योअकस्माद्देस्वरागमनेप्रस्तावयंस्माद्ययमुक्तिः तथावाच्यवाच्यार्थे
रटेश्वरागमनेवैशिष्ट्येनउपपतिंप्रसभिसर्तेनयुक्तामिमस्थानेगमयति देशवैशिष्ट्येनोदाहरति अन्यत्रयूयं
कुसुमावचायंकुरुध्वमत्रास्मिकरोमिसख्यः नाहंहिदूरंभ्रमितुंसमर्थाप्रसीदतायंरचितोञ्जलिर्वः अत्रविवि
क्तोयंदेशइतिप्रच्छन्नकामुकस्तयाविसर्ज्यस्मात्स्वस्तावतिकयोचित्रंवेद्यते कुसुमानामवचायोहस्तेता
दानेसखीनामश्याविवस्तावविदितरहस्यतामिमायेण अत्रदेशस्यवैजनत्यादेशिष्ट्येनाप्रकृतोयमर्थोतोपपत्ति
स्तयाप्रच्छन्नमर्थान्तरंगमयति कालवैशिष्ट्येनोदाहरति गुरुजनपरवशप्रियकिंभणामितरहमतभाग्याअहेह
नूपवासंवसन्त्यमितिवसन्तेप्रस्थणासिकर्णीजंज अत्रायमयुसमयेयतिविजनामितदेहेतावत्रवामितवनेतानाम

२२

गतिमितिभण्यते गुरुजनेन परवशा प्रिय किं भणामि न खलु मन्दभागिनी अहं अद्यप्रवासं सबन्धं सर्वजनानामिस्वय
मेवकरणीयं गुरुजनः कामव्यथानभिज्ञो लोकेवसनेपि प्रवासमनात अतएव परः वैरेन सर्वप्रीतिमाभिप्र
येसम्भायनेमन्दभागिनी न घ्निविवतिस्वयं अश्मीपुवाच्यार्थः अद्येतिपदोक्तस्यानर्थसमयस्य प्रतिदिनोप
चीयमानक्रमस्मार्थविकामस्यवसेनकालस्यैवोपाषीति अनेनोदासीमत्राभियाचात्रमवामितजीवामीमयो
तरंगमयति कालादेरितिकारिकायमादिःश्राहेतग्राह्यमाह आदिग्रहणाद्देशादेः वैशिष्ट्यादृष्टस्यार्थोत्तर
योहेतत्वोपारसम्बयः दाहरतियथाडारोपनतलिरनेरमयितयामोन्तर्यमाराश्रियाप्रोलासेपरयुगोपरस्परस
मासकेसादिनम अनीतेपुरतःशिरोगुरुकमदत्वामैवलीलोचनेनावस्त्रनिवारितेप्रस्थानेमेकोचनेदोलते
अप्रचेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषयश्राहतत्वंविशुबोधसमर्थे ह्रागोपानात्तिरतेरहा यामनमवलोकमयोगपदप्रश्रामेम
तिमयितयामोन्तर्यमाराणांश्रियाप्रनर्तयामस्यस्याथ्यमेवाच्छेनेनोप विश्याकृरुपुरातेप्रोलासस्यअथःविशे
अपिचलेकटाक्षेणमायमस्त्रेववाचः प्रमरणेसावोधुप्रवर्तितमनकथ्यात्विवारितेजोघाप्स्यितनाप्रत्रोस्थापनयोज्ज
नाम्भोविच्छित्तिविशेषोपवेशानाशुरोश्चकमपुरस्तादाकर्षणेनदर्शितोत्कंठयाहर्षोदयः / लिम्बयापोपमयि
चलतेनमाक्षादिविशेषिणपाःकथायाफलितिलेरोमागोनतेनाहलादिग्रहणप्रमाणितवोदलितयोः समाः से
कोमलेतिविशेषाभिःप्रच्छन्नकामुकविषयरूपपदंतिविषयश्राहतावशेषः अनुरागेङ्गितगम्योतविकारात्मके
चित्तेभावः प्रथमाविक्रियास्फुतेजादिविकारस्त्रसम्भोगेच्छाप्रकाशकः भावएवाल्पसे लक्ष्यकामोहावक

का॰ टी॰ २९

२८

ष्येतेऽस्मिन्वेदणोभावविशेषोऽस्य समेषितिसह्यदयाः एवं यागोक्तिनानिद्धकर्णिकेटयनेनह्रकवीर्ममात्वसंपर्मोऽत्राभ
नेस्फोटयस्मिन्नात्मा व्हिबद्धमवति अग्रहोग्रणालिवत्तिमकतत्तैनिरोपलै श्चक्रमनताप्निन्नश्रेतेप्रियमेवम
योमुद्रोमाटीनिग्रन्थान्तरतोऽस्त्याति केचित्तुस्वाकर्णादिशेषभावः विशेषः समयोगाद्यभिचारिद्रोऽभावविशे
षसमाद्रः तथाचमतः हृत्पाणिविदिनेत्नाक्तीति बोडेतिपरिभाष्यते एवमावासेरेतस्याग्रयोवदतमीतितेन
सत्वेवयुटत्सृमिलेविनेनावलावनम वैवर्णमिमेवमघेश्पाग्राभिनयोमवेदिति अनेनवस्तुऊलासिमु
दितनक्रनुणहृद्रनामालिगतेशोवेम्भकार्येनयनेनमृ मागमतेनोचनायः देवेपणसूर्यासमपूपेदावाचो
तिवारणेनकोलाहलोपणमावेतणदोलेतासकोचेतपाटितोपिकमालिगतेशिरोम्भकार्योतयनेनमृ मा
गमनेनोचनायः देवेपणसूर्यासमयापेदावाबोतिवारणेनकोलाहलोपणमापेतणदोलेतासकोचेतपाटितोषि
कमालिगतमभिप्रेमसमृजनेनमाद्रः नवग्रथलाघवायातिपृष्ठुलामिस्त्वपृथुलतपम्बवस्मस्पवनः सेषि
एणाः बोडमायाः साम्पोस्तुवेशिष्ठेगुरुजनेनमत्रकाऊवत्नबोडम्ककालवाकान्तैवेशिष्ठम्पद्विविष्ठवोदाहतेम
किंवस्त्रायकारिणाष्टष्ठकृथगुदाहरणेनेमाह तिराकोत्रताप्रतिपत्रयोक्षमावसरतयापुनःपुनरुदाहियते वा
ग्रादीनामिश्रः संयोगद्विकादिभेदः मिलितोदापुव्रक्रादिवाशिष्पुऊवतकम्पप्राणायामेनध्यानकतेमाकालयाम
देहेयत्रयसप्राणायामे तत्रतस्मछनकतामिघामावहृत्सामात्रेयथ्यातिपृष्ठुलामिमत्रवहूमात्रसप्राणायामेनवोषा
संवाच्यबोडमयोगावहृत्सामात्रेपवगुरुजनेनमत्रकालेस्वप्राणायाममेसघामप्राणायामामितितिराकालहूःनाम्याःप्रा

नीतत्वेनु सत्त्वेपि यत्र यत्र व्याप्यव्याप्यत्वं तत्र प्रयोजकत्वमिति प्रागभावसत्तायाः व्याप्यादीनां मिथः संयोगो व्यापकत्वं तत्त्वात्मोमयो
यामेतत्संयोगो हेतुपरिमाणमहत्त्वमिति द्विकम् अथ द्विशब्दाद्विकादित्वे भेदे विशेषेपुनः पुनरुदाह्रियते तस्य च यः तत्र
द्विकमेव प्रायामेनैव विशिष्टमुदाहरन्ति इत्याशयात्मत्यागमन्तरा अन्यत्र द्विवशात्र परलोकपरमाणावेव प्रतिश्रन्य
सन्त्यत्र महत्त्वमत्वादिति शुश्रूषवश्वेतेनाप्यत्र द्विवयमकेपलोकस्य मापकमकत्रान्यत्र शब्दत्वयामाकयोः शपिष्टाः
अत्रवक्तः सेविषणाः बौद्धव्यस्यापार्ष्णिकतत्कारणस्य चाद्विकस्याव सत्प्रमाणकत्तया प्राधान्येनैव विशिष्टत्वात् प्रायास्या।
नप्रदर्शनार्थः यत्रैरन्तार्थमागच्छेत् समर्थानरेष्यानयति विसंवादिपरीक्षादौ ग्रन्थेऽपवेवाच्यार्थस्य सज्जनकत्वमुदा।
हृत्वतत्संबन्धयोरप्यतिदिशति अनेनैव क्रमेण लक्षणयोर्जनकत्वमुदाहार्य अनेन वक्ताबोद्धव्यादिविशि
ष्टक्रमेणाप्यकाद्विकादिरूपेण नन्वेवमादौ ग्रन्थमात्रस्य जनकत्वे शब्दस्य प्रयोजनकत्वाज्जनकशब्दार्थयुगल
कामिति लक्षणमव्याप्तं स्यादित्याशङ्क्याह शाब्दप्रमाणवेद्यार्थानन्यार्थाननुयन्तः अर्थस्य जनकत्वे तच्छब्दस
सहकारितेन शाब्दोपस्थितिं विनार्थानभ्यस्तेः शाब्दप्रमाणेन शब्दस्य त्वयानिरेकाभ्यामर्थावेद्यः सम्मतोर्थान
रेवमन्तत्वेन तत्त्वार्थस्य जनकत्वे यत्रार्थस्य जनकत्वं तत्र शब्दस्य सहकारित्वं परम्परयाकारणत्वेन तावत्येतन्मतपर्या।
गत्यर्थः यद्यप्युक्तस्थलेषु प्राधान्येन नमूपदेशार्थस्य जनकत्वमुच्यते शब्दस्य पर्यायात्मता पारिवारिकसहकृता
दप्राधान्येनत्याविशाब्दोपस्थितिं विनार्थस्य जनकता नास्तीति भावः एतदेव ह्यन्याह शाब्देतिनादिप्रमाणा।
नवेद्यो जनकः जनकोप्यर्थः शाब्दप्रमाणेनैव वेद्यः नत्वप्रमत्वानुमानाभ्यामित्यर्थः तथा च प्रमत्वोपस्थि।

का॰ नेकार्थमिच्छन्ति तयोश्च दृश्यादृश्यमितिवाक्यादौ नहि समापाते तत्रास्वादनमवः तस्माच्छब्दवैचित्र्यमेवार्थरूपनत्रशोभितेति
टी॰ तिसिद्धं इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्पणे राजानककृता लक्षणो नाम द्वितीय उल्लासः ॐ श्रीशंकरो जयति ॐ गणपतिपद
२९ युगमध्यानन्दतो तरायो विकस्मित गुरुवक्त्रप्राप्तमन्त्रप्रादायः रसविवरतदेतत् साधु काव्यप्रकाशे विमलवतु बुधवर्ग
29 प्रीतये यं प्रयत्नः काव्यलक्षणप्रसङ्गाद्यौ विशेषणादोषाभावादयो विशेषणानि तदत्र विशेषणान्तिप्रपित्ते विशेषणानि
दूषणप्राभावसमर्थमिमान्ताह यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालंकाराणां स्वरूपमभिधातव्यं तथापि
भिन्निप्रदर्शितेयमीर्णं हेयोपादेयतां तायनत्यतिप्रथमं काव्यभेदानाह साक्षात्संबन्धेन रसोपयोगोऽव्यंग्यव्यञ्जकभा
वेनतत्काव्ये अविवक्षितवाच्याद्यनेकविधे काव्ये रसमेवोपकरोतीति प्रायासितमस्यैव ध्वनिमिति अतोऽयमेषां
मेवप्रदर्शिते रसनिष्ठतायमीर्णं क्वाचित्कस्याचिद्धेयतेकस्याचिदुपादेयत्वं यथाशृंगाररसस्य नोक्तिकूटत्वे दोषो हे
यः रौद्रादौ तद्वेव गुण उपादेयः माधुर्यं गुणः शृंगाररसस्य तत्त्वेनोपादेयः तदेव रौद्रादौ दोषो हेयः अलंकारोऽपि यमका
दिचित्रकाव्ये शृंगारादौ दोषो हेयः वीररौद्रादौ गुण उपादेय इति नानार्थं प्रथमं काव्यभेदोक्तिः इतरेषामेषां समप्र
प्रदर्शनाय तदुपकारकान्काव्यभेदानाह अविवक्षितवाच्यो यत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिर
स्कृतम् लक्षणामूलगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति वाच्यमविवक्षितं यत्र स तादृशानुवादात्मकध्वनिरिति ज्ञेयः रूढिप्र
योजनभेदाल्लक्षणा द्वियात्र व्यंग्यपरत्वे हि नासरूढाविसक्तेः लक्षणामूलेति प्रयोजनलक्षणायाः स्वीकारः प्रयोजन
लक्षणायामपि स्थितेनानागूढव्यंग्यपायानुदासः प्रयोजनलक्षणामूलगूढव्यंग्यपने वस्तुमात्रगुणीभूतव्यंग्य

स्यापि वाच्यसिद्धेर्गादेरपि सम्भवति नह्यवश्यं केदाय प्राप्यामेति तत्र वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थांतरेऽपि
एवं यथात्तमामि च विरुद्धं समवायोऽत्रोत्तिष्ठते आत्मीयांति मादार्थापि तिमत्रविर्येहितत् अत्रवचनादि
उपदेशानुपत्ताद्योपरिणामति अत्र प्रथमार्थे वचनादिस्य द्वितीयार्थो वाच्यः द्वितीयार्थे प्रसंगे पुनः स्थे वाक्यगमादव
नुपयुज्यमानः द्वितीयार्थो वा प्रथमार्थे नुपयुज्यमानः प्रयोजनतत्परतयारणामुपदेशपमिति लक्षणमूले वृत्तिपवा
क्येहिताहितमिति गच्छतोऽपि तेषां विशिष्टहपपरिणतः एवमस्मी सह समर्थः उपदेशेति लक्षणमूले लेख
नीयवचनेऽयति गच्छतोऽपवदमीति वचनाक्रियार्थः उपदिशामीति लक्षणमूले आप्तवाक्यमेतदिति गच्छतो
ऽपपरिणतः एवंविधं धामिस्मनमस्मामामत्तानवज्ञालक्ष्ये आप्तविपक्षहपकतागच्छतोऽपि समवायशक्तिपरस्या
सापेक्षत्वे लक्षणे ग्राह्यैकपदत्वेन गच्छतोऽपि आत्मीयमिति तद्वैः प्रतार्थेन लक्षणेऽपि उपदेशावने गच्छतोऽपि स्थि
तिः सावधानत्वे लक्ष्ये विपक्षाद्धि द्वैविन्नेन गच्छतोऽपि स्य कश्चिदनुपयुज्यमानत्वादस्तितिरस्कृते अनुपपाद्यता
मानत्वमन्वयायोगात् यथा उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं विदधदीदृशमेव सदा सखे
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् एतदपकारिणं प्रतिविपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति अत्रापकारिणं प्रत्युपकृतत्वाभि
धानस्यान्वयाभावादनुपपत्तेरस्तेन तिरस्कारात् विपरीतलक्षणयापकृतमिति तिरस्कारात् विपरीतलक्षणयापकृतत्वे ल
क्ष्ये अपकारातिशयश्च गच्छतोऽपि वस्तुनस्तेनतेरस्तद्व जीवतालक्ष्यंतदतिप्रायो गच्छतोऽपि विप्रयदिति करणाभावो लक्ष्यः
नदत्तिप्रायो गच्छतोऽपि सुखितमास्स्वेति द्वितीय लक्ष्ये तदतिप्राय गच्छतोऽपि लक्षणामूले ध्वनिस्तु काभियामूलमा

का॰ टी॰ ३॰
30

द विवक्षितेवाच्यपरेवाच्येयत्रापरस्तुमः अन्यपरेव्यंग्यनिष्ठे यत्रवाच्योर्थोवक्तुरिष्टएवाच्यपरोव्यंग्यपरः सो
परोयुक्तिरिमत्वयः विवक्षितेपिर्द्वंस्याद्भेदः अन्यपरेतिविवक्षितेपिवाच्येगुणीभूतव्यंग्यपाद्भेदः अस्यापिद्वौ
भेदावाह पदेच क्वचिल्लक्ष्यक्रमव्यंग्योलक्ष्यव्यंग्यः क्रमः पदः पश्चाल्लक्ष्यः क्रमोव्यंग्यव्यंजकतारूपोयस्य
तादृशोव्यंग्यप्रकाशोद्वितीयोलक्ष्यः व्यंग्यक्रमोयत्रतादृशः तथाहिलक्ष्यव्यंग्यक्रमेऽलंकारध्वनौवस्तुध्वनौवायेन
वक्रमेणव्यंग्यव्यंजकतारूपेणालंकारोवस्तुवानिबद्धेनैवक्रमेणाप्रत्यायापिस्फुरयते नतत्क्रमंविनातथाचतस्वेवा
लक्ष्यन्ते अलक्ष्यक्रमव्यंग्योध्वनिस्तुरसादिः तथाहि रसादिध्वनौप्रथमंकाविनिबद्धैः विभावादिभिर्योगेन
योगानिशयप्रतीयतेऽनन्तरं श्रवणसमकालमेवविमलितवेद्यान्तरतयाऽलक्ष्यकालाकलनात्कालितकार्यका
रणभावक्रमामितिसमालक्ष्यहृदयः कोप्यलौकिकश्चमत्कारः सहृदयसंवेद्यतयेप्राङ्भवतिसरसाधैर्यमितिः सा
वनकार्योनापिज्ञाप्यः स्मादिवत्समाणत्वमर्थपर्यालोचनानन्तरूपेणसहृदयैकगम्यतानुभवेनकार्यकारणभावप
र्यायः व्यंग्यव्यंजकभावोनलक्ष्यतेइतिलक्ष्यक्रमत्वे रसध्वनेरसादीसमस्यविभावाद्यनपेक्षणात् अन्यथैवहेतोः
अलक्ष्येतितावत् विभावानुभावव्यभिचारिणएवरसाः अपितुरसास्तैरितिक्रमः सतन्नलक्ष्यते योवस्तुकाव्येकवि
निबद्धाविभावादयस्तेएवतत्ररसाः किंतुतेभ्योझटितिक्रमरहितएवरसादिवत्समाणहत्सर्थपर्यालोचनात्माथार
रूपेणवाक्यार्थीभूयस्फुरन्तः सहृदयहृदयैकसंवेद्यास्तैः सहामिलितामभिव्यंजितारसादयः पानकरसा
वसमूहालम्बनात्मकोरसोभवतीतियः क्रमोऽस्तिसतत्रयोगानिचिन्ताकर्षणेनसूक्ष्मकालाकलनान्नलक्ष्यते य

ष्यामरिचादिष्वनेकद्रव्यैः संयोजितात्सितापानकरसो भवतीति यः सपानकरसस्तस्य मध्ये रसयित्राख्यभावस्तेन किं
तु पृथक्प्रकच्छन्नमरिचाद्यास्वादातिरिक्तश्चमत्कारकारी समास्वाद्यते तथात्रेति भावः तत्र रसभावतदाभासभाव-
शान्त्यादिरक्रमः भित्तिरसाद्यलंकारादलंकार्यस्तया मतः आदिग्रहणाद्भावोदयभावसंधिभावशबलतादि
प्रधानतया यत्र रसादिस्तत्रालंकार्यः यथोदाहरिष्यते तत्र तयोरलक्ष्यक्रमव्यंग्यलक्ष्यव्यंग्यः क्रमयोर्मध्ये रस-
श्च भावश्च तयो रसभावयोराभासः रसाभासश्च भावाभासश्च भावशान्तिश्च भावोदयश्च भावसंधिश्च भावशबल-
ता चाक्रमो ध्वनिः अत्रापि तत्रोऽलक्ष्यक्रमेति वदीपदर्शनाच्चकलात्स एवाक्रमो यत्र तत्र लक्ष्यते रसस्थ्यैः स एष मम-
हेतौ अथ यत्र तु प्रधानेन वाक्यार्थे यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यंग्ये रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोऽले-
काराः ते च गुणीभूतव्यंग्याभिधानेन वक्ष्यन्ते अङ्गभूतोऽप्रधानीभूतः प्रधानरसानुरोधकत्वेनोपकारकतया यत्र वा-
क्यार्थे तथा च ध्वनिकृत् प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः रसव-
द्रसवत् तस्यार्थवृत्तिः रसस्य परिपोषकाभावादसत्कल्पता तथा च रससंयोगात् रसवदलंकारः भावसंयोगात् प्रेयस्वी
आभाससंयोगात् ऊर्जस्वि भावप्रशमसंयोगात् समाहितं तत्र रसस्वरूपमाह कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि
च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः योऽहि लोके रामा-
दिरत्याद्युद्बोधकारणानि सीतादयस्तएव नाट्यकाव्ययोः अग्रहणयोर्याद्दित्विपुंपन्तेत्तदा विभावास्ते सामाजिकरस-
दिभावास्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्तेऽमीभिरिति विभावाः कथ्यन्ते तथा चोक्तं रसाद्युद्बोधका लोके

का॰ विभावानाद्रकाद्ययोः आलम्बनोद्दीपनत्वाद्धि विधास्ते प्रकीर्तिताः आलम्बनं तत्र प्रोक्तं यदालम्ब्य रसोदयः ३।
टी॰ उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा यानि लोके सीतादीन्यपि रामस्थ
३१ दिभिन्नकारणं कृतुद्देरसादिरसादिकं बहिः प्रकाशयन्ति तानि कार्याणि कटाक्षादीनि ममात्मकरत्वाद्युद्बोधा
31 दतेनर भवन्तीति अनुभावा उच्यन्ते तथाचोक्तं उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् लोके यः कार्यरू
पस्सोनुभावः काव्यनाट्ययोरिति यानि लोके रामादीनां हृत्स्थादेः सहकारीणि हर्षश्रमादीनि तान्येव सामा
जिकरसादौ प्रादुर्भवन्ति रोमाञ्चकम्पादिविशेषणाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः अपि चक्रथ्यान्ते त्रयस्त्रिंश
द्भावा ये व्यभिचारिणः विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तः स्थायिनेश्रुति वागङ्गसत्त्वोपेता ये ते व्यभिचारिणः स
ञ्चारयन्तो भावस्य गतिं सञ्चारिणोपि ते उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति स्थायिन्यमृतवारिधौ ऊर्मिवद्वृद्धिमेतेयान्ति तद्रूपतां
च ते व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः तैर्विभावाद्यैर्व्यक्तो व्यञ्जनव्यापारविषयीकृतः ननु कृतोऽवा
सिता तापितो भवति वा स्थायी तद्व्यापादारभ्य रसनिष्पत्तिर्नावत् सततरूपेण वर्तमानः अन्तरान्तरोद्भिन्नरपि भावान्तरैरन्तरि
तिरस्कृतप्रवाहोऽभावच्छिन्नत्वात् विशेषेण रसादिरसः स्मृतः तथाहि विभावैर्विविधैर्ज्ञातोऽनुभावैः प्रकटीकृतः सं
चारिभिः प्राप्तपोषः स्थायी याति रसात्मताम् इति वाक्यार्थसम्प्रदायश्चात्र यथा नीरदुग्धयोः समयोगात्कालान्तरेण
परिणतदधि भवति तथा विभावाद्यैर्मिलितैरभिव्यक्तो रत्यादिः स्थायिभावो रसो भवति तदुक्तं गुडविवादिभिर्द्र
व्यैर्यथा षाडवादयः रसान्विताः यथा युक्तिविशेषेण पानकाख्यो रसो भवेत् विभावाद्यैः सम्प्रयुक्तैस्तथा स्थायी रसो भवे।

इत्यपि च यथा दध्यादिके द्रव्ये शर्करामरीचादिभिः संयोजनविशेषेण रसास्वादो भवेत् तथा विभावा
दिसंयोगात्स्थायी यात्यास्वाद्यतामिति सिद्धान्तश्चात्र कार्यकारणसहकारिरूपा अपि हि लोकतः रसोद्बोधे विभा
वाद्याः कारणमेव तन्मनाः स्मारणाद्यभियुक्तोक्तेः विभावादिभिः स्वप्रयुक्तैः प्राक्तनभावनाख्यसंस्कारप्रवर्तितेषु
सामाजिकेषु बाह्यविषयेष्वव्याहतेन मनसा सिद्धान्तस्वस्वरूपो हि रसादिः स्वयं रसतेन प्रकाशते यथा वेदान्तिना
मविद्यावविद्योपाधय इति मायात्मसंविदानन्दप्रकाशमतसो बाह्यविषयसम्बन्धात्तिरोभायतन्न तातेगुरूपदेशाल्लोप
देशात्मिकाः विद्यापेक्षणीया तथैवात्र रसादिप्रकाशसामाजिकानां विभावादिपूर्वं स्वसिद्धान्तेऽस्मिन्स्मृतिमा
ह उक्तं हि भरतेन विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति स्पष्टं रत्यादिकेऽपि रसे सीतादालम्बनविभा
वादिकार्यत्वाद्रामाद्यनुकार्यगतत्वमभिधेयमाद्यैः परे तु कर्तृगतत्वमेव तथा लक्ष्यमाणः अपरे भावनया प्रतीता
सामाजिकगतत्वेनास्वाद्यमाहुः ग्रन्थकारस्त्वनन्तरं वर्णितमतत्रयसमन्वयाभिप्रायकत्वे वाक्यविषये भावकत्वे रसावि
षये भावकत्वेन रसविषये भोगकर्तृत्वेन सहृदयविषयमिति व्यापारत्रयमेव विषयविभागेनाङ्गीकुर्वन्सर्वथाक्रमा
नेतारमसोस्यापमर्दकाम्बुदंपनात्विमासिद्धासिद्धान्तमनुरूपत्वन्तयोपसम्पात्ते एतद्धि रसत्वेते विभावे लीलतोद्यानादि
भिरालम्बनतोद्दीपनकारणत्वं स्थायिरसादिकोऽभावोऽनिततः अनुभावे कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतिर्य
यः कृतः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितः सव्यात्माराममादावनुकार्यतद्रूपतानुसन्धाना
न्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः एतद्धि भावानुभावरसादिभिस्तत्र वचने लोल्लटप्रभृतयो विद्वा एव

कु॰ टी॰ ३२

32

नेऽति समन्वयः विवरणमेवाह विभावैरिति स्थाय्येयाहस्मसस्ताद्दालम्बनेन सम्बन्धेन रामादावलकार्योभितयेन्नम
जनकभावेनवाहि हीपितः अभिवारिभिः पोषणपोषकभावेन गाढीकृतः समसञ्चारिन लक्ष्यपतायाराधनाद्यतु कार्यत्र
दर्पणस्फीतमेयानास्वनः पुनर्विचारणाद्यन्ते कीर्त्यप्रतीयमानः प्रयुज्यमानतयत्वानोरसोभवति अत्रोदाहरणं तत्र
योकाङ्क्षम प्रतिपत्तिर्मेभूयानर्थः शिवाज्जतोऽयथामलिनमलिनैः संमृत्सेतेकदम्बविभूतयः अभिनवा
गम्भीरकः प्रवर्षतिमाल्यवान्विषयरवयुगभीयानप्रियेकवणोरपः इहसविरलस्थासाश्वछन्नवोधिरसरा
नवरवयवैः श्रोतेसमेसेरूपैतिविवर्णनाम स्फुरत्तिजडिमावाष्पायेतेहशोचस्तानिस्थितमियिरमतयाशोकोभा
वस्थिरलाविपश्यते अत्रप्रथमपद्याङ्गेमयूरादिभिरुद्दीपितः रामस्यसीताविवियोगाद्भसत्रस्थिनसम्भवभरत्वपः शो
कोभावोस्तवशोषणाद्यैरनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतः जाद्यादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचितः रसतांप्राप्तो नटेनप्रयुज्य
मानः सामाजिकेर्वायते अत्रास्मिन्नपिविभावादिभिः कारणैः सीतारामेत्वेनान्तकार्यतामोशोकोमावो रसोऽभूतः
नटेप्रयुज्यमानतादात्म्यपितोताः समानिकेर्लितसामाजिकानेरसानामाश्रयतानुमकारणतपपतीकथनत्रप्रतीति
तानमात्रस्यवमत्कारिकारितैलौकिकदृश्यगवादिनानेपितत्थाप्रसक्तिरित्याशङ्क्यानुकर्तृगतपक्षमाह रामप
वायमपमेवरामइतिनटमोयमितिर्मैसेनरकालिकेवायेत्ररामोयामितिरामः स्याद्वानवायमितिरामेहत्रोयामिति
समयाद्विश्वधामेशायमाहपूपप्रतीतिमपाविलक्षणयाविपरबरगादिसाथेलरामोयतितिप्रतिपत्ताग्राह्येनटेमयममा
गेषुसतेयारसक्कृतामपूर्वकर्षरपालाकिकाहशोमनेोरथश्रीमतमः प्राप्तीतिसिद्धोपरागलोवगोवरोलाला दैवा

३२

दृहमयनेनयावत्तायत्नेनैवयाविद्युत्कस्य अविरलविलोलज्जलदकालः सम्प्रागतस्त्वायम् इत्यादिकाव्यान्त
मेयानवलाच्छितत्वाभ्यासप्रवर्तितेनस्वकार्यप्रकटनेनचन्द्रादिनेवप्रकाशितेकार्यकारणसहकारिभिः हेतुभिःसंप्र
तथान्यमसमसमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद्गम्यगमकभावरूपाल्लक्ष्यमाणोपिवस्तुसौन्दर्यबलो
द्रवतोयनेनास्वाद्यमानोयमानविलक्षणः स्थायीयेनसंभाव्यमानोरसादिभावः तत्रासत्त्वापिवासनात्मतयास्था
मात्रिकारणत्वेमानोरसइतिश्रीशङ्कुकः अत्रायंसंक्षेपेणमितार्थः अनुकार्यसमवेतोरसादिभावोविभा
वादिभिर्नटेनमीयमानोरसइति तथाहिगम्भीयेसीताविषयरतिमान सीताविषयकटाक्षादिमत्त्वात् अत्रया
मीयमानस्यानुप्रतिपत्त्याग्राह्यो नटेरसेतेपदेनोक्तिःसंयमसोगोष्ठ्यसतः प्रमाणतिगम्यगमकभावादिसंतेहेत
ववते परस्मात्स्थवक्तव्यमितिप्रपञ्चकात्त्वयः अवतारार्थस्तु एवकारायमयमेवरामःइत्ययोगात्ययोगव्यवच्छेदकप
वकारः तथाचोक्तं अयोगमन्ययोगंचात्यन्तायोगमेवच व्यवच्छिनत्तिधर्मस्यएवकारस्त्रिधामतः अत्रा
र्थः यत्रविशेषणसंगतएवकारस्तत्रायोगव्यवच्छेदकः यथाशङ्खःपाण्डुरएवेति अत्रैवकारेणशङ्खेपाण्डुरत्वा
त्वायोगोव्यवच्छिन्नतिनिषिध्यते तेनाशङ्खेतेपाण्डुरत्वसम्बन्धस्ययोगएवनियम्यते यत्रविशेष्यसंगतएवकारस्तत्रान्य
योगव्यवच्छेदकः यथापार्थएवधनुर्धरइति अत्रैवकारेणधनुर्धरत्वसमवेतेनतेषुयोगोनिषिध्यतेतेस्यापध
तियथापार्थेनोधनुर्धरस्तेनास्यान्तोनतथाभवत्यपीति यत्रक्रियासंगतएवकारस्तत्रात्यन्तायोगव्यवच्छेदकः य
थार्जुनोधनुर्धरोभवत्येवेति अत्रैवकारोर्जुनेधनुर्धरत्वस्यात्यन्तायोगनिषेधात्नियमबोधयतीति तदत्रप्रकृतेवा

का॰
टी॰
३२

33

तदेतत्प्रकटयति वाक्यद्वयेन रामपदार्थायामिति प्रथमे वाक्ये प्रत्येयपदार्थो विशेष्यः रामपदार्थो विशेषणं तथा च विशेषण
संगत एवकारः पुनरावृत्तिरिति तदेतत्तद्रूपतेन प्राप्तेरमुतायोगं व्यवच्छेद्य रामतयोगं बोधयति रामपदतादृग्रूपर
ति द्वितीयेनैवकारो विशेष्यसंगतः रामस्यान्यस्य प्रत्येयपदार्थे नटेऽन्ये दुष्यन्तादिषु योगं निषिध्यायं पदार्थे नटेऽव
स्थापयति एवंविधरूप एव रामो नेतर इति तदेवं प्रकारेण पदीकृतस्य नटस्यायोगमात्रयोगव्यवच्छेदाभ्यां ए
म एवंविधरूपः एवंविधरूप एव राम इति सम्यक्प्रतीतेः तदयं नटो रामरूप इत्यन्तरकालीनबाधसमानाधिकर
णा यत्र रामोऽयमिति मिथ्याप्रतीतेः रामः स्याद्वा न वेति संशयप्रतीतेः रामसदृशोऽयमिति सादृश्यप्रतीतेश्च वि
लक्षणया भेदस्यानुसंधानाद्विशिष्टलक्षणया चित्रतुरगन्यायेन यथा चित्रतुरगदर्शनसमकालं स्पष्टमादिप्र
तीतिर्वस्तुविमर्शविरहितो तुरगोऽयमिति ज्ञानमनुभूयते यथा च दर्पणप्रतिबिम्बदर्शनेन यथावस्थिते बिम्बम
वैयक्तिकमुखलक्षणज्ञानादिज्ञानेन जायते तथा तेनैव न्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्याग्राह्ये तदेतदाह सम्यक्प्रतीतिमत्तसप॰
दीभूते सेयं ममाङ्गेष्विति निर्वेदादहमस्यतनयेति च मस्त्वीगोविस्तारस्वरूपस्य काव्यस्यानुमेयातनमेनदभिप्रायेणा॰
दस्तुकमिति विमर्शेन तत्प्रबलात् शिलाग्रमुपदेशः प्रभाससत्कारणपाटवेन तात्पर्यप्रवर्तितेन स्वकार्यस्य पुलकस्य
देः प्रकटनेयस्मिन्नत नटे तेनैव प्रकारेण परमार्थतोऽसाङ्गीकृतः कार्यकारणसहकारिभिः सेयमिति सुधाद्यङ्का
याः तोऽकारणीभूताया नायिकाया मम मानेषु स्वयारसच्छटेति सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोरिति विशेषणम
हान्म्यानतोयमानैः पुलकादिभिः प्रभृतिभिः कार्यैः मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गतेति

तत्रतत्र रति=४

येनितैर्देशकालादिभिः सहकारिभिः कृत्रिमैरपि परमार्थतो मन्यमानैस्तैरेव स्वयमभिनीतैर्नैपथ्यानेन कृत्रिमत्वेनाव
भिमन्यमानैः कृत्रिमत्वस्यात्तनात्मसहजत्वेनैतायमानैर्विभावादिव्यपदेश्यैः कारणकार्यादिभिः सामाजिकस्य हृदो
द्रेकाद्विभावादिशब्दैर्निर्दिष्टैः संयोगात्कृत्रिमकत्वरूपात् गम्यापत्तिः गमकाः पुलकादयः तज्जा वत्त्वरूपात्संयोगा
द्यनुमितेः यत्र यत्र पुलकादिमत्त्वाभावः स तत्र त्वरूपाया आमेर्वशादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेन सो
न्योऽन्यस्वरूपतामनुभवन्नास्वादनीयतया स नाम मिकाहृदयविषयोऽभावाद स्वाद्यमानो भावः हृत्यादि तत्तैः स्यादिलक्षणतया स्थ
यित्वेन सम्भाव्यमानस्तत्र सन्निहितस्वरूपेषु भावात् रामोयामि मुक्तः प्रतीतेरेव स्थायित्वेन सम्भाव्यमानत्वेऽपि समाप्ते
ऽयोर्थवाक्यादिवद्भिर्हेतुमत्तया लक्षणया बोध्यमानो रत्यादिभावः वासनात्मतया न व्यक्तिनाम संस्काररूपेण सा
ग्य मात्रिकानां बहिर्मानस्य रसाति अत्रानुकार्यसम्बन्धी रत्यादिकं विभिन्नबन्धेन तत्रानुमीयमानो रसः स एव निश्चितेपदेतदत्र
मानेन तत्र निश्चयं सामाजिकनिष्ठो नाट्यः प्रथममपदेव सम्पातानतत्र प्रहर्षविप्रलम्भेन गात नहितीयः अत्र मितेत्तितिरूप
नैस्वात्मत्वेनया दोषास्पदत्वस्थानाश्माशुकाभट्टनायकोविहरणेति न ज्ञातस्थैर्यतानुगततेनैव रसः प्रतीयतेनोत्पद्य
तेनाभिव्यज्यते अपि तु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्य
मानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यत इति भट्टनायकः अत्राप्येतावत्सर्वार्थः
संस्कारो भावना चेत्यात्मगुणो दृष्टकल्पनानुभूतेषु स्मृतेः प्रतिनिमित्तं न स्वहेतोरिति संयोगकर्मास्वकर्मकालस
योगेन स्वविधमितरत्वोनतत्सहितपाकानुगुणया समभिव्यक्त्यायां सामाजिकवासनया तेन तानास्वरतैः स्फुटनैःस्वप्रतः स

का॰
दी॰
३४
34

स्काः। मेस्कारात्मगता कार्यरतिपर्यालोचनया विभावादिभिर्भाव्यमानो भावनाविषयीक्रियमाणो रामादिगतस्सा
दिः सामाजिकाविज्ञमादाकारोविषयोरस इति तूर्णिकार्थस्त्वत्ताटस्थ्येन रससंबंधयवासयतोताटस्थ्ये अन्न
कार्यगतत्वेनानुकर्तृगतत्वेन वा रसो न प्रतीयत इत्यर्थः एवं सति न रसनीयता तथा चोक्तेनानुकार्यस्य हन्ता।
नाकाव्यस्यानुसन्धत्तः इष्टप्रतीतिर्बोद्धृपरगर्भत्वप्रसङ्गात् शिक्षाभ्यासादिमात्रेण रामत्वादिसमारोपेण दर्श
यन्नर्तकेनैव रसस्यास्वादकोऽभवदिति नात्मगतत्वेन रसस्य स्वदात्मगतत्वेन सीतारतिः प्रतीयते तथाब्रीडादिप्रस
ङ्गात् रसतो नात्मगतत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः नोत्पद्यते असन्निहितेभ्यः सीतादिभ्यः सम्यग्रतिनुत्पादत्वात् अ
थवा सभ्यानां रतेः सीतालम्बनेन तत्राकारणत्वेन तानुत्पत्तिवत्यात् नाभिव्यज्यते रसत्वेन रतेः प्राक्सिद्धेः सि
द्धेहेतावेवव्यक्तिता पकेन दीपादिना व्यज्यते तर्हि कीदृगित्याह अपितु स्वादिकाव्ये च नाट्ये च अभिधातो
द्वितीयेनाभिधेयेनुपलक्षणे अभिधायालक्षणयाश्चाहितीयेन व्याक्तिव्यतिरिक्तेन तावत्येनात्मना विभावादिसा
धारणीकरणात्मना विभावादीनां साधारणीकरणरूपं विभावेत्येतिनियतमेवत्यात्मोकारः तद्रूपेणादेशाका
लवद्धिहितानामप्यर्थानां तत्त्वभिमतपूर्वकत्वेनाभिविलक्षणेन भावकव्यापारेण भावकस्य भावनाव्यापारस्य व
तेकस्यात्मनो व्यापारेण भावनात्मकेनानुगुणेन भाव्यमानो भावनाविषयीक्रियमाणः स्थायी रत्यादिभोगेन सादा
कारेणानुभवनेन क्रियते विषयीक्रियते कीदृशेन भोगेन सत्त्वेत्यादि सत्त्वस्य सत्त्वात्मनो गुणस्य प्रीतिपर्यायस्योद्रेकः प्र
काशप्रकाशकत्वोद्रेकः अप्रीतिपर्यायरजस्तमोरूपात्मकस्य तत्रत्वावस्थानेन प्रहतत्वाद्बलस्य रजसोऽभिभावकत्वेनार्थ

विषादपर्यायमोहात्मनः तत्तत्कार्यप्रतिबंधकस्य गुरुणस्तमसश्चाभिभावकत्वम् तथा च सांख्यैः प्रीत्यप्रीतिवि-
षादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः इत्यादि। तदेवं रजस्त-
मसोरभिभूय करणेनोपहतिपाटवे हि सत्त्वे तथा प्रकाशकस्य सत्त्वगुणस्योत्कर्षस्य प्रकाशने प्रादुर्भवति यानन्दे-
करूपा संविज्ज्ञानेन तद्विश्रान्तिः विगलितवेद्यान्तरत्वेन तद्वस्थानैस्सैव सत्त्वस्य रूपेयस्येतादृशानन्दभोगेन भुज्यते तु वि-
योक्कियते चेतसः सामाजिकैरित्यर्थः तदेवं भावनोपनीतो रामादिरत्यादिः सामाजिकमनसि सन्निहित इष्टघ्राणो-
पनीतसौरभमिव वस्त्वधिष्ठायी अनन्तरोत्तरोत्पद्यमानैः प्रतिकालैरवकालविभावैः रत्युच्छिद्यमानश्चिदानन्दात्मा-
सादक्कार्यविषययोरसहतिपर्यवसितोर्थः अत्रापि रामगतरत्यादिः सभ्यैः स्वमनसि भावनयोपनीतः विभा-
वादिसंयोगात्स्थायिरूपेण भावितो रसनेयतामाप्तः चिदानन्दप्रकाशेन विषयीक्रियते इत्येव वाक्यार्थः सम्भोग-
क्वारूपस्य रामादिगतस्य रत्यादेः स्वात्मरूपताभावे कथं मनसा स्वाद्यते मनसो हेतुः कारणस्य स्वाद्वहः द्वैपव
चर्वणीये विषये विषयस्य स्वात्मरूपेण हि तत्र नियतविषयमालाकारितादिन्द्रियाणां नव रामादिगतरत्या-
दिर्मनसा विषयीकृतः स्वात्मरूपेण ज्ञायते रतिस्समनसा चर्वणीयतामिति वाच्यं मनसत्तानविषयीकृतस्य
दादेरपि स्वात्मरूपताप्रसंगात् अपि च रागादिसत्त्वपत्र श्रोतुः कामादिभिः स्वस्वकारणतद्विकल्पैर्न कथं रागि-
णो वैरक्त्यस्य चिदानन्दप्रकाशस्याशक्यसिद्धान्त एवमाह लोके कारणादिभिः प्रमदादिभिस्स्थायिन्यनुमाने
भ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणतादिपरिहारेण विभावादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्द।

का॰
ह॰
३५
35

व्यवहार्यैः ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहार
नियमानवसायात्साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमा
प्रमातृगतत्वेन स्थितोपि साधारणोपायबलात्तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसं
पर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोपि गोचरीकृतः
चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रवि
शन्सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गनन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कारकारी शृ-
ङ्गारादिको रसः अत्रायं वाक्यार्थपरिच्छेदः काव्येपि निबध्यमानैर्हि स्थायिपरिहृतत्वेन नु काव्यस्य नाटकविप्र
दैः स्वस्वरामाद्यैर्मदाग्रहणाद्रभ्युद्गतनिष्ठायाश्च नियमाभावात्साधारण्येन यावद्धीतैर्विभावाद्यैः पीता
दिशाह्वाद्यैः स्वह संयेमात्रादिभिर्व्यक्तो वर्णनीयरामामात्साधारण्यापान्नमसम्पहृदयस्परसाद्य नवच्छिन्नमा
त्मचेतन संभगतावरणप्रविडविदानन्दरूपन यास्वयंप्रकाशमानैर्विभावादिसंमिलितैरसः इति अत्र तावच्छास्त्रलो
के प्रमदादिभिः कारणादिभिः श्रादिशाखामृगादिभिः कार्यैः पुलकाद्यैः कार्यैः स्तिमितादिभिः सहकारिभिः सा
हचर्यादेः स्थायिनो व्याप्तिस्मरणादनुमानेन समस्तगविनाभावेनापरोक्षानुभवमायतत्वानविषयेष्वपि एव
वैतामनुमानेन पुनः पुनस्तत्पुरालोकनपाटवे संस्कारदार्ढ्येविद्यते ये हि नानाट्यशाना नाम सहृदया तानतनविदद्याना
श्रोत्रियादीनां काव्यश्रवणान्ते ह्येते शिवैनैव प्रमदादिभिरेव कारणत्वादिपरिहारेण सन्निहितानां सीतादीनां कारण

तस्मात्तपण्ण्स्यादि विभावपदाभिधापारव्यपदेशात् लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेश्येभ्यः लोके हि हर्षशोकादिकारणेभ्यस्तेभ्य
भ्यो नियमेन हर्षशोकादय एव जायन्ते काव्यनाट्ययोः पुनः सर्वेभ्योऽपि सुखमेवेति लौकिकत्वे तदुक्तं करु
णादावपि रसे जायते यत्परं सुखं सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् किं च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्या
त्तदुन्मुखः हेतुत्वं हर्षशोकादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् सु
खं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ननु काव्यादीनामसम्बन्धेनावगतेभ्यः सीतादिभ्यो विभावादिभ्यः
कथं सामाजिकरत्युद्भवः स्यादत आह ममैवैतेत्यादि अयमाशयः रत्यादयो हि नियमेन स्वात्मगताः प्रतीयेर
न् नहि यथा लोके नायिके तु नायिकायुक्तेषु सम्भोगोऽस्य विपुटप्रयाणेषु शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षावतां प्रती
तौ जातायां सत्पुरुषाणां ह्रीः परेषामसूयानुरागापहारेच्छाद्यभवेति तथैव काव्यनाट्ययोरपि भवेयुः य
दि वा ख्यातिः कस्य शत्रोर्वा तटस्थस्य वा सम्बन्धितेन प्रतीयेरन् तदा व्यधिकरणताद्रसनीयत्वं स्फुटमेवेति नेत्ये
ममैवैते न तटस्थस्यैवैते शत्रोरेवैते न अतः सम्बन्धिविशेषस्वीकारनियमानिश्चयेन तथैव यदि पुनः सम्मतं नायकान्नामि
न च पुनस्स्वात्मगतत्वेन प्रतीयेत तर्हि स्वानन्दानुभवात्काव्येन कोऽपि शृणुयात् नाट्येन कोऽपि पश्येत् प्रकृते
प्रयोजनतापि दितरा दिस्येवं न ममैते न शत्रोरेते न तटस्थस्यैते इति सम्बन्धिविशेषपरिहारस्याप्यनियमेऽव्यवस्थितेः
काभ्यामेकतरपक्षनिश्चयात् सम्प्रत्यामादिभिरभेदग्रहे विभावादिभिः साधारण्येनाभयनिष्ठतत्प्रतीतेः सा
हृदययोगादभिव्यक्तः प्रतिबन्धकादीनां विघ्नानां लोपादेतामावरणनाशमपगमात्स्वयंप्रकाशानन्दमयः अत्रेषा

का॰ टी॰ ३६

36

त्वग्रहणेनैव रौद्रविभावार्थं तदस्य ग्रहणे हास्यादिविभावार्थं अत्रेदं तात्पर्यं यथा ज्ञानमखण्डं स्वप्रकाशं च
तथा रसादीनामपि तत्कारणीकविषयत्वाड्वेतोः ज्ञानेन सह तादात्म्यात् ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिद्धमेवाभि
व्यक्तेश्चेति तदुक्तं रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिद्ध्यति तथा
साधारण्यप्रतीतानां विभावादीनां निरूप्यते व्यापारोऽस्ति विभावादीनां साधारणीकृतिः तत्प्रभावेण यस्यासन् समुद्र
लङ्घनादयः प्रमातास्तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीय
ते तत्र विभावादीनां साधारण्येन प्रतीतौ साक्षात्सदेवतायाः सीतायाः सम्भोगे क्रोधरूपरसालम्बनविभावत्वेक
थं न सामाजिकानामपि तत्प्राप्तिः सर्वे कामोपात्ताः सीतादिशब्दाः परिहृतजनकात्मजत्वादिविशेषाः कामि
नीमात्रवाचकाः सामाजिकरतेर्विभावा इति नातिविदितश्च तदुक्तं धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः
विभावयति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य त इति प्रथमार्थः नहि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्यात्वा स्वाभाविकीं राम
दीनामवस्थामितिहासवन्निबध्नन्ति किंतु लोकसाधारण्येन स्वोत्प्रेक्षया सन्निहितोपकृता धीरोदात्ताद्यवस्था अहे
विचिता एव परिष्कुर्वन्ति तत्र हि विशेषा रसहेतवः नत्वेवं सीताद्या यदि सकलस्वरूपविशेषाः स्त्रीमात्रवाचका एवं
रसिकरतेर्विभावास्तर्हि किमर्थमनुपादीयन्ते इत्याशङ्क्याह समाहितमेवात्राभियुक्तैः क्रीडतां मृन्मयैर्यद्वद्बालानां
द्विरदादिभिः स्वोत्साहः स्वदते तद्वच्छ्रोतॄणामर्जुनादिभिः अत्रैतदुक्तं नहि काव्ये लौकिकशृङ्गारवत्सीतादिवि
भावादीनामुपयोगः किन्तु हि लोकविलक्षणेन प्राक्प्रतिपादितप्रकारेण तदेवमियता ग्रन्थेन रसादेर्विभावादि

३६

संयोगस्तस्याप्रकाशतोऽस्याप्रकाशश्च सिद्धमेव संभवतीति सिद्धत्वमेवाविरुद्धरूपं दर्शयति सामाजिकानां वा
सनात्मतया स्थितत्वात्तत्पूर्वानुभूतसंस्काराहितवासनात्मता चानादिः यज्जातीयस्य कर्मणो विपाकस्तदनुगुण
तयाप्रकाशनेऽस्य ये रत्यादीनामपि पूर्वानुभूतसंस्काररूपत्वेन वासनात्मकत्वमेवानादित्वेन तद्वा सिद्धत्वपर्यायम
खण्डत्वेन तत्त्वाविभावा दिसंयोगाद्विपाकानुगुण्यतया स्वप्रकाशनादस्फुटत्वेन तथा च वासनानां स्वप्रकाशत्वमप्यव
ण्डत्वे च योगशून्येन तत्तद्विपाकानुगुण्येनाभिव्यक्तिर्वासनानामिति तस्य च कर्मसंमिश्रत्वेन त्रिविधस्य
कर्मणो यो विपाकस्तदनुगुणानां तासां चानादित्वमाशिषो नित्यत्वात् इदं मे भूयात् इदं मे भूयादित्याशंसनं सर्वा
प्राणिनस्य सर्वस्य सर्वदा दृश्यते तच्च स्वाभाविकं जातमात्रस्याननुभूतभाविमरणस्य पुंसो द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमि
त्तः कथं मरणत्रासो भवेत् न च स्वाभाविकं निमित्तमपेक्षते तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं कर्मविपाक
निमित्तवशात् काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्तत इति तस्मात्सिद्धमिदं येनादिरसास्वादा
सनावतः सहृदयाः सामाजिकास्तेषामेव विभावादिसंयोगात्काव्यनाट्ययोराविर्भवतीति न तेषां वासनादीनां
श्रोत्रियादीनामिति तथा चोक्तं सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् निर्वासनास्तु रंगान्तः काष्ठकुड्याश्म
संनिभा इति एवं विभावादीनां साधारण्येन तेषु वासनात्मकतया स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च प्रतिपाद्य प्रमातृवर्ण
नैयत्ये रसादीनां सहाभेदापत्तिमाह नियतप्रमातृगतत्वे सति रसादिस्वरूपकार्यानुकर्त्रोः प्रागेवापाकारणाद्वियुतः र
सचर्वैयत्तत्तयातिश्चितत्वात्सोऽप्रमाता सामाजिकस्तत्तत्वेन स्थितोऽपि साधारण्योपायबलात्साधारण्येन सर्वेषां

का॰ त्वेनेष्टस्यासाधुत्वायोगसंबंधे वेते तस्मादिति विक्रमोक्तिविभावादिभिः तदुपायः तस्य बलादुद्रेकात् तत्कालस्वशुद्धोपसम
टी॰ विगलितस्वात्मपरिमितप्रमातृभावः इदमहं ममैवारितेत्यभिमानशून्यत्वमेवेत्यर्थः तस्य वशादुन्मिषितः
३२ प्रादुर्भूतः वेद्यवेदकयोः मायारूपत्वाद्वेद्यान्तरसंपर्कशून्यः अपरिमितभावः सर्वव्यापित्वे यस्य तादृशेन प्रमात्रा
37 तथैवात्मविशेषस्य तस्मादिति विशेषस्य सा तान्नकार्यविशेषस्य सम्बन्धित्वविशेषस्य विशेषसंबंधाग्रहणं तस्मात् साधारण्येन स्वाका
र इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतः ज्ञेयत्वात् ज्ञातानानात्मभेदेऽपि यथा साकारज्ञानवादिमते इदमहं ज्ञानाज्ञानात्मासमज्ञा
नामीति किं यावत् ज्ञानस्येदमिति कर्मैव वाच्यमस्ति यस्य विषयस्याहमिति कर्तैव वाच्यमस्ति तस्याभेदेऽपि य-
थाविषयविषयिभावस्तद्वत् सर्वोऽपि वेद्यान्तरसंपर्कशून्येन गोचरीकृतः विषयीकृतः तथा चर्व्यमाणतैका
ग्रतानुमेयत्वाभावात् अविलक्षणात् प्रमातृतात्पर्यैकप्राणः सहृदयसिद्धैतत्स्वरूपेण तदुक्तं तस्मादलौकिकः स
र्वेद्यः सहृदयैरयम् प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मते तथा विभावादिजीवितावधिः विभावाद्यव
स्थानावधिः कार्यकारणत्वादिपरित्यागेन समूहालम्बनात्मकः प्रतिभाससमपेक्षावधिः परिपाकसीमायस्य अ
सतिता विभावादिसमूहालम्बनैकप्रतिभासे रसो न स्यादित्यर्थः अत एव पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः यथा
पानकरसे खण्डमरीचादिसमूहात्मको खण्डादिभ्योऽतिरिक्तः कश्चिदपूर्व एव स्वादः तथा विभावादिसंयोजनादि
हापीत्यर्थः तदुक्तं कार्यकारणरूपत्वाद्विरूपाणामपि हि लोकतः रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः प्र
तीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ततः संमिलिताः सर्वे विभावाद्याः सचेतसाम् प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्य

माणो रसो भवेत् विभावाश्चानुभावश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः प्रतीयमानाः प्रथमं खंडशो यांति संविदं ततो पत्तु
संयंते रसस्य लक्षणमव्यक्तावचर्वणादिप्रतीतिस्वरूपमाह प्रत्येकं परिस्फुरन्निमादि अत्र स्फुरणादीनां स्मृतंयमीलि
मत्वेन रसे उपचारादिवत्ग्राह्यप्रयोगः ब्रह्मास्वादमिवेसंचन्त्मत्कारकृष्णायां ब्रह्ममात्रमेव रसास्वादे तु विभावादिसं
गमोपीति भेदादिवग्राह्यप्रयोगः अत एवाह अलौकिकरसो लौकिकेष्व दृष्ट अलौकिकश्चमत्कारो विस्मयरूप
ऋत्विमादिः रसादिशब्दाद्धासशोकादिग्रहणेन रसादेः स्थायिभावो रसो भवतीति संबंधः एवं रसस्य लक्षण
मव्यक्तास्वरूपमाह स च न कार्यो विभावादिनाशेपि तस्य संभवप्रसंगात् नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्याभावात् अ
पि तु विभावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणीयः कारकज्ञापकाभ्यामन्यत्क्व दृष्टं न क्वचिद्दृष्टमित्यलौकिकत्वप्रसिद्धेर्भू
षणमेतन्न दूषणं चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योप्युच्यतां लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाण
ताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यांतरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदविल
क्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचरतया प्रत्येयोभिधीयते तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं विभावादिविमर्शनप्रधा
नत्वात् नापि सविकल्पकं चर्व्यमाणस्यालौकिकानंदमयस्य तस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् उभयाभावस्वरूपस्य
चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधे इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः भासमाने
ष्वेव विभावादिज्ञाने रतिः स्थायी हि रसो भवति यदि विभावादिज्ञानकार्यो रसः स्यात् तर्हि कारणज्ञानेन कार्य
ज्ञानेन युगपदप्रतीतिः कालो विभावादिज्ञाने नोल्लसेत् नहि चंदनस्पर्शज्ञानेन तज्जन्यसुखज्ञानस्यैवेक

पाठे न=२

का॰ टी॰ २८ 28

दा ऽभवतीति नापीति सर्वथा सिद्धाघटादयो दीपैः प्रदीपकैर्ज्ञाप्यन्ते न हि वेवं विभावादिभिः प्राग् असिद्धो विभावा-
दिसमूहालम्बनात्मकादेवास्य सत्वः कथं तर्हि भरतेन विभावादिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रं पठ्यते अस्माद्धेतोरनन्तरमु-
क्तमित्याशङ्क्याह अपीतेति व्यंग्यव्यञ्जकभावेनात्र हेतुत्वमित्यर्थः एतदेव विवृणोति कारकेति स्फुटं।
कार्यताभावे रसनिष्पत्तिरिति सूत्रसंगतिः कथं कथं च ज्ञाप्यताभावे रसः प्रतीयते इति व्यवहारस्तत्राशङ्क्या-
ह चर्वणानिष्पत्त्येति विभावादीनां विमर्शस्वरूपस्यास्वादो हि चर्वणा सा च विभावादिसमूहालम्बनात्मैवे-
वेति निष्पत्तिः कार्यमुपचरितमस्येत्युपपद्यमानाप्यारोपितेति हेतोः कार्यमुख्यत्वे कार्यत्वेन व्याक्रियतामित्य-
र्थः ज्ञाप्यत्वव्यवहारमाह लौकिकप्रत्यक्षादीति लौकिकवस्त्वादिसाक्षात्कारजनकप्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणेयन्न
स्माद्विलक्षणं वस्तु तथा नाटकस्थेनैव वेद्यवेदकरूपेणाभेदेनावबोधयोगजन्यमप्रत्यक्षमस्त्याऽतीतानागतसर्ववि-
षयतोऽप्रकाशः तेन शालितो योऽमितः योगिनः सम्यगवच्छिन्नमिथ्याज्ञानाश्राह रूढत्वो योगिनस्तेषां यन्ता-
न्तवेद्यवेदात्मकेन समाविलक्षणं वस्तु तथा वेद्यस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितेन वस्तु परिमितेतरयो-
गिनां समाधिदार्ढ्येन सम्यगुक्तिस्त्र सर्वासन्नमिथ्याज्ञानानां संवेदने सम्यग्विदन्ते विनाशितसर्ववासने तत्त्वान्तेता-
स्माद्विलक्षणं वस्तु अत एव लोकोत्तरं वस्तु स्वसंवेदनेन स्वगोचरस्वसंतोहेतोः प्रत्यक्षत्वाद्योग्यमभिधीयता-
मभिधयया स्वरूपव्यापारेणास्वादात्मकेन बोध्यतानत्वपचारेणेत्यर्थः अत्र स्वसंवेदनस्य मानसत्वेन प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणाच्चर्वणादिसंयोगजाद्विलक्षणमित्ययोगिज्ञानाद्वेद्यवेदनाद्विगलितवेद्यान्तरत्वेन विशेषः परिमि-

२८

नेनरयोर्गिसेवेदनाद्विनाप्युत्तसर्वव्यासनाद्रसादिवासनामयत्वेनभेदः तन्नाहकमिति इन्द्रियार्थसन्निका-
र्षमात्रेणज्ञायमानेनामजात्यादिविमर्शशून्येनहिनिर्विकल्पकस्यसहृदयविभावादिविमर्शेनप्रधानः कथंतन्ना-
ह्यस्यार्थः नापीतिनामजात्यादिविशेषणैर्विशेष्यावगाहिज्ञानेनहिसविकल्पकेनसमस्तस्यप्रकाशस्यवि-
भावादिभिः सहतद्विशेषणविशेष्यभावस्यार्थः उभयाभावेति निर्विकल्पकत्वाभावः सविकल्पकस-
विकल्पकत्वाभावोनिर्विकल्पकाभिन्नत्वप्रकारेणोभयाभावरूपस्याप्युभयात्मकत्वेलोकपरिविरुद्धेनन्विस-
त्यर्थः इतिश्रीमदिति विदुषएवतेषांतेसम्बन्धः तथाचवृद्धमातोक्तंप्रश्नोत्तरेमोहाज्ञानेशाहमध्यमाणहृदयस्य
वादश्यस्वरूपाताभ्योनुभावाः शृङ्गारस्यवरुणभयानकयोः स्वस्वविभावानुभावसमन्वादितत्तत्पार्श्वविनिविष्टा-
सादिवासनाः नतुरागाद्यनुक्रमात्स्वस्वविदितात्द्वावेणव्यापारसमनीयरूपोरसइतिवक्तुयदिविभावानुभावव्यभि-
चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिस्तर्हिकेकस्यश्रवणभावाव्यभिचारिणोवृत्तिविभ[illegible]त्यापृच्छ्याह आह्रादयोवि-
भावाभयानकस्यवीरादृतेरौद्रादीनांचश्रृङ्गारादयोः नुभावाः शृङ्गारस्यवरुणभयानकयोः चिन्तादयो-
व्यभिचारिणः शृङ्गारस्यवीरकरुणभयानकानामितिपृथगनैकान्तिकत्वात्सत्रेमिलितानांनिर्देशः विभा-
वादीनांपृथक्स्थायीनिर्देशोनप्राधान्यतः एकस्मिन्नेवरसेकाव्यसाधारणकारणत्वप्राप्यावसरप्राप्तदर्शिताद
नैकान्तिकत्वेपतत्सपतावपिहेतुत्वंनमानमयाहेतोभासत्वेस्यात्तत्रसंविलष्ठ[illegible]रसइतितात्पर्यार्थः तथाहिव्या-
घ्रादयोभीरुतोबधोद्बोधकत्वेनभयानकविभावाः वीराणामन्याहवर्धनेनवीरविभावाः अपूर्वदर्शनामाश्च

का॰
टी॰
३९
39

श्चर्योद्दीपहाराऽङ्कुरविभावाः अपकारितातोक्रोधविभावनाद्दैन्यविभावाः तथैवविप्रलम्भशृङ्गारेयथाप्रिया
प्राप्त्युपायविमर्शनरूपाचिन्ताव्यभिचारितेनपोषिका तथैववीरेमहायात्रोतोचिन्ताकरुणे दीनोपकारक्रुतो
नोचिन्ता भयानकेभयहेतूनांनिवारणोपायचिन्तेति तथाचप्रतिरसेव्यभिचारिणोग्रेदर्शयितेरसतोनैकान्ति
कतयाविहारायामिति नातेदर्शितान्सर्वत्रसर्वेषांयथासम्भवंकारणत्वेनप्रतीतिमित्यर्थः तत्रविभावानुभावव्यभि
चारिणांक्वापिकस्मिंश्चिद्यथोक्तसद्भावेऽप्येकस्यैवसद्भावेकिमेतेषांस्वरूपाहेतवः किंवासमुदितानाऽश्रयाशंक्या
ह वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघंमधुकरकोकिलकूजितैर्दिशांश्रीः धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटंकाप्रणति
परेदयितेप्रसीदमुग्धे एवंपरिमृदितमृणालीम्लानमंगंप्रवृत्तिः कथमपिपरिवारप्रार्थनाभिःक्रियासु
कलयतिचहिमांशोर्निष्कलंकस्यलक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुःकपोलः दूरादुत्सुकमागते वि
वलितंसम्भाषिणिस्फारितंसंश्लिष्यत्यरुणंगृहीतवसनेकिंचाञ्चितभ्रूलतं मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे
बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणंचक्षुर्जातमहोप्रपंचचतुरंजातागसिप्रेयसि अत्राद्ययोश्चपद्ययोर्विभावानामनुभावानामौत्सु
क्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानांव्यभिचारिणांकेवलसद्भावेऽपिस्थितिस्तथाप्येतेषामसाधारणत्वाभिमतसमस्त
मह्यापेतकत्वेनसत्तितानैकान्तिकत्वमिति यद्यपिप्रथमोदाहरणेकेवलानांविभावानांद्वितीयोदाहरणे
केवलानामनुभावानांतृतीयोदाहरणेकेवलानांव्यभिचारिणांचास्थितिमात्रादेशः तथाप्येतेषांविभावा
दीनांप्रत्येकमसाधारणत्वेविभावयेन्नित्यसाधारणत्वमेवंस्मरसोत्तत्रसमस्तमह्यापेतकत्वेविभावसा

कैरस्माद्विभावकत्वमसाधारण्यमेवत्वमनुभावव्यभिचारिणां कार्यसहकारिणां विना न संभवतीति तयोरा
वेषु तेषु लक्ष्या वेकस्मिन्नेको जनकेमानानादिशेऽस्मयोर्हर्षयोरेकोद्योगः प्रत्यासिद्धो विभावादिभिर्मिलितैः रसप्रतिष्ठि
तेनोत्तेकोऽतिक्रान्तेषु थक्ष्य कृथ यैवतेहेतनो मिलितावेतिशोकितं स्थायिप्रदत्तास्त्रोरसत्वयुः अतैकोतिकोते
कत्वनियतः सत्त्वियत्यवृत्तिनेयापेक्षाः तथा च विप्रलम्भेमालिनेसत्त्वमालाकेशालम्बनविभावे नायिकयामि
त्रा दिभिरुद्दीपनविभावैर्जनकैर्मोऽतितीनो वेष्टादयोऽनुभावमोहादयो व्यभिचारिणश्च व्यज्यन्ते तथापरिस्र
दित तस्मणालीसत्त्वविरहेणश्रुद्धाभिरनुभावैः मालाङ्कैः कार्योपलब्ध्या कारणानुमानमिति मायाः
त्वाश्रयेनेनालम्बनविभावो नायिकानिर्जनसन्निकालश्चोद्दीपनविभावः म्लानाङ्गतया कार्श्येन तत्कारणं वि
ताक्रियाः स्वप्रहर्त्तैः कारणमालस्यश्रमोऽतिवेदादयश्च व्यज्यन्ते हर्षोत्सुक्यामर्षत्रविवलितमिति व्रीडाप्रकाशित
मितिहर्षः अरुणमितिकोपः अचिन्तभूतमिति स्थायावाष्पामुखशरणमिति प्रमादश्चेति व्यभिचारिभिः केवलैर
पि स्वाश्रयेनालम्बनविभावो नायिकोद्दीपनविभावाश्चतदपराधप्रकाशकः कान्तादिर्व्यज्यन्ते तथैवोत्तरक्येनसानुभ
वोदीर्यतिः श्वसिताब्रीडयास्वविगोपनभूलेखनादि हर्षेणैरोमाञ्चालिङ्गनादिर्यथा कोपमोययोरसोऽसंभेदस्तथाग्र
वसते तथाहि अत्रप्रसन्नदृष्टिनिपटव्यभिचारिषु मानेनान्यतः प्रसादोदर्शयादिसञ्जातोसाहर्षवाचकामिति
तथा कोपासूययोरेकलक्षणेनापि कश्चिद्विशेषस्तथापि नप्रत्यवसंवेदनेहर्षः अपकारादिस्मरणजन्यकालुष्य
पगमस्त्वप्रसादः इति हर्षप्रमादयोर्भेदः अपि च अत्रोत्तस्य कार्यव्रीडाहर्षप्रमादव्यञ्जकत्वं व्रीडाहर्षमात्रव्यञ्जकत्वं व्रीडादीनां विकारा

कृ॰ टी॰
५
50

दितिजनितजनकार्याभिव्यंजितानां सहोच्चाराश्रयत्वस्य सत्त्वाद्व्यभिचारितस्योक्तत्वस्य समर्थनायेति ॥ एवं रसं सामान्यतो निरू-
प्य विशेषमवतारणिकापूर्वमाह तद्विशेषानाह शृंगारहास्यकरुणवीररौद्रभयानकाः बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्य-
ष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ तस्य सामान्यतो निरूपितस्य रसस्य विशेषा भेदाः अवस्थानुकृतिर्नाट्यमित्येवं लक्षणेऽभिन-
यात्मके दृश्ये नाट्ये अष्टावेव रसाः शान्तस्याभिनयासम्भवात् काव्ये तु श्रव्ये शान्तोऽपि नवमो रस इत्येतत्प्रतिपादनार्थं
नाट्यपदं तथा चोक्तं नाट्याचार्यैः रत्युत्साहजुगुप्साक्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु
नैतस्य प्रमोदितस्य समस्तव्यापारविलयरूपस्याभिनयायोगादिति भावः ॥ तदुक्तं न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ
न च काचिदिच्छा रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥ तत्र शृंगारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलम्भ-
श्च तत्राद्यः परस्परावलोकनपानपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते तत्र रसाष्टकमध्ये शृंगा-
रः संभोगविप्रलम्भात्मकतया द्विधा तत्र द्विविधोपि शृंगारेष्वाद्यः संभोगाख्य एकविध एवापरिच्छेद्यत्वात् तथा चा-
लंकारग्रन्थान्तरेषु रम्यदेशकलाकालवेशभोगादिसेवनैः प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः प्रहृष्यमाणा
शृंगारो मधुरांगविचेष्टितैः ॥ आलम्बनं नायकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायिकाः चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतं भ्रू-
विक्षेपकटाक्षादिरनुभावाः प्रकीर्तिताः त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः ॥ स्थायीभावो रतिः श्या-
मवर्णोऽयं विष्णुदैवत इति शृंगारस्य लक्षणं अथ तद्भेदलक्षणं दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ यत्रानुरक्तावन्यो-
न्यं संभोगोऽयमुदाहृत इति एतदेवोदाहरति यथा शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याज-

विमर्शाद्यप्रत्ययैरुपजन्यते इति शान्तरसव्यभिचारिवितर्कउदितः भयेपि दृश्यन्ते सेन्त्रकालावमन्तमो-
न्तकामिनीमानन्तकेन शृंगाररसव्यभिचारिणोपमर्द्यते तदपि दीपाणि भ्रंशमायमेकत्तिमितिरीतिमार्गानुसारा
देऽर्थे निर्धारणं मतिरिति गुणं नाम संचारिणा मतिभावेनोपमर्द्यते सा च शुद्धो कोपेपि कान्तं मुखमिति शृंगा
रसंचारिणामर्षेणोपमर्द्यते तदपि किंवदन्तिपकल्मषाः कृतनिश्चय इति शान्तसंचारिणा शोकयोमर्द्यते
सापि स्मरेऽपि सा दृष्टेर्भेणि सामर्थ्यं खेदन्तया तु स्वभवेदेत्य सुचकेनेइति देहेन शृंगारसंचारिणोपमर्द्यते तदपि चेतः
साम्यामुपैतीति ज्ञानाभीष्टगुमाद्येस्तत्समपूर्णेस्तदृता इति शान्तसंचारिणा हर्षेणोपमर्द्यते सापि कः स्व
लेषु वा यत्नोऽयं दासती निश्चितं वितानापि इति शृंगाररसंचारिणा चिन्तयोपमर्द्यते तदेवं शान्तसंचारिणो वितर्कम
तिशंकाधृतयः शृङ्गारसंचारिभिरौत्सुक्यस्मरणदैन्यचिन्ताभिरुपमर्दिता इति पूर्वपूर्वोपमर्दकत्वेनात्र शेषाणामुदया
भावानां शबलतेति यथा शान्ताद्यो भावस्य भावस्यास्तथा स्थितिरपि वा वस्थान्तरमित्याह भावस्यापि स्थितिरेका वे
दा हुतानि च नानेकोपपरा मुखेनास्वादिमा प्रशमादिभिरनपारमानताभावस्य भावस्थितिः सा च ज्ञानेकोपपरोत्य
शेषोदाहृता वोऽर्थः तथाह च विभावादिभिर्ध्वनितस्या व्ययाख्यस्य भावस्य प्रशमादिवि भाषियितन्तास्थितिर्वे
ति नन्वविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति समस्तालम्बनेनरसैगतेऽप्राप्तस्य संचारिणोभावस्य
भवतु कथं च नप्रधान्येनानकरस्य ध्वनितत्वेनमपि वादेस्तन्तप्रशमादीनां तरसानुपकारकत्तया कथं प्राधान्यमिता
ह स्वबोधेऽपि ते हि ते प्राप्नुवन्ति कदाचन ते भावप्रशान्तादयः अंगिते राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्तु प्राह

का॰ प्र॰ धा॰

41

स्वत एव भावप्रमादेः प्रायासे पर्यवसानेन तस्यैव पर्यवस्यति यथा कस्य सुरारणपदानि वादित्रादि रूपचरि
तेन एव प्रेत [illegible] विस्मयकारिणि राज्ञो नुगतेति विवाहप्रसङ्गे राज[illegible]पर्यन्ततो [illegible] पर्यवसा
ति राजा यमेवानुग्रहकोयं [illegible] विवाहयतीत्यर्थः एवं विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनौ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतो
प्रदर्श्य लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतां दर्शयन्नाह अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा सक
थितो ध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्य इति त्रिधा घण्टादीनामभिघातजा [illegible] मानः शब्दोनुस्वानः
तत्रानुस्वाने यथा क्रमः संलक्ष्यते अभिघातजाकर्षादेरपरः शब्द उत्थित इति तथैव संलक्ष्यः क्रमो यत्र व्य
ञ्जकत्वात्मको यस्मिन् स्थाने शब्दव्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यस्मिन्नसौ ध्वनिस्त्रिधा कथित इति संबन्धः यथा स्वानानु
स्वानयोः क्रमो लक्ष्यते यद्वद्वस्तु लक्ष्यते तद्व्यञ्जकनामितर्थः एतदेव प्रपञ्चयति तत्र अलंकारोथवस्त्वे
व शब्दाद्यत्रावभासते प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा वस्त्वेवमनलंकारं वस्तुमात्रम् प्रधानत्वेनेति
अप्राधान्येन गुणीभूतव्यङ्ग्यतेत्यर्थः एतदेवोदाहरति आद्यो यथा उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन ये
न जरठोर्जितगर्जितेन निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः आद्यः शब्द
शक्त्युत्थोलंकारध्वनिः अत्र वाच्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायकत्वमा भूदिति प्राकरणिकाप्राकरणिक
योरुपमानोपमेयभावः कल्पनीयस्तत्रोपमालंकारो व्यङ्ग्यः कालो [illegible] सदृशो वासौ करवालः खड्गः
तस्माद्याम्बुवाहः पायितस्तेनैत [illegible] जलवाहः प्रवाहस्तमुल्लास्योच्चैः प्रदर्श्य येन देवेन ररा

४१

मुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसा
ता बाला चिरं चुम्बिता अत्र नायिकालम्बनेन शून्यं वासगृहमिति देशविशेष उद्दीपने चुम्बनमनुभावः लज्जा हासौ
व्यभिचारिणौ एभिरभिव्यक्तो भावः सहृदयेषु विभावानुभावसंयोगात् शृंगारतां भजते तथा तं मुग्धादिविनेवके
चुलिकपाप्यस्मिन्नोहारिणि लम्बोमिमम्पभियायितान्नियतम्मेनहीदिकांसे स्पृशाशायोपांतनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवा
नन्दितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः तथा संभोगशृंगारप्रकारेण व अत्र नायकआलम्बने वी
टिकायाः वस्त्रग्रंथेः संस्पर्शोनुभावः स्मितहर्षौ व्यभिचारिणौ अत्र उक्तोऽपि रहः प्रदेशः सखीनिर्याणव्यञ्जितो उद्दीपनेषु
वं अत्र नायिकालम्बनमत्र नायक इत्येव विशेषः अपरस्त्वभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पंचविधः अपा
योर्विप्रलम्भः लक्षणं वा संभोगाभावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमपि याति गच्छति नाधिगच्छति वाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते इति
तथात्राभिलाषपदेन पूर्वरागोक्तिः तथा हि श्रवणदर्शनाभ्यामपि मिथः संरूढरागयोः दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वराग
स उच्यते अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिर्गुणकथनोद्वेगसंप्रलापश्च उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति कामदशा दशा विरहा
पदेनायोगः तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः पारतन्त्र्याद्दैवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः अत्र प्रवासं व्रजतीत्यद
हरणपक्षाविरहोत्कंठितेत्यत्र तत्प्रोषितपतिकेति भावः तथा कान्तयोर्लब्धागमयोरागते कृतविघ्नौ पि दैवानायाति प्रिया
प्रियः तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कंठितेति सा नानाकार्यवशाद्यस्याः दूरदेशगतः प्रियः सागतो भवदुःखार्ता भ
वेत्प्रोषितभर्तृकेति ईर्ष्यापदेन मानः मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुम

का॰
टी॰
५२
52

द्वयमपि प्रेम्णः कुटिलगामितया कोपो यः कारणं विना पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ईर्ष्यामानो भवेत्स्त्री-
णां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसम्भवेति प्रवासो भिन्नदेशत्वं एकदेशस्थयोरपि स्वा-
मादिकारणान्नियंत्रणे शापः नियंत्रणे दर्शनस्पर्शनाद्यभावः एतदेव दर्शयति क्रमेणोदा॰ प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचा-
यादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषेण प्रकर्ष-
नीतः पूर्वरागाख्यो विप्रलम्भः तथाप्यत्र मुग्धदृशादिभावेन तच्चेष्टाभिरनुभावैः आशंसापरिकल्पितास्विति गम्यैः
स्मृत्यादिभिर्व्यभिचारिभिः प्रकर्षं नीता माधवस्य रतिरभीष्टस्य प्रियालिङ्गनादेरनधिगमात्सहृदयेषु विभङ्ग्या पूर्वरा-
गाख्यविप्रलम्भतया परिणमति एवमभिलाषमुदाहृत्य सविरहमुदाहरति अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य
तादृक्सुहृद्यो मां नेच्छति नागतश्च हहहा कोऽयं विधेः प्रक्रमः इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे बाला
वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि एषा विरहोत्कण्ठिता अत्र तयोः कयोश्चिन्नायकयोरनुरागिणोरप्रवा-
सितेऽपि गुरुपारतन्त्र्यादिना विप्रकर्षादयोगाख्यो विप्रलम्भः अत एव विरहोत्कण्ठितेत्युक्तं तथात्र नायकेनालम्ब-
नेनायोगकालेन चोद्दीपनेन अन्यत्र व्रजतीत्यादिना असमानाप्यस्य तादृक्सुहृदित्यादिना वितर्केणागतश्च हहहेति चिन्त-
यावेति व्यभिचारिभिः इत्यल्पेतरेत्यादिना नायिकाचेष्टाभिरनुभावैः प्रकर्षं नीता नायिकाया रतिरभीष्टतोप्रियसंगमादे-
नामनधिगमाच्चित्तमः सहृदयेषु द्रावणादयोगाख्यविप्रलम्भरसतामभजत ईर्ष्याविप्रलम्भमुदाहरति सा पत्युः प्रथ-

मेघरागसमये साक्षोपदेशं विना नो जानाति सविभ्रमांगवलनतावक्रोक्तिसंस्तवनम् सकैरवस्तु कपोलमूलगाति
नैः पर्यस्तनेत्रो मर्द्दलो केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरस्रुभिः साक्षुभीवरूपमेवा साक्षेतेनोपदेशः साक्षोपदेश ;
अत्र प्रवसरस्मासंगदर्शनादीर्ष्यामानः एवं वात्रनायकेनालम्बनेन ईर्ष्यासमयेन चोद्दीपनेन ईर्ष्याव्यभिचारिणा स्वभि
रनुभावैः प्रकर्षितो नायतिरभीष्टनो प्रियालिंगनादीनामनधिगमात्सहृदयेषु विनरुत्मामानाख्यविप्रलम्भरसतां
भजते प्रवासहेतुकमुदाहरति प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चि
त्तेन गंतुं पुरः यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गंतव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते अत्र
प्रवासो भावी नायकेनालम्बनेन तत्समयेन चोद्दीपनेन प्रस्थानं वलयैः कृतमिति गम्यया कृशतया श्रमेण गतमेव
गतमिति स्वभिरनुभावैर्हसानेति वलनतयाव्यवसितमिति वितर्केण गंतमिति साविदेव न जीवितेमपाद्यवस्थानामामंत्रणं
वमिति नेत्रमार्दनवपुःह्नींनीतानायिकाया रतिः भाविप्रियप्रवासहेतुकयाभीष्टनो प्रियादर्शनामनधिगमपोषकया प्रवा
साख्यविप्रलम्भरसतया इति करणासहृदयहृदयेषु सदनेशापहेतुकमुदाहरति त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धा
तुरागैः शिलायां आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुं अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्न
पि न सहते संगमं नौ कृतान्तः अत्र कान्तालम्बनेन चित्रलिखितदर्शनोद्दीपनेन कामीति मतिव्यभिचारिणा अस्रानुभावैः
पोषिताभिव्यक्तो नायिकस्य रतिरिष्टप्रियापादस्पर्शानवाप्तेः विप्रलम्भतां भजते अपि चात्र चित्रदर्शनसाक्षात्कृता
याः कान्ताया भावेनोपनीताया अभिन्नदेशत्वे जातेपि कृतान्तेनाय मसिद्धान्तदेवात्कुशलकर्मा स्वसंवेदनेन कृतो न सा

का॰ कुशलकर्मापर्यायस्यशापस्यापिहेतुत्वमेवेष्टस्यतच्चरणस्पर्शस्याऽप्राप्तौहेतुरितिशापहेतुकोयंविप्रलम्भः तथाचोक्तं
टी॰ विस्तरिकायांपकशायनस्ययोऽपिकोपादिप्रतिबंधेविप्रलम्भः तथाचोक्तंविस्तरिकायांपकशायनस्ययोऽपिकोपादि
५१ प्रतिबंधेविप्रलम्भः विदेशस्थयोरपिदंपत्योःसंप्रयोगादौसम्भोगः तस्माद्यदुक्तंदर्पणकारेणप्रवस्तूवेगागमानप्रवासका
रुणात्मकश्चतुर्थःपादितत्रप्रवासोभिन्नदेशत्वंशापात्कार्याच्चसंभ्रमादितिविरहशापहेतुकयोःप्रवासएवांतर्भावउ
43 क्तःसिद्धिसमेकदेशावस्थानात् तदित्थंप्रतिरसंविभावानुभावव्यभिचारिणामुदाहरणप्रपंचः पृथक्पृथग्ज्ञाति
प्रियाग्रथ्यादावववोध्यः हास्यादीनांक्रमेणोदाः आकृष्यपाणिमशुचिंममर्मूर्ध्निवेश्यामंत्राम्भसांप्रतिपदंपृष
तैःपवित्रे तारस्वरंप्रहितथूत्कमदात्प्रहारंहाहाहतोहमितिरोदितिविष्णुशर्मा अत्रविष्णुशर्माणमवलोकयतःकस्यचित्
नंविष्णुशर्माणंनेपथ्यवेशपरिहासनिक्षेपितेनदंतमवलोकयतःकस्यचिद्वृष्टुकस्यनेत्रविकासरूपोहासःस्थायि
भावः तदीयचेष्टानपश्रुत्वापाणिप्रहारेणोद्दीपितेनोद्दीप्यमानः तदीयैरेववागाडम्बराकैःशोकावहित्थापहृदादिभिःपु
ष्टिंनीतोमाधुर्येणहास्यरसतामजते तथाचहास्यलक्षणं विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेःकुहकाद्भवेत् हास्योहा
स्यास्थायिभावोहितयामपरगोरसः विकृताकारवाग्वेशंयमालोक्यहसेज्जनः तदत्रालम्बनंप्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं
तथा अनुभावोत्रनेत्रसंकोचवदनस्मेरतादयः निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्च्छाद्याव्यभिचारिणः आदिशब्देनावहि
त्थाचकरुणस्योदाहरणमिति हामातस्त्वरितासिकुत्रकिमिदंहादेवताःक्वाशिषोधिक्प्राणान्पतितोशनिर्हुतवहस्ते
ऽङ्गेषुदग्धेदृशौ इत्थंघर्घरमध्यरुद्धकरुणाःपौराङ्गनानांगिरश्चित्रस्थानपिरोदयंतिशतधाकुर्वंतिभित्तीरपि अत्र

कोविद्वान्महिषीं मत्तामालम्ब्यासन्नस्तत्परिजनस्य शोकः स्थायी तेनह्रपनन्दकुरीरवह्निमेयोगाद्येरुद्दीपितारोदः
नेतानुभावेनतद्युग्पेदैस्यग्लानिम्छुरीद्येर्व्यभिचारिभिः पुष्टिःनोत्तःसहृदयेषुकुत्तिकरुणाकरुणरसततयास्वदते
तथाचास्यलक्षणं इष्टनाशादनिष्टाप्तेःकरुणाख्योरसोभवेत् शोकोत्रस्याविभावःस्यात्क्रियाख्योत्रस्थायितमत्तेउ
रूपगुणन्तृणाद्याभवेत्सद्दीपनाकरः अनुभावादैवनिन्दाविलापस्वेनगात्रता श्वासक्रोशनपातेद्यानोरस्ताडनाति
वस्त्रवेष्टणावविवर्णतेरोदनाद्याःप्रकीर्त्तिताः अत्राष्टौसात्विकाजाड्यनिर्वेदग्लानिदीनताः चिन्ताविषादैत्सुक्य
चापलोन्मादमृत्यवः आलस्यापस्मृतिव्याधिमृत्युकाद्याव्यभिचारिणः रौद्रंदर्शयति कृतमनुमतंदृष्टंवायैरि
देगुरुपातकेमनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपुनासार्द्धं तेषांसभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मे
दोमांसैःकरोमिदिशांबलिं अत्रद्रोणाचार्यवधादपकारिणोर्जुनादीनालम्ब्यासन्नोश्वत्थाम्नःक्रोधःस्थायीवागारम्भाः
भैःशस्त्रोद्यमनाद्यैरुद्दीपितःप्रतिज्ञयावागनुभावेनायमहमिसत्नमोपलक्ष्यमाणेनगर्वेणव्यभिचारिणापुष्टिंनीतः स
हृदयेष्वतिशयेनविस्फूर्जनाद्रौद्ररसोभवति अस्यलक्षणंच रौद्रःक्रोधस्थायिभावोरक्तोरुद्राधिदैवतः आ
लम्बनमरिस्तत्रतच्चेष्टोद्दीपनंमतं मोष्टिकहस्तसंबक्रोक्तिकलावास्यादृष्टादयः आदिशब्देनमुष्टिप्रहारपातनकवि
हानच्छेदसंभ्रमात्संग्रामादयः हस्तनिष्पेषणदन्तघट्टनेनचरक्तता देहोष्ठस्फुरितभ्रुकुटीभुजास्फालनताडनाः स
गौरवकतात्मगतानिःश्वासोभ्रूनष्टचिता भर्त्सनेन्मथविधुतिर्हस्तपादतलक्षितिः भूभेदाधरकम्पाद्याअनुभावास्त
थोदिताः आवेगोजडतागर्वोनिर्वेदोमोहचापले असूयौग्र्यत्वामर्षश्रमाद्याव्यभिचारिणः आदिशब्देनसम्भ्रा

का॰ टी॰ ५४

५५

दयः सात्विकाः वीरमुदाहरति क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुम्भा युष्मद्देहेषु लज्जां दधति प
रममी सायका निष्पतन्तः सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजल
धिं राममन्वेषयामि अत्र राममालम्ब्योत्पन्न इन्द्रजिन्निष्ठ उत्साहः स्थायिभावः तद्देहपलायनरामसंधयाचानुभाव
नावज्ञोदयनीतिपराक्रमेण गर्वेणाव्यभिचारिणा च पोषितः सहृदये प्रविश्य सा विस्ताररूपज्ज्वलनजननीनवीरसतो
भजते तथा चैतल्लक्षणं कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते उत्तमः प्रकृतिर्वीरः उत्साहस्थायिभाववान् आ
लम्बनविभावस्तु विजेतव्यस्तथा मतः विजेतव्यचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनकारणं अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणाद
यः संचारिणस्तु धृतिमतिस्मृतिवितर्करोमाञ्चाः स च दानधर्मयुद्धैर्दयया समन्वितश्चतुर्धा स्यात् भयानकमुदाहरति
ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् शष्पैरर्धावली
ढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति अत्र स्यन्दनमालम्ब्य
मृगस्य मरणभयं स्थायिभावः श्रमेणाव्यभिचारिणा पोषितः पश्चाद्ग्रीवाभङ्गेन पलायनेन प्रकटीकृतो रसिक
मनः स भयानकतया सद्यते तथा च भयानकलक्षणं यथा प्रोक्तो भयस्थायिभावो विज्ञैर्भयानकः व्याघ्रादयस्तु शि
वोल्लुकभल्लकारणप्रदर्शने अरण्यारण्यनिवासश्च शून्यतो वप्यपेते आलम्बनविभावास्तु आर्तनायाहादिलोकि
ताः व्याघ्रेस्तद्विचेष्टाविकृतस्वराणां सर्वेषां ग्रहणं चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं
गद्गदस्वरभाषणं पुलकस्वेदरोमाञ्चकम्पादिकं लक्षणादयः जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः शो

कायस्मारसंभ्रांतिमरणाद्याव्यभिचारिणः ॥ बीभत्समुदाहरति ॥ उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफ
भूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा आर्त्तस्नायुनेत्रः प्रकटितदश
नः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति शावककालमदंतं प्रेतं पश्यतः पुंसि मा
ने विभावः सात्त्विकोऽनुभावान ग्राम्या स्थायिभावः मांसकृन्तनाद्यैरुद्दीपितः दृष्टीगारस्थानुमितेन सात्त्विको वा
दिभिरनुभावैरुद्वेगादिभिर्व्यभिचारिभिः पुष्टिं नीतः सहृदयानामभिप्रायेण विरिंचलसत्त्वे बीभत्सरसतया व
स्तकरोति बीभत्सादेश्चमत्कारित्वमलौकिकत्वेन निरूपितं प्राक् काव्यस्यास्य चमत्कारः सर्वसर्वेरसाश्रय इति ता
र्याद्वाङ्कारक्तनेसाधयमिन्नाद्यशमोलामेवस्पति अंकेवानिःसाधुक्तवार्थसंभेरादासानंदसंदोहः विकास
विस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि अतस्तज्जन्यता तेषामत एवावधारणे स्वा
स्वाद्यः मनसः काव्यार्थेन विभावादि संसृष्टात्मनात्मकवाक्येन सहसंभेदः संयोगो विप्रलंभसमुपस्थस्माद्दे
तोरात्मानन्दसंदोहस्तत्काले विगलितवेद्यांतरतया स्वाक्तिमचित्तेन सह प्रायः स्वादो समस्त चर्वणीयत्वेन मनसः
शृंगारविमर्षाद्विकासप्रमोदप्राप्तस्य भवतीति वीरविमर्षाद्विस्तररूपः योगप्राप्तस्य भवति बीभत्सविमर्षात्क्षोभरता
तिं प्राप्तस्य रौद्रविमर्षाद्विक्षेपव्याकुलतां प्राप्तस्य भवति एवमनेन क्रमेण हास्ये मनसो विकासः अद्भुते विस्तारः
भयानके क्षोभः करुणे विक्षेपः अत एव हेतोर्जन्यता शृंगारादिजन्यता तेषां हास्यादीनां अत एव मनसो

का॰
टी॰
४५
45

हन्तिवत्सश्यमस्कंदाय षष्ठेनेसवथानं लावच्छेदः तथावोक्तं शृंगारात्सभवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणोरसः वीराच्चै-
वाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानक इति अथ यद्यपि करुणादिकाव्यश्रवणादश्रुपातादिना सहृदयानां दुःखावि-
र्भावो हि दृश्यते तथापि पर्यन्ते चमत्काराद्यः सुखातिशयोऽनुभवसिद्ध एव यथा स्त्रीणां नखदन्ताद्यैः रणपतेः तत्संभा-
वे तासामपि वेदनायां सत्यां सुखातिशय एवेति तथा च बीभत्सलक्षणं जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते
रसः दुर्गंधमांसरुधिरादिकमालम्बनं मतं जुगुप्सनीयस्य गुणाभेदकः दीपनं पुनः निष्ठीवनास्य वलननेत्रसंको-
चनादयः अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः मोहोपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥ अथाद्भुतमुदाह-
रन्ति ॥ चित्रे महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भंगिः लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष
सर्गः अत्र महापुरुषदर्शनादुत्पन्नो विस्मयस्थायी महापुरुषगुणावलम्बनेन तद्गुणातिशयेनोद्दीपनेन वचसा वा गा-
त्रस्पन्दनिमेषादिभिरनुभावैः हर्षावेगैः संचारिभिः परिपुष्टः सहृदयानां चेतसो विस्तारात्मकं चमत्कारं जनयन्नद्भुतरसतां
भजते तथा चास्य लक्षणं अतिलोकैः पदार्थैः स्याद्विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः विस्मयः स्थायिभावोऽस्य वस्तु लोका-
तिगं पुनः निर्निमेषतया दीर्घं रोमाञ्चः साधुवादनं अस्येको वशरीरस्य हर्षश्चेतोऽभ्युल्लसद्भ्रमः अनुभावाश्च यस्तस्य
स्वेदरोमाञ्चगद्गदाः आवेगहर्षजाड्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः तथा चाद्भुतोदाहरणं नागानन्दे ग्लानिर्नाधिक
पीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्योदये मांसोत्कर्षणजा रुजोऽपि बहुतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखं गात्रं यन्न विलुप्तमेष पुलकस्तत्र स्फु-

-टोल्लसंते हृष्टिर्मंयुपकारिणीवनिपतनस्थायिकारिण्यपि सर्वस्यैवकाव्यस्यपरमार्थतश्चमत्कारैकात्तदभेदेस-
मस्तानिस्थायिभेदात्कुत्सादिभेदेनभेदश्चनिस्थायिनःप्राह ॥एषांस्थायिनआह॥ रतिर्हासश्च शोकश्चक्रोधोत्साहौ
भयंतथा जुगुप्साविस्मयश्चेतिस्थायिभावाःप्रकीर्तिताः सहृदतिश्चनिरस्तसर्वविरोधित्वेनस्थायी तथाचमङ्गः
रसेचविरणपर्यंतंयमव्यक्ताद्यभिवारिणः व्याप्तिःसएवभावःस्यात्स्थायीमेवारिणःपरे नृपसनात्तनेऽयेपि अवि-
रुद्धान्विरुद्धावायोभावान्वशतांनयन् स्थिरोयावद्रसास्वादस्थायीभावउच्यते अविरुद्धैरपिस्पृष्टभावाःसंचारि-
णोखिलाः मध्येमध्येविलीयंतेनाहैस्तिस्थायितांततः अष्टैस्तादयस्तेतैतैस्तैर्नीतासप्रष्टता सम्पृष्टस्था-
यितायांतास्फविमर्शोविनन्विते अष्टानामेवभावानांसंस्कारायायितांततः सम्पृष्टस्थायितायांतास्फविमर्शोवि
तन्वते अष्टानामेवभावानांसंस्कारायायितामता तन्निरस्तसंस्कारातनस्थायितामताइति तथावैशेषावि
शेषलक्षणानि मनोनकूलेष्वर्थेषुसुखसंवेदनंरतिः देनोविकारोहासःस्याद्वपवेशादिवैकृतात् सदृष्टिका
मनामेष्टकपोलस्पन्दनादिकृत शोकइष्टवियोगादिष्विन्नकेशःकरैःस्मृतः विलापःपातनिःश्वासस्तुववैशेष
भ्रमादिकृत प्रातिकूल्यादिभिश्चित्तज्वलनंक्रोधउच्यते पारुष्यभृकुटीनेत्रलोहित्यादिविकारकृत स्थेयसीसा
धुभिःश्लाघ्याफलेयुद्धादिकर्मणि सततःप्रसानिर्मोषशानिरुत्साहइतिकीर्त्यते कालायवेहलंधैर्यंतत्रसोगोयमा-
दयः भयंचित्तस्यवैक्लव्यंमंत्रचोरत्वादिभिः आत्मसोपनह कंपशविवर्णभ्रमणादिकृत् जुगुप्सासादेह
यानुभावाश्चित्तमीलनं तत्रनिष्ठीवनवक्त्रकूजनंकंपनादयः लोकान्तरार्थतलीरविस्मयश्चित्तविस्तृतिः आ-

वा॰
प्र॰
५६
56

त्वसंनैवविस्तारस्मायुक्तिपुलकादयः अथव्यभिचारिभावान्कालभावैः सहचारित्वेन भावनात्तदभावादपेक्षयाभिचा
रिणएव निर्दिशति व्यभिचारिण आह निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चि-
न्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चापलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च सुप्तं वि
बोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचा-
रिणः तथाचव्रेग्यानतरादेतत्त्वतत्त्वं मोक्षान्तिविप्रयोगेर्ष्यासहितवेकादिकल्पितं स्वावमाननमेवात्र निर्वेद इति
कथ्यते अत्रचिन्तास्त्रुवैवर्ण्यदैन्यनिःश्वसितादयः औत्सुक्येनाभवेद्देहबलेशोषिकदस्यन्त तयाश्रमाध्वरत्याद्यैर्ग्ल
निर्निष्प्राणतामता कम्पोगजाड्यवैवर्ण्यकार्श्यदृग्भ्रमणादिकृत् सीयवैर्ययापराधाद्यैः परक्रौर्यादितस्तथा स्वानि
ष्टोत्प्रेक्षणं यत्र सा शङ्केत्यभिधीयते अत्रास्यशोषवैवर्ण्यदिक्प्रेक्षालीनतादयः द्वेषः परोदयेसूयास्यात्सौभाग्य
गुणादिभिः अत्रेर्ष्यानादरापेत्तादोषाख्यानानुगुण्यद्वापि अपहतिस्तिरोवीत्ताभ्रुवोर्भङ्गरक्ततादयः विवेकहृत्सोल्लासोम
यसम्भेदो मदोमतः मधुपानभवो नेत्रविक्रियासम्भवोपिच गमनस्खलवाणीस्खलनदृग्घूर्णनारुणिमादिकृत् अथपुन
रत्याद्युत्थः खेदः श्रम इतीर्यते निद्रास्वेदाङ्गसंमर्दजृम्भाश्वासादिभाग्यसौ सामर्थ्यस्यापि संज्ञाविक्रियानुत्सवता
हिया तृप्तिश्रमादिसंभूतं तदालस्यमुदीर्यते अत्राङ्गभंगोजृम्भावक्रियाद्वेषादिमर्दनं शय्यासनैकप्रियता
तन्द्रानिद्रादयोपिच दुःखदारिद्र्यमन्यात्मादैन्यंसौजितसत्वदीनता चाटुकन्मान्यमालिन्यचिन्तागजडिमादिकृत् ध्याने
चिन्ता भवेदिष्टानाप्तिकृतेर्निर्मितं अत्र श्वासायोमुखत्वभूलेखवैवर्ण्यनिद्रतादिकृत् विलापोत्तापकृशतावाष्पदैन्यसाद

योपिच मोहोद्भवस्तत्त्वानाहतादिश्लेषाद्व्यपतन्नुन्मया विषादादेस्तत्र स्यादेहस्य पतनं भुवि अक्षेन्द्रियत्वं भ्रमा
णेतथ्यानिश्चलत्वनादयः यास्यात्स्वीनुभूतार्थप्रतीतिः सदृशेक्षणां दृढाभ्यासादिनावापि स्मृतिः सा परिकीर्त्ति
ता भवेदत्रापि शिरःकम्पो भ्रूविक्षेपादयोपिच धृतिः स्यात्पूर्णतानातावज्ञःलोभाभावोत्तमाप्तिभिः सौहित्यवदनोल्लासस
हासप्रतिभादिकृत नवीनसंगमाकार्यस्तस्यावस्थादिनाकृतः अपूर्वतामवेद्ग्रीडा तत्र मौनेविचिन्तनम् अव
गुण्ठनभ्रूलेखस्तब्धायोमुखत्वादयः रागद्वेषादिभिश्चित्तलाघवं चापलं मतम् अत्राविचारपारुष्यस्वाच्छ
न्द्याचरणादयः अभीष्टलाभादिनानावेगः प्रसन्नता हर्षः स्यादत्र रोमाञ्चः स्वेदः स्फुरणफुल्लता आवेगोन्म
त्तताज्ञानतयामोहादयोपिच विभ्रमः संभ्रमोयः स्यादावेगोयं समाहृता प्रियाप्रियमहद्वेतोत्पातानवह्निमत्तादिजः प्रियोत्थे पुल
कः सान्त्वनापत्यादुत्क्रमादयः अप्रियोत्थे त्वपायपातविक्रोशभ्रमणादयः ... स्यागतिकम्पा...भीतनास्वादयो...
नोयावनकञ्चगात्रसंगोपनादिकृत ...विस्मयोत्कम्पितादयः गजेन्द्रायनोत्कम्पत्रासहृष्टेश्मवादयः
अरिजेवर्मशास्त्रादिग्रहापसरणादिकृत जाड्यमप्रतिपत्तिस्यादिष्टानिष्टाकृतीक्षणैः विहाणैषत्वतन्मोहात्सर्वावस्था
पराप्पिच अत्रानिमिषतानूष्णीभावविस्मरणादयः सौभाग्यरूपतारुण्यहेतुकगर्व उच्यते अत्रसोल्लुण्ठनं वाक्यहेलान्त
त्वरादायितांसोपोद्वानिह्नवोन्यस्यवचनेऽश्रवणादयः दृष्टानवाप्तिरब्धकार्यासिद्धिर्विपत्तिजः अपराधयितोपिस्याद
त्तापोविषण्णता अत्रोपायसहायानुसिद्धिश्विनाश्वरोदनम् विलापश्वासवैवर्ण्यमुखशोषादयोपिच कालाक्षम
त्वमौत्सुक्यमिष्टमिस्पृहादिभिः मनस्त्वापत्वरावितानिःश्वासास्थिरतादिकृत २ चिन्तातल्पतिसर्गकमादिभि

भा॰
प्र॰
४७

स्विन्नमीलननेत्रनिद्रा तन्त्रांगभङ्गुरत्वमानाज्ञाग्रहणमक्षिमीलनमार्त्तिस्युः इत्येवोन्यायात्तद्वैषम्यात्यदुःखत्स्विन्नविस्रवः अपस्मारो
ऽपतनेयावनास्फोटनप्रभाः भ्रमाः कम्पफेनस्रुतिर्बाहुक्षेपविक्रोशनादयः सुप्तोनिद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु
यः इन्द्रियोपरतिः श्वासनेत्रनिमीलनादिकृत अविद्यामोहनिद्रार्थैस्साहाय्यः प्रबोधिता अंगवर्धोधूमितावायावि
द्योदयप्रबोधनः अधिक्षेपाक्षेपविशान्तिमवपातवरामादिकृत बाधोमोहस्तथाकृच्छ्रगथस्पर्शोऽमर्षेदैः दुर्गन्मीतन
रोमांचवपथुरोमन्थनादिकृद्भवेत् प्रतिसनादिभिर्निद्राघूर्णाद्यातस्तनयोभवेत् तन्त्रात्मर्दनशय्यामोक्षातु रूक्षतना
दयः अधिक्षेपावमानादेः स्यादमर्षोऽसहिष्णुता तत्र स्वेदः शिरःकम्पो विवर्णत्वे विचिन्तने उपायान्वेषणाक्रोशवैरमुख्य
नाडताडयः अवहित्थाकारगुप्तिर्भवेज्जाड्येन केनचित् अत्रांगादेः परोक्षस्य स्थानस्य परिगूहने अन्यत्रेक्षाहथावचेष्टावा
मंगभीत्यादिकाः क्रियाः अपराधकृतादिजातं वाग्दण्डमुग्रता वधबन्धः शिरःकम्पभर्त्सनोत्ताडनादिकृत् शास्त्रादी
नां विचारेणार्थनिर्धारणं मतिः अत्र कर्त्तव्यकारणसंशयभ्रमयोश्छिदा उपदेशश्च शिष्याणामूहापोहादयोऽपि च दो
षोद्रेकवियोगाद्यैर्व्याधयोऽपि ज्वरादयः इह तत्सम्भवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते अत्र स्तम्भश्लथाङ्गत्वश्वासोन्नापक्षमा
दयः उन्मादो हृद्भ्रमः प्रोक्तो नन्दापहितदाहजः अत्रास्थानेहासरुदितगीतासम्बद्धचेष्टिते प्रलापधावनाक्रोशविपरीतक्रि
यादयः विषादश्चाधिभिस्त्रासः संप्रहारक्षमादिभिः प्राणिनामेतस्य स्तम्भमहाकारणमाश्रयं विवर्णगात्रतास्वास
मोऽर्दितहिक्कादयः क्रियाः पार्श्वस्थालम्बरोमांचकम्पस्तम्भभ्रमादिकृत् विमर्शात्संशयाद्यैश्च वितर्कस्त्वयमुच्यते एष
भ्रूपाणिशिरोऽङ्गुलिनर्त्तनादिकृत् त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः अमीभ्योऽपि समेपोषकाश्चित्तवृत्तिविशे

तद्रूपभावापत्तेषामेवानुभावसद्रूपानुप्रवेशात्तत्स्थायिव्याख्यानात्स्तत्स्वयमिति शान्तमेते कोनत्वपरेषामभावात् तथा
चोक्तं शारीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः मात्सर्योद्वेगदम्भेर्ष्यावि
वेकानिर्णयस्तथा क्लैब्यं क्षमाकुतुकोत्कण्ठाविनयोपि च संशयो धार्ष्ट्यमित्याद्या भावा ये स्युः परेपि च उक्तेष्व
न्तर्भवन्त्येतेन पृथक्तेन दर्शिताः तथाहि असूयायां हि मात्सर्यं त्रासे पुद्वेग एव च दम्भस्तथावहित्थायामीर्ष्यामर्षे
मतावुभौ विवेकनिर्णयश्चनिर्दैन्ये क्लैब्यं समाप्यतौ औत्सुक्ये कौतुकोत्कण्ठे विनयस्तु तथा मतौ संशयोन्तर्भवे
त्कैतर्थायां धार्ष्ट्यं चापले यद्यप्येवांरभावानां मध्ये कस्यचनकस्यचित् विभावाश्चानुभावाश्च भवेद्व्यपरस्परं निर्वेदस्तथा
त्वेर्ष्यायां भवेदत्र विभावता असूयायां पुनस्तस्यां व्यक्तमेवानुभावता औत्सुक्यं प्रति चिन्ताया कथितात्रानुभावता ।
द्वेप्रति विभावत्वमेवं स्वेत्यापरस्परमी यद्यप्येवमान्तिकानान्तु तथा नान्यक्रियानतेः कार्यकारणभावस्तु ज्ञेयः प्रायेण तो
कृतः निद्रायास्तु विभावत्वं वैवर्ण्यामर्षयोर्मते असूयायां पुनस्तस्य कथितैवानुभावता प्रहारस्य विभावत्वं संमो
हप्रलययोः प्रति मोगं प्रति त्वनुभावत्वमेवं स्यात्याः परेपि च आलस्ये श्रम आलस्यमथ बोधार्थविवर्जितो संचारिणा
मिह क्वापि भवेद्व्यस्यानुभावता मात्रकृतेनैसम्बन्धः षड्भिः स्थायिभावादीभिः सह स्यान्तत्परस्परयाकिंतलीलानुगुण
ता कृते धृतिकेमतिनिर्वेदश्चतोनोत्स्मृतिहर्षयोः बोधश्च येस्तस्यानोकाविर्भूतिविभावेनेति तथाच भरतेपि
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेति निर्वेदग्लानिरेव च शंकासूयामदश्रमो आल
स्यं दैन्यमेव च चिन्ता मोहो स्मृतिर्धृतीव्रीडा चपलता तथा आवेगो हर्ष जडते विषादो गर्व एव च औत्सुक्यं च तत्।

रा॰ तोनिद्रातथापस्मारएवच सुप्तंप्रबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमे
प्र॰ वच त्रासश्चैववितर्कश्चसप्तमसेतीहदशोपरं॰दौततःपरं रोमांचःस्वरभेदाश्चवैवर्ण्यंवेपथुस्तथा अश्रुप्रल
५८ यश्चैवमत्रहि स्तंभस्विन्नत्वमष्टमः अंतःकरणवृत्तीनांमानेतेपिश्रुतानैः प्रोक्ताएकोनपंचाशद्भावास्तेयोगाद्रसो-
५८ दयः तेष्वष्टौस्थायिनःपूर्वेत्रयस्त्रिंशत्ततःपरे संचारिणःपरेत्वष्टौसात्त्विकाःसंप्रकीर्तिताइति अपिचात्रत्रय
स्त्रिंशदिमेपरतन्त्र्येणयत्ररूपे रत्यादयोप्यनियमात्संचारिणः तथाहिशृंगारेतुक्रियमाणत्याव
स्थितास्थायिशाहवाव्यागत्रिसवदास्यपुनः पुनस्तत्पृच्छमानाभिव्यभिचारीविवर्णएयंतमितिप्राग्रसव्यभिचा
रत्वेलक्षणयोगात् तथावस्थायिनामेवरसांतरेषुसंचारितास्रृंगारवीरयोर्हासोवीरक्रोधस्तथामतः प्रो
तेत्रगुप्साकाथितात्व्यभिचारितयापुनः इत्याद्यस्तत्सनुत्रेयस्तयेभावितबुद्धिभिः तेष्वेवसंचारित्वेनान्ये
ताः प्राग्भावमष्टसात्त्विकलक्षणंयथा परिणाममुद्भावक्रमयत्सभावेस्मृतः देहसपरिणामास्ते
सात्त्विकापरिकीर्तिताः सत्त्वेयद्यपिविभक्तफलाःस्युर्भयोद्भवन्तिनित्येसंज्ञीभवत्यान्यसेवनात्मानम
इद्म प्राणस्तुविक्रियांगच्छन्देहविलोभयत्पलम तदास्तम्भादयोभावाःसम्प्रदृहीभवेत्समी चत्वा
रिस्याद्भूतानिप्राणेनानुविलम्बते कदाचित्प्रधानःसंदेहेहवर्ततेसर्वतःस्तम्भंभूमिस्थितःप्राणस्तु
तोयस्थस्तुतापस्यः तेजस्थःस्वेदवैवर्ण्यप्रलयौवियदास्थितः एवस्थपवक्रमानन्तमथप्रतीत्रमयेदमाक्रे
मावकम्पवेपथोस्त्रीणितनोत्पुनः बहिःसंतस्तुविचेषाविधायिनःततःस्फुटम् प्रोक्ताअनुभावतामेषां

भावतां च मनीषिभिः तथा च विशेषलक्षणं स्तम्भो हर्षभयाश्चर्यविषादामर्षसंभवः तत्र वागादिरहितो
नैश्चल्यं शून्यतादयः स्वेदो हर्षभयक्रोधादिजः क्लैशिकरस्ततो रोमाञ्चो यः किलाश्चर्यहर्षोत्साहभयादिजः
रोमाणां समुद्गमस्तत्र गात्रसंस्पर्शनादयः विषादविस्मयामर्षहर्षभीसादिसंभवं वैस्वर्यं स्वरभेदः स्यादेष
देषगद्गदतादिकृत् विश्वासामर्षहर्षाद्यैर्वेपथुर्गात्रलौल्यकृत् विषादरोषभीत्याद्यैर्वैवर्ण्यं वर्णविक्रिया भा-
वस्तैस्तत्र मालिन्यकार्श्याद्याः परिकीर्तिताः हर्षरोषविषादाद्यैरश्रु स्यान्नेत्रजं जलं तदादयः हर्षजे स्फालिङ्गीतत्वमौ-
-रोषादिसंभवे सर्वत्र नयनस्तोभरागसंमार्जनादयः प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः तत्रानु-
भावाः कथितास्तत्र महीनिपतनादय इति अत्र सरस्वतीवरजस्तमोध्याममस्य हि विरसं सत्त्वमिहोच्यते निर्हेतये स्यता-
द्योगासंभवेनीति सात्त्विका इति अथ च सत्यपि कोनपंचाशते च भावानां तत्त्वेषु त्रिष्वपि विशेषतः स्तम्भादीनेव गु-
नः समाहितस्थिरैरेव सहृदयैरभिनेयतामुपयान्तीति तेन सात्त्विकताव्यपदेशः तथा च भरते सत्त्वं चान्तर्गतं स्थायिभावाः सं-
वारिणस्तथा चित्तस्य परिणामाः स्युः सात्त्वाः स्तम्भादयः पुनः परिणामस्य देहोऽत्र ग्राहकस्तत्समुद्भवाः ततः देहस्य प-
रिणामास्ते सात्त्विकाः परिकीर्तिताः व्यापिकत्वेशक्यतेनैते विनिश्चितमानसैः भ्रूविक्षेपकटाक्षाद्याः सर्वे स्वेदादयः
पुनः समाहितान्तःकरणैरेवाभिनयगोचराः तस्मात्सत्त्वैकनिष्पन्नाः स्तम्भाद्याः सात्त्विका मताः स्तम्भस्वेदादि-
भिर्गम्यायाः काश्चिच्चित्तवृत्तयः तासु स्तम्भादयः प्राहावर्तितेलक्षणबलात् तेन भावत्वमप्येषामुपलभ्यहेतेविशु-
स्नते इति रसादेरन्वदर्शनादेतेषामनुभावतापि तथा च दर्पणे उक्ताः कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावप्रकाशकः लोके

वा॰
श्रं॰
५२

४९

यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ उक्ताः स्त्रीणामलंकारा अंगजाश्च स्वभावजाः ॥ तद्रूपाः सात्त्विका भावास्त-
थाचेष्टा परा अपि ॥ एवमेकस्यैव स्थायिनो व्यभिचार्यादिभावोद्भावयिता शान्ताख्ये नवमे रसे तत्त्वयेति निर्वेदस्य
मंगलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽपि उपादाने व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताभिधानार्थं तेन निर्वेदस्थायिभावोऽस्मि
ञ्छान्तोऽपि नवमो रसः ॥ निर्वेदस्य विषयवैराग्यात्मकत्वेन शृंगारादावंगत्वेन भावः यथा रत्यादेः स्थायिनो
पि हास्यादौ व्यभिचारित्वं तथा व्यभिचारिणोऽपि निर्वेदस्य शान्ते स्थायित्वमिति तात्पर्यं तथा चोक्तं स्थायी स्या-
द्विषयेष्वेव तत्त्वज्ञानाद्भवेद्यदि इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृतस्तु व्यभिचार्यसाविति तस्मात्सिद्धमेतत् तत्त्वज्ञानजो
निर्वेदः शान्तरसस्य स्थायी कारणं तदन्यस्तु रसान्तरे व्यभिचारीत्यादिति तत्र शान्तरसः निर्वेदस्थायितां प्राप्तः ॥
शान्तोऽस्मिन्नवमो रसः ॥ अनित्यतादिनाशेषवस्तुनिःसारता तया ॥ परमार्थस्वरूपं वा तत्स्यात्तत्त्वमिष्यते ॥ पु-
ण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ महापुरुषसंगाद्यास्तस्योद्दीपनकारिणः ॥ रोमांचाद्याश्चानुभावाः ॥ उँत
स्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ एतदेवोदाहरति यथा अहौ वा हारे वा कुसु-
मशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वारण्ये पुण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥ अत्र कस्यचिदुपशान्तस्य महापुरुषस्यानित्यतापरिभावितेन जगता
लब्धोऽस्पष्टो निर्वेदः पुण्यारण्याद्यैरुद्दीपितः सर्पहारादिभिरनुभावितः वनेवागान्वमितैर्धृतिमतिहर्षाद्यैः
संचारितः सहृदयेषु शमस्मतया स्वदते ॥ यथावसानानवतमेव नाधिकत्वेन वासूतत्वेति तथानुपदमेवाग्ररूपं

५२

ते एवमेतत्क्रमेरसेनत्तयिनाभावादीन्तत्तयति रतिर्देवादिविषयाव्यभिचारी तथोर्जितः भावः प्रोक्तः आदिश
ब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया कान्ताविषया तु व्यक्तः शृङ्गारः येन प्रकारेण कान्ताविषया रतिर्विभावा
नुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्ता शृङ्गाररसउक्तः तेनैव प्रकारेण देवादिविषया रतिर्विभावाद्यैः प्राधान्येनाभिव्यक्ता
शृङ्गाररसउक्तः तेनैव प्रकारेण देवादिविषया रतिर्भावाद्यैरूर्जिता प्राधान्येनाभिव्यक्ता भावसंज्ञयोक्ता एवं व्यभि
चारिभावश्च विभावाद्यैरभिव्यक्तो भावसंज्ञस्तत्रान्वयः हन्मादिशब्दादेरयमभिप्रायः प्रेयो वत्सलतमस्त्वोनेतिया
यिकारसभेदा उक्ताः प्राच्यैः ते भावसंज्ञयैव गतार्था ज्ञेया इति तथा वैतेषां लक्षणानि ग्रंथान्तरेषु अयथभेदयी।
हृयारतेः प्रीत्यादिनश्यते गाढानुकूलतत्तात्मत्राम समतेन सदाश्रिता कम्मभक्तेष्वनुग्राह्यस्याविस्रज्येष्वनुक्रमात्
त्रिविधेपुत्रयेप्रीतिः सा व्यवत्सलतात्मिसोऽभ्रप्रीतिः स स्मान्स्त्वेतियेन्द्रतास्तेन्वग्राह्याहरेर्मताः आराध्यतात्मि
कातेषां रतिः प्रीतिरितीरिता अस्या एव भक्तिसंज्ञायेतत्वत्वात्मानुकम्पास्पदेसहायाः मता मताः सास्माहिस्नम
तेषां भक्तिः सा तु स्निह्यन्ते गुरवो ये हरेरस्य तेषु ज्या अत्र विक्रान्ताः अनुग्रहमयी तेषां रतिर्वात्सल्यमुच्यते इत्यादि
रसान्तरसिंधौ रसार्णवोप्यः एतदेव क्रमेणोदाहरति क्रमेणोदाकंठकोणविशेविशेषमीशानेकालकाटमपि मेमहा
मतं अपुपान्नमम्नतेभवृष्ठपुमें देहान्नियादिरोविनितनमे अत्रभक्तस्य महादेवमालम्ब्याज्ञा रतिरीशनेनोद्दीपन्य
स्त्वेनिरूपणानुभावेन प्रकटीकृतार्थ्याशान्तस्माद्व्यर्थान्निर्वेदनिर्मादात्म्यादिभिः संचारिभिः पुष्टिं नीता रसिकाशु
भावसंज्ञयास्वदते सति चाप्रशान्तरसे भावस्यैव प्राधान्येन निर्देशः तथा चोक्तं संचारिणः प्रधानानि देवादिविषया

वा॰ रतिः उद्बुद्धमात्रसम्याद्यौ भावशब्देनाभिधीयते अस्यार्थः विभावानुभावव्यभिचारिभिः सत्यपि संयोगे यत्र प्रधान्येन रति
प्र॰ रेवतान्वयेत्यचमत्कारिणी तत्र भावसंज्ञा तथा चैतद्देवादिविषया रतिः सचैवमपरत्वेऽपि कचिद्देशसत्त्वेन ना नृपालमेवक
भ॰ सेवप्रभृतिमकरन्देश्वरादिविषयालोचनयैव व्यभिचारिप्राधान्येऽपि विशेषं मुनिविषयमुदाहरति इत्यादिविषयं प्रतिदेवता
50 रेघ्यतः शुभमपूर्वाचरितैः कृतं शुभैः शुभैः स्वभाजा भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतां अत्रैवं मुनि
मातम्ब्यासम्ना रतिरत्र हृदयगोचरोहृदीपिता स्वातिशयेनानुभावेन प्रकटी कृता मुनिमाहात्म्यादिभिर्व्यभिचारिभि
र्भिः पोषिता भावसंज्ञया चमत्करोति अत्र मुनिमातम्ब्यासम्ना रतिः स्थायिभावो विभावादिसंयोगादसौ भूयव
त्तत्वमतां प्राप्नोति भरतमुनिमतस्य ग्रन्थकृता भावशब्देनोक्त रतिप्रपञ्चः एवमन्यदुदाहार्यं एवं रतेर्भावा
नामुदाहृत्य व्यभिचारिणमुदाहरति व्यभिचारी यथा जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया मा मा सं
स्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां भ्रातस्तावदहं शठेन वि
धिना निद्रादरिद्रीकृतः अत्र विधिं प्रत्यसूया अत्र नायिकामालम्ब्यासूया रतिः कोपेनोद्दीपिता परिरम्भणचा
टुकशतैरनुभावि ताविधिं प्रति शठपदव्यङ्ग्ययासूयया सं चारितावाभिलषितस्य तदाश्वासनस्यानधिग
माद्विप्रलम्भरसत्वेन परिणताऽपि नायिकासंस्पर्शेव विद्वेषविधिं प्रत्यसूयायाः उत्कटत्वाद्भावसंज्ञा एवमन्यच्च र
सभावयोः प्राधान्याप्राधान्यकृतो भेदः तदुक्तं यथा महीपतेर्विवाहादेरेको भावोऽपि यान्तिके उद्रेकः कश्चिदन्याऽपि
तथा संचारिणो रसे एवं भावं तत्तयित्वा तदाभासं तत्तयति तदाभासाद्यनौचित्यप्रवर्तिताः तदाभासाः रसाः भा

साभावाभासाः तयो रसभावयोराभासत्वेन समासः अनौचित्येन प्रवृत्तो रसो रसाभासः एवं भावाभासोपी
त्यर्थः तथाचोक्तमनौचित्यं उपनायकनिष्ठायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च बहुनायकनिष्ठायां रतौ तथा
उभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते शृङ्गारेनौचित्ये रौद्रे गुर्वादिगतकोपे शा
न्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ब्रह्मवधाद्युत्साहे धमपात्रगते तथा वीरे उत्तमपात्रगते भयानके ज्ञेय
मित्यादिरूपरसानामनौचित्यं आभासाः पुनरेतेषां प्रस्थाने हि निर्जितो भवेत् प्राप्तिकृत्समनौचित्यमस्थानं तद्विधो
दितम् विपदे हि निरेतेषां प्रस्थानत्वमितीर्यते असम्यक्त्वमयोग्यत्वमनौचित्यं द्विधा भवेत् नातिकृत्स्नमनौ
चित्यमस्थानं तद्विधोदिते विपदे हि निरेतेषां प्रस्थानत्वमितीर्यते असम्यक्त्वमयोग्यत्वमनौचित्यं द्विधा भवे
त् अप्राणिनि भवेदाद्यं तिर्यगादिषु वा निमाम्यन्ति एतदेव क्रमेणोदाहरंति तत्र रसाभासो यथा स्तनमः
केवामालित्वणमपि विनायेन रसमेवितेभकः प्राणत्राणमुखं सुखं यस्य नायसे स्वस्तगते को जातः प्राशि
म्नि विषयमालिंगसि बलात् तपः श्रीः कसैषामदन्तगतिर्य्यायामि तत्त्वयम् अत्रानेककामुकविषयमभिलाष
मस्याः स्तनमहत्स्वादन्तुगते बहुव्यापारोपपादानेन्यतरे भावाभासो यथा राकासुधाकरमुखी तरलायता
क्षी सा स्मेरयौवनतरंगितविभ्रमास्या तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपा
यः अत्र चिन्ताऽनौचित्यप्रवृत्ता आदिशब्दात् त्रियोगाः पञ्चाशत्समस्तादिष्ठं नौचित्यानौचित्यप्रवृत्तानन्तरकायाम
पि नायकस्य चित्तेऽनौचित्यम् एवमन्येषुदाहार्या अत्रेहासाद्याभासाः शंकाद्याभासाश्च भावशान्त्यादी

का॰ प्र॰ ५८ सत्त्वादिषु महमेव दीनानां नाह भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा तथाः मेलनक्रमेवैतत्सर्वः एतेषां व
लक्षणस्वदाहरति ष्विवलसंते क्रमेणोदाः व्यक्तिः तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं किं वक्षश्चर॰
णानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशा
51 त्तन्व्या च तद्विस्मृतं अत्र सुखवशात्तानुभावेन कोपस्य प्रशमः नचात्र कोपस्य प्रशमेन प्रसादस्योदयः इति श
वलनेशङ्क्यं यतोऽत्र कोपस्य प्रशममपर्यवसानेन तत्प्रसादस्योदयेन तदनुभावनामवदवबोधः एवमुद
यादिष्वपि ज्ञेयम् एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि
कुर्वन्नपि आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः
अत्रौत्सुक्यस्य अत्र अमन्दवलितग्रीवत्वानुभावेनौत्सुक्यस्योदयो न तु कोपस्य प्रशमस्तदनुभवानुपादाना॰
त् उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः सत्संगप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः वैदेहीपरिर
म्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः अत्रावेगहर्षयोः अत्र भूवी॰
र्यैवेगास्नरागमः उत्सर्योर्हर्षः अत्र द्वयोस्तुल्यबलतेन संबलनात्संधिः क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भू
योऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा
दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मृतिशङ्कादैन्यधृतिचि
न्तानां शबलता क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमित्यत्र स्मृतिरूपा विचित्रार्था वितर्क इति कथ्यते सन्देहो

यथाश्रमणीभूतोपि ब्राह्मणः प्राक्तनवृत्त्या ब्राह्मणशब्देनैवाहूयते तथा व्यंग्यत्वेनालंकार्यतां प्राप्तोप्यु
पमादिरलंकारोऽलंकारत्वेनैव व्यपदिश्यत इत्यर्थः शब्दस्य वस्तुव्यंजकतामाह वस्तुमात्रेण यथाः पंथिअ ण
एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु अत्र यद्युपभोगक्ष
मोसि तदास्स्वेति व्यज्यते अत्र स्वयंदूतीत्वाद्यर्थैः शब्दैः संगोप्य पांथस्याभिप्रायं प्रकाशयति पथिक नात्र स्रस्त
रमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे उन्नमतः पयोधरान्प्रेक्ष्य यदि वससि तदा वसेति स्फुटः प्रकाशार्थः गोप्या
र्थस्तु पथिकेनेह स्रस्तरशाख्यमस्ति मनाक् प्रस्तरउन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य स्थले पूर्वविबद्धेनेत्तु विदग्धनिवासे
नगरे उन्नमतः प्रादुर्भवतः पयोधरान्मेघानालोक्य यदि वससि तदा वससि गोप्यार्थेन शास्त्राभवादेवाकारेङ्गिता
नालानर्थिष्टित्वेस्मिन्ग्रामे पर्वविषये वोद्दीपने मेचके समस्त्रस्मरोत्कामिनीं दृष्ट्वा को नामोपभोगक्षमोन्यत्र यातीति
वक्त्राभिप्रायात्मकं वस्तु नैकार्थशब्दोपादानात्तु व्यज्यत इत्यर्थः तथा वाद्यालापकालकर्बलेतिवत्तु ह्यर्थ
स्य वाक्यद्वयस्य प्रकृताप्रकृतत्वात् समन्वयस्य सम्बन्धायामाशायामुपमालंकार एवाद्यापि कल्प्यते इति वाच्यं अत्रा
हि गोप्यगोपकभावेन द्वयोरर्थयोः सम्बन्धत्वमेवातः काव्योपमाकल्पनावकाश इति शनिरशनिश्चतमुच्चैर्निहन्ति कुपि
तेति नरेन्द्र यस्मै त्वम् यस्य प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोनुदारश्च अत्र विरुद्धावपि तदनुवर्तनार्थमे
केकार्यं कुरुत इति ध्वन्यते अत्र शनिरशनिश्चेति द्वावपि विरुद्धौ तदनुवर्तनार्थमेककार्यं हननाख्यक्रियां कुरुतः
तथोदारोनुदारश्च द्वावपि विरुद्धौ भवनक्रियामेककार्यं कुरुतः एवं शब्दशक्त्युद्भवमभिधायार्थशक्त्युद्भवमा

टी॰
का॰
५२
52

अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यंजकः सम्भवी स्वतः प्रौढोक्तिमात्रान्निष्पन्नो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा वस्तु वालंकृति
र्वेति षड्भेदो सौर्थो न कियत् वस्त्वलंकारस्य चवा तेनार्थे द्वादशात्मकः तत्र स्वतः सम्भवी तत्केवलं भणितिमा-
त्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कविनिबद्ध
निवक्त्रेति द्विविधोपयुक्तित्रिविधः वस्तु वालंकारो वेति षोढा व्यंजकः तस्य च वस्तु वाऽलंकारो वेति षो-
ढा व्यंजकः तस्य च वस्तु वालंकारो वा व्यंग्य इति द्वादशभेदोर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः अर्थोपि व्यंजकः सोर्थ
शक्त्युद्भवः स व्यंजकोर्थः स्वतः सम्भवी कवेः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो वा सन्नपि बहिरसम्भवे केवलं कवेस्त
त्कारार्द्धगुणैर्वचनैर्वा केवलान्निष्पन्न इति त्रिविधः कविनिबद्धस्य नायकस्योक्तिः कथमुक्तेरपिकं सत्याणा
ग्रमोदीपिके स्यनयोरन्योन्यभेदं श्रेविध्यपि पुनः स्वतः सिद्धो व्यंजकोर्थो वस्तुरूपोऽलंकाररूपश्चेति द्विधा एवं वा विशे-
षोक्तिसिद्धोपि वस्त्वलंकाररूपाभ्यां द्विधेति षड्भेदः स व्यंजकोर्थो यदा वस्तु व्यनक्ति लंकारं वेति द्वादशभेदाः स्वतः
सम्भविनो वस्तुनो व्यंजकतामाह क्रमेणोदा॰ अलसशिरोमणिढुत्ताणअग्गिमो पुत्तिधणसमिद्धिमओ पणभा
णिएण नअंगी पफुल्लविलोचना जाता अत्र ममसेवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते अलसशिरोमणिर्धूर्तानाम-
ग्रिमः पुत्रि धनसमृद्धिमयः इति भणितेन नतांगी प्रफुल्लविलोचना जाता अत्र स्वतः सम्भविना लोके प्रसिद्धेन
फुल्लविलोचनत्वरूपेण वस्तुभूतेनार्थेनालंकारशून्येन ममसैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते तथा बालस्तेनाप्रवा-
सितेपूर्केनेन विदग्धत्वे यत्संम्हज्ञास्ता विन्नमिति वस्तुनार्थेनार्थो व्यज्यते स्वतः सम्भविनो वस्तुनोलंकारव्यंज

ज्ञानजरठेनार्जितगर्जितेन कठिनातिबलवत्सिंहनादेन सकलेष्वरण्येयत्र क्वापि सर्वस्मिन्संग्रामे विजगात्तेः
र्वर्तितो निष्ठुरो प्रतापः धाराज्वलैः खड्गधाराकीर्तिभिर्निर्वापितो लोपितश्चेत्येकोर्थः द्वितीयस्तु कालकरः
पुणामकीर्तिश्यामो बालस्तरुणश्यामो महानम्बुवाहो मेघस्तस्य लास्यरूर्ध्वमाकाशपथेन देवतो मेघानां प्रवर्तकेन
शक्रेणार्जितस्तनितेन सकलैकलकलसहितेन तेजसोप्रतापः प्रकृष्टस्तापो निर्वापितः शीतलीकृतः अत्रा
प्रस्तुतस्य प्रतापवर्णने द्वितीयार्थस्यावृत्तस्याप्राकरणिकस्येनूर्पवर्णनसम्बद्धतयाताप्रसज्येतेति सम्बन्धावग
मायश्चाप्रस्तुतयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते ततश्चात्रोपमाध्वन्यतेत्यर्थः नचात्र श्लेष एव प्रधानं किमुपमाध्व
न्यतेति शंक्यं तथा हि यत्रैकहेतुस्य प्रसवमात्र द्वावेवार्थौ प्रकृतौ तत्र श्लेषः प्रधानं यत्रैकः प्रकृतः परो
प्रकृतः तत्र शब्दशक्तिमूलोपमालंकाराध्वनिरिति व्यवस्था तथा चात्रिप एवालंकारः शब्दशक्त्या प्रकाश्यते
यत्र वस्तुमात्रं शब्देन शक्तिशब्दद्वारेण विहितमलोचनकृता यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरं वाच्यं
सत्प्रतिभासते स सर्वः श्लेषः यत्र तु शब्दशक्त्याः सामर्थ्याक्षिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यंग्यमेवालंकारान्तरं प्रकाशते स
ध्वनेर्विषयः यत्राभिधाया एकत्र नियमितेन्तः प्राकरणिकादिर्विधीयते ततो द्वितीयस्मिन्नर्थेभिधानसंक्रामति ता
त्र द्वितीयोर्थो मा वाभिमप्रत्यायने उदाहृतश्चालंकारध्वनिः अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भित
ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः इत्यादि नचात्र कालकरालपवमहाम्बुवाहश्चमारोपणेव वि
हो किं श्लेषकल्पनयेति वाच्यं तथा सति वाच्यैव स्यात्तत्र व्यंग्यता अपि च व्यंग्योपि रूपकेवाच्यासिद्धः गुणीभू

का॰
टी॰
५२
३३

नवं भवतीव सत्यात्र शब्दशक्त्युद्भवालंकारध्वनिता । यथा नैषधे हे नृप गेहं विनाप्युद्भवमेव तवारिपोन सिद्ध्यति सा
यस्य स्यादविवदणान् । यथा वा वाच्यसिद्ध्यङ्गतामप्यगाः । तिरस्कृतविरुद्धता यो विधुरतिशाङ्कद्विजो मधुरलीलः
मतिमान् ततत्वहन्तिः प्रतिपदपलाग्रगुणो विभातिमिवान् । अत्रैकपदस्य द्विरुपादाने विरोधाभासः । विधुरताया
वैरिणां तिशाङ्कतयस्त्वक्रान्त । अत्रासंपदापदेनेनैकोऽर्थः । प्रकृतः सभंगपदेनेतद्धितीयोऽर्थोऽप्रकृतार्थः । तयो
र्नयोः सम्बन्धार्थं ना वारणाय विरोधाभासस्य चमत्कारितेन शब्दशक्त्याक्षिप्यते । विशेषणविशेष्ययोरत्तान्वयते द्वितीय
याभासो वा व्यपवदनं सम्भवतिके ऽपि विरुद्धं कान्तेऽकावारणाय सभंगपदमेवोदाहरति । अमितः समितः प्राप्तैरु
कर्षैर्हर्षदप्रभो । अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि । अत्रापि विरोधाभासः । अमितः अविद्यमानामितम
त्येस्मान्नाह रूपा अपरिमिता याः स्त्र्यः । एवं विधायाः समितः संग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैर्वीर्यातिशयैर्हर्षद हे प्र
भो साधुयशोभिः सहितो द्विषतामहितोऽसीति प्रकृतार्थस्य वर्णने । अमितः अपरिमितः समितः परिमितः अ
तिहितो यार्थ्ये विरोधस्य सम्बन्धः । तद्वारणाय शब्दशक्त्या त्र चमत्कारिको विरोधाभासोऽलंकारो व्यज्यते विरो
धवाचकस्योपादानेन विरोधाभासोऽलंकारः । अपिशब्दादेर्विरोधवाचकस्योपादाने विरोधाभासस्य वाच्यते आ
नुपदानेन ध्वन्यत्वेति परमार्थः । निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय श
लिने । अत्र व्यतिरेकः । अत्र प्रकृतस्य शिवस्याप्रकृतस्य चित्रस्य करात् अतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । नन्वत्रालंकार
स्य भवेत् सति किमलंकार्यं तावन्न तोऽलंकारैस्तेनेत्याह । अलंकार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालंकारता

कत्तामाह यस्मासित्या कथयसि प्रियसंगमेपि विश्रब्धवाङ्कामात्ताननिरस्तांतेरेव नीवीं प्रतिप्रणिहितेनकरेणप्रियेण।
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि अत्रतम यत्नाः हेयस्येति व्यतिरेकः अत्र प्रणिहितः संपादिकः मणिक्कतया
वनीवीप्रतिप्रणिधानं प्रियेणकरेणास्वादनतापिनसमर्थाः हेसख्यइति सर्वासांमध्ये सौभाग्यमात्रहिताया:
एकस्याः सम्बोधत्वेन तथस्मासीनेकवचनेनबहूनाम् प्रत्यर्थेन प्रतिपादनात्ताया: सख्य इति बहुवचनेनतेन नामसंबन्धानि: ना
स्यां शपामीति मिथ्यानिरस्त्रमात्रेनात्र शपथार्थेन मत्तपकाल्पनेपदमिति स्लोरिकाअत्रमनः सम्भविनावाक्यार्थी
भूतेनैवेदस्यतदभावरूपेणवस्तुनानमध्यस्याहेयस्य व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते स्वतः सम्भाविनालंकारस्यवस्तुव्यं
जकत्वमाह यदा न्यागायगजकुम्भकवाटकोटिसंक्रान्तिनिघ्नचत शोणितशोणशोभैः वीरैः लोकियुधिको
पकषायकांतिः कालीकवालस्वयस्यकचेषुपालः अत्रोपमालंकारेणमकलरिपुबलतुल्यः तल्लक्षरिघोते
तिवस्तुव्यज्यते अत्रोपमालंकारः स्वतः सम्भाविनासफुटैव स्वतः सम्भविनोलंकारस्यालंकारव्यंजकत्वमाह गा
ढकांतदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्यय: ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधिरुषानिजाधरम् अत्रवि
रोधालंकारेणोष्ठदंशनसमकालमेवशत्रुवधोत्पादिता इतितुल्ययोगिता ममदिष्टामस्यपदितितीनिवर्त्तनामितो
नदुद्दिष्टस्तस्यातेः सत्येताव अत्रोपमार्थविषययोर्दंशनमोचनक्रियायोः स्फुटोविरोधाभासः स्वतः सम्भवी अथपो
निर्दिष्टः शत्रुवधाद्यादितानेतितिस्तसमकालेयमोचितमोक्षोस्तात्तुल्ययोगितोन्तयाभावस्तुतुल्ययोगितेतितिस्तुसमासमस्तु
याल्लंकारंव्यननिहितथाचदर्पणे अत्रस्वतः सम्भविनाविरोधालंकारेणायरोनिर्दिष्टोरिपुवधापादितात्वेतिसमस्तु

मालेकारो वाच्यत इति यत्त्वनुस्योपादानं क्रियते सोऽलंकारः स काव्यस्य कल्याशस्यते अत्र पूर्वोद्दिष्टं मनःसम्भवितमनुसा
रयति एतेष्वुदाहरणेषु मनःसम्भवी मन्दकः एतेषु न समासोक्तिरमणीयमित्युदाहरणेषु कविप्रौढोक्तिसिद्धस्य वस्तु
नो वस्तुव्यञ्जकतामाह कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्च्छनाभिः श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् स्र
स्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति अत्र वस्तुना येषामप्य
र्थापत्तिगमो नास्ति तेषामप्येवमादिवृद्धिजननेन त्वत्कीर्तिश्चमत्कारं करोतीति ध्वन्यते अत्र बहिरसम्भवत्यपि कवि
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नेन मृणालकाण्डशङ्काकरणप्रवेशः रूपेण वस्तुना चेतनानामप्यन्धीपि त्वत्कीर्तिश्चमत्कारिणीति व
स्तु ध्वन्यते कविप्रौढोक्तिसिद्धस्य वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकतामाह केसेसु बलामोडिअ तेण अ समरम्मि जअसिरी गहि
आ जह कन्दराहिं विहुरा तस्स दढं कंठअम्मि संठविआ अत्र केशग्रहणमवलोक्य नोद्दीपितमन्मथा
इव कन्दरास्तद्विधुरा तत्कण्ठग्रहणं तेन एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति का
व्यहेतुः न पलायमानास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं सम्भाव्य तान्कन्दरास्तत्र तिष्ठ केशेषु बलात्का
रेण तेन जयश्रीः समरेषु गृहीता यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य कण्ठे सम्यक्स्थापिताः विधुरा रिपवः तेन हठाकृ
ष्टाः कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना बहिर्लोके सम्भावी यथाक्रममनुच्छेदेन काव्यलिङ्गमपह्नुतिर्व्यज्यत इति अत्र का
व्यानायिकानायककर्तृककेशाकर्षणदर्शनेनाप्यन्याः कामोद्रेकश्चेत्तिसमाधानासितिः विस्तारिका कविप्रौ
ढोक्तिसिद्धस्यालंकारस्य वस्तुव्यञ्जकतामाह ॥गाढालिङ्गन॥ इति समेत समेत यमाणो।

पीतलनभीतबहिरप्याहि अत्रोक्तेत्वयाप्रत्तालिंगनादितत्रजन्मभ्रतीतिवस्तु मत्प्रदत्तालिंगनात्मभ्रमोद्यतेदयितेनत्वम्
समुपसर्पतिमनसित्युमानः पीडनभीनत्वंहृदयात् अत्रपीडनभीतत्वेतिमानस्याचेननस्पर्शोडनभयंकविप्र
तिभोत्स्यापितेनत्वेतःसम्भवीतिकविप्रौढोक्तिसिद्धयोत्रेत्वयाप्रत्तालिंगनप्रसादहृसितादिवस्तुव्यज्यते
कविप्रौढोक्तिसिद्धस्यालेकारस्यालेकारव्यंजकत्वमाह जाहेउंविब्रह्मम तीकरस्तवग्रणाश्चरहृदबद्धविणिवेसा
दावस्वभुवनमेउलमणजीवजग्रपसावाणी अत्रोत्प्रेक्षयावसन्ताप्रेककारणेनवेनवेजगादज्जगमसनस्यातिसिमि
नेशतिव्यतिरेकः यस्यविरामेवहसेतीकविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेसादर्शयतिभुवनमाउलमतिदेवजयतिसा
वाणीति कविमुखाम्बुजनिवासस्यजगदन्तादर्शनमयवलोकेषुसम्भवेष्विककविप्रौढोक्तौमेव्यतिसिद्धतास्यविरामस्तेत्व
यास्यदेवेति व्यतिरेकोव्यज्यते अत्रापिपूर्वोक्तमनस्मारयति पाणुककवि प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नः नत्वसतःसम्भवी
त्यर्थः अथकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धानोवस्त्वादीनांक्रमेणव्यंजकत्वमाह सिखि काशिरिमहलाउचलिग्राम
माअविणुणेरेफारुत्तफलफणावलीकवलग्रामत्तादरिदज्जणे तेशुणिहमलग्राणिलाविरहिणीणीसाशसेसविरा
णे जादाफन्निशिखण्ठणेबबहिलानाहुपुलुबिद्धा अत्रकविःश्वासैःप्रासप्रवयाकिंकिनकदैन्यानिवस्तुनावस्तु
व्यज्यते येतका गिरिसिंहनलावबलिताःसम्भोगाविवन्नोयोमकारोत्कलफणावलीकवलनाट्यमादरिद्रले तेखुदानी
मलयानिलाविषहिणीर्थनिः श्वासमंसर्गेण जातावाहृदिशिशुभावपिबहुलासाहृपुर्णाख अत्रकर्पूरमंजरीकार
मेकविनिबद्धायानायिकायाः प्रौढोक्तिसिद्धेनमलयानिलस्यसवलनदादिश्वयोवानादिरूपेणवस्तुनाबहिरस

कु॰ टी॰ ५५

भावेन प्राप्तैः स्वर्थैः किं किं कर्वैतात्ततिवस्तुव्यज्यते ॥ सहिवि पर्श्चीणामाणमममक्सृथीस्तेण प्रामासे प्रियदमनविरक
वतत्वणमिभिमहमन्निनेणऽभर्ाप्राप्तम अत्र वस्तुनाहन्तेनापि प्रार्थनेन प्रमनेत्तिविभावना प्रियदर्शनसौभाग्यबलेपे
येणमौढेनशाकवेतोस्त्रस्तेलाव माविविवृण्मानस्यममर्थीरतेनाश्वासम प्रियदर्शनविशेषवलदाणफटितिते
नापस्ततम इत्यत्र कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धेनवाक्यार्थीभूतेनैवेत्थाणपस्थण रूपेणवस्तुनाविभावनेन सेतावा
लेकारोव्यज्यतेइत्यन्वयः ॥ उल्लोलक स्तामनकवतेहितत्वहलोचनेसम्मुहितुम रत्नेसञ्जाणमादकोबेणपणाऽसेणआ
क्रामिता अत्रकिमितिलोचनेऽपितेवहसौसुन्दरालेकारेण नकेवलमार्द्रनखदत्तानिगोपयसियावन्नेमामदन्न
सादपात्रेत्तातेतिवस्तु आर्द्रार्द्रकरजदशनदत्तैस्तवलोचनयोमिमदन्न रक्तोऽस्तकप्रमादः कोपेनपुनरिमेनाक्रान्ते
इत्यत्रकिमितिलोचनेऽपितेवहसिश्तनायिकप्रश्नैस्पितनायकवाक्यार्थीभूतार्थोक्तिरिलानाम्पाः प्रतिवाक्यात् सिद्धे
नोऽन्नरालेकारेणनकेवलमिमसादिकेवस्तुव्यज्यतेइत्यन्वयः यथावाञ्चनापह्नुत्यलेकारस्तथाविवेचितेविवेचकैः अ
त्रवाक्यार्थस्याप्रसेगेप्रतिषेधानुपपत्त्याप्रश्नमात्रेविषयविशेषानुवृत्तरालेकारस्यवत्रोजकत्वेनापकृत्यासनन्तुवनिरीदिः
ननादित्यादि महिलासहस्सभरिपत्तहृदिअपस्त्रअप्रमाअसाअनीदिअसेअणणूकसाअंगेततणअबित्तणपर्‌ अ
त्रहेनलेकरेणतमोस्तत्नकरणेपितवहहृदयेमानवर्त्ततेइतिविशेषोक्तिः महिलासहस्रभरितेतवहृदयेसुभगमामो
तो अत्रदिवसमनन्यकर्मात्रांगेतनुकमपितनयति अत्रतवहृदयेस्थानाप्राप्तिस्तत्रैतनुकरणेहेतुरितिहेतुला
कारेणकाव्यलिंगनाम्नातनोस्तनुकरणाठिकारणमपिहृदिस्थानप्राप्तणाभावस्य कार्यमानुमाविशेषोक्त्या

लेकारे व्यज्यते ॥ प्रौढकवि निबद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यंजकः ॥ षुपूर्वलेकाशिशिरमिवलेन्यादिहृदाहरणेषु ते
नाय द्वादशात्मकस्तेन तदनुस्वनरूपाणि ॥ एते द्वादश भेदा दर्शिता इत्यर्थः ॥ एवं शब्दशक्त्युद्भवमर्थशक्त्युद्भवं च समस्त
क्रमव्यङ्ग्यमनुक्रमोभयशक्त्युद्भवं दर्शयति ॥ शब्दार्थोभयभूरेकः उभयशक्त्युद्भवो ध्वनिरेक एवालंकाररूप एवेत्यर्थः
उदाहरति ॥ यथा अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ॥ तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कं ॥ अत्र श्लिष्टश
ह माहात्म्यात्पक्षे शब्दशक्तिमूलेन तद्धि निःशब्दमाहात्म्यादर्थशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वे ॥ यतः पदं पर्यायान्त
णपरिहसंसहत्वात्पक्षे प्रधानेयत्र परिहाति महेतदर्थप्रधानमिति ॥ चन्द्रसमुद्दीपितनायकाश्यामाः शब्दाः पर्या
यान्तरेणनस्त्रभयार्थत्वानुभासात्परिवर्तनाः सहाः शब्दप्रधानाः ॥ अतन्द्रमसमथतन्त्रलमानन्दाः शब्दास्तु पर्यायान्त
रेणापि सार्थाभिधानत्वमत्वात्परिवर्तनसहा अर्थप्रधाना इत्येवमिदं वाक्यमुभयशक्त्युद्भवं श्लेषमूलेत्प्रकटना प्रका
योः ॥ सम्वन्न्प्रतीतये उपमालंकारः प्रतीतिश्चन्द्रान्तिकस्पष्टमानायिका ॥ श्यामा रात्रिरिव कंन सानन्दं करोतीति ॥ स
वे मे वेतन्न्दलाभेनो क्रमध्वनिस्वरूपमनिर्धारयति ॥ भेदा अष्टादशास्यतत्त ॥ अस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिप्रकारा ॥ कस्य
सर्वोस्यैवध्वनेः षोडश भेदा न तु अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमात्रस्येति भावः ॥ तथा वार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो त्यन्ततिरस्कृतवा
च्यश्चेति लक्षणामूलत्वे द्वौ भेदौ ॥ अभिधामूलत्वे तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकः ॥ अभिधामूलत्वे द्वादश ॥ उभयशक्तिमूल
त्वेनैकः ततोष्टादश भेदाः ॥ नन्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य रसभावादिनेन बहुभेदत्वमस्त्येवेति कथमष्टादशभेदत्वेनास्योक्या
वत्तराणिकापूर्वमाह ॥ नन्वरसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशभेदत्वमेवमाह ॥ रसादीनामनंतत्वाद्भेद एको हि गण्यते

अनेनत्वादिहेतितथादिनवरसाः तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च संभोगस्यापि परस्परावलोकनालिंगन
परिचुम्बनादिकुसुमोच्चयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयऋतुषट्कवर्णनादयो बहवो भेदाः विप्रलम्भस्यापि अभि-
लाषादयस्तस्मात्तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैविध्ये तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वे तत्रापि
देशकालावस्थाभेदा इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्ये का गणना त्वन्येषां अस्यैतद्दक्रमसंगत्यमात्रमाश्रित्य रसादि
ध्वनेरेकएव भेदो गण्यते स्वोप्येते हृक्तिः वाक्यवृत्त्याः श्रुत्यर्थापत्तिशब्दार्थोभयःशक्तिमूलः तत्पाशब्देनार्थेन
वोत्थिते प्रादुर्भवतीति शुन्त्याः ध्वनिर्वाक्यमात्रप्रकाश्यः पदेपीतिभावः पदप्रकाश्योऽपि शब्दार्थाकिंचिदवयव
स्थितेनालंकारेण कामिनीवपदद्योत्येन व्यंग्येन वाक्यव्यंग्योऽपि भासते मासते अन्येपरे तद्दशप्रकाराः अर्थान्त
रसंक्रमितवाच्यादयः पदे वाक्ये चेति भावः तत्र काव्यविशेषो ध्वनिः तस्य सर्वान्यपि तत्त्वमेव कामग्रन्थेन तत्प
दप्रकाश्यत्वमित्याशंक्याह एकावयवेति यद्यपि पदार्थशरीरत्वेन काव्यस्याकांक्षादिमत्पदसमुदायस्य
ध्येव चारुता प्रतीतिरिति ध्वनेर्वाक्यगतत्वमेव प्राप्यं तथापि तथाविधरूपेण पदमेव चारुत्वमित्यर्थः विचारेणे
वैते ध्वनिहेतुत्वाविशेषेऽपि शोभनेकेन भूषणेनेव कामिनी पदद्योत्येन व्यंजकेन ध्वनिना भाति भारतीति एतदेवद
र्शयति तत्र पदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणम् ।क्रमेण अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिनेत्यर्थः ।यस्य मित्राणि मित्राणि
शत्रवः शत्रवस्तथा अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वसनीयत्वयन्त्रणतत्व
त्वाद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्याः अत्र प्रथमानि मित्रादिपदानि द्वितीयमित्रादिपदैः पुनरुक्तत्वादनुपयुज्यमानानि प्र

योत्र नायकस्तस्याविश्वासितशंकनीयतन्नेहाश्रयतन्नाश्रयतीविनिनेतिनिस्तलं । मूलेविश्वासातिशयादौक्ष्योपसंक्र-
मितवाक्यानि तथाचात्रवाक्यार्थानां प्रत्येकं विश्रामनैनैकवाक्यताप्रसंगः इत्यतोमिश्रादिपदानामेवव्यंजकत्वा-
न्वाक्यस्येति एवमर्थान्तरसंक्रमितवाच्योपदप्रकाशपद्मत्तात्पन्नतिरस्कृतवाच्यमाह ॥खलव्यवहारा॥ दीसंतिदारु-
णाजइविनहविधीराणं हिअअवअंसबहुमता नहुववसाआविमुज्झंति अत्रविमुज्झंतीति खलव्यवहारादृ-
श्यन्तेदारुणायद्यपितथापिधीराणां हृदयवयस्यबहुमताना खलुव्यवसायमुह्यन्तीति अत्रहृदयमेववयस्यः
सुहृत्तेनबहुमताः व्यवसायानमुह्यन्तीत्यचेतनस्यव्यवसायस्यमोहप्राप्त्याचेतनधर्मेणायोगान्मुह्यन्तीतिपदम-
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यं व्यवसायप्रवृत्तिंलक्षयित्वामहाशयत्वंव्यनक्ति नतत्राभिमतकार्यकारित्वमिति एवंल-
क्षणामूलेध्वनिद्वयमुक्त्वाभिधामूलमलक्ष्यक्रमंपदप्रकाशंरसध्वनिमुदाहरति लावण्यंतदसौकांतिस्तद्रूप-
मेवंवचःक्रमः तदासुधास्पदमभूदधुनातुज्वरोमहान् अत्रतदादिपदैरनुभवैकगोचराअर्थाःप्रकाश्यन्ते अत्रवि-
प्रलम्भरसध्वनेःप्रतीतौविभावादिसामग्रीसद्भावेऽपि तदादिपदानामेवतादृशस्वभावातिशयगोचरतयाव्यंज-
कत्वप्राधान्यं एषामेवतदासुधास्पदमित्यादीनांतद्रूपैकारकत्वेनाप्राधान्यमितिपदमूलोऽयंध्वनिव्यपदेशइति एतदेवा-
न्यत्रनिरूपिता एकावयवसंस्थेनभूषणेनेतिकारिकया एवंविप्रलम्भरसध्वनिमुक्त्वासम्भोगरसध्वनिमाह यथा-
वामुखेनयतैवनेत्रमाविलः कालः किमारभ्यतेस्मानेयत्तस्यध्वनिवधोनन्तज्जितोऽङ्गीकृत्यप्रेयसि सख्येवंप्रतिबो-
धिताप्रतिवचस्तामाह भीताननानीचैः शून्येदिशिन्तोहितत्रमेप्राणेश्वरःश्रोष्यति अत्रभीताननेति एतेना-

भीति

का· पतेन नौवैः शोभनविधानस्य युक्ततया गम्यते अत्र भीताननेति पदमात्रेण भयप्रतिपादोक्तिमात्रेणागोव्यज्यते इति प्रा
टी· धान्यव्यंग्यतायाः स्फुटत्वेन रसभावादयः पदप्रकाश्यत्वादुदाहार्या इत्याह भावादीनां पदप्रकाश्यत्वे वैचित्र्यं नाधिक
५२ मिति तन्न उदाह्रियते रसादीनां तथा प्रकृष्टानामपि व्यंग्यानां पदव्यंग्यत्वे तेनैव वाच्यार्थः शब्दशक्तिमूलमलंकारपदव्यं
57 ग्यमाह रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः झटिति भ्रुकुटिविटंकितललाटपट्टो विभासि
नृप भीमः अत्र भीमेणैव सभीमसेनउपमानम् अत्र भीमो भयंकर इति प्रकृतो वाच्योऽर्थः भीमसेनः पाण्डवउप
प्रकृतो व्यंग्यत्वेनोः संबन्धाभावमाय भीमस्य भयार्थे शब्दशक्तिमत्तापदेनोपगम्यते भीमसेनः भयंकर इति।
यदि चात्र विभासीति मध्यमपुरुषान्वयेन मेवोपमित्ते रूपकस्पर्शो केवलोपमेयस्त्व नृपस्य भीमपतिरूपकेयदुक्तं।
तदसत् शब्दशक्तिमूलवस्तुपदव्यंग्यमाह भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः कस्य नानन्दनिःस्यन्दं वि
दधाति सदागमः काचित्संकेतदायिनमेवं कश्चिदुपायाह स्म प्रशंसति समादेशेति योगादाह्लादेन सतः सन्निहित
उपनायकस्यागम आगमने श्लेषेण श्लाघा सा वा आगमः शास्त्रं चेत्तु सदागमः शब्दश्लिष्टः सन्नेवोपमानोपमेयभावेन संबन्धेनस
न्निहितस्योपनायकस्यागमस्य आगमनस्य श्लेषश्लाघा सा वा आगमः शास्त्रं चेत् सदागमः शब्दश्लिष्टः सन्नेवोपमानोपमेयकभावेन
संबन्धेन सन्निहितस्योपनायके प्रतिशास्त्रार्थस्य वस्तु व्यज्यते अत्र च यथा नोपमायुक्तिस्तथोक्तं।
प्राक् पूर्वं शब्दशक्त्युद्भवे द्विविधे पदप्रकाश्ये मनसा अर्थशक्त्युद्भवे द्वादशविधस्य तदाहरणं सायं स्नानमुपासितम
लयजेनाङ्गं समाले पितं॥ यातोस्ताचल मौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ता

क्रोतामियेनाधुना नेत्रद्वंद्वमभीलनव्याप्तिकरेशक्रोनितिनेनासितम् अत्र वस्त्वनाक्रान्तपरपुरुषपरिचयाक्रा
तासीतिवस्त्वधुनापदेनव्यज्यते अत्र स्वतःसम्भावितावाक्यार्थीभूतेनवस्तुनापरपुरुषपरिचयाक्रान्तासीतिवा
स्त्वव्यज्यते नचाधुनायथाक्रान्तास्तथैवेविधःक्रमःपूर्वमद्य इत्यामिदमधुनापदमेवव्यनक्ति स्वतःसम्भवि
नोवस्तुनोऽलंकारव्यंजकतामाह तद प्राप्तिमहाद्भुःखविलीनाशेषपातका तच्चिन्ताविमलाह्लादक्षीणपुण्य
चयातथा चिंतयंतीजगत्सूतिंपरब्रह्मस्वरूपिणं निरुच्छ्वासतयामुक्तिंगतान्यागोपकन्यका अत्र जन्मसहस्रेरु
पभोक्तव्यानिदुष्कृतसुकृतफलानिवियोगदुःखचिन्ताह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तं एवंचाशेषचयशब्दयोरत्य
तिशयोक्ती अत्र वाक्यार्थीभूतेस्वतःसिद्धेराशिवाचकस्याशेषपदस्यचयपदस्यचप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोगणी
यसुकृतदुष्कृतफलनाशोदुष्कृतफलनेनाथवामितिप्रभगवद्विरहदुःखस्यसुकृतफलनेनतथावामितस्यतच्चिंतनाह्ला
दस्यचप्रत्यायनामित्यतिशयोक्तिद्वयीमते काव्यान्तरे अतिशयोक्तिश्चात्रोपमानेनसुकृतदुष्कृतफलेननिर्गीर्णो
पमेयस्यभगवद्विरहदुःखस्यचिन्ताह्लादस्यचप्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयीमते स्वावस्थावाध्यवसानात्त ना
धायैवतलत्तयति निर्गीर्याध्यवसानेतत्प्रकृतस्यपरेणयदिति अर्थशक्तिमूलमतःसम्भाव्यलेकारवस्त्वभेदमाह
तणादामाऽक्तणादावनमवत्तेध्यानमनमध्यानम वनवीरत्तवद्विभ्रमापरांमुखितयिपांमुखंसवंम अत्र शब्दशक्तिवि
शेषेणार्थान्तरन्यासेनविधिरपिदत्वामनुवर्तनेइतिसर्वपदद्योत्यवस्तु अत्र प्रथमार्थेशब्दशक्तिमूलोविरोधोद्योतोया
र्थस्यार्थशक्तिमूलस्यार्थान्तरन्यासस्योन्यापकः अर्थान्तरन्यासेचसर्वपरित्यज्यमहत्त्वादर्थशक्तिजन्यमिति अ

का॰
टी॰
५८

58

र्थशक्तिमूलालंकारत्वेनाप्यलंकारमाह ॥ ७ ॥ हवलहदस्स गोमस्सि ग्रामिश्रुङ्ग रोमिलाणकमलदलश्यपाव
इ ग्रामोस्थणकूनश्वग्रणिमहीसमुद्दो । अत्र ह्यपकेनानयास्यमहृद्वःसुहृद्वःपरि बुध्यते तेयो नाम्पश्यानत्वमिति
मिलाणपदयोरेकाव्यातिमि । नकेवलमप्रभातेग्रामीदेशरोम्लानकमलदले । यत्तिनववयुः स्फुरत्वाकरोतिवद
नेमहीसमुद्दे । इत्यत्र कमलदलमिति रूपकस्य वाच्यतादिव सतेः स्थित्वमस्लानतेपरिबुध्यते इतीरितिकाव्यालिंग
म् एवोक्तमनुसारयति । यद्युक्तं नःसम्मवीचेनकः स्पष्टं । अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धेनेकमाह ॥ ९१ ॥ सब्बन्धय
बलासुलितित्ति ग्रयपत्कालकृपणजोवाव । एककृतविग्रहकुणरदसवणसंते विजिम्बते । अत्र वस्तुनायशोकामिनोग्र
प्रोमसेराजान्ते प्योनकश्चिदपि नदीदेशणएद्युवशतिना ग्राह्यरूपमोगयोरेवनतिशातिवाह्यते इति भुवनराज्यपदयो
रेव वस्तु प्रकाश्यते । राविग्रुवद्वयबलास्वतालिनमास्कान्तयेश्चापि । एककृतत्वमिव करोमि भुवनराज्येविवक्ततमस्ममातः । अ
श्वामसपवापस्फालनहेतुकेनम्भवन्नराज्यकारणतृपेणवाक्यार्थीभूतेन वस्तुना बाहिरसमभावात्काविप्रौढोक्तेवा
सिद्धेन । येषां कामिन्नाभिनासहिवाक्यार्थीभूतेन वस्तु प्रकाश्यते इति सम्बन्धः । नष्टाचेनेप्योनकश्चिदिमूज्ञायेतइति ग
म्यमाणक्रियानामपदानपदानीयेवमीतनथावाक्ये पाणिनीयैः । गम्यमानापि क्रियाकारकविभक्तीनां निमित्तमि
ति तदयमर्थः । नेप्योपेतः पृथग्भूतः सन्न कश्चिदपि नदीदेशपरांग्नुवति । वस्तुनोप्यलंकारोदर्श्यते । निशिता
शरधियार्पयति मन्मथोऽदृशां दृशः स्वबलेव यस्मात्ते । दिग्भिर्निपतन्ति यत्र माधवतत्रव्यतिकरमत्र सम्भवति सिंधववस्थाः
अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः । परस्परविरुद्धाप्यपि प्रभवन्तीति व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधः । अत्रालेप्रकलत्तनदिहिसक

नाहङ्केयोवनेरूपार्थः कामेनसदृशोदृशिनिजबलसमर्पणायेणवस्तुनाबहिरसम्भवात्मात्विप्रोक्तोक्तेवा
सिद्धेनविरोधालंकाराद्योतनात्तेरूपत्वयः अलंकारेणवस्त्वाह वादिजातेनापिविपुलोमेयावग्रात्थियेणहिम्र
येणाघ्नभरवश्रेमणणांविस्तृतत्वादेणवलत्वयमेहारोऽत्रविस्रब्धजातिनलत्तणहेत्वलंकारेणहारोनवरतकम्प
मानपवासेनवलनीतोपदद्योतंवस्त्व वार्थमाणोपिपुनःसंतापकदर्थितेनघटयेत स्तनमस्वयमेनविस्रब्धा
जातिर्नवलनस्पर्शहारः अत्रविस्रब्धाभिजन्नाहिसाश्रयात्रकदाचिविश्लेनीति वत्तनभावेविस्रब्धजातित्वेहेतुः
अलंकारेणपमलेकारमाह सोमुद्दसामसोगोयस्मिन्लोकलेअतिलम्रदेहा नीवृत्विदाउवलेन्नस्मरोसभ्य
अमेगरेजन्नाः अत्ररूपकेनमुग्धस्तुहाकर्पूणेनतथाकेशपाशः स्तनत्वयोःप्राप्तः यथारतनिहृतोअप्पानिहृत्ताभिला
षः कामुको भूटितिनयतिपदद्योत्याविभावना समुद्गरायप्रसामसोगोयस्मिन्लः कलितनलितनिजदेहः तस्मा
स्तनाहलेलव्याप्तस्मरःस्मरतसंगरेजयति स्तनोसः सेनानिवेशश्चबलेसैन्यसामर्थ्येव यस्मिन्नवसमरगतिरूपके शे
षसाहस पूर्वोक्तमनवसवयाति पण्डुकविप्रोक्तोक्ति मात्रनिष्पात्रश्राराभंव्यंजकरानिशेषः काविनिवद्धवक्तृप्रोक्तोक्ति
निष्पन्नेव्यंगपक्रमेणाह एवघ्नलिमासिप्रकासमुद्दस्यकोतंसिभणस्वमवसंस्यकासोहगासमगासरुत्रोमराग्राणिर्ध
वतहसपत्ता अत्रवस्तुनामर्थोवस्थमसमसामपितमवरक्तसतोनोतिप्रदोषत्यादिपदद्योत्यंवस्तुव्यज्यते नवा
दूर्णीमासेहागाकस्यस्तुभगाकस्तमासिभणसमसमसम कासोभागसमयाप्रदोषजनोवततवाद्यः अत्रनवहर्णीसा
वत्राहिराकेस्मिविप्रदोषमात्रेरागवाचकसर्वभाते तथातमपितणगामीष्वयानांगतासीतिव्यंगम वस्तुस्तनालोः

का॰
ह॰
५९.
59

मामद्यत्वत्कृतायामभिसरसितस्यामपि त्वामगामीभूयात्वोगंतास्मीति विज्ञाप्य वसन्तमृतालेकायोयथा ॥ महि
णावर्णितुव णामवणाममर्गसिश्रकवालौमहोश्रमविद्धः स्वहास्यणिवारिश्रेश्रमुर्द्धरेतोत्तरोटकरूरामिश्र अत्रव
स्त्वनाहाराक्रेटाटनेतरमवश्यमन्यरेवातमश्चत तत्कायथकोटशीनित्यातिवेकःकथंपटगाम्पः सर्वेतव
तिपुसमरोक्षकपालोसत्वानिविरया हारोनिवासितपवऊश्रियमौलिनःकशुगमतम अाकपालोश्रातेय
नैसेवसर्वोकथमितिपत्रैविस्मये शेषस्पृश्म अत्रेकाप्तूलेवल्वाह पाविष्टनोयोरवारंविकल्लअवश्रूणा
लउत्यणपत्रेवनरायेऊणयटेहोहाटश्रोणहृतिभणोसिमाविकिन्नि मैश्रूत्रेटेत्वलेकाेणसैकेतिनेयेकृते
टष्टायटितनवेण तामिकृामितटपरेयवेटेगटहोत्वाणंक्रति वसन्तकिमितिपटयोत्र्प कालिन्नलोमस्तोप्रत्याट प्र
विष्टोसटकृर्गेविवतितवटनावेलोकायथ्राणं स्कन्धेगटहोनायटेहाहातवश्चतियोदिशिमाविकिमिति अ
त्रस्कन्दगटहोतस्मत्रटस्मभ्रेशोहेतगटहप्रवेशममये विवलितमवत्वमितिहेत्वलेकाेणसैकेति तमित्या
दिवाक्यगमपंवस्त्वयमतेश्रणन्वयः हृटभ्रेशमप्रकारणंमतरितैापिममवान्कथंविवतितनतमेवदेहेति
त्याशेवेयाटाटसणंतस्माट विहलेलतवेमाहिटिदुणक्र्डेणतरेत्तलतयंदेहः वारस्फसमिसेतश्रण्णा
गुरुवेन्निपाडिश्राविहिल्लु अत्रतटोक्तततागहवेकतसेकेतमप्राभिगटहप्रवेशावसेरपश्चादागतेटष्टुपुनते
टागमतायहारयातव्याजेनबुद्धिपूर्वमाज्ञतयात्वयाघटः स्फोटितश्चतिमयावेतितेनत्वकामितितायसिवि
तत्समीहितोमिष्टायव्रजतश्रुटेतेषुश्लितकटसंवेममर्थयिष्ठश्चतिहारस्पर्शमिष्टेणतः पङ्क्तरणावसन्त विशेवत्तो

तां स्नाविद्दष्टुं यद्देनेतस्ततस्तदृष्टिं स्वास्पर्शामिति ण्यन्माने गुरुहरितिपानित्याद्यमित्र: शेषं स्पष्टं अलंकारमूलो ल
कारो यथा ॥ जोहरू ॥ रमङ्गरमेण अविरल्लतानाहल्पर्थमस्य अमण्णमाबुद्ध । बुणबोद्धु बुपरखहृहहह रत्तहद्दिअ
अे अत्र काव्यलिंगानुहहडोबपरखश्चमस्मानुज्जितानामितबसीतितिनदीयमीवतित्तेवह्नेनशकयतेऽस्माद्देव: परवश
परप्रकाशय: न्यान्तयामधुरसेनचवितीर्णितानाहल्पेणान्तकमना: माहङ्गापितवोद्धिवपरवश्यहत्तवहरतिह्रदा
यम् हृद्ययामनोहारिनेन्यान्तामधुरमाभ्यांदन्तानाहल्पेणहेतविनिकाव्यलिंगं शेषं स्पष्टं पूर्वोक्तमनवस्मारय:
ति पद्मक विप्रोष्ठाक्लिनिष्ठानशरीर: वाक्यप्रकाशेनपूर्वमेवोदाहृतं शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्त्वपदप्रकाश्यो
नभवतीत्येवविशेषोऽत: प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभ: यथामद्धगोमायुसंवादादौ भारते प्रबन्धो महावाक्यवाक्यसमन्
तथाच अलमस्थिताम्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले कंकालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे नचेह जीवित: क
श्चित्कालधर्ममुपागत: प्रियोवायदिवाद्वेष्य: प्राणिनां गतिरीदृशी इतिदिवाप्रभवतोगृध्रस्य पुरुषविसर्जनपर
मिदंवचनम् आदित्योयंस्थितो मूढा: स्नेहं कुरुत सांप्रतम् बहुविघ्नोमुहूर्तोयं जीवेदपि कदाचन अमुंका
नककवर्णंबालमप्राप्तयौवनं गृध्रवाक्यात्कथंबाला:स्त्यजध्वमविशङ्किता: इतिनिशि विजृम्भमाणस्यगो
मायोर्जनव्यावर्तनानिष्ठंवचनप्रसूत्र स्पष्टम् अस्येतिकात्पश्यप्रभेदाग्रन्याविस्तरभयान्नोदाहृता: स्वयमेवत्तलक्ष्येतो
त्प्रेक्षणीया: अपिशब्दात्पदवाक्ययो: पदवाक्ययोर्व्यंजकत्वमुक्त्वा पदैकदेशादेरपिदर्शयति पदैकदेशर
चनावर्णेष्वपिरसादय: आदिशब्देनसर्वेष्वेवालक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदा ग्रहणं तथाचध्वनिकृत स्वामिद्रुत्वनमेवे

का॰ टी॰ ६२

60

ये स्तथाकारकशक्तिभिः कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्योलक्ष्यक्रमः क्वचित् वशब्दान्निपातोपसर्गकालादिभिः प्रयुक्तै
रिति शब्दादिरर्थावबोधकः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः समस्तानेकपदसमुदायो वेति पदद्वयात्तस्यैकदेशः
प्रकृत्यंशः प्रत्ययांशो वा समासे पूर्वपदांशो उत्तरपदांशो वेति तत्रापि प्रकृतिर्द्विधा प्रातिपादिकं धातुर्वा प्राति
पदिकं नामसर्वनामनिपातभेदेन त्रिधा निपातोपि बहुविधः धातुरप्युपसर्गानुपसर्गभेदेन द्विधा प्रत्ययो
पि सुप्तिङ्कृत्तद्धितभेदेन चतुर्धेति तेषां पदैकदेशानां व्यञ्जकत्वं क्रमेणोदाजिहीर्षुः धातुप्रकृत्यंशस्योदाहरति
तत्र प्रकृत्या यथा रसो व्यज्यते इति शेषः रइकेलिहिअणिअंसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स रुद्दस्स।
तइअणअणं पव्वइपरिचुम्बिअं जअइ॥ अत्र जयतीति शोभते इत्यादिसमानेपि स्य गतव्यापारे लोकोत्तरेण व्या
पारेण व्याप्रियमाणमिति तद्वाक्यम् रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्य तृतीयं
नयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति रतिकेलिविहृतनिवसनकरकमलयरुद्धनयनयुगलस्य) रतिनिवृत्तसत्वासा
अतएव करकिसलयाभ्यां रुद्धनयनयुगलस्य स्येनादृशस्य इति समासः अत्रास्या गाथायां जयतीत्यस्यांशे शोभते इत्यर्थं
तनोत्कर्षमित्यन्वयः तथा लोकेष्वयं जयतीति जिजयेति निपातप्रकृतिमात्रेण पदस्यैकदेशेन शृङ्गाररसो ध्वन्य
तेतथाहि यद्यपि त्रीण्येव नयनानि विहितानि तथापि द्वयमलौकिकं सिद्धं हस्ताभ्यां स्थगने कृते तृतीयमस्यलौ
कोत्तरेण लौकिकेन चुम्बनेनेत्थमेव जयति नयनयुगादस्य साकाङ्क्षकं तेनोत्कर्षश्च सम्भोगातिशयतत्त्वासमा
दनद्वारेण रसातिशयपोषणात् तदेव सम्भोगशृङ्गाररसस्वरूपं व्यापामिति अपि चात्र जयतीति सत्यपि प्रकृ

६२

तिप्रत्ययोऽकर्मकधप्राग्भोजयति स्वकर्मकः अभिभवे स्मृतीकरणे च सकर्मका इति वैयाकरणानुशासनादु
त्कर्षार्थाश्च प्रकृतिमात्रोपदी ननु समुदायापेक्षया नन एव पदैकदेशत्वम् एवं तर्हि प्रकृतेष्वेजकत्वमस्तु का
प्रातिपदिकप्रकृतेरप्याह तथा च प्रयोन्मायमपाकृतः मत्रापवेक्षापादाननतः कोनयाद्विजाण्य वपदाति
वासम्भवनाद्यावत्रयाव्यमनाः नावृत्त्वाभ्येनपाहिसमुद्दतसनीवेन्निवेषेषु तो यथा विवेच्चव कृतनप्रत्ययमकम
हाणेमेणविचिन्नागतिः अत्रपदानीतिशीघ्रनत्वहाराद्दीनीति यथाभूवीदाहृतोजयतीत्यकेनशोभते इति
तथा हि भवेत्स्मिन् प्रकारेण स्मिन्नयो द्वारपदेषु विहन्त्य पदानीत्युक्ते तेन द्वारे नावरुध्यमानोऽपि सहन्तया पदानी
तिप्राप्तिपदे केनो कण्ठाभावस्य तिशयाव्याप्तेः अत्रापि विभक्तेः प्रयोजकत्वात् प्रकृतिरेव बोद्धका प्रकृतेश्च
नकत्वात् केवलप्रत्ययमात्रस्य दर्शयति तिङ्ः सुपो यथा पथि पथि पथिस्थक चेतूवा रुरेभोज राणां दिशादि शिपव
मानो विह्यत्ता सकर्म नारनीयकिरातिद्राक्तायकाश्च ष्यत्वा पुरि पुरि वाति हन्यामानितो मानवता अत्रैकि
रतीति किण्णस्य साध्यमानेन निहन्तेति निवर्तनस्य सिद्धेति ज्ञा अपाव तत्रापि कृत्प्रत्ययेनानीत तद्योस्यते ।
अत्राभिनुदाहरणे किरतीति तिङ् प्रत्ययेन साध्यमानत्वे पूर्वापरीभूतावयवतया क्रियापदत्वे योत्तिते निहमेति ।
निवर्तनस्य सिद्धत्वेमानमवीयाद्विशेषणाथानहन्तनाद्विशेषणेन सुप्प्रत्ययेन द्योत्यत इति सम्बन्धः तत्रापि च ।
तिङ् सुप् जनकत्वेन मस्त्यपि कृत्प्रत्ययेन कृता निवर्तनस्यातीतत्वं द्योतितं यथा च साध्यत्वे क्रियात्वे सिद्धत्वे विशे
षणत्वे च तिपर्यायस्तथा निरूपिते प्राक् वक्तव्यमोद्धियाः सिद्धः साध्यश्चेत्यत्रापि वात्र किरणस्य कारणेन निव ।

का॰
टी॰
६२
61

तेनस्यवतन्कार्यंनेवाच्यंतद्वावतयोः स्वामित्वग्रामस्यप्रसिद्धत्वप्रतीत्याविपर्ययान्कार्यकारणयोर्वा पर्ययविपर्यय
रूपातिशययोः किंगम्यमानातिहातिशोभत्वद्वारावसेतकालम्बोद्दीपकतातिशययोद्योत्यते नद्वयतिरेकेणपारा।
मध्यनिवृत्तकत्वेणप्रियत्वानतस्मात्ताद्दिन्यापाशकस्माद्वाद्योतकतामाह यथावालिवद्वालम्बमितिबद्धिरवा
नतः प्राणदायितांनिराहारः साक्ष्यः सततनत्वदिनोऽस्तुनयेनयमाः परिनाप्रमेवद्वामितपाटितेयजरक्षकेत्तवा
वश्यावेयविसृजकत्विभानमधुना अत्रलिखनितिनलिखतीति नथास्वेति नत्वासित्तमिति आपित
प्रमाटपर्यन्तमास्तेइतिभूमिमिति नतभूमाविति नहिबुद्धिपूर्वकमपरैकंचिल्लिखतीति तिसृविभक्तोताव
गम अत्रलिखनिशृङ्केनत्वालिखतीत्यतः शब्दनगुणक्रियायामप्राप्योक्रियापोदितेनाप्राप्यामालिखनस्या
बुद्धिपूर्वकत्वद्योतिते नथास्तेऽशृङ्केनासीदितितनवर्तमानकालस्यप्रागव्यापारसमाप्तिमत्त्वेण नयातिज्ञा न
द्यावस्थानस्यप्रमाटपर्यन्तताद्योतिता एवंभूमिमिनृङ्के नतभूमाविति नतश्चनबुद्धिपूर्वकंकिंचिल्लिखती
तिस्वपाद्योतिते भूमाविन्यधिकरणाभिधानेलिखनीयस्यकर्मणः आकाशितनतेन्बुद्धिपूर्वकात्वासम्प्रत्यव।
तेथस्यार्थः लिखनिस्यत्रमस्यापिस्वैवनतेशनास्तिप्रादेशत्वान्निर्दे नैवाष्यपदेशः गामस्यग्रामित्वगामेवसामि
ण ग्रस्थितस्यरणग्राणमित्रअरिग्राणेयरणाहरमितजाहोमित्रमाहेमि अत्रनागरिकाणामितिषष्ठ्याः ग्रा
मीणान्नुस्मिग्रामेवसामिनगरस्थितितजनानामितिनागरिकाणांपनीन्हरामियाभवामित्वाभवामिनगरस्थि।
तिवैदर्यामिस्वार्थः अत्रपष्ठीचानादरइत्यनुशासनानामगरिकाणानागरिकाः पशुपतीरनाहत्यतत्पतीन्हरामी

त्पनादरवादिनीवर्षितास्हंकलाभिक्तेनेननायिकायावक्रोक्त्याविभावातिशयनोद्योतयंतीशृंगाररसस्यनितिपुष्टा
त्ति रमणीयःह्रिञियक्रमाराश्रासीदितिकालस्य एषाहिमस्मन्माहेश्वरकार्त्तिकेदाशरथिप्रतिज्ञापितस्यभा
र्गवस्योक्तिः अत्रासीदित्यतीतकालवाचकस्यलिङ्·प्रत्ययोमत्कोथकवलितस्यास्पनास्थितेवर्तमानत्वेनवा
भविष्यत्त्वेनेति प्रकाशयन्भार्गवक्रोधातिशयंव्यनक्ति ववनस्ययथा तालगुणग्गाहणाएनुक्कुण्ठाए
तस्सेयमस्स ताणमाणिञाणामन्दरपरिसंग्रेज्ञाग्रेअवमाणे अत्रगुणग्रहणादीनांबहुत्वेप्रमणाश्चैकत्वेद्योत्यमा
तेषांगुणग्रहणादीनांतासामुत्कण्ठादीनांतस्यप्रेमणः तेषांभणितानांस्वन्तरेहृदयेजातमवसाने अत्रगुणग्रा
हणादिषुसुप्प्रत्ययबहुत्ववचनेनानाप्रकारत्वयुक्तमध्येमध्ये तथाभावप्रकाशयति इतिरमापत्यस्यापत्येनीति
प्रायेनमानापत्तिविप्रलम्भशृंगारस्यपुष्टिः एवंसुप्प्रत्ययस्यद्योतकत्वामुक्त्वातिङ्·प्रत्ययस्याह पुरुषव्यत्यासु
यस्ययथा रेरेचंचललोचनाचितरुचेचेतः प्रभुच्यास्थिरप्रेमाणंबहुमानमेनन्नयेनामालोक्याकिंतत्समसिकि
मत्रोविहरिष्यसेहृतेनवत्तहृताशुवांतएषामिममामेषाकण्ठनटेहततक्लेशितास्मसारवारांनिधौ अत्रप्रह
सः प्रहासमन्युपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्चेतिपाणिनिसूत्रादिशब्दलिप्रत्ययोमध्यमोत्तमपुरुषविनिमयःप्रहा
सेद्योत्यते प्रहासमञ्चप्रान्तरसातिशयपुष्टाति एवंपदैकदेशस्यत्वादेःलिङ्·प्रत्ययस्यद्योतकत्वमुक्त्वासमासमपित
पदैकदेशस्यापिदर्शयति पूर्वनिपातस्ययथायेषांदोर्वलमेववदुर्वलतयातेःसंमतास्तैरपिप्रायःकेवलनी
तिरीतिनिपुणैःकार्यंकिमुर्वीश्वरैःयेक्ष्माशक्रपुनःपराक्रमनःयस्त्रीकाराकामतत्त्वमात्रेस्वभूपभवाद

कु॰ टी॰ ६३ 68

प्राप्तिञ्जनानिति हित्वाः पवित्राः परं अत्र पाककर्मण्प्रायात्यं द्योत्यते अत्राभ्यर्हितत्वेऽतिसूत्रेणानेकाचोऽपि पूर्व-
क्रमशाहस्यत्वेदमसमासेपूर्वनिपातः प्रायात्यंद्योतयन्वीरस्यैवोपादयति एवंसमासेनपदैकदेशमुदाहृत्य
र्थनिकारोऽकर्मण्यकारस्यस्वत्यस्यस्मरस्मृतशपत्रप्रत्ययसमावेशकत्वमुदाहरति विभक्तिविशेषस्य यथा प्रय
नाथ्यतिर्थीरस्यनवर्धन्निमतिविश्रुतेरयोयितवदिवसम् दिवसेनतननरपभवानयुद्धविधिसिद्धिमायुवादपदम् अ
वंदिवसेनेनमपवर्गेतृतीयाफलप्राप्तिंद्योतयति अत्रनववविधुरैरगिरिभिर्दिवसमयायितत्त्रत्यः प्राप्तवति भवो-
त्वदिवसेनायुद्धजयप्राप्तवानितत्वर्थोविशेषमपवर्गेतृतीयेऽशोसेतोत्स्वशासनादितीयात्तृतीयेसाविभक्ती।
द्योतयेत्तैवीरातन्मवत्समान्तपतेरूतकविप्रसीनः नहितत्प्रत्ययवेनकत्वमाह भूयोभूयः सविधनगरीरथ्या
यापर्यटनेदृष्टादृष्टभवनवलभीतेगवाक्षायनस्था साक्षात्कामेनवामिवरतिमालतीमाधवेयत्नात्प्रेत्रात्कण्ठ
ललितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति अत्रात्मकर्मण्याहस्तेः कर्तृपतङ्डित्वस्य अत्रात्मकर्मार्थस्तङित्प्रत्ययः कर्मे
लेपानामन्तःकर्मत्वद्वारासौकुमार्यं तेनदुःखासहिष्णुताप्रकाशपूर्वविप्रलम्भपुष्णाति परिच्छेदातीतः सा
कल्यवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथंयोनगतवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो-
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयतितनपंचकुरुते अत्रप्रशाहसोपसर्गस्य अत्रप्रशाहमोपसर्गतानाहासपदेशभूतस्य
प्रकर्षंद्योतकत्वकयाविवेकसमूलोन्मूलनेनेव्याप्य तेनचजडतादिव्यभिचारपोषस्तेनविप्रलम्भस्यातिशयः कृ
तमनविभिन्नमुविमनन्नयाकिमन्यद्वक्ति हन्ताश्वनाशयः नमोऽसिनिषेधनिहतेनावदेष्यमानयावदायात्मसूयाद्धि।

मोऽस्तीति नाम अत्र तत्प्रयोगे तात्पर्यान्तरस्य चेति निपातस्य अत्र तत्प्रयोगे तात्पर्यं दश सम्बन्धवाचकस्य शब्दः
तथा हि मतमोगवीभिमुखीकरणमात्रस्य शब्दे हननस्य तत्प्रकालतानामेककोर्वह्न यथा गणनयात्र वीरस्य प्र-
वः अत्र चेति निपातस्य प्रातिपदिकमात्रस्यैव व्यञ्जकत्वेन तत्प्रत्ययस्यास्तिपदैकदेशता गम्भीरो भुवने गु-
विक्रमगुणैः प्राज्ञः प्रसिद्धिपराम सम्बन्धारणविपर्ययाद्यपि दित्येवानन्तानामतितम वन्दीवृषयशांसि गायन्ति मा-
हात्म्यैकबाणं हन्ति शत्रुगणोद्भूतविशालतालवदनोन्नीतैः स्वैः सम्भ्रमैः अत्र अस्मादिति भवनेष्विति अस्म-
दिति गुणैरिति सर्वनामवचनप्रातिपदिकवचनानामर्थः तादिनिमादितिञ्च अपि तत्साद्भिदस्यस्य स्वरोपदिष्टेन
भागविपर्ययादित्यस्यथाम्भसम्भात्मिस्त्रीवितनत्वमावश्यवितानाभिधानस्य यदि पश्यसि तत्समस्तपदं सर्वथा गणे
योनिपातः अत्र अस्मादिति भुवनेष्विति अस्मादिति अस्मदाहेन सर्वनाम्नः प्रकृतिमात्रेण विभक्तिमत्र
तैव रामस्य महिमातिशयात्मनस्तदायमाणं व्यज्यते तथैव भुवनेष्विति बहुवचनप्रत्ययमात्रेण सर्वैर्वनन्त-
कालिकदेशत्वं निर्व्यज्यते गुणैरिति बहुवचनेन दोषाणां ताभावः अस्मादिति बहुवचनेनानेकेनैव ममवा-
कितस्य सर्वस्य कृतस्येति भागविपर्ययादिति पदे न मागणनामयथा वाचकतया भागपामेवाम्य धान्यम्न्याभा-
गतेन परिणतानि न तस्माकं कदाचिदपि भाग्यानाम भावो भूदिति व्यज्यते तकार्णमतिकलयति कलाम-
तुमदन पञ्चभ्रे वो पक्ष्मय अथ वसतिम कलत्तनामातिलिप्सयेवाकितराज्ञेणनयना अत्रामनिज्जसद्यौभा-
वकर्मप्रनाथारागेणासत्स्वरूपस्य तद्गणानतन्तिपञ्चसः समीपइतिमोलेवसत्तानादिभिर्न्नस्तैर्यस्य मेघावाचकतो-

का°
टी°
६९
63

स्तिकत्वे चित्तवृत्तिरूपस्य विशेषस्य चमत्कारकारिणः व्यञ्जकत्वे तत्काव्यमनित्यत्वात्पण्डितैकलोहाडिंकथयन्ति प्रतीत
स्याभ्युदय ग्रेभूर्णत्तेऽत्र मदनयन्त्रः स्मरचापस्यैव व्यञ्जकत्वे तत्काव्यमनित्यत्वात्पण्डितैकलोहाडिंकतनस्यवक्रतामाह।
नेत्रादिकमभ्यस्तवतिमतिश्येत्र कितहोऽपि नमयनामसकललनामेलितमाधिमस्वैव ललनामेलितस्तु वसतोऽत्यन्तवयः आ
त्रेहीमतिजानन्हितप्रत्ययेन स्वरूक्रमारात्तरेणताहृशमेव तन्वोऽङ्गित्रवयःप्रतीयते तत्क्षणेनेतारूपेणश्रुतिनन्द्रोपदाद्भ
णप्रत्ययान्तरेणप्रादुर्भूतस्यात् नहि वयमेतापिप्रोढत्वप्रतीयते तत्रावनोविवक्षिते अत्र मदनयन्त्र इत्युर्ध्वंपदार्थप्र
धानो व्ययीभावपूर्वनुशास्त्रेनेसमासेनोत्तरपदस्यमदनयन्त्रयोः प्राधान्यमिद्दैभूतत्वात्तस्मात्प्रवाच्यैपमिड्जग
हृशीकरणसामर्थ्यंप्रतीयते मदनयन्त्रयोः समीपमिति चेत्तयोः स्यान्न हि समर्थानप्रतीयेत तथा समीपमित्यर्थे तिपा
देमकत्वम्प्राप्नुयान्नसमौलावृत्तिपादैकदेशव्यञ्जकत्वेनेतिस्वरूपेणासमौलनाकुमार्यादिनैवायविशेषस्वत्वद्य
द्योतकत्वे नतथेतिस्वत्वेनेत्यर्थः रसादिव्यादिशब्दस्यैकदेशार्थं दर्शयन्नाह एकमेवेषामपि बोद्धव्यम् यथापदै
कदेशास्मद्यातिव्यञ्जकत्वेऽस्यार्थवाच्यपदाभावादीनामप्युत्तरक्रमव्यञ्जकत्वेनैवोत्तसाद्भाद्भवत्यर्थः
वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वे गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते गुणस्वरूपनिरूपणे ग्रहणमेतासु वर्णापि रसादय।
इति कारिकान्तर्गतस्यापिशब्दस्यार्थमाह अपिशब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु नाटकादयः प्रबन्धा अपि पृथक्शाश
ब्दरस्यापि वदन्ति समभावाद्यपि व्याख्य उदितो विभावादिस्तदादि तेन प्रबन्धेन रसादीनां व्यञ्जकत्वमित्यर्थः निर्णीतो
वैतदालोचनेन प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वं निषेधयताम् इतिध्वनिकारिकायां नाटकादीनामादिशब्दात्मकरणा

दीनोनवानोपरिग्रहः तथाहि मालतीमाधवप्रकरणं शृंगारव्यंजकं रत्नावलीनाटिका च शृंगारव्यंजिका प्रा
चीनक्रमनयसंभवाति एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड्भेदाः पूर्वगणितानामष्टाशीतीनामपि पदवाक्यप्रबन्धा
भ्यां पदवाक्यपदैकदेशवर्णरचनाप्रबन्धगतत्वेन षड्भेदा रसादीनामित्यर्थः सर्वमेकत्र संगत्य गणितं भेदास्त्व
देकपंचाशत् व्याख्याताः तत्रनोदेतो रसादिवत्तामेषु तेरेकपंचाशद्भेदा उक्ताः यत्र त्वयः तथाहि अविवक्षित
वाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ द्वौ भेदौ तौ चैकैकशः पदवाक्येवेति चत्वारः विवक्षि
तान्यपरवाच्यस्य लक्ष्यक्रमव्यंग्यः पदवाक्यपदैकदेशरचनावर्णप्रबंधभेदेन षट् विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव
लक्ष्यव्यंग्यक्रमस्य शब्दशक्तिमूलास्तावत् अर्थशक्तिमूलाः द्वात्रिंशत् उभयशक्तिमूलश्चैक एकपंचाशत्
भेदाः शुद्धा ध्वनिः एवं शुद्धभेदानुक्त्वा संकीर्णभेदानाह तेषामन्योन्ययोजने संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया
न केवलं शुद्धा एवैकपंचाशद्भेदा भवन्ति यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपंचाशता संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकत्वेन ए
कव्यंजकानुप्रवेशेनेति त्रिविधेन संकरेण परस्परनिरपेक्षत्वरूपेनैकरूपया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुणने वेदखा
ब्धिवियच्चन्द्राः १०४०४ शुद्धैः भेदैः सह शरेषुयुगखेन्दवः १०४५५ तेषां पंचाशद्भेदानां द्वौ रसेनान्योन्यस्य येना
नुक्तदभेदः परस्परसंयोगः संकरः तिलतण्डुलन्यायेनोक्तदभेदः संसृष्टः संकरे हि क्वचित्साधकबाधकप्रमा
णाभावात् संशयास्पदत्वं क्वचिदंगांगिभावेनानुग्राह्यानुग्राहकत्वं क्वापि व्यंजकैकपदस्थत्वेनैकव्यंजकानु
प्रवेशश्चेति त्रयो भेदाः संसृष्टौ तु उक्तदभेदत्वादेकतैव तयासम्भवादेकरूपत्वेवेत्यर्थः शेषं गणिततालोक्यम् तत्रादि

कृ॰
टी॰
६५

छ्यात्रमत्रराक्रियते॥ कुणपाकृणिप्रापदेश्यरनाप्राप्यकम्पिदेभाणिप्राहदूरपतोग्रखलभोग्यरामिप्राणिन्कृशवरा३।
अत्रान्तनयः किमर्पितत्वार्थान्तरसंक्रमितः किमनुरणनन्यायेनोपभोगपदवर्त्येण्यञ्जकश्चेतिसन्देहः दानप्रात्र
णिकादेवरन्नायथा किमपि भणितायोदिति पश्चाङ्गावलभेदृहे अन्तनीयमानो वराकी हनु उन्मवः तत्र प्रावृणि।
कानिमेत्रार्थीनापतोहरेश्च त्वेऽन्यालोचने पश्चाद्भागेऽनिविलसितका कस्माच्छिदेवरस्कामिम कोविनस्वदेवरान्तरका
विदित हत्वो तत्तयानन्नायया क्रोशितानुपलभ्यस्वयमेवोद्भवस्य देवरं प्रतिसोपालम्भस्यमुक्तिः अत्रानुमीयतामिति वाच्य
मनुपपद्यमानत्वेन विवक्षितेम्यत्र एकान्तो विवक्षितनुसम्भोगान पर्याप्यतायेयमर्थान्तरसंक्रमितेकिम किंवानेनतावदस्य
मेवानुरागिणीनोद्याया मेवतात्पर्यात एततवेदानीमग्रहणीयप्रमामस्पदत्वयेवानुनीतवीतस्पदनयोविवक्षितः सन्देह
पश्यपथ वयोत्विदानीं ग्रहणीयाः सम्पत्राऽऽत्पत्पपर्यतेन भासते उत्तमपत्यथापिस्वाभिप्रायप्रकाशनतात्पर्यात एकत
रानिश्चयेना विवक्षितवाच्याविवक्षितान्यपरवाच्ययोः साधकबाधकप्रमाणाभावात्सन्देहसंकरः स्निग्धश्यामलका
न्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाकाघनावाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः कामं सन्तु दृढं कठोरहृ
दयरामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेहीतु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव अत्रालिप्तेतिपयोदसुहृदामिति चार्थान्तरसंक्र
मितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः ताभ्यां सह रामोऽस्मि इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः सं
सृष्टिः ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यस्य अवग्राह्यानुग्राहकभावेन रामपदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसा
द्ययोः संकरः अत्रामतिकोमलितविभावित्वसमवादर्थान्तरव्याप्तेनेसंक्रमिते पयोदसुहृदामिति चेतनाद्यानेसंबंधः

रसम्भवाददत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो मन्तव्य परिशेषकत्वेन लक्षयति व्यापारेणैव सम्यग्निषेधे योन्यस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवा॰
च्येऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्येयारेकत्र कदेशेऽपि भेदेन तावन्मात्रयोर्मिलितत्वेऽपि तुल्यत्वेन सन्देहः पूर्वं चात्र तत्र केवलेनैव भेदानवगमान्नाशीरतीरव
संकरः तावतासद्वैतत्ताभावाल्लिङ्गमस्य ह तावन्मथार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यासद् रामोऽस्मीति रामपदवाच्यमराज्य
त्यागवनवासादिदुःखसहिष्णुः तेऽर्थान्तरसंक्रमितस्य स्मादिगतवनवासादिदुःखसहिष्णुत्वलिङ्गमस्य ह त्यक्ताङ्गपयोर्मध्ये व्यापनमा॰
त्रस्पुष्पातिशययोर्विप्रलम्भोद्दीपकयोरनुग्राहकत्वादस्योस्यमलत्वभेदत्वेन संकरः रामपदेति एकेनैवाग्रामपदेन
त्यक्तराज्यादिदुःखसहिष्णुत्वेऽर्थान्तरसंक्रमिते यद्विप्रलम्भरसव्यभिचारिणः शोकावेगमपि द्योतयति सीतां विनापि जी॰
विष्याम इति दुःखसहनातिशयास्यायागमात्राश्रितैः शोकावेगमविबुद्धविनाविव्यभिचारिभिः परिपोषणाद्विप्रलम्भरस
मपि द्योतयतीत्येकस्यैव व्यञ्जकस्यानुभवत्वात्प्रवेशादेकव्यञ्जकानुप्रवेशेन संकरः तथा चोक्तमालोचने सर्वत्र काव्यरसा
दिनान्तर्भावः दृष्टि तत्र रसध्वनेर्भावध्वनेश्चैकेन व्यञ्जकेनाभिव्यञ्जनेऽपि नयशवामलेऽनुविप्रलम्भशृङ्गारस्यानु व्यभि॰
चारिणश्च शोकावेगात्मनश्च वर्णनीयत्वादिति उपसंहरति एवमन्यदप्युदाहार्यम् अवशिष्टाश्चापि भेदाः लक्ष्या तेन तदा॰
ल्पाया इति सिद्धिः इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्शने चतुर्थ उल्लासः ॐ श्रीशङ्करो जयति एवमुत्तमकाव्यभेदान्निरूप्य एवा॰
न्तरणिकापूर्वमाह एवं ध्वनौ निर्णीते वा सम्प्रासाङ्गुणीभूतव्यङ्ग्यमाह अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटं सन्दि॰
ग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः अगूढं तत्काले सर्वैर्वेद्यं अस्फु॰
टं विवक्षेत्यपि स्फुटं इति च स्वान्तिरयवाच्यकृतत्वात्र चमत्कारो व्यङ्ग्यकृतो वेति निर्विशेषतोनावधारितं अस्फुटं सप्त व्यङ्ग्यं

का॰ टी॰ ६४
गपाद्वाच्यस्यैव चमत्कारित्वे एवमनेन प्रकारेण गुणीभूतस्य वाच्यस्यातिशयेन समेनेनाप्यप्राधान्याभूतस्य व्यङ्ग्यापाश्रेभे
दाःस्मृताः गृह्णन्तकालेस्वैर्वैर्यु मन्यिगयेवाच्यकृतोवाच्चमत्कारो व्यङ्ग्यकृतो वेति विशेषेनानवधारित्वे अस्त
न्दरं व्यङ्ग्यगपाद्वाच्यस्यैव चमत्कारित्वे एवमनेन प्रकारेण गुणीभूतस्य वाच्यातिशयेन समेनेनाप्यप्राधान्यीभूतस्य व्यं
65
ग्याश्रेभेदाः नन्यूनाः नाधिकाः वेत्यर्थः एतदेव क्रमेणोदाहरति ग्रामतरुकामिनीकुचकलशवद्रूढमेव चमत्करोति।
अगूढन्त स्फुटत्वयावाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव यथा यस्यासैव इवनानीतिरस्फुटत्वेनेति तस्मह्वीव्यथा वृत्तिकरेण
युनक्तिकर्णो कोवीगुणग्रथनभाजनमेष सोस्मिजीवन्नसम्प्रति भवामि किमाव शमि अत्र जीवानित्यर्थान्तरसंक्रमितवा
च्यमुद्रम्रुद्धृणाद्वि सन्मृतेन स्वयमुक्तिः अत्र जीवन्नसम्प्रतिभवामीति वाक्ये चित्रेनाभिमतकारण समर्थोत्र भवा
मीत्यर्थान्तरसंक्रमितं मेनेताद्दृशाप्यसरणमेव श्रयाति व्याप्य च श्रीनानितन्त्सर्वेन्द्रे ते रत्ते शयिमृणीयमानत्वादगूढमिति
वाच्यसमत्वयानचमत्करोति उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गितागा गायन्तिमञ्जमधुपा गृहदीर्घिकासु एतच्चकास्ति
चरवेनवबंधुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बिबिम्बम् अत्र चुम्बितस्यान्यत्तिरस्कृतवाच्यत्वम् अत्र चुम्बितपदस्यवा।
वि
क्रमेयोगोवाच्यार्थविम्बत्तदसम्भवात्स्येयोगामाः स्तलक्षयति प्रातःकालारम्भो व्यङ्ग्यः सचद्वाकस्मीतेनैवाच्यायमानत्वाद
गूढः अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिःशक्त्याभवद्देवरे गाढंवक्षसि ताडितेहनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः दि
व्यैरिन्द्रजिदत्रलक्ष्मणशरैर्लोकान्तरंप्रापितः केनाप्यत्रमृगाक्षिराक्षसपतेःकृत्ताचकण्ठाटवी अत्रकेनाप्यत्रेत्य
र्थशक्तिमूलानुस्वानरूपस्य अत्रानिश्चितविशेषार्थत्वाकिमामयेत्यर्थोव्यङ्ग्यः सचसर्वप्रासिद्धापदानेषापादानोपप्र

६५

नीनेरगूढः अत्रवेधएपप्राधान्यमेवपाठान्तरेणदर्शयति तस्याधिवेतितद्युक्तःपाठः गूढंवेधएपवादितिशेषः ता
थाह्यस्मिन्पाठे तु नायकप्रतिनायकप्रस्तुपनायकेष्वलम्बनत्वेनजिगीषुमात्राक्षेपनायकस्यरामस्यगूढस्य वेधा
एपतास्फुटैवस्पर्थः अपरस्यरसादेर्वाच्यस्यवाक्यार्थीभूतस्यांगरसाद्यनुरणनरूपेवा अपरस्यरसादेर्वाच्यस्यवाक्या
र्थीभूतस्यासंलक्ष्यक्रमोरसादिर्गमम् अथवाप्यस्यवाक्यार्थीभूतस्यवाच्यस्यानुरणनरूपसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यमेवांगमि
तिवाशब्दद्वयार्थान्वयः इयमेवक्रमेणोदाहरति यथा अयंसएवनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी
नीवीविस्रंसनःकरः अत्रशृंगारःकरुणस्य अत्रवाक्यार्थीभूतस्यकरुणरसस्यासंलक्ष्यक्रमव्यंग्यःशृंगाररसोंगं तथा
तथाहिरश्नोत्कर्षणादिविलासगम्यःशृंगारःस्मृतोविच्छेदसाक्षात्कारेणैवपुष्णाति कैलासालयभाललोचन
रुचानिर्वर्तितालक्तकव्यक्तिःपादनखद्युतिर्गिरिभुवःसावःसदात्रायताम् स्पर्धाबंधसमृद्धयेववसुदृढंरूढायमानेनयः
कांतिंकोकनदानुकारसरसांसद्यःसमुत्सार्यते अत्रभावस्यरसःअंगं ... भगवतीनिष्ठस्यास
नस्यकमनस्यकविरतिभावस्यप्रायतामित्यादिवाक्यार्थीभूतस्यभगवत्याःप्रसादनगम्यशृंगारः विप्रलंभशृंगारोसंलक्ष्य
क्रमोऽङ्गम् अत्रस्त्रीःपीनःस्फुरंतिगिरयःस्फारास्तथाम्भोधयस्तानेतानपिबिभ्रतीकिमपिनक्लांतासितुभ्यंनमः आ
श्चर्येणसुदूरमेत्यभवतःस्तौतिमितिप्रस्तोमिवयावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमांस्मृतस्तवभुजोवाचस्ततोमुद्रिताः अत्रभूपत्याश्रयोभा
वोराजविषयरतिभावस्य अत्रपदद्वयगम्याम्भूबिबयोर्रतिभावः तद्विषयादराजविषयरतिभावः तद्विषयादरा
ममराजविषयरतिभावस्याङ्गम् वक्रोक्तिज्ञ... प्रियंसरोजिनीतिब्रूते...

का॰
टी॰
९९
66

चुम्बतीति तेसैनिकाः अस्माकं सखि कृतैर्दृशोर्निपतितोस्यैव विप्रत्वावाग्निर्येविशेषतानविपरीतविलासतादितिनैः प्रत्यर्थिभिः
स्तूयसे अत्र भावस्य स्वाभाससमभावाभासोत्र प्रथमार्द्धे द्वितीयार्थेणद्योत्ये न्यूर्येति सम्बुद्धिः एषुण्वतो प्रियसामित्यनादरे विषणेण
एषुणतः प्रियमानाहत्येत्यर्थः अत्र राजविषयरतिभावस्य प्रथमार्थे प्रतिनायकनिष्ठत्वादनौचित्येन तु न्याङ्गाराभासो
गो नयाद्वितीयार्थेस्यैव भावस्य प्रतिनिष्ठस्त्वातिगाम्भार्यतिः प्रतिपक्षिनिष्ठतानौचित्येन भावाभासोगम अविरलकर
वालकम्पैर्नेत्रैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ददृशे तव वैरिणां मदः सगतः क्वापि तवेक्षणक्षणात् अत्र भावस्य प्रशमः रा
जविषयरतिभावस्याविरोधापभावप्रशमोङ्गम् सार्थंकुरङ्गाक्षदृशां मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते अ
न्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थां अत्र त्रासस्योदयः राजविषयरतिभावस्याङ्गमि
ति शेषः असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथाम्यविश्रम्भेषु स्थवशमिकः शैलेन्द्रदुहितुः प्रमोदेनोद्धाटशिपा
क्तपङ्कोद्वेशापनयने स्मरारेर्भीत्याप्रभिन्नापगापदमिमुक्तः स्मरहरः अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः तत्कालेवद्गुणप्राद
भावसमये सहसत्रसहभावः फलप्राप्तिं वितन्वानत्यमतेयस्तताहृशासतनपसोसोढा सतांफलेदत्तातपसः स
काशादेवोप्रत्यावर्तयितकामइत्यर्थः अत्र महादेवरतिभावस्य ताद्धेत्याधैर्यभोगसम्पागाविगधैर्ययोः सन्धिरगम
पश्यतकश्चिच्चलचपलरेकाननगाहेऽक्रमारोहस्तान्मनोवित्तहरहहाबुक्रमः क्वासियासि तरलोऽसृष्टीपाहिरुद्भव
हि हिधीः रणपहनैः कन्याकाचित्फलानि किमलयान्याददाना भियत्र अत्र शंकासूयाधृतिस्मृतिश्रमविबोधौत्सु
क्यानौ शवलता हेचपलचलअपसोऽत्पन्वयः अत्र पश्यादिनाशंकावलचपलेत्यसूयाकान्तेरेतिधृतिः अदृक्रमा

रीतिस्मृतिः इत्यालम्भं वित्तेरिति भ्रमः हृद्यहृद्यानुकामशत्तिमत्तिन्नूणो विबोधः क्वासियामीत्यौत्सुक्यं इत्यप्रमप्रा
कारेणाभावानां पूर्वपूर्वोपमर्देन परपरोदयात् शबलतास्तासां विषयत्वमिति भावस्पष्टं अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्गभू
तो रसादिरित्यादि पूर्वोक्तमेव युक्तं तदत्र संग्रहः इति एतेन रसवदाद्यलंकाराः एतेषु रागाभूतत्वेन गुणीभूतस्य भेदाः त
थाहि अयमसौ रशनोत्कर्षीत्यत्र केवलामालयेत्यत्र च रसवदलंकारः अत्र च शृंगारस्य प्रेयसी वर्णितस्य स्त्र
न पीत्यत्र करुणः असौ अविरलकरवालेत्यत्र समाहितमलंकार इत्यर्थः एवं प्रागुक्तानां भावोदयादीनामलंकारत्वमाक्षि
विवेककृतानां नोक्तमित्याशंक्याह यद्यपि भावोदयसन्धिशबलत्वानि नालंकारः तयोक्तानि तथापि कश्चिद्ब्रूयादित्येवमु
क्तं कश्चिद्विवेकोध्वनिकारः इत्येवमुक्तं ध्वनिकारानुसारिभिरस्माभिरपि उक्तमित्यर्थः विवक्षितत्वेन प्रधाने यत्र वाक्या
र्थे यत्राङ्गत्वं रसादय इत्यत्र ध्वनितत्ता तन्वयं सरशनोत्कर्षीत्यादौ करुणरसादेः स्फुटतया स्फुरतो ध्वनित्वे कथं गुणीभूतो
दाहरणत्वमित्याशंक्याह यद्यपि भावोदयसन्धिशबलत्वानि नालंकारः तयोक्तानि तथापि कश्चिद्ब्रूयादित्येवमुक्तं का
श्चिद्विवेकोध्वनिकारः यद्यपि सन्नास्ति विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोः सप्रभेदादिभिः सह संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति
तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति किंचित्केनचिद्व्यवहारः प्राधान्येन चमत्कारकारित्वेन कविविवक्षाविषयत्वे
नेत्यर्थः अत्र यथा करुणस्य गुणीभूतशृंगारस्य तेन परिपुष्टस्य चमत्कारेण तथा ध्वनिमुखेनेति भावः अपि वात्र करु
णरसध्वनेर्गुणीभूतव्यंग्यशृंगारस्य चोत्कटभेदत्वात् संकरसंसृष्टिः एवमसंलक्ष्यक्रमस्यापरांगत्वेन गुणीभूतमुदाहृत्य
संलक्ष्यक्रमयोरलंकारवस्तुध्वन्योरपरस्य वाच्यस्यांगत्वं क्रमेण दर्शयति जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया व

कु॰ वदोवैदेहीतिप्रतिपद्यमानस्यप्रलपितं कृतालेकाभर्तृविवक्षणपरिणतिवशटनामयाप्रियासमेतकुशलैवस्तितानन्त्वायिगता अ
टी॰ त्रशाखाशक्तिमूलानुरणनरूपोऽयमेवमलंकारोपमानोपमेयभावोवाच्यतोनीतः प्रकृताप्रकृतयोरत्नकाव्यकर्तृदोषाय
६७ द्योतनस्यान्नममणादिष्वाद्यशक्तिमूलत्वेनसंलक्ष्यक्रमरूपमानोपमेयभावोध्वन्यः वाच्यतोमयाप्रियासमेतमिति
67 वाच्यस्याभिधेयस्यरामनस्याहितत्वमुत्कर्षत्वेनोपात्तेनीतः अत्रवाच्यस्याहितमितिवाच्यशब्दाडिनार्थेयप्रत्ययःक्वापि
नवाच्योगतानामितिपाठः आगतोसंप्रतिवियोगविसंस्थुलोगोमयस्योक्तिर्नोकुविदपिनापितत्रयामः एतोप्रसादयतिप
पृष्ठशैरैःप्रभातेतत्रवैरिणापादपतनेनमहास्त्ररश्मिः अत्रनायिकानायकहरनतोऽर्थशक्तिमूलोवस्तुरूपोनिरूपितःविक
मलिनीहरनोतात्यारोपणैवस्थितः अत्रपादपतनेतिश्लिष्टशब्दहेतमत्तपिभूयसाव्यपदेशोभवतीत्यर्थशक्तिमूलत्वेनापि
कानायकव्यवहारार्थप्राप्तस्यावस्तुधतिःवाच्यस्यसूर्यपद्मिनीहरनोतस्याध्यारोपेणागततयास्थितत्वमर्थः तथावात्र
प्रकृतस्यनायकस्यव्यवहारस्याप्यस्यानेविनापिप्रकृतस्यविहन्नोतस्यपर्यवसानात्तत्ददेकृततमित्यत्तएवनवाच्यासिद्ध्य
गतेस्संकीर्णनिरूपितेति एवमपरस्यांगत्वारोपयित्वावाच्यासिद्ध्यंगतेसंकीर्णनिरूपितेति एवमपरस्यांगत्वारोपयित्वावाच्यासिद्ध्यंगा
मुदाहरति वाच्यसिद्ध्यंगंयथा भ्रमिमरतिमलसहृदयतांप्रलयंमूर्छांतमः शरीरसादंचमरणंचजलदभुजगजं
प्रसह्यकुरुतेविषंवियोगिनीनाम अत्रहालाहलेव्यंगपभुजगाहृपस्यवाच्यस्यसिद्धिकृत् जलदएवभुजगइतिरूपकंवा
च्यतावत्रासिद्ध्यतियावत्रविषमित्यनेनजलवाचकेनहालाहलव्यज्यतेइत्यर्थः नचात्रविषशब्दस्यगरलार्थवाचकत्वमेवे
तिकिंव्यंजनयेतिवाच्यं प्रकरणादुष्टत्वेनवक्त्राविषशब्दस्यजलवाचकत्वमेवेतिदिक् आगतिविषयैववैराग्यप्रलयावाहोरे ६७

त्रियामसंबन्धः नमोन्यकारदर्शने यथा वागाक्षाम्यच्युतदर्शनेन भवतस्तत्क्षणात्किमुत्पद्यते किं त्वेवं विजृम्भणयोर्हृतजनः
सम्भावयतामसिद्धा उत्तमेत्रिएभेदिसूचितहृष्यावस्थानेविदात समासाश्लिष्ठ्यमन्तुलकोत्कर्षवित तन्तुगोपीहारः पात्र
वः अत्राच्युतादिपदमात्रेणेत्यादि वाक्यम् अत्राच्युतपदेनास्खलितवीर्यत्वमुक्तम् सम्भोगानुमितिर्यावत्त भवतो
दर्शनेन किन्त्वाश्लिष्टि विव्याजयते एतद्व्यापविनाशत्वमात्रेणेति द्वितीयार्थवाक्यार्थसिद्धिरेवणस्यादित्यर्थः उदाहरण
द्वयस्यान्योन्यविशेषमाह एतच्चैकवैकवक्त्रगततेनापरत्रभिन्नवक्त्रगतत्वेनैतयोर्भेदः एकत्र प्रथमोदाहरणे ए
कस्यैव वक्तुः कवेरेवोक्तिः द्वितीयोदाहरणे तु कवेर्वक्तुर्विनिबद्धस्यैवेत्यर्थः अस्फुटे यथा अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छे
।दभीरुता नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखं अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगश्च यथा न भवति तथा कुर्या इति श्लिष्टो
श्लिष्टवित्ते व्यपिस्फुटितेन संवेद्यं अत्र यथा दृष्टे दर्शनोत्कण्ठया दृष्टे च विच्छेदभयेन संबोध्यस्य नायकस्य यथा प्रेमास्य
द्वाक्यार्थीभूतेरमणीयेन तथा व्यंग्यस्फुटित्वसंवेदनात् सन्दिग्धत्वप्राधान्ये व्यङ्ग्येन तत्प्राधान्यमशाङ्क्यमसन्दिग्धपदे
नवसमसनाक्रमेणोदाहरणद्वये दर्शयति संदिग्धे यथा हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुरा
शिः उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि अत्र चुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा लोचना
नव्यापारे वाच्यस्य प्राधान्यमिति सन्देहः न यत्तयोरस्यत्रसौन्दर्यावगमतो लतया प्रतीयमानाव्यंग्यपापरिचुम्बनेच्छाप्रधा
नेवमक्तारणेत्यर्थः अत्र हि द्वयोर्वाक्यस्य रागपूर्वकदर्शनव्यंग्यमस्ति चुम्बनेच्छायाश्च सम्भोगापेक्षया दि
शेषानवधारणेन प्राधान्ये संदिग्धमिति भावः तुल्यप्राधान्ये उदाहरति ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।

का॰ टी॰ ६८ 68

येत्वामदयन्त्यस्तथामित्रमन्यथाउक्तमनायते अत्र तामदयन्त्यः सर्वैषां तद्वियाणामिव उत्तमोत्त्वं करिष्यतीति व्यंग्यस्य वाच्यस्य
वस्मिंस्प्राधान्ये ब्राह्मणानामतिक्रमोपमानेनास्य नाशः ब्राह्मणमाननमेव भवतोऽभूतये तथा ब्राह्मणमानने सति भाग्यो
दयमिदं स्त इत्यत्र अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमे सति उर्मिनायते ब्राह्मणवमत्यत्रे स्वदृते इत्यर्थः अत्र ब्राह्मणसम्मानने मित्रत्वस्य
वाच्यस्यतदवमेतत्वयकरणस्य च व्यंग्यस्य समंतत्वप्राधान्ये उभयमनर्थवाचकतेन तत्वप्राधान्यमित्यर्थः काक्वाक्षि
प्तं यथा मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु
भवतां नृपतिः पणेन अत्र मथ्नामीत्यादिव्यंग्यवाच्यस्य निषेधभावेन सह स्थिते अत्र मथ्नामीति प्रतिज्ञाननिषेधवाचकपा
कोनस्त्यादावकः द्वितीयस्त्वतस्य प्रतिज्ञाननिषेधस्याभाववाचकोनञ् काक्वाक्षिप्तः काकुलभ्यः नतत्वनिषेधस्याभा
वाभाववाचकया तया वयाराणमूर्त्थी इति मथ्नामीत्येतयोरणव्यंग्य नन्वतथा व्यंग्येन प्राधान्यमेदकथं गुणीभूत
त्वमित्याह वाच्यस्येति वाच्यस्य प्रतिज्ञातकौरवमथननिषेधस्य निषेधभावेन निषिध्यमानतया सह स्थिते वाच्यस्य नि
षेधस्य समकालं व्यंग्यस्य निषेधार्थभावस्य प्रतीयमानता गुणीभूतत्वमित्यर्थः तथा चालोचनेऽत्र न कोपादिति व्याख्यानका
लएवदीप्तत्वाद्रागात्कटमाकोदका क्वबला निषेधस्य निषिध्यमानतयैव बुद्धौ स्थिरत्वात् भिमतत्वसैपि मार्गत्वमानत्वरूपता मित्रप्रायेण
प्रतिपद्यते इति तस्माद्यत्र काकुस्तस्तत्काले व्यंग्यप्रतीतिस्तत्र गुणीभूतत्वं यत्र तद्विरम्य तत्र ध्वनित्वमेव यथोदाहृतं प्रा
क् गुरुः खेदं खिन्ने इत्यादि असुन्दरं यथा वाणीरकुडंगोड्डीनसउणिकोलाहलं सुणन्तीए अघरकम्मवावडाए बहु
एसीअ सीअन्ति अंगाइं अत्र दत्तसंकेत कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यंग्यम् सीदन्ति अंगानीति वाच्यस्य चमत्कारम् वाच्ये

रङ्गेनोड्डीनशाकुनिकोलाहलेष्वेतस्याः गृहकर्मव्यापृतायावध्वासीदन्त्यङ्गानि प्रवृद्धगोधिकाम्बुकसमस्त
चित्तस्यानप्राप्तिर्धन्यमानावाच्यमेवोपस्कुरुते तथाहि गृहकर्मव्यापृतायाः कार्यान्तरानुरक्तायाअपिवध्वाः
सीदन्तिशायलतावशायाअपिङ्गानिसर्वमेववपुः नैककर्मोपेतत्वाद्गृहे नशाङ्कवेनीतिसाप्तिशयमदनपत्त
पातायथाप्रत्यायगोयत्नमीयोबहिस्थावशेनसर्वाङ्गेनशक्यमितिसीदन्ति आस्तांगृहकर्मसम्पादनं
स्थानमात्रमपिपर्यन्तेनशक्नुवन्तीतिसातिशयमदनपरवशतायथाप्रत्याययन्ति तथानेनक्रमेणगणनन्तरवेपरेत्री
तद्वल्लेनचमत्कारि एवंगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाष्टकमुदाहृत्य तत्रानेनैतत्प्रतिपादयितुंप्रपञ्चयति एषांभेदा
यथायोगंविदितव्याश्चपूर्ववत् यथापूर्वोक्तेषुनामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादयोभेदाउक्तास्तथैवैषामपि।
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानामपियथायोगंवस्तुमात्रेणालङ्कारव्यङ्ग्यतयायेउक्तास्तद्व्यतिरिक्ताः परेसर्वेभेदास्तेया
वृत्त्यर्थः यथायोगमिति व्यञ्जनेनवस्तुमात्रेणयदालङ्कृतत्वमस्तदा अकुवंधसंगतानामाकाव्यहृदेस्तदाश्च
यादितिध्वनिकारकोऽक्कहशा वस्तुमात्रेणयदालङ्कारोव्यङ्ग्यतेनतत्रगुणीभूतत्वम् तेषुभेदेषुवाच्यवस्तुपे
तयालङ्कारस्यव्यङ्ग्यस्यचमत्कारित्वाद्ध्वनितमेवाङ्गतोगुणीभूतत्वेतिभावः तथाचोक्तमालोचने यस्मात्तत्र
तथाविधव्यङ्ग्यालङ्कारपरत्वेनैवकाव्यप्रवृत्तमतथात्वंवाच्यमात्रमेवस्यात् चारुत्वोत्कर्षनिबन्धनावाच्यव्यङ्ग्यो
गयोः प्राधान्यविवक्षेति यत्रतुलङ्कारान्तरव्यक्तितत्रवाच्यालङ्कारोपलक्ष्यव्यपदेशाचारुत्वेगुणीभूतत्वेस
ष्टमेव यथादीपकतुल्ययोगितादावुपमाद्यलङ्कारोऽपिगुणीभूतत्वदीपकादिष्वेवकाव्यस्यचमत्कारित्वा

तु यथा आलिंगितमिवेषणिशाम्रवींच स्वयं वृणाते कीर्तिवसमायायितमर्नीयिते च वलक्ष्मीं तदक्रिमत्र तत्संदेह
दयंच यत्नेमत्तारदेजेनमस्वेदपत्रमेवजाने ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर्मिश्रत्वेनानेन माह सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्चयो
गः संसृष्टिसंकरैः सालंकारो येन तैरलंकारैः अलंकारयुक्तैस्तैः सालंकारो येन तत्कारैकशेन सहशब्दस
मानशब्दयोरलंकारश्च शब्देन समासे समाभावाद्युतस्याव्यर्थत्वमाह तैरेवेति यथा ध्वनेरलंकारैः सहयोगः
संसृष्टिसंकरेण लोकः तथैव तैर्गुणीभूतव्यंग्यस्यालंकारसहितैः संसृष्टिसंकरैः प्रकारैर्योगस्तन्नतस्यन्वयः एवा
वेनप्रामाणिकमस्तितिमाह तदिकं ध्वनितकृतास्यगुणीभूतव्यंग्यस्य सालंकारैः सह भेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्यु
द्योततेव हुयोतितगुणीभूतव्यंग्यस्य सहितैर्वाच्यालंकारसहितैस्तुप्रभेदैः सहितस्य संकरसंसृष्टिभ्यां च स्यादायाक्रि
यमाणयोध्वनेर्बहुप्रकारतादृश्यते त्वर्थः एतदेव प्रपंचयति अस्मिन्पथोगादेव स्याऽदं संख्यातिभूयसी एव
मनेनप्रकारेण वान्तरभेदप्रभेदगणनेतिप्रभूततरगणना तथाहि शृंगारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यं काग
णनात्वेषाम् स्फुटम् एवं ध्वनेर्भेदप्रभेदगणनापर्यन्तेलक्षणग्रन्थनिर्वेदापोशिष्यबुद्धिब्युत्पत्तयेलक्षणमुपपद्यते
वानवानिपरीत्ताग्रन्थमवतारयति काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति ब्रुवैर्यैः समाम्नातपूर्वैः तेषु वध्वनिकारो भावितविप्रतिप
त्तीर्निराकुर्वन् ध्वनेर्भेदप्रभेदगणनया प्राथम्यमानेनप्रसंजिहीर्षुः प्रबुद्धप्रयोगतामेवतावच्छ्रवणप्याययति संकलनेन
पुनरस्य ध्वनेस्तयोर्भेदाव्याप्यस्यास्त्रिरूपतात् पुनरितिभेदसंख्याभूयस्त्वपरिहाराय संकलनेस्वेपः अस्य प्रस्तुत
त्वेनगुणीभूतव्यंग्यामिश्रितस्य अनुक्रमस्यावक्तव्यर्थः तथाहि किंचिद्वाचितोसहते किंचिदलंकारस्वरूपमन्यथा।

न वाच्यतां सहते किं तु व्यङ्ग्यमेवेत्यर्थः। ननु वाच्यतासहमविविक्षितमिति वस्तुमात्रम् तत्र तयोर्वाच्यतासहयोर्वस्त्व
लंकारयोर्मध्ये वस्तुमात्रं वाच्यतासहमविचित्रमिति काव्यशोभाकारि नेत्यर्थः। विचित्रं तु अलंकाररूपम् अलंका
ररूपं तु व्यङ्ग्यं वाच्यतासहमपि काव्यशोभाकारि। ननु यद्यलंकारो व्यङ्ग्यतया काव्यजीवितं तदलंकार्यं कथं पुनः
स पुनरलंकारव्यपदेशं लभत इत्याशङ्क्याह। यद्यपि प्राधान्येन तदलंकार्यं तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते यथात्र
श्रमणीभूतो ब्राह्मणः पूर्वं प्रत्यभिज्ञानबलाद्ब्राह्मणजात्यैवाहूयते तेनायालंकार्यत्वेन प्राधान्येऽपि वाक्यार्थ उपमादिरूपो
लंकारत्वेन व्यपदिश्यत इत्यर्थः। ननु यदि वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं न काव्यशोभाकारि तत्किमर्थं ध्वनिभेदत्वेनोक्तं। सत्यं व्य
ङ्ग्यस्य वस्तुनो यत्रैव रसभावादिपोषकत्वं तत्रैव ध्वनिप्रकारत्वं नान्यत्र नीरसेषु प्रहेलिकादौ। तथा चाभिनवगुप्तपादाः र
सपर्यवसानतः काव्यात्मा वस्त्वलंकारध्वनेरपि रसप्रतीतिपर्यवसानतः। वाच्याद्युक्तविशेषेणातिशयाभिप्रायेण काव्यस्यात्मा ध्वनिरि
ति सामान्येनोक्तावितिः। शब्दस्य संकेतापेक्षा वाच्यावगमनशक्तिरभिधा तदनन्तरं तथा तदुपपत्तिसहायार्थावबोधशक्ति
स्तात्पर्यं मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणा। एतच्छक्तित्रयजनितार्थावबोधमूलेना
नै तत्प्रतिभाप्रतिभानप्रतिपत्तृभावसहायार्थद्योतनशक्तिर्ध्वननव्यापार इत्येवं लक्षणपरीक्षा पूर्वं संकेतापेक्षव
शाच्छब्दोऽर्थप्रतिपादक इत्यतो वाच्यादतिरिक्तस्य व्यङ्ग्यस्याभाव इतीत्थमभाववादिनां विप्रतिपत्तिं निराकुर्वन्नाह। रसादि
लक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः व्यङ्ग्य एवेत्यर्थः। अत्र हेतुमाह। स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाभिधीयते। अभिधी
येत तत्सम्भावनायां तु रसे रसादिशब्दा अभिदधुर्वा नाभिदधुर्न चैतावता तस्य वाच्यत्वमवाच्यत्वे वा किं न स्यात् प्रमाण।

का॰
टी॰
५१
70

सिद्धं व्यंग्यत्वमेवेत्यर्थः प्रमाणमेव दर्शयति नन्वप्रयोगेपि विभावाद्यप्रयोगेन रसाप्रतीतेः तदप्रयोगेपि विभावादिप्रयोगे
प्रतिपत्तेश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीतेरिति निश्चीयते तेषां रसादिशब्दानामप्रयोगः स्वशब्दप्रयोगः
रसो वाच्यः रसादिशब्दैः शृङ्गारादिपदैर्वाभिधेयत्वात् तथा च यत्र यत्र रसवाच्यत्वाभावस्तत्र तत्र रसादिशब्दप्रयोगाभाव इत्येवं
व्यतिरेकव्याप्तिरस्तीति चेन्न संभवति सर्वत्र रसादिशब्दाभिधेयत्वाभावेपि विभावादिप्रयोगद्वारेण रसप्रतिपत्तेः तथा चालो-
केन रसशब्दस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामगम्यमानत्वेन तस्माद्रसे व्यंग्यत्वं विभावाद्यभिधानमुखेनैव प्रतिपत्तेः यत्र यत्र रसप्र-
विभावाद्यभिधानद्वारा प्रतिपत्तिस्तत्र तत्र व्यंग्यत्वं यथोक्तेषूदाहरणेष्वित्यन्वयः यत्र यत्र रसप्रतीत्यभावस्तत्र तत्र वि-
भावादिमुखप्रतिपत्त्यभावोपि यथा नीरसेषु काव्येष्विति व्यतिरेकः इतीत्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां रसो वाच्यत्वेनासं-
भवन् विभावादीनामभिधानद्वारेणैव प्रतीयते प्रतीयमानत्वं प्राप्य नेयमिति निश्चीयत इत्यर्थः तदेतदुपनयति तेनासौ
व्यंग्य एव तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणाभ्यां निश्चयेनासौ रसो व्यंग्य एव न तु वाच्य इत्यर्थः एवं ध्वनेरभावविप्रतिपत्तिरिति।
राकृत्य रसादि यदि रसादिशब्दैः साक्षात्संकीर्तितत्वाभिधेयत्वं तथापि उपचरितशब्दार्थयोगावस्थे नामुख्यः प्रयोजनप
रत्यादिकया भक्त्या प्राप्नोति भक्तौ लक्षणायां निमित्तभङ्गशङ्कामपि निराकरोति मुख्यार्थबाधाद्यभावान्नापि लक्ष-
णीयः गङ्गायां घोष इत्यादौ यथा तटादौ लक्षणीये मुख्यार्थबाधादि हेतुत्रयं संभवति न तथात्रेत्यर्थः तथा हि शृङ्गा-
वासगृहमित्याद्युक्तोदाहरणेषु समस्तावस्तु मुख्याभिधाव्यापारस्याप्येवं नास्ति यः खल्वस्मिन् मुख्योर्थः स बाध्यः सन् मुख्या-
र्थान्तरं व्यतिरिक्तं नामयेदिति मुख्यार्थबाध एव न च रसशब्दार्थस्य कस्यचिद्रसेनान्तरेण सामीप्यादिसंबन्धयोग। ।

५१

नापि लक्ष्ये ह्येकं किंचिदस्मादन्यत्प्रयोजनं ननु स्मादिलक्षणामात्रं वस्तु तत्तल्लक्ष्यमेव किं न व्यंग्यं येनेत्याशंक्याह अर्थान्त
रसंक्रमितवाच्यान्तेन तिरस्कृतवाच्यो वस्तुमात्ररूपं व्यंग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक्प्रतिपादितं नामास्मि
वद्गानादावर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनौ नामीति विषयवाच्याहितानां हितानामीति प्रयोजनभूतस्य [illegible] व्यंग्यं वस्तु विना ल
क्षणैव न स्यात् यद्यत्र प्रयोजनं वस्तु लक्षणायामेव स्यात्तस्यापि प्रयोजनान्तरं लक्ष्यमिति अनवस्थापातः तथैवोपक्रा
न्तवद्भ्रयेत्रत्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्यकारातिशयरूपं प्रयोजनं गूढं व्यंग्यं वस्तु विना लक्षणायामनुत्पत्तिः प्राग्वदनव
स्थानात् इत्येतत्प्रागेव समर्थनवस्थापाद्या मूलक्षतिकारिणीति द्वितीयोल्लासे दर्शितमित्यर्थः अलंकारव्यंग्ये
पि लक्षणाशंकां निराकरोति शब्दशक्तिमूलेन अभिधाया नियन्त्रणेनाभिधेयस्यार्थान्तरस्यानेन मञ्चोपमादेरलंकारस्य
निर्विवादं व्यंग्यत्वं उल्लासस्य काल करवालेत्यादौ शब्दशक्तिमूले नेकार्थत्वे शब्दस्यानेकार्थत्वात् नियन्त्रणेन
संयोगादिनियमनाभावेनानभिधेयस्याभिधानविषयस्यार्थान्तरस्य प्रकार्थस्य तथा तेन शक्त्रेण सह ह्रस्वोपमा
देरलंकारस्य निर्विवादं मुख्यार्थबाधाद्यभावाल्लक्षणाशंकादीनां व्यंग्यत्वमिति लक्षितेवैतदनेकार्थस्य शब्दस्य
वाचकत्वे नियन्त्रिते इत्यादौ द्वितीयोल्लासे एवं शब्दशक्तिमूले व्यंग्यत्वापरोक्षार्थशक्तिमूलत्वेपि तात्पर्यार्थोपि केषु
चिदित्यदेशकमप्राप्तांतात्पर्यशक्तिमूलत्वानिवार्यत्वरीत्याह अर्थशक्तिमूलेपि विशेषामेके ननु केनत्वनुपपन्ने
इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकांक्षासन्निधियोग्यतावशात्परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोपि विशेषवपुर्वाक्यार्थ
स्तत्राभिहितान्वयवादे कार्यतीव्यंग्यस्याभिधेयतायाम् विशेष[illegible]मेके ननु केनत्वनुपपन्ने अनेनाद्य[illegible]मिवा

का॰
टी॰
71

श्चेति शेषः इत्यनेनेतासामान्यरूपा जातिरूपाश्च पदार्थाः तेषामाकाङ्क्षादिवशात् देवदत्त गामानयेत्यादौ।
तात्पर्यशक्त्यान्योन्यसंसर्गे समन्वये भासमाने गुणप्रधानपदार्थोपस्कृतमाया जातिर्वा क्रियाविशेषस्तु नाभिधेयोऽपि विशेष-
वपुः सास्नादिमद्व्यक्तेर्देशाद्देशान्तरप्रापणरूपो वाक्यार्थो यत्तत्रैवैव विधेयोऽभिहितान्वयवादे का वार्ता अवगमस्या-
भिधेयतायां न कापि वार्तेत्यर्थः इदमत्राकूतं अभिहितानां पूर्वमेव वाचावादिपदानामानन्त्यादिशेषकयागो-
त्वादिजातौ संकेतितानां पश्चादाकाङ्क्षादिरूपया तात्पर्यशक्त्या समन्वयएव तेन देवदत्त गामानयेति लौकिकवाक्येऽपि।
सास्नादिमद्व्यक्तेर्देशान्तरप्रापणरूपोऽर्थो विशेषवपुः सामान्यवाचिगवादिपदाभिधेयत्वेनानुपपन्नः किंत्वनुमीय-
तेऽर्थ इति मते तेकथमर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यप्राहप्रयोगानपेक्षकमपि मिथ्याविषयमभिदध्युरिति अनुमानव्यञ्जनयो-
स्तभेदमये वदन्ति तथाच लक्षणाशिरोमणिवेदान्तादावर्थशक्तिमूलमप्रवासितादिकं व्यङ्ग्यमेव नाभिधेयं सा-
क्षात्संकेतिताभावात् न च तदप्रवासिताद्येतात्पर्यशक्तिगम्यं तात्पर्यशक्तेः पदार्थसंसर्गबोधनमात्रलक्षणायाः
कथमप्रवासितादिबोधने सामर्थ्यम् एवमभिहितान्वयवादेन व्यङ्ग्यपरीहाराद्विनाभिधानवादेऽपि दर्शयति ये।
प्याहुः शब्दवृद्धाभिधेयाश्च प्रतीतैर्लक्षणावपश्यति प्रोतस्य प्रतिपन्नतमनुमानेन चेष्टया अन्यथानुपपत्त्यात्तद्वृद्धैक-
क्रिहयात्मिकाम् अर्थापत्त्याववुध्येत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकमिति प्रतिपादितदृष्टा देवदत्त गामानयेत्याद्युत्तमवृद्ध-
वाक्यप्रयोगे देशाद्देशान्तरे सास्नादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धेनयन्तमति अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोऽर्थः प्रतिपन्न इ-
ति तच्चेष्टयानुमाय तयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभाव लक्षणं सम्बन्धमवधार्य बाल।

स्तत्र व्युत्पद्यते अयमर्थः शाब्दो देवदत्त गामानयेत्यादिः वृद्धो मध्यमोत्तमाउपदेष्टृपोपदेशको अभिधेयः सास्नादि।
मत्पदार्थस्मरणाद्देशान्तरप्रापणरूपः तानेतान् व्युत्पन्नः चेष्टया गवानयनादिरूपया वानुमानेन श्रोतुर्मध्यमवृद्धस्य
प्रतिपन्नज्ञानार्थेन बालो व्युत्पत्तिपूर्वकाले प्रत्यक्षेण पश्यति प्रत्यक्षप्रमाणाविषयीकरोति पश्यति शृणोति चेन्न
र्थः व्युत्पन्नः अन्यथानुपपत्त्या यदि गोशब्दस्य सास्नादिमद्व्यक्तिरभिधेया न स्यान्न हि गामानयेत्यादिवाक्यस्य सास्ना
दिमत्पदार्थस्यानयनेनोपपद्येत इत्येवंरूपयार्थापत्त्याख्यप्रमाणेन तद्वृत्यात्मिका गोशब्दस्य सास्नादिमत्पदार्थस्य वाच्य
त्वे वाच्यवाचकरूपा शक्तिर्बुध्यते न तदेवमर्थापत्त्याख्यप्रमाणेन प्रत्यक्षानुमानान्यथानुपपत्तिभिः प्रमितेन सम्ब
यमवबुध्यते इत्यर्थः एतदेव कारिकाद्वयार्थेन व्याकरोति शाब्दे इत्यादि पदद्वयस्य देवदत्तेत्यादिनयतिमती।
न्वेनवाक्यार्थान्वयस्थान्यादि पदद्वयस्यानेनास्माद्वाक्यादित्याद्यनुमानेनेति अन्यथानुपपत्त्येति पादयोर्व्याख्यारि।
स्यादि तत्र व्युत्पद्यते इत्यत अर्थापत्त्येत्यादि पदद्वयं परतस्तु श्रुत्वेत्यादिना विवृणोति परतस्तु श्रुत्वा गामानय देवदत्त
गामानय चैत्र गामानय देवदत्ताश्वं नयेत्यादिवाक्यप्रयोगेन स्पन्दस्य शब्दस्यैतेनमर्थमवधारयति परतः प्रमा।
णत्रयेण सम्बन्धं यथावदवगमयतीत्यर्थः इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगायोग्यप्रयोग्य।
अतो वाक्यमेवेति पदतः प्रयोगायोग्यत्वादिति भावः अन्वयेत्यादि हेतुगर्भविशेषणं तथाहि देवदत्त गामानयेति
वाक्यं प्रवृत्तियोग्यं प्रत्येकं विषयं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारित्वात् यत्र प्रवृत्तिकारित्वं तत्र गामा
नयेति वाक्यप्रयोगः यत्र यत्रैतद्वाक्यप्रयोगाभावस्तत्र तद्योगप्रवृत्त्यभावः एवं देवदत्त गां नयेति निवृत्तावपि।
त्वेय न तदेवं शब्दप्रयोगस्य कापि सामान्येन कापि विशेषेण वा विकलार्थवाचकतादि शानिष्टप्राप्तिपरिहारस्यति

का॰ पादकस्यवाक्यस्यैवप्रयोगादन्वितेर्थेउपस्थितानांपदानामभिधानसामर्थ्यमितिस्थितियस्मात् इतिवाक्य
टी॰ स्थितानांपदानामन्वितैःपदार्थैरन्वितानामेवसंकेतोगृह्यते इतियस्मादेवंव्युत्पत्तिप्रकारस्तोद्धेतोः वाक्य
५५ स्थितानांवाक्यतयाबोधितानांसामान्येनपदार्थानामन्वितानांपरस्पराकांक्षादिमत्तां ग्रान्वितैःपदार्थैःस
१४ युक्तैःपदार्थैःसहसंकेतोगृह्यतेइत्यर्थः इतिविशिष्टाएवपदार्थानत्तपदार्थानांवैशिष्ट्ये इत्यनेनप्रकारेण
णविशिष्टाएवान्योन्यसंयोगेनान्विताएवपदार्थाः ननुपदार्थानांवाक्यस्थानांविनाकांक्षादीनां।
वैशिष्ट्यमस्त्वित्यर्थः ननुयदिवाक्यस्थानामेवाकांक्षादिमतांपदार्थैरन्वितानांपदानांसंकेतस्तर्हिक्रि।
याकारकबोधकतयातेषांकथंप्रतिवाक्यंनानात्वेनसंकेतग्रहइत्याशंक्याह यद्यपिवाक्यान्तरप्रयुज्यमा
नानामपिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेनतान्येवानिपदानिबुध्यन्ते वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपिगवादिपदान्यपियद्यपिप्रत्य
न्याक्रियाकारकबोधकानि तथापिदेवदत्तगामानयेतिवाक्ये यदेवगोपदंश्रुतंतदेवदेवदत्तगांबधानेति
तिवाक्यान्तरेपीतिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेननिश्चयाद्गवादिपदानांप्रतिवाक्यमेकरूपत्वेनवनतुनानात्वमित्यर्थः।
ननुगवादिपदानांसामान्येसंकेतग्रहेकथमानयनादिविशेषलाभइत्याह इतिपदार्थान्तरमात्रेणान्वितः
पदार्थेसंकेतगोचरस्तथापिसामान्यावच्छेदेनोविशेषरूपएवासौप्रतिपद्यतेव्यक्तिषुतानामेवपदार्थानां
तथाभूतत्वात् इतिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेनैक्यात् यद्यपिपदार्थान्तरमात्रेणानयनानयनादिक्रिययाकेवलया।
न्वितः सएवप्रत्यभिज्ञातोगवादिशब्दैःसंकेतगोचरः ननुतस्यनानात्वशंकयासंकेतितत्वाभावस्तथापि
तदानशाब्दार्थइतिमायात् सामान्येनक्रियापदार्थान्वितकारकत्वादिनासामान्यधर्मेणआकांक्षादिनायुक्तः।

सिद्धतात्समवेतः विशेषरूपएवानयनाद्यन्वितगवादिव्यक्तिरूपएवासौ संकेतगोचरः प्रतिपद्यते व्यति
षक्तानामन्योन्यान्वितानां पदार्थानां तेनयथाभूतानां सामान्यधर्मेण विशेषस्यावगमकत्वादित्यर्थः तेषाम
पि मते सामान्यावच्छादितो विशेषरूपः पदार्थः संकेतविषयः तेन विशेषभूतो वाक्यार्थतया गतो तासंकेतित
दावाक्यएवयत्र प्रतिपाद्यते न पदार्थः नन्वहेरर्थान्तरभूतस्यानिःशेषच्युतेन्यादोविघ्नादेश्चैवो सामान्येनगो
तोऽर्थः समवेतो यो विशेषो गवादिव्यक्तिः सएवरूपं यस्येत्याह कार्यार्थः संकेतगोचरोयस्यादन्यतोहेतो
रतिविशेषभूतो विशेषादेवप्रतिष्ठाप्यते शैत्यपावनत्वादिः वाक्यार्थोऽर्थान्तरगतो योगोपस्थापित्वादिवाक्यप्रयोग
णोद्देश्यः असंकेतिततात्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या संकेतग्रहणकाले तथाप्यस्य संकेतविषयत्वाद
वाक्यएवाभिधेयएववाक्यार्थः प्रतिपाद्यते नन्वहेरर्थान्तरभूतस्यानिःशेषच्युतेन्यदोषदूतो नन्वसौ पर्यानन्वि
षयपरिपोषितस्य तदनिकयानविघ्नादेश्चैवप्रसंगः अभिधेयवाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरं वक्तृबोद्धव्यादिसहायकत्व
नप्रतीयमानस्याविघ्नादेरपि गम्यमानत्वाविप्रकर्ष इत्यर्थः तदेवमभिहितान्वयवादेन शाब्दशक्तिमूलेऽन्विताभि
धानवादेनत्वर्थशक्तिमूलोऽपवर्जनाप्रपस्यापद्वयोरप्यवाद्युगपदपसंहरति अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वयेपद
र्थमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधानवादेऽन्वितविशेषस्तु वाक्यएवेत्युभयत्रापि पदार्थएववाक्यार्थः शाब्दशक्ति
मूलोन्वितविशेष उदाहरणकारकेलक्षवालेण्यादेर्नु पाद्यर्थविशेषात्मा तथार्थशक्तिमूलेनिःशेषच्युतेत्या
देर्विघ्नाद्यर्थोऽपि नभिधेयो वाच्यएवेत्यर्थः उभयोरन्विताभिधानाभिहितान्वयवादिनोर्मतेऽपि वाक्यार्थः पदार्थो

कु॰
टी॰
७३
73

नाभिधेयमेवेत्यर्थः नन्वर्थशक्तिः स्वतो निःशेषवस्तुनि स्यादेव विषयार्थस्य शास्त्रस्यैव निमित्तसमर्थस्य नैमित्तिकत्वादिति न
योः शास्त्रार्थयोर्बोध्यबोधकत्वसम्बन्धे यथा तत्र हि संकेतितत्वे सत्यर्थोपि सिद्धत्वादश्रावणमिथ्यैव किं वद्यते नेति नामान्तर
करणेनत्वाशंक्याह यदप्युक्तं नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि परिकल्प्यन्त इति तत्र निमित्तत्वे कारकत्वे ज्ञा
पकत्वे वा यथा नैमित्तिकस्य कार्यस्य घटादेरर्थस्यानुसारेणानुमानेन निमित्तकारणे मृदादि तथा बोधस्या
र्थस्य नैमित्तकत्वे निमित्तापेक्षत्वे निमित्ते शास्त्रः कल्प्यत इति चेन्न सत्यं तत्र निमित्तशास्त्रस्य कारकत्वे ज्ञापकत्वे वा
र्थ इति अग्रे अमुम् अभिचारं दर्शयति शास्त्रस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्वं ज्ञापकत्वे तत्त्वाऽज्ञातस्य कथं ज्ञानं नैव संकेत
नैव सत्त्वाभिज्ञतमात्रे बोधार्थः ज्ञापकोयः शास्त्रकल्प्यते सोपि अज्ञात एव तत्र हेतुमाह ज्ञानत्वे वेत्यादि पुनः
संकेतात् केवलं वाक्यार्थीभूतेन निषेधेनैव ननु कास्मिंश्चित् नियमस्य निषेधस्य विशेषेण वा विधावित्यर्थः एवं च निमि
त्तस्यानियतत्वे निमित्ते यावत् न निश्चिते तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथम् निमित्तस्य कारणस्यानियतत्वे कार्ये नि
मित्तत्वे नियतनिमित्तत्वे यावत्तु न निश्चिते तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेतत्कार्यमेतत्कारणकमिति ज्ञानं कथं भा
वेदित्यर्थः यावत् शास्त्रस्य बोधहेतुत्वे न निश्चितं तावत्कथं बोधशास्त्रहेतुकोयमिति ज्ञानं स्यादिति भावः इति नैमि
त्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि परिकल्प्यन्त इति विचारितत्वाभिधानम् शास्त्रस्य केवलेस्याभिधेयार्थमात्रहेतुः बो
ध्यार्थेन प्रतिपत्तृप्रतिभानैमित्यमिति प्रोक्तो हेतुर्नैमित्तिकार्थत्वादिभवत्वेन मासिवारितं प्रलापप्रायमेवेत्य
र्थः तथा चाभिनवगुप्तपादाः नहस्तस्येतत्सामर्थ्यो वा वाक्यार्थविश्रान्तात्मनाम् बुद्धोन्नमावभासिस्फारितौ।

॥ तेवावभासते इत्यस्याविवृतारे योसौ पर्यन्तकल्पाभावार्थः प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णः तस्य पश्चात्तनाः पदार्था नि-
मित्तभावं गच्छन्तीति पश्यन्त्याश्रयस्यानुवाक इत्यनुवृत्तेः कोशलामित्याविकमूचुः तथा च वाक्याङ्गपयोर्निमित्तभेदेन
यमेवाग्रे वक्ष्यतिग्रन्थकृत् अन्यथानुपपत्तिसहायार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यशक्तिरित्येतदन्वीत्यागच्छद्वाक्यार्थता
त्पर्यायग्रन्थकाः पिमके निते सर्वेष्वेव शेषपावनत्वादावपि शङ्कते किंवेजनाव्यापारेणेत्याह येनाभियुदति सोयमिषोरि
वदीर्घदीर्घो व्यापार इति यत्परः शब्दः सशब्दार्थ इति विधिरेवात्र वाच्य इति तदतात्पर्यत्वात्तात्पर्यवाचोक्तेः देवानां
प्रियाः यथा शास्त्रस्यापि प्रसुविप्रणेरितस्यैकदेवकवक्षभेदपूर्वमर्माविभिद्यत जीवद्धरणं तावदीर्घदीर्घो व्यापारः।
तथैव शब्दस्यापि श्रोतगोलिकानन्यानपुणायभूतानर्थानभिदधतोऽभिप्रेतार्थप्रत्यायनतात्पर्येणाभिधायकत्वमस्त्व।
तो हेतोर्यत्परोयं यस्यैवार्थस्य तात्पर्येण व्युत्पत्तिः शब्दः सशब्दार्थः सपवत्तस्य शब्दस्य वाच्य इत्यतो हेतोर्यत्परत्वेतिः शेषत्व
तेत्यादौ वक्तुर्नीतिकायाः स्वदेतिकगमनार्थप्रवृत्तात्पर्यो विधिरेव वाच्य एवेति भियदतियत् तत्र तु स देवानां प्रियो
मूर्खोस्तात्पर्यं वाचो युक्तोस्तात्पर्यतज्ज्ञानेति यत्परः शब्द इत्यादेर्वाक्यस्यैतेक्रमोयमभिप्रायो न किंरूपा तस्य शब्द
स्य सर्वं स्वार्थे तु तत्तात्पर्यं किं तु यदंशेतात्पर्यं तत्रैवेति भावः एतदेवाभिप्रेत इति तथा हि भूतभव्यसमुच्चारणे
भूतं भव्यं भूतायोपदिश्यमानं इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनैवान्वीयमानाः प्रधानक्रियाभिनिव
तेकस्य क्रियाभिसम्बन्धात्साध्यायमानतो प्राप्नुवन्ति देवदत्तगामानयेत्यादौ भूतस्य सिद्धस्य गोपदस्य भव्यस्य
साध्यस्यानयनपदस्य च सहोच्चारणे भूते गोपदे भव्यानयनपदान्वयार्थमुपदिश्यते इत्यतो हेतोः कारकप।

का॰ दार्थागवादयः क्रियापदार्थैरनयनादिभिरभीप्समानाः सम्बध्यमानाः प्रधानक्रियानयनेन तस्योपादीयन्ते यास्व
टी॰ क्रियागवादीनांशरीरचेष्टानभ्यासाभिसम्बध्यात्मा व्याप्यमानत्वेनाप्नुवन्ति गवादयसिद्धाश्चापि साध्यायाश्चेष्टाया
५ आश्रयत्वात्साध्यायवभवन्तीत्यर्थः ततश्चात्र यदनुदितत्वाद्येन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते ततश्च हेतोर्यथाग्निना
७५ यावदयमुल्मुकादिना तु देवदह्यते न चैवं गवादिभिः सिद्धैरपि यावदप्राप्तं श्रेष्ठाश्रयत्वाद्विना वदेवविधीयते ।
साध्यते एतदेव दृष्टान्तयति यथाक्रान्तिकत्वकरणप्रमाणानरणन्निसिद्धे लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र ।
लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधेयं द्रव्यस्यान्यतः सिद्धत्वात्तनेतान्तत्रदध्यादेकारणत्वमात्रं विधेयं स्पष्टम् क ।
विंशभयविधिः कश्चिद्विविधिरपि पूर्वोदाहरणेषु लोहितोष्णीषत्वादेकस्यैव विधिः स्नानावगाहनयित्वानयेरस्य ।
स्नानस्यासिद्धत्वात्स्नानानयनयोर्द्वयोर्विधिः तथागास्त्रपयितावधिपितान्वयेनश्वत्रयाणामपूर्वस्नानाद्येनयतानां
साध्यत्वात्त्रिविधिरित्यर्थः एतदेव लोकेपि दृश्यत इति यथारक्तपटं वयेत्पाटावृक्क विधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा ।
रक्तपटत्ववयनत्वानामध्ये रक्तत्वपटत्वयोः सिद्धे वयनस्यैकस्यविधिः पटत्वस्यासिद्धेर्द्वयोः रक्तत्ववयनयोर्विधिः
त्रयाणामेवासिद्धत्वात्साध्यत्वे त्रिविधिः एवं शास्त्रेपि प्रदर्शयन्नाह ततश्चायदेवं विधेयं तत्रैव तात्पर्यं ।
ततश्च यावदप्राप्तं तावद्विधीयते इति न्यायात् इत्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थेऽगतो समर्क इत्यादौ ह्रस्वोऽस्तु मतरूपः
साहात्म्येके नितेतात्पर्येन तत्प्रतीतिमात्रेकात्स्यमात्रत्वं सर्वस्मिन्नत्र कर्तृबोध्यादिसा वशीकृत्य पकोत्ताभिसः
णाद्योनानाविधेरित्यर्थः एवं हि पूर्वोयावत्तीमादावपाद्यर्थेपिकाविद्यान्तर्येस्यात एवंयदि शास्त्रस्य सर्वास्मि

प्रतीयमानेनास्यान्वतसंकेतितेन हि ह्रस्वीयात्वतीति वाक्ये पूर्वेशब्दः प्रागर्थे संकेतितः पश्चिमाद्यर्थमभिदध्या
दित्यर्थः ननु यद्युच्चारितस्य शब्दस्य संकेतितेन एवार्थेनान्वयेन प्रतीतिमात्रे नहि वरं विषं भक्षय मा चास्य
गृहे भुंक्था इत्यत्र विषभक्षणेनान्वयः स्यान्न तत्तथेत्याशंक्याह यत्र वरं विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुंक्था इत्या
दौ तद्गृहे भोजनं वा मित्यत्रान्वयमिति समपदवाक्यार्थस्य च्यतेऽत्र च कारणकवाक्यान्तरस्य वार्थः अत्र च
कारस्यैकवाक्यत्वादिदमेकमेव वाक्यं न तु द्वे वाक्ये तथा सति दाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति प्राकनेनाभिन्ना
भिधानेनायेन वरं विषं भक्षयेति वाक्यांशस्य साकांक्षता माचास्येत्यादि नाहि मित्यस्मिन्नर्थेनान्वयमित्यतो नका
चिदनुपपत्तिरित्यर्थः न च भक्षयेति भुंक्था इति क्रियाद्वयस्यान्योन्यनिरपेक्षत्वात्कथमेकवाक्यत्वं कथं वा
न संकेतस्त्याह न चास्यान्वयवाच्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभावश्च न विषयभक्षणकर्तव्यतेनागतां कल्पनीया ।
प्राक्यान्तवाच्ययोः क्रियापदार्थबोधयोर्द्वयोर्विषभक्षणस्य तद्गृहभोजननिषेधस्यान्योन्यमङ्गाङ्गिभावे
गणमंत्र्येत्वेनापपद्यते विषभक्षणस्य तद्गृहात्वनेनाङ्गतां कल्पनीयान्तक्षणपाबोधस्यार्थः तथाहि इद
महद्गृहाकिं विषभक्षणस्याबाधमत्र लक्षणयात्वस्पष्टत्वाबाधयति ततश्चाकरणेन यत्नेन संबन्धयतीति भावः
इति विषभक्षणाद्यपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा मा चास्य गृहे भुंक्था इत्युपात्तशब्दार्थ एवतात्पर्यार्थो
इति प्रत्याख्यार्थबाधलक्षणया भक्षयेति क्रियायां प्रक्रियायां समर्थायनु णनेकाल्पनेमांति विषभक्षणादिता
दिवाक्यार्थसिद्धिः एवं च परः शब्दः शब्दार्थ इति स्याभिप्रायोऽन्तरप्रयोजनतां प्रतिपाद्याभिधायाः शब्दा

का॰ टी॰
75

दीर्घदीर्घतो हृष्यति । यदि शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो विज्ञायते तावत्येवार्थे शब्दस्यैव व्यापारः । तत्कथं
ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणीत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । पुत्रस्ते जात इत्येतद्धा
कश्रवणाद् ब्राह्मणस्य तावत्प्रमादो जायते । तेन वचनस्य हर्षजनकत्वमनुमिमीते । कन्या ते गर्भिणीत्यत्र तत्क
न्यायाश्च वृद्धाया गर्भस्थितेः श्रुत्वैव मालिन्यं तेन शोकोऽत्र मीयते इत्यनेनैतयोरनुमानप्रक्रिया । नच यदि सर्वत्र शब्दा
व दीर्घदीर्घोऽभिधैव शब्दस्य व्यापारः तर्हि उक्तवाक्ये हर्षादिबोधिकाभिधैव किं न स्यात् । किमर्थमत्रा
मेयत्वमेषां शाब्देऽपि ह्यर्थः कस्माल्लक्षणा लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घोऽभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिप्रसिद्धेः । व
कोऽयमिति श्रुतेः स्तोकवाक्यमसम्बद्धमेव भवेत् । क्रोशन्तीत्यादौ हि मेव स्यात् । प्रकृष्टाः क्रोशन्तीत्याद्यर्थप्रतीतौ
प्रकृष्टाः क्रोशन्तीत्याद्यर्थप्रतीतेरपि दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैवासिद्धेः किमर्थं लक्षणाश्रीयत इत्यर्थः । अभि
धायाः दीर्घदीर्घत्वे वाक्यार्थविदोऽन्विताभिधानवादिनो मीमांसकमतस्यासिद्धान्ततानुपपत्तिर्दर्शयति । किंच
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पूर्वपूर्वं बलीयस्त्वं परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति य
दि शब्दस्यैव शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु दीर्घदीर्घोऽभिधैव व्यापारः । तर्हि बाधिकैव श्रुतिर्लिङ्गेन समाख्या बाध्यते सदा ।
मध्यमानां तु बाध्यत्वे बाधकत्वे च व्यवस्थयेति न येन श्रुत्यादिप्रमाणषट्कस्य युगपदुपस्थितौ पूर्वपूर्वस्य बल
वत्त्वं प्रमाणेन परस्य दौर्बल्यं तत्तदर्थस्य विलम्बादुपस्थितौ इति प्रक्रिया वाक्यार्थविदां परमाप्तैर्जैमिनिमुनिना
या प्रणीता सा कथं निर्वहेत् । शब्दश्रुतेरनन्तरं सर्वेषामर्थानां प्रत्ययेन तत्कालं स्फुरतो विलम्बाभावस्य ।

सभावादित्यर्थः एवमभिधायशक्तिरेवव्यापारस्तु उपमेदस्वाह इत्यन्विताभिधानवादे विधेयेऽपि सिद्धं चोगपलभा
स्यते नत्वनिःश्रेयसघटितेन्वासैर्विधेयत्वीयः प्रतीयतेनवाभिधायाः शास्त्रशक्तिरेव तन्मात्रपरंत्वयत्नः शाब्द
स्य शाब्दार्थ इति यदि वा विधेयतनान्वयमिति तदिदमितोपपादितं वाक्यार्थस्य परार्थाभिधायबलायामप्रामाण्यादौ का
र्यान्वयबलायामविधेयतेनतान्वयोऽर्थाभिधेयवाच्यत्वे किं व्यापारेत्तेन नवाक्याभिधायाश्चान्वयबोधप्रमा तो
पदाणिनविवादिनवाक्यबोधार्थनेनात् प्रत्यक्षादिनिनमात्रिक वाक्यार्थबोधानावाक्यानामिस्मयस
हानावाक्यान्तरतेनस्यादित्याशंक्याह किंच ऊरूहादिविमितिप्रत्यया वैपरीत्यकाव्यान्तवर्तिनिकस्थड
इहम प्रत्याम्नातदृष्टेषु क्रमेण वैपरीत्येन वा परिज्ञाने उभयथापि विधेयत्वेन रूढिविकल्पेण प्रवृत्तात्पर्याद्विक्रि
यत्वव्याप्तत्वेन प्रतिपत्तेः स्वीकार्यत्वाचकत्वेनवत्प्रमाणतद्वत्वनेकत्वस्यादित्यन्वयः नन्वस्तु किं तात्पर्य
त्वेघणयारूढिविक्रवित्तिशाब्दस्ते नेतरमेवास्वीकार्य मशक्यमाणतात्पर्यादभिधेयत्वमित्याशंक्याह न
हि प्रामाण्येऽपि पदान्तरेणान्वितत्वमभिधेयपदमभवन्मतेवाक्यस्थितानान्वयप्रतिपत्तेरन्वितानामकेतान
वाच्यत्वाद्यर्थेनाभिधेयत्वस्यादितिभावः इत्यवमादपरित्यागस्यात् इत्यनोहेतोरन्याभियायाश्रप्रामाण्यं न
नायाश्रोपेन प्रपन्नमेव हि इत्येवमादिपदं स्वीकार्यत्वा तन्नवाचकत्वादपरित्यागस्यकार्य ग्राह्यमेवस्यादिति बो
द्धनाभावात् दिनोद्यणोतरमाह यदि च वाच्यवाचकव्यतिरेकेणव्याप्यव्यापकभावेनाप्युपपद्येत तदा साध्यसा
दोषेनेनिर्दोषतेकदृष्टान्तेनामनित्यत्वे सतित्वमितिविभागाकरणमनुपपन्नंस्यात् क्षणिकत्वेनापदार्थता

क्री॰
टी॰
७५
76

ष्टे वाचकत्वेनोद्दिष्टानामेव शृङ्गारादीनां तु नः कथं तस्य शब्दानेकत्वस्यापि व्याकरणश्रुतपर्यायवाचित्वादो
षत्वमेव स्यात् न तत्र कान्तिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये प्रकीर्त्तिताः यस्मात्तस्मै व शृङ्गारादेर्वेते हेयाद्यत्वाभिधु
कस्मरणात्तद्रूपप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्नेति वस्तुमात्रमेवेत्याकविकृतेन काविद्धत्व
मित्ति व्यवस्थाकरणप्रवृत्तिस्तस्मात् न त्वात्र पदेऽस्मिन् वस्य बुद्धिभक्तितयाप्रतिभासनात् स्पष्टश्रेयोपपत्तिमा
ह वाच्यवाचकभावातिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयणेन व्यङ्ग्यस्य बहुत्वं यत्काव्ये विवेचकस्यौचित्य
दुपपद्यते पर्वविभागव्यवस्था यथा क्रान्तिकष्टत्वादीनां नित्यत्वव्यवस्था तथा माधुर्यादीनां गुणानामपि
माधुर्यं शृङ्गारकरुणरौद्रादौ च स्थैर्यः पततेवोदाहरणपूर्वं व्यवस्थापयति ह्ययमित्यादि सम्प्रति शाव्यनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः कलावत कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी त्वमपीदोपि
नाकपालादिपदवैलक्षण्येन किं कपालिकपालादिपदानां काव्यानुगुणत्वम् यदि वाच्यवाचकत्वातिरेको
व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नास्ति न हि पिनाकिकपालिपदयोरभिधावाच्यवाचकत्वे तत्र्यकश्चित्पिनाकि पद
स्यानेककपालिपदप्रदाने ननु निन्दागमकत्वेऽयं तत्काव्यार्थकत्वमित्यन्वयः अत्र हि शिवनिन्दाभासतात्पर्यानि
नाकिपदस्य वीररसव्यञ्जकत्वयानकाव्योपयोगित्वं किं तु कपालिपदस्य तु श्रोत्रघृणाबाधकत्वात् स्फुटमेवा
नानुपर्येव्यञ्जकत्वमिति अथ वाच्यपदस्य व्यङ्ग्यपरतया व्युत्पत्त्यनुगतं वाच्यव्यपर्यायविशेषमाह अपि च वाच्या
र्थः सर्वात्मना प्रतिपत्त्यन्तकरूपपर्यवसितनियन्त्रणामानहिङ्गत्तास्त्रमर्करत्नादौ वाच्यार्थः क्वचिदन्यथाभवति स्म

४६

नीयमानस्तत्तन्नयकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते । तथा च गतोस्तमर्क इत्यादौ स
पत्नं प्रति वक्तृदूतानावसर इत्यभिसरणमुपगम्यतामिति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति कर्मकरणान्निवर्त्ताम
हे इति सांयात्रिकाविविधरूपकस्यतामिति इत्येवमागा इति स्वस्वयोगाद्दूरेवं स्वपतामित्यर्थस्तत्तत्प्रतिभाति ।
वाच्यव्यंग्ययोर्भेदं दर्शयति वाच्यव्यंग्ययोर्हि प्रतिषेधयुक्तेनादौ निषेधविध्यात्मना भेदोऽपि यदि परिकल्प्यते नहि ।
क्वचिदपि नीलानीलादौ भेदो न स्यादिति ग्रन्थग्रन्थिनस्तद्वैद्युवाक्येषु सम्बन्धयोर्यायाज्यः अत्र वाच्यस्य निषेधस्या
व्यंग्यस्य च विधिरूपस्यात्मनानात्वरूपेणाभेदे ग्रन्थे हेतुपदहृदादेकत्वमेव वस्तुस्वभावेन क्वचिदपि नीलानीलादौ ला
कव्यवहारेऽपि भेदो न स्यादिति मात्सर्यग्रन्थार्थविचार्यकार्यमायाः समर्थादस्मदादृत्य सेव्यानि तत्त्वाधि
मभ्युपगम्य ग्रहस्मरसेविलासिनीनाम् इत्यादौ संशये शान्तशृङ्गारयोरन्यतरनिश्चयरूपेण अत्र वा
च्याः स्मश्रुयाशान्तेषु रूपविषयवाणैर्नितम्बाः सेव्या इति शृङ्गारिणां विलासिनीनां नितम्बाः कटिपश्चाद्भा
गाः सेव्या इति व्यंग्यस्य निश्चयस्य भेद इत्यर्थः कथमवनिपदर्पोऽयं निशान्ताभिसारागाद्गलितमनुभावि
द्विषो व्याहृताशीः नत्वनवनिहन्तारेरप्रमोकिं नवनीतविदिवमपगतागोवैद्भभाकौतिरेभिरित्यादौ नि
रास्तमिव शुभास्वरूपस्य अत्र वाच्यायां निन्दायाः सकाशात्स्वरूपेणैव स्तुतेर्विधाभासरूपस्य अत्र वाच्या
यां निन्दायाः सकाशात्स्वरूपेणैव स्तुतेर्व्यंग्याया भेदः पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य अत्रैवोदाहृतौ
पूर्वं वाच्यायां निन्दायाः प्रतीतिः पश्चाद्व्यंग्यायाः स्तुतेरिति कालभेदोऽपि वाच्यव्यंग्ययोः शब्दाश्रयत्वे

का॰
टी॰
७७
77

नशाब्दशाब्दैकदेशतदर्थैवेति नैवंवदता आश्रयेनेनवाच्यस्य वाच्यमर्थादिकेवलेशाब्दमाश्रयः व्यंग्यस्यात्
क्रवच्यमाणानीत्याशाब्दाल्लदेकदेशादयश्चाश्रयइतिवाच्यव्यंग्ययोराश्रयभेदादितिभेदः शाब्दोपिशा
ब्दनत्वानेनप्रकरणादिसहायश्रीतिभावेमिल्लसहितेनेनेनवाचागमइतिनित्रिसिन्नस्य शाब्दशामनस्यव्या
करणस्यार्थशामनस्यचकोशादेश्चत्वानेनकेवलेनावगमोवाच्यस्य व्यंग्यस्यतुप्रकरणादिविशि
ष्टाश्रोतृपत्नार्थप्रतिभानस्यानेमिल्लसहितेनेनेनशाब्दार्थशामनत्वानेनावगमइतिवाच्यव्यंग्ययोर्निमि
त्तभेदादिदः बोद्धमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्चकरणात्कार्यस्य वाच्यादिबो
द्धमात्रेणव्यंग्यस्यकेवलविशारदैर्ज्ञेयत्वादितिव्यपदेशात्तया अस्वकार्यमात्रत्व व्यंग्यस्यविदग्धेनावेदक
नेव्यपदेशः अतएववाच्योबोद्धमात्रव्यपदेशात्प्रकारणप्रतीतिमात्रेकार्यत्वंव्यंग्यस्यविदग्धव्यपदेशात्का
कारणत्वमस्कृतिः कार्यमितिवाच्यव्यंग्ययोः कार्यत्वाभेदः गतोस्तमर्कइत्यादौप्रदर्शितनयेनचसंख्या
याः अत्रैकरूपाद्वाच्याद्व्यंग्यानामनेकरूपतयासंख्याभेदेनभेदः कस्सवणहोइरोसोदट्ठूणपिआएसव्वणं
अहरम् सभमरपउमग्घाइणिवारिअवामेसहसुइण्हिम् इत्यादौसखीतत्कांतादिगतत्वेनविषयस्यभेदो
पियद्येक नतन्नविरोधितोनानाकारोभेदानस्यात् कस्यवानभवतिरोषोदृष्ट्वाप्रियायाःसव्रणमधरम्
सभ्रमरपद्माघ्राणशीलेवारितवामेसहस्वेदानीम् उपालम्भपरम्परामितिशेषः वारितेकर्मणिवाविपरीतका
रिणितस्याः सखीभिःसभ्रमरपद्माघ्राणमसिवोभिर्यंहार्यमितितदेवपुनःपुनःकुर्वाणाइत्यर्थः काचिदविनीता

क्तविन्नवेडिन्ताधरास्येष्ठोवहिनपातदनवेदणमाणमे वनइन्तोसविषयसोवाहितेनोष्ठुनेसतकया
ह्निदग्यमानात्तदुपालम्भपरिहारायेतदुक्तो नचतिर्विमर्षकार्यकारणेन्त्याद्युपालम्भपरम्पराणेसद
सेतिवाच्यास्याव्येनयुवतीनायिकाविषयः ध्रुयमेणद्रुष्टायशाननन्यनकेनाविदग्धाप्रपरायोनो
सीतिव्यंग्यस्यतन्नातिविषयः कान्तादीन्प्रतिशहाव नेयमाविनयवतीतिप्रत्यायनसव्यंग्यस्यत्रसा
प्रियतमेनगाढनिर्दयमानायानसहलोकशोकाप्रातिवेश्मकलोकोविषयः अपेद्यतेनवप्रकृतनानुरागो
लोमयेन्यशविनाप्रनेदेवमाहक्न्याशच्यव्यंग्यस्यतत्त्वोथकामुकोविषयः शत्रुमयेतनटपहृतोमन्निव
वैदग्ध्याख्यापनस्यतटस्थोपिविदग्धोलोकोविषयः नदेवतिगादव्याख्यातस्यविषयस्यवशेनहस्मद्वि
नानाप्रायुदाहृतानामसमृपादीनोवभेदवाच्यव्यंग्ययोरसामानाधिकरण्येकस्वरूपतामेववत्ययोगोक्रिय
नेनहीदेनोलेप्रतीतभिन्नस्वरूपेलोकेप्रवृत्तिसिद्धेभेदेनस्यादितिहृदयम्: नदेवनीलानीलद्वप्रतेनेनलो
कसिद्धेनभेदप्रदर्श्यउपात्तस्ममतेनापाह उक्तेहि प्रथमेवमेदोभेदहेतुर्वाभावानायदिकृद्वयमोप्याम
कारणभेदश्चेति एवंवाच्यव्यंग्ययोरसामान्यमेदंप्रतिपाद्यवाचकव्यंजकयोरप्याह वाचकानामर्थापेक्षा
व्यंजकानांतुनतदनपेक्षत्वमपीतिवाचकत्वमेवनव्यंजकत्वम् वाचकाहिशाहायवेकमेकेतितानामवार्थ
बोधयन्तिव्यंजकास्तुस्वरूहीनेसंकेतमपेतन्तमर्थंबोधयन्तीतिवाचकव्यंजकयोःशाहर्थेरन्योन्यभेदइत्या
शः एवंशाहस्त्रावेनव्यंजनायाअभिधातोभेदप्रदर्श्यतानमर्थोदोपिदर्शयति किंचवानीरकुंडगेत्यादो

का॰
टी॰
२८

78

प्रतीयमानमर्थमभिव्यञ्जयत्काव्यं स्वरूप एव यथावस्थितं विश्राम्यति तत्र गुणीभूतव्यंग्ये तात्पर्यभूतोप्यर्थः स्व
शब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् काव्यव्यापारस्य विषयतामवलम्बतां नाम यत्र नायकसंकेतप्रा
प्ति प्रतीयमानमर्थमभिव्यञ्जयद्वाच्यमेवागावसादरूपं स्वरूप एव यथावस्थितं विश्राम्यति वाच्यतैव व्यङ्ग्यमङ्गीकरोति
वाच्यमेव विधीयते ताद्यत्र तात्पर्यं तत्रासत्वरसाद्यो गुणीभूतव्यंग्ये नायकसंकेतप्राप्तिरूपः प्रतीयमानोऽर्थो
रूपत्वेनाविधीयमानात्तात्पर्यभूतः तात्पर्यस्याविषयीभूतः अथच स्वशब्दानभिधेयः तत्समात्ता
त्क्रियेतोक्तः तथाच प्रतीतिपथमवतरन्सहृदयैः तत्कालेज्ञायमानः काव्यव्यापारस्य विषयतामव
लम्बतां नायं तात्पर्यहानिर्विषयो विधेयतामाभावात् नाप्यभिधाविषय एव स्वशब्दानभिधेयत्वात् किं
त्पारिशेष्यात्संज्ञानाभिप्राय इति भावः तदेवमियता ग्रन्थेन प्रकरणाद्युपलक्ष्यानानाविधमर्थान्तरसंक्र
मितवाच्यत्वादिविशेषवत्स्वशब्दार्थाधीनत्वमिति ताद्रूप्यार्थैकव्यंग्यस्य प्रतिपादितान्तर्लक्ष्यैव सम्भव
तीतितत्त्वेनावास्तु किं प्रजनयति पूर्वपदलक्षणेनाविशेषणपरीतार्थमुपन्यस्यति तत्र रामेस्मिन् सा
वेसहे रामस्य प्रियत्वेऽविरतत्वकृतप्रेम्णः प्रियेनाविनरामस्तामुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा
रामस्मादेतल्लक्षणयार्थानानातम्भन्तेनाद्विशेषव्यपदेशाद्दवन्दुभवति तदेव रामस्य शब्दार्थो यस्मः प्रकर
णादिसव्यपेक्षत्वेनकार्यत्वात्तत्रैः प्रतीयमानानाम रामस्मादिनु रामशब्दः प्रयोजनपरतयात्र वाचोऽर्थे सव
लक्षितः विसहिस्मतेन तया तत्रैव रामेणान्यत्रनिःस्त्रेहत्व रामस्य मावित्वार्थविविधगुणाश्रयतामाति ल

२८

त्तणाबोध्यप्रवार्थः प्रकरणाद्यपेक्षया नानार्थेभवन्ते तथा द्व्यर्थीतरसंकेतितवाच्यव्यपदेशो हि
न स्वभवति तस्मात्तस्यार्थस्यावगमोऽत्रानलक्षणाहीनाशृब्दव्यतिपादनात्तु व्यापारः मुख्या
र्थबाधेन स्वार्थस्यावश्यकत्तया पर्यायतः शब्दशक्त्युद्भवार्थशक्त्युद्भवस्वीयोः नेदं प्रकर
णादिविहाय तस्य लक्षणस्य प्रतिपत्तिरिति प्रकरणादेरावश्यपेक्षितत्वेऽति सर्वधावस्यथमोक्षणा
लक्षणायेस्मभवान्कोऽयं न तत्रः प्राच्येरतु कः प्रतीयमानोऽयं गोणानाम नकोऽपीतरार्थः तदयंव्य
योऽलं कोऽपि विशेष इति भावः अयोगेनैव विशेषं दर्शयति उच्यते लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्य
नेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतमेव न वा तत्र शब्देन नार्थेनानियतसम्बन्धः लक्षयितुं शक्यते यथाने
कार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैः कस्मिंश्चिदर्थे नियन्त्रणं तथा लक्ष्यार्थस्याभिधेयेन सह सामीप्यादियमे
संबंधे नियतत्वं तन्नानियमोऽपि न हि सम्बन्धमात्रेण स्यात्तः प्रत्यासत्तिरेवाभिधेयस्य हि शब्दवाच्येनानियतसम्बन्धः
सामीप्यादिसम्बन्धरहितत्वमलटादिर्लक्षयितुं शक्यते तथा चोक्तं अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्ष
णोच्यते इति प्राक् योगस्य तत्राभिधेयेन सह सम्बन्धो नावश्यं नियतश्च स्यात् प्रतीयमानस्तु प्रकरणा
दिविशेषानानियतसंबंधो नियतसंबंधः सम्बन्धिसम्बन्धश्च योऽस्यते एतदुदाहरणमथ दर्शयति यत्रा
तथेनो लक्षणाशक्ते वनास्ति न तु शक्तिप्रतिपाद्यमिति दर्शयन्नात्रैव व्यभावबाधे समर्थयति शा
व पर्यायस्यानुसन्धान इत्यत्र प्रदीप्तप्रसंगे पलोकादि सापराधस्य येभिर्मन्यमानस्य प्रासादिर्हिक्षित स्थानसे

का॰ विवक्षितान्यपरवाच्येध्वनौ मुख्यार्थबाधः तत्कथमस्य लक्षणा पूर्वसूत्रप्रदर्शिते प्रश्नादौ दिवसकं पूर्वो
टी॰ कपमापुष्पिकराजन्यशयनोनिषेधोविवक्षितत्वमेवस्य देहीमि न प्रपूर्वदेहदेववर्णस्तनितहृदन्तेनति
७५ स्मराग्निशिनोजनेनतरसंचारोनास्ति यथेकूरमस्त्यर्थोननिवेधोगेसंक्रामितः तत्तमुख्यार्थस्यशयनस्य
निषेधादेर्बाधः तत्कथमस्यमुख्यार्थबाधविनानाभिप्रेतालक्षणा अपिचाद्यपूर्वसूत्रशिते प्रश्नादौमति
79 विशेषनिर्देशात्तस्यादेकदाविहृङ्गायाः शयनेपतितंमिनतमसत्तदात्रुस्वप्रकाशेनान्यदत्रयैविवक्ति मित
तएवशयननिषेधः पूर्वसूत्रनिजरत्नेननिस्मराशिनोजनेनतरसंचारोनास्तियथेकूरमस्त्यर्थोननिवेधो
गेसंक्रामितः तत्तमुख्यार्थस्यशयननिषेधादेर्बाधः तत्कथमस्यमुख्यार्थबोधोविनातत्त्वाभिप्रेता
लक्षणानिर्विवदतीत्यर्थः तथाचराजन्योतिसमृविनसमयसमायामानविकाराकुलितत्वेष्वनिते
दिवसकेतिजात्मार्थेनकपृत्पयेनयद्यपिभवान्मदनशरासारदीर्घमाणहृदयउल्लितेनपृकः ना
स्यापिकिंकरोमिकुल्मितोयदिवसः जनसंचाराकुलतयासम्भोगाविरोधइतिध्वनिः राजन्योतिसा
मृविनसमयेभाव्यमानवि काराकुलतयास्वस्थानमशयनविपर्यासमाभूदेव अपितुनिभृततावि
भृतेदत्तावयानेजनताकिंनिद्राविषमंतमूर्द्धमस्त्रागान्यसमस्तेतिध्वनानोवतम यत्तत्केवलोगाथा
वेषत्स्यादेतोलक्षणैवतत्रापिवाजनसम्भावदर्शयति लक्षणाधामापिवाजनसमवरूपमाश्रयितव्य
मितिप्रतिपादितेप्राक यदेकदाविदग्धापिशयननिषेधस्यबाधादिप्रदर्शनेविपरीतलक्षणैव

न्वयो गीक्रियते तथापि केवलमदृष्टमाश्रयितव्यमिति यस्य प्रतीतिमात्रं तेन लक्षणा समुपास्यते श्रुतिल
क्षणाश्रयेऽपि द्वितीयेऽत्र लासेन निरूपितमित्यर्थः यथा च समयस्यापेक्षा न तथा लक्षणायामनपेक्षाभिधापृष्ठभूता
मातृत्वाङ्गः यथा संकेतग्रहमभिधा वृत्तमपेक्षते तथा मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनानीति संके
तविशेषवल्लक्षणा वृत्तमपेक्षते अनुपलम्भस्यापि विशेषापेक्षा लक्षणाभिधायाः पृष्ठभूतानि कूटवर्त्ति
नीत्यर्थः अभिधा संकेतसामान्यापेक्षिणी लक्षणा संकेतविशेषापेक्षिणीत्येतयोर्विशेषः केचिन्न
त्वप्रतिपत्प्रतिभामात्रावलम्बनात् संकेतस्य सामान्यस्य विशेषणापेक्षणेनेत्यर्थः ननु यत्तत्र संक्रमितवा
च्यार्थे लक्षणोपजीव्यत्वेऽव्यञ्जने तत्तयोरभेदः स्यादाशङ्क्याह न च लक्षणात्मकमेव ध्वननं तदनुगामितो
तत्स्पर्शनात् तदनुगामित्वेन लक्षणानुसरणेन तस्य ध्वननस्य दर्शनात् यथा यदनुगतः स तत्स्वरूपः य
था घटो मृदनुगतः स्तस्मात् याच्छनं लक्षणास्वरूपमिति यमवैति नियमो नेत्यर्थः अत्र हेतुमाह न च तद
नुगतमेवाभिधावलम्बनेनापि दर्शनात् विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरभिधामूलत्वेनापि दर्शनात् ल
क्षणामूलमेव ध्वननमिति नियमे नेत्यर्थः अत्र हेतुमाह एवमनुभयात्मकत्वमाह नेनमभिधालक्षणात
तिरिक्तमेवास्याशङ्क्याह न चोभयानुसार्येवाऽवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः वाचकत्वं हि पदानामे
व न तु तदेकदेशानां वर्णानां व्यञ्जकत्वेन वर्णानामप्युक्तमिति ध्वनेः शब्दार्थानुसारित्वनियमाभावः न त्र वर्ण
अपि शब्दापवीतिवर्णानुगमनेन शब्दानुगामितैवास्त्विति वर्णानुगमनियमाभावमपि दर्शयति न च शब्दानु

का॰
प्र॰
८

सार्थवृत्तशास्त्रात्मकत्वेन विभागावलोकनादित्यनेनापि तस्य प्रसिद्धेः अत्रादिशब्देन कामिनोः सैवातुरा।
गवेषणाव्यामोनादर्शितावसाक वक्रबोद्धव्यकाकुनामितिकाविकयान्तरीयोल्लासे समथमेतदुपसंहर
ति इत्यभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्तीध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव एवं
ध्वनिविपरीतसिद्धान्तयिताप्रतीयमानस्य सम्बन्धनियमादिकं ध्वनिकेयरकं तदुदाहरति नन्वत्रमस्या इत्यता।
दौ नियतसम्बन्धः नियतसम्बन्धे वाच्यव्यङ्ग्ययोरैकाधिकरण्ये तथाहि अत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य चैकमेव
पान्थको बोद्धव्याधिकरणमित्यर्थः कुत्सवाङ्मस्यादौ अनियतसम्बन्धः वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भिन्नादिकरणत्वम।
नियतसम्बन्धः वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भिन्नाधिकरणत्वमनियतसम्बन्धं तथाहि अत्र वाच्यस्य सखीबोद्धव्याधिक
रणं व्यङ्ग्यस्य तत्कान्ताधिकरणं नैते लक्षणया नैकाधिकरणमेव यस्यैव वाच्योपाख्यातिस
स्यैवतद्वाचनतीकारात् विबुधेश्वरूपतन्तुर्बहिद्वारण्णाहिकमलतन्थ्ये हरिणोदाहरणे अत्रे स
न्नतापतिर्ढकेररमादौ सम्बन्धसम्बन्धः अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मना व्यञ्जनेन त्रिमी।
लनेन सूर्यस्यास्तमयः तेन पद्मस्य सङ्कोचः ततो ब्रह्मणस्तद्गत नव सन्ति गोपस्त्यागस्यादर्शनेऽप्यदर्श
नेऽप्रदर्शनेऽनिर्येत्राणं निधनवासिलसितम् वाच्यानाव्यञ्जनात्वाभ्यान्तरिवार्तानिर्दोह्यकतासम्बन्धिसा।
म्बन्धः तथाहि विपरीतरतेलक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थ
गयति इत्यत्र हरिदक्षिणनयनपदस्य नात्रिमीलनपदस्य वाच्यस्य सूर्यास्तमयसङ्कोचः व्यक्तमयेनव्यङ्ग्येन सम।

न्वयात्पञ्चसंकोचौत्पन्नः पञ्चसंकोचसम्बन्धोब्रह्मस्यगन्तेब्रह्मस्यगानसम्बन्धेनातिगोप्यागादर्शनशोकाताशः
नेनचनियन्त्रनानिःशोकोनिश्चवृत्तिविलासिनमिति एवंनैयायिकमीमांसकानांमतेऽज्ञनाश्रुपस्थाप्यवेदान्तिना
पन्नाहयति अविद्योद्बुद्धिनिरोधात्वाक्यार्थपदार्थोवाक्यमेववाचकमितियेप्राहुः तेऽप्यविद्यापर्यन्तिनेः प
पदपदार्थकल्पनाकर्तृत्वेनैवेतिनतत्त्वेऽपिवस्तुपस्थोदाहरणाद्यैविद्यादिवैगपएवाक्रियाकारकादिसम्बन्धया
वगमेनशाहानोयमेथामिरूपाणाग्रहीतिः स्विडान्तद्विपरीतानःस्वेण्डायथैसिंधमेभावस्थप्रपंचस्यबाध्यमानना
हमिश्चमेवब्रह्मणिनसम्भवतीत्यर्थः तत्त्वमसिब्रह्माऽहमस्मीत्यादि वाक्यपदपदार्थविनावाखण्डमखण्डब्रह्म
वाचकमित्यद्वयवादिनांमतेनिःशेषवृत्तेन्यादोपदपदार्थविभागाविनैवखण्डबुद्ध्यानिग्राह्योविषयोहन्तोवि।
प्यादिकोर्थोवाक्यार्थएववाच्यएतस्यवार्थस्यवाचकवाक्यमेवेतियेप्राहुः तेऽप्यविद्यापदपन्तिनेः इदम
हंज्ञानामीतिविपृष्टेज्ञानेज्ञेयामत्यतामत्यत्तेविचाराख्यदनादविद्याविचारयद्भिः इदंपदमस्मिन्यपदार्थेश
क्तमस्मिनशक्तमितिपदपदार्थकल्पनाकर्तृत्वेनेत्युक्तोदाहरणादौनिःशेषवृत्तेन्यादोप्राग्रक्तः नयाहि।
प्यादेर्थ्यएएवतवाक्यानवालत्यश्त्यर्थः नुथ्याचाभिनवगुप्तपादाः येप्यविभक्तस्फोटवाक्यतदर्थरूपमाहुः
तेरप्यविद्यापन्तिनेः सर्वैयमनुसरणीयाप्रक्रियातदुक्तीर्णेतत्सर्वपरमेश्वरोहर्यब्रह्मेत्यस्मकुराहात्तुसरणेन
विदितेतेवालोकेविचारयतेत्याख्यामित्यालोचने तदेवसर्वशास्त्रसमन्वयाख्यसंपयितात्मज्ञानावगपमनुमानगा।
म्यमितिवाक्यविवेककारकेरमाहिमभट्टस्यापिमतेनोपस्थापयति वाच्यादसेम्बधेनावस्थ्योगपनमनीयतेयतः।।

टी॰ कृत्तोऽस्त्विदं घटस्यैकस्याविदर्थस्याप्रतीतेः प्रसंगात् यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते वा वाक्यार्थपूर्विका ता।
का॰ वृत्यनीनिर्णस्य वस्तुनः श्रुतिरर्थनिकटत्व समभ्यासुसारेण समनंतरं भगवत्प्रदर्शितादेशैवतावयवधारणेवाक्या।
८ दमेवदं वाक्यस्य पदार्थस्य सर्वेऽपि विनाभावंरूपेण प्रतीयते यदि कदाचित् प्रतीयते तर्हि यतः कृतस्मिन्नपदादा।
८१ क्यादुद्गागंगादिपदप्रयोगाविनैव घटस्यैकस्याविदर्थस्यात्वेनस्वपावनमाते ज्ञाने स्यात् अवेदमित्यर्थः एवं च सम्बं
न्धाद्युगपद्व्यंजकभावो प्रतिबंधेवशेन भवतीति व्याप्तेनानियतधर्मनिष्ठेन चाविरूपपात्हेतुगाले गिनिज्ञाना
मनुमानेयत्नद्रूपपवपर्यवसानेति एवं चांगपस्य वाच्यसंबन्धानियमेऽसति प्रतिबंधेवशं तं रेण माहस्या प्र
न्वयव्याप्तौ साध्यान्वितत्वप्रसिद्धेः सपुत्रसमेनेनवपुत्रेनानियतधर्मनिष्ठेनेनानियतधर्मेत्वस्य साधर्म्य घात् धर्मा।
विशिष्टत्वपुत्रत्वेनान्निष्ठेनेन पदत्वधर्मत्वेनैवं प्रकारप्रतिबंधेवशेन भवतीति व्याप्तेनानियतधर्मनिष्ठेन
चाविरूपपात्लिंगात् लिंगिनिज्ञानमनुमानेयत्नद्रूपपवपर्यवसानेति एवं चांगपस्य वाच्यसंबन्धानियमेसति प्रप्रति
बंधेवशेन भवतीति प्रतिनियतो नावन्यः संबन्धो अन्वयव्याप्तिः तदभावाप्रतिबन्धो व्यतिरेकव्याप्तिः तत्र प्रतिबं
धव्यतिरेकव्याप्तिवशेन भवतीति प्रयोगात् अर्थतस्तत्प्रतिबंधे अन्वयव्याप्तौ यत्र सत्त्वं तत्र तदवत्त्वं नव्यावर्तनादित्त
नतत्रवेत्तेगमनमवशेन भवतीति प्रयोगात् एवं प्रकारत्रिरूपात्लिंगात् नव्यावर्तनाद् हेतोर्लिंगित्वं नितदैतिकं वेत्ते
गमनेत साध्ये ज्ञानमनुमानेयत्नस्यानुमानस्य रूपे पवव्यंगपव्यंजकभावः पर्यवस्यतीति सम्बंधः तथा च प्रयोगः
नतदैतिकमेव वेत्तेगतास्तन्नतदादीनां वतन्नव्यावर्तनादेः यत्रयत्र सत्त्वं तत्र तद्वत्त्वं नव्यावनादित्तत्र तत्र वेत्तेगमने ८१

यथाप्रसिद्धानभ्यूहते यत्रयत्रसंवेगमनेनास्ति तत्रतत्रवेष्टनव्यावर्तनादिकमपिनास्ति यथाबौद्धसम्मा
ज्ञोत्मवदर्शनाद्वाविति समव्याप्तत्पादेष्वहेतोः पंचरूपत्वंवैशेषिकमतानुयायादत्रत्रिरूपत्वेनतथावैतज्ञा
च्यं अनुमेयेनसम्बद्धंप्रसिद्धंचतदन्विते तदभावेचनास्त्येवतल्लिंगमनुमापकम् विपरीतमतोया
त्स्यादेकेनद्वितयेनवा विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिंगंकाश्यपोऽब्रवीदिति तन्मतानुयायिनिकाव्यप्रथमोद्द
ह्वानादेवानुमानेयोजयति तथाहिभमधम्मिअवीसद्धोसोसुणओऽज्जमारिओतेण गोलणइक।
च्छकुडंगवासिनणादरिअसीहेण अत्रगृहेश्वनिवृत्त्याभ्रमणंगोदावरीतीरेसिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमा
पयति कस्याश्चित्स्वसंकेतस्थानेधार्मिकसंचरणेनान्तरायोदोषात्स्वदलपमानकुसुमादिविक्रायीक।
रणस्वरीत्तिनोमियमुक्तिः भ्रमधार्मिकविश्वस्तस्सश्वाद्यमारितस्तेन गोदावरीनदीकच्छनिकुंजवासिना
दृप्तसिंहेन अत्रगोवरीतीरवासिनादृप्तसिंहेनमारितत्वाद्भयकारणस्यशुनोनिवृत्त्यागेहेसंभ्रमेति।
वाक्ये गोदावरीतीरेमाभ्रमभयकरणस्यसिंहस्योपलब्धेरित्यसमर्थमनुमापयति अनुमानविषयी
करोतीत्यर्थः अनुमानप्रयोगमेवदर्शयति यद्यद्भीरुभ्रमणंतत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकं।
गोदावरीतीरेचसिंहोपलब्धिरितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः यद्यद्भीरुभ्रमणंतत्तद्भयकारणनिवृ
त्त्युपलब्धिपूर्वकंकदाचित्कत्वात् यत्रयत्रभयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकत्वाभावः तत्रतत्रभीरुभ्रम
णाभावइत्येवंव्यतिरेकिणिप्रयुक्तेचपुनःगोदावरीतीरेभयकारणस्योपलब्धिः कृतेतिहेतुनाव्याप।

का. टी. ८२ 82

कस्यत्रन्वयसाधनेव्याप्यंसाध्येव्यापकमिष्यतेतिन्यायात्साध्यस्यभयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकत्वस्य।
विरुद्धाभयकारणस्यसिंहस्योपलब्धिः तस्याउपलब्धिर्भीनेगोदावरीतीरेसंचारमेवज्ञापयतीतिशेषः
तथाचपर्यवसितमेतत् गोदावरीतीरेभ्रमणंनहेभयकारणस्यसिंहस्यसत्त्वादिति एवंपूर्वपक्षमुपन्य
स्यतत्तद्दर्शितेनुमानेविरूपत्वमेवविघटयन्नाह अत्रोच्यते भीरुरपिगुरोःप्रभोर्वानिदेशेनप्रियानुरा
गेणास्वेनवापवेधूतेनहेतुनासत्यपिभयकारणेभ्रमतीत्यनैकान्तिकोहेतुः अत्रभयकारणसत्त्वहेतुःस्व
वतोभीरोर्भ्रमणनहेतुंसाधयन्नपिपुनर्गुरुनिर्देशादिनाभ्रमणहेतुमपिसाधयतीतिकिंसाध्यंयमसहि
तःकिंवातद्वहितःशक्तसन्दिग्धोभवन्नपुनरेकमप्युपमादयितुंशक्नोत्युभयाद्दृष्टत्वादितिनैकस्मिन्नपिसा
ध्येनियतेत्यनैकान्तिकः श्वनोबिभ्यदपिधीरत्वेनसिंहान्नबिभेतीतिविरुद्धमपि धार्मिकोहिस्पर्शेनपा
पजनकतयाश्वतोबिभ्यदपिधीरत्वेनोत्साहप्रकृतितयाऽनास्पदतयासिंहान्नबिभेति स्त्रीनीचादय
एवहिभयानामास्पदंतयासिंहान्नबिभेति स्त्रीनीचादयएवहिभयानामास्पदं अत्रभयकारणसत्त्वंगो
दावरीतीरेऽसदपिउक्तयुक्त्यासर्वास्मिन्नस्मत्पक्षेनास्तीतिविपक्षाद्व्यावृत्तमितिविपरीतस्यभ्रमणनहेतुत्वस्य।
साधनाद्विरुद्धम् गोदावरीतीरेसिंहसद्भावःप्रत्यक्षादनुमानाद्वानावधृतोऽपितुवचनात् नचवचनस्य
प्रामाण्यमस्त्यर्थेनाप्रतिबन्धादित्यसिद्धश्च तत्कथमेवंविधाद्धेतोःसाध्यसिद्धिः नहियस्यकस्यचिद्वा
वचनस्यतत्पदार्थेनसहसंबन्धोऽप्रतिबन्धोवास्मिः तथासति अयंतत्प्रेककविशतमास्ते इत्यादीनामविप्रलम्ब

कथंचमसाध्यधर्म्मेण सह सम्बंधः कल्पितः स्यात् न च तथाऽपि तन्मोक्तमादेवार्थेन सह व्याप्तिः तस्मात्तेन
त्वासिद्धो वचनाद्भयकारणस्यासिद्धस्य गोदावरीतीरसत्त्वेन सिद्धमिति भयकारणसत्त्वे हेतुः पक्षधर्मता
भावादसिद्ध इत्यर्थः सत्प्रतिपक्षो विरुद्धोऽसिद्धो वा हेतुर्न साध्यसाधक इत्यर्थः तथाचन्यायकरत्वा अनु
मेयेन सम्बद्धमित्यादौ लिङ्गव्याख्यायां लिङ्गाभासे दोषविपरीतमित्यादि अतएव लक्षणं हि लिङ्गाद्यदेकेन हि
तयेन वा लिङ्गलक्षणेन रहितं तद्विपरीतं सत्प्रतिपक्षमनैकान्तिकाभिधानं स हि धर्मिणि दृश्यमानः किं
साध्यधर्मसहितः किं वा तद्रहित इति सन्दिग्धो भवति न पुनरेकधर्मस्योपस्थापयितुं शक्नोत्युभयथा दृष्टत्वा
द्धेतुः असिद्धो हि सपक्षे साध्यधर्मेण सह प्रसिद्धोऽपि धर्मिणि पक्षे तस्याभावाद्धेतुः विरुद्धे पक्षे सदपि स
पक्षे नास्ति विपक्षाद्व्यावृत्तमिति तस्माद्द्वितीयेन लिङ्गलक्षणेन रहितं तद्विपरीतं विरुद्धं हि साध्यविरुद्धस्य
साधनादेव हेतोरिति अनैकान्तिकोदाहरणमसमर्थ्यितामोदाहरणमसमर्थयति तथा निःशेषच्युतेत्यादौ।
गमकानि यानि वचनव्यवनादीन्युपन्यस्तानि तानि पुनः कारणान्तरेणापि भवन्ति अतस्तान्येव स्नानकार्ये तेनोक्ता
नीतिनोपभोगपवप्रसङ्गात् तान्यनैकान्तिकानि इत्युक्तयुक्ते च न तन्व्यवनादीन्युपभोगपवप्रतिबद्धानि।
गृहीतव्याप्तीनि नीतितानि हेतोरनैकान्तिकानि स्नानेवापीगमनसाधकानि किं वा रेहेतदेतिकगमन।
साधकानीत्यर्थः अत्र वादिनः संधानशाकते बाक्किवादिना वा प्रथमपदसहायानामपाष्ठेतकतनु।
के प्रथमपदसाहचर्येण वचनव्यवनादीनि रेहेतदेतिकगमनमेव साधयेतिनत स्नानेवापीगमनम्।

पीतेकनरपर्वतानिस्थयासेहिग्यानिनेत्यर्थः अत्राणुत्तरमाह नवासाधमतेप्रमाणप्रतिपन्नमितिकथम
वानुमानस्य पूर्ववत्सीवत्तस्याप्रामाण्यात् केनापिप्रमाणेनप्रत्यतेणानुमानेनवाज्ञातेनभवतीति
वक्तव्यवनादीनांहेतत्तासिद्धेस्तथमनुमानमित्यर्थः उपसंहरति एवंविधादर्थादेवंविधोर्थउपपा
मनपेक्षितेपिप्रकाशतेशनेत्युक्तिवाहिनः पुनस्तदहूषणं एवंविधादसिद्धाद्विरुद्धात्मन्दिग्धाद्वाहेतो
र्वक्तृबोद्धव्यादिविशिष्टेन एवंविधेनिषेधेविध्यादिवाउपपत्तिंशास्त्रप्रमाणग्राह्यंहष्ट्वासामग्रीमनपेक्ष्या
नोपिप्रकाशतेप्रान्तानोप्रतीतिगोचरोभवतीतिध्वनेर्व्यक्तिविवेककर्तायदुक्तंतत्तस्यहूषणंअस्माभिरपि
रसध्वनिनिरूपणावसरेतत्त्वैवनिरूपितत्ताहूषणमेवेदमितिसिद्धं ॥ ॥ इतिश्रीकाव्यप्रकाशदर्श
नेपंचमोल्लासः ॥ श्रीशारदायैनमः एवमुत्तममध्यमं वकाव्यं विविच्याधमप्राप्तावरमकाव्यं विविच्य
ते शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतं गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिःशब्दार्थचित्रयोः तत्रशब्दचित्रेर्थ
स्यार्थचित्रमर्थचित्रेवाशब्दस्यचैवप्रथमोल्लासेउद्देशावसरेशब्दचित्रमर्थचित्रमितिकाव्यद्वयंसतकंचेत्युक्त
लदच्छुतेति विनिर्गतेमानदमितिचोदाहृतं तत्रशब्दचित्रेमनराकिनीमरतामितिव्यतिरेकालंकारस्का
त्वमत्कारादर्थचित्रत्वेनोभयत्वित्रत्वेसत्यपिशब्दस्यतत्वमत्कारस्यभूयस्त्वात्तत्कालेस्फुरणादुत्कटत्वेनप्राधा
न्ये व्यतिरेकालंकारार्थकृतत्वमत्कारस्यततिदेशनादनुत्कटत्वेनतत्कालमस्फुरतेरप्राधान्यम् एवंविनि
र्गतेमानदमित्यर्थचित्रेप्यनुतयाकटत्वादर्थस्यप्राधान्येनास्थितिः मानदेत्यादौमकारस्यासकृदावृत्त्याह

मनुप्रासेऽक्षेपकानां शब्दानां गुणभावेन स्थितिरिति तल्लोदेनोर्विशेषव्यपदेशः । न च शब्दार्थविशेषस्यैव विशेषाभावः
अर्थविशेषो वा शब्दस्येति सम्बन्धः । एवं सर्वतोभयालङ्कारेष्वपि प्राधान्येन व्यपदेश इति सिद्धः । शब्दपर्वत्तकत्वा ।
त्तानुमाधुर्यादिव्यञ्जकवर्णरचितानानुप्रासादिमत्ताद् अलङ्कारो नान्यके । एवमर्थपरविभावादिरूपत्तान्नयुपस्क
रोतीत्येकत्वरूपतावलम्बने कथमुभयालङ्कारोऽसाविति । तल्लोविप्रतिपत्तिद्वयमुद्भाव्य निराकरोति तथा वाक्ये ।
रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः । न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥ उपमादिमलङ्कारं वा ।
ह्यमाचक्षतेपरे । सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् । तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः । यन्नान्तमतेश्वभागेसमीक्ष्यैव निवेशितः । रूपकादिरलङ्कार
वर्गोपत्तियथार्थितां मीतध्वनिकारोऽप्यादिशान्तस्वरसभावादिध्वनेरन्तरत्वक्रमस्यानैः रूपकादिभिर्बहुधा वा ।
रूपकारोऽलङ्कारस्वरूपस्तत्र हेतुरुदितः । सेयं समांगेषु तथा रसभक्त्या टास्यादौ रूपकालङ्कारशब्द्याविभावतेन
प्रार्थ्य एव रसमुपस्कुरुते । शब्दास्त्वर्थमवबोध्य परतानापेक्षणीया बाह्या इत्यर्थः । अत्रोपपन्नयेऽर्थान्तरन्यस्य
ति न कान्तमपीत्यादि । परे तु यथा सुपां तिङां सब्देतानामिउ नानाव्युत्पत्तिमनोज्ञसहृदिन्यादिलक्ष्माणः ।
वर्णन्यासेन विप्रिया व्युत्पत्तिमाधुर्यादिव्यञ्जकवर्णरचनया शब्दस्यानुप्रासादेरेव वा तत्र तु कृतिकल्पालनस्वा
रूपत्वदेवं वाञ्छन्तीति । तथा वार्थालङ्कारैर्विनापि विषयदोलमत्तेन स्यादि शब्दहेतुविभावादीनामभिव्यक्तेः । उ
पमादिमिति । शब्दालङ्काराणामनुप्रासादीनां विभावादिव्यञ्जकतया वपुष्कत्वमाहुः । अर्थालङ्कारा ।

का. टी. ८४

यमादयो किं विकरनाङ्गेपित्ताणीयापवेत्यर्थः अर्थस्यानुत्पत्तिः रूपकादिना विविधमवस्थानमोहयीवाकृत।
हेमनेयथानुप्रासादिरलंकारो रीतिनकेन याव माहितिनिकोविड्ढंति अभ्युन्नोस्माकेकाविच्छहालंकाराः
कांचिदर्थालंकाराः कांचिदुभयालंकारा इति कवेःसमापेत्यर्थाःवस्थातावीतानीत्याहयेमवस्तव्यजकमिष्टा
मित्यर्थः एवमुभयमेवोपस्थापयन्नुदाहरति शब्दार्थविच्छेयथाप्रथमरूपचक्रायमानावन्तःकनकद्युतिसुन्दरा
नुविरहोगाम्यनन्वीकपोलतलद्युतिः उदयति तनोतिधीनंदस्मतमःस्तम्भदावने सत्स्वाविसिनीकरच्छेदच्छ
विर्मृगाङ्कः अत्र हेमनवनुप्रासाच्छविधिशुक्लल्लतान्यथानवलंकारेशेर्थालंकार उपमामात्रं प्रधानमित्यर्थः
अर्थविच्छेयथा तेदृष्टमात्रपतितात्रपिकस्मनात्रसोभयपत्मलदृशामलकाःस्वलाश्च नीवाःस्वदेवसविलत
समलीकृत्यगत्यायेकालितात्राटिलतावनस्मृजाति अत्रानुप्रासस्यसत्वेपिउत्प्रेक्षयोरुत्थनादर्थविच्छता प्रा
थमोल्लासेऽव्याप्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितमिति लक्षणग्रन्थेयदुक्तं तत्र स्फुटत्वे यद्यपि सर्वत्र काव्ये तत्तो
विभावादिरूपव्यञ्जनरसपर्यवसानेन तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भाद्व्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम् रसादिषु
विवक्षाहि स्यान्नान्यथैवनीयते नद्दानान्येवतत्काव्यंध्वनेर्यत्रवहिर्गोचर इति ध्वनिकारोक्तयापद्यपि सर्वकाव्यवि
भावादीनामेकतमस्यकस्यापिरूपेणानन्तोरसएवपर्यवस्यति तथाप्येतत्काव्यद्वयेशब्दार्थविच्छाव्यमव्यपरप्र
केस्फुटस्यरसस्यानुपलम्भात अथोदाहरतोहि उद्दीपनविभावस्यचन्द्रस्यसाधारण्यात्तत्रभावव्यभिचारि
णामाक्षेपेणवसिद्धेः शृंगाररसस्यस्फुटत्वेपिअनुप्रासेणैव जीगतिविन्नाकर्षणनिरोधानेनास्फुटत्वम् तथा।

वह्नितीयोदाहृतमावालम्बनविभावस्य नायिकायाः साक्षादुद्देशाच्छब्दानुभावव्यभिचारिणो ग्रहेण पुनः सिद्धौ शृंगारस्य
स्फुटत्वमपि तत्कालमूर्छितमेव स्येवत्वमत्कारित्वयानान्यथादस्फुटत्वेन प्रकाशनेत्यर्थः उपसंहरति अत्र च शब्दार्था
लंकारभेदाद्बहवो भेदास्ते च ग्रन्थनिर्णीतत्वेनात्र च न विविच्य काव्ये इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्शने षष्ठ उल्लासः ॐ श्रीग
कवेर्जयति अथ दोषाः शब्दार्थाविति काव्यलक्षणे गोद्दिष्टदोषपरत्वं लक्षयन्ति काव्यस्वरूपनिरूपणद्वारेण सामा
न्यलक्षणमाह मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि
सः इति रसापकर्षः शब्दाद्यास्त्वाश्रयत्वात्परिग्रहणादपि रसत्वेन मुख्यश्चासावर्थोऽभिधेयः तस्य हतिर्दोषसंबन्धः स्यादित्येतावा
हतत्वेन अकालत्वेनार्थमपि काव्यकयोगीह रसश्च मुख्यः इत्यत्रेति वृत्त्यन्तरा रसभावादिः सर्वो रसशब्देनोक्तः
रसोऽपि भावादिरूपश्चासावर्थोऽभिधेयः शब्दनमस्थात्काव्यविषयः तस्य हतिरुद्देश्यप्रतीतिविघातात्तदपक
र्षः दोषसंबन्ध इत्यर्थः तथा च रसापकर्षका दोषा इति दोषसामान्यलक्षणं ननु केवलं रसमात्रापकर्षस्य दोषत्वे च
वक्ष्यमाणरसदोषा एव दोषाः शब्ददोषविभागोऽनुपपन्न इत्याशंक्याह तदाश्रयादिति तस्य रसभावादेराश्रयो वा
च्योऽर्थोऽपि मुख्य इत्यर्थः तथा च मुख्यस्य वाच्यस्यार्थस्य हतिर्दोष इति विशेषलक्षणमेकं तयोभयोरसा
देरर्थस्य चोपयोगिनः शब्दादिष्वपि रसापकर्षरूपो दोषः तथा च शब्दार्थयोः हतिर्दोष इति द्वितीयविशेषलक्षणं सा
वैथा रसापकर्षकत्वाद्दोषत्वमिति तात्पर्यम् अपि च शब्दे हेतुरूपप्रतीतिविघातो दोषसामान्यलक्षणं पर्यवसितमिति
च सर्वेषु व्याप्तमहिविघातः क्वचिदभावरूपेण क्वचित्तु विलम्बोऽपि स्यात् क्वचिदाचमत्कारितया तत्र न तत्त्वे।

का॰
टी॰
८५

वविवेच्यते सचायं दोषो द्विधा नित्यश्चानित्यश्च अन्येन प्रकारेणादावमशक्यो विन्दुः यथा च्युतसंस्कृत्यादि अ
साद्दष्यास्त्वनित्या अप्रयुक्तादिः द्विविधोपि शब्दार्थसंस्पर्शभेदेन त्रिधा तत्र पूर्वपूर्वोस्थितिक्रमेण तावत्कृतदोषो
वक्तव्यः तत्रापि पदैकदेशपदवाक्यभेदेन त्रिविधेऽपि पदैकदेशवाक्ययोः पदज्ञानाधीनत्वात् प्रथमं पददोषाना
ह विशेषलक्षणमाह दुष्टं पदं श्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमा
वाचकं त्रिधाश्लीलम् संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्स
मासगतमेव श्रुतिकटुत्वप्रभृतिभिर्वक्ष्यमाणैः दोषैः पदं दुष्टं भवति तानेव दोषान् क्रमेण लक्षयति श्रुतिकटु प
रुषवर्णरूपं दुष्टं परुषास्तीव्रप्रयत्नोच्चारिता ये श्रोत्राणामुद्वेजकाः तैर्युक्ता वर्णा यस्य तादृशमत एव दुष्टं श्रवणो
द्वेजकं पदं श्रुतिकटुसंज्ञकम् यथा अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं ल
भते कदा अत्र कार्तार्थ्यमिति अनङ्गस्य मङ्गलगृहभूताया योषाया अपाङ्गभङ्गिः कटाक्षाणां विक्षेपैः तैः तस्यास्तरङ्गितै।
रुन्नतोन्नतभ्रूभ्रमणैः हावात्तन्वङ्ग्यालिङ्गितः स कृतार्थतां कदा लभते इत्येष शृङ्गारानुकूलो रसः मृदुवर्णानुगः
स्पर्शा इति वक्ष्यमाणया माधुर्यव्यञ्जनतया पोषितोऽपि कार्तार्थ्यमित्यादिना पदेन शृङ्गारविरुद्धेन दूषितेव श्रव
वेधुनामसहृदयहृदये उद्वेजितः स्थितिमलभमानः प्रभवति सम्यगास्वादयति च्युतसंस्कृतं व्याकरणहीनं च्यु।
तासंस्कृतिर्व्याकरणनिर्दिष्टः संस्कारो यस्मात् व्याकरणलक्षितव्युत्पत्तिशून्यं पतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफल
श्यामोदरापाण्डुरप्रान्ते हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमे लक्ष्यते तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थ

नाडीनेत्रामत्रनाथतेऽक्रवत्रुगं पञ्चाहतेमाक्रथाः मन्त्रविग्रहकेवलनिःक्क फलेनेच्छया मोदे देवत्तदापाङ्गरंगते
वत्तक्रवत्रुगे पुलिन्दतु रूपाणां स्पर्शनेयोगपत्तायते तेनैहोयत्रीपतिग्रुश्रावेस्वरतनयेसमुविनयावेकाश
पूर्णेक्रमाभयाभार्थे नाडीनेगजक्रत्ले मामत्रनाथनेयावते स्तनक्रपञ्चाहतेमाक्रथाः पञ्चाष्टके मोपिथाः
अनावतेसति वक्राचत्रुगात्तेनदर्शनादेवकरोमेलाम्रपिस्रकोटलानां क्रमेणयत्रग्रहावसरः तथा वक्रमयोरत्तर्
त अथक्रमेतिक्रमसाटपेनानुग्राह्यनेद्यानन्ताय अत्रहीनमात्रेयसामामावर्णेयटनादिग्रंटितोपत्रनाथ
तइतिपदस्यव्याकरणसंस्कारव्युत्तेरपिशाहतयार्थप्रत्यया यकृताम्सहृदयेनस्वरूपतेक्रीटनइवनयनादिस्मात्क्रमा
र्थमितिपतदेवहमाह अथात्रनाथतेइति व्युत्संस्कृतीतार्थः तदेवदर्शयति मपिघोनाथतेइत्याशिषेवनाथ
तेरात्मनेपदं हि नियमितआशिषिनाथइति अत्रवयावनमर्थः आशिषिनाथइति सूत्रेणाशीनार्थेनाथतेरात्मने
पदं विहितं अत्रनाथतइतियावतार्थेनाडइमिमर्थः अस्यपाहदोषलातो विहतं सहृतयार्थप्रत्यायकतामप्य
त्रदर्शयति तस्मात्राथतितल्लनयुगांइतिपाहितव्यम अर्थावायार्थामितिशेषः अपृथक्तोतथाप्त्रातमपिकविभि
र्निबुद्धं तथाऽप्रातमप्यतुशासनासिद्धमपियथा यथायेदारूणावारः सर्वदैवविभाव्यते तथास्मेदेवताः
सापिशाचोपालसोयथा अत्रदैवतशब्दः दैवतानिपुंसिवेतिपुंस्याम्नातो न केनाप्रयुज्यते तथाहमन्यउत्प्रेक्षा
पिशाचोधवाराटसोदैवतइष्टदेवताहृदयनिविष्टाभवेदिति रोटरसोमविम्बलिनादैवतशब्दस्यदेवतानिपुंसिवे
तिपुंस्याम्नातस्यापिकविसम्प्रदायान्वेषणविरतयामहृदयहृदयेनतकालमस्फुरत्वमनरोति अस्यमर्थेयदा

का॰
टी॰
६९

66

र्थेपद्यानेनत्रनात्मिसमशक्तिः अत्रतथाम्नातमपीनतुवर्तते तथात्वप्रामन्नसिद्धमपिप्रक्रान्तस्यतेविवक्षितार्थ
मामर्थ्यंस्फुटमित्यर्थः यथा तीर्थान्तरेषुस्नानेनसमुपार्जितसत्क्रियः सुरस्रोतस्विनीमेषहन्तिसंप्रतिसादरम्
अत्रकर्मणिविवक्षयीकृतस्यसमुत्पन्नोऽरातिभावः हंतीतिगमनार्थानुपस्थितेनैवसदृते तथावहन्निः अत्रहंतीति
गमनार्थम् हंतीतिगमनेहेतोःपठितमप्यसमर्थानेविनानवगतशक्तेःयथाहंतेःगमनार्थेपठितस्यापिपर्यायरूपम
ध्यानेविनानवगतशक्तिःतथाप्रयोगासमर्थत्वमित्यर्थः अप्रयुक्तासमर्थयोःपर्यायान्भेदोयदप्रयुक्तस्यतत्कथंचित्प्रयुक्तिः
असमर्थस्यतत्त्वेवाणेमृत्युर्वेनतथापिहिंसनेःप्रहतोऽवगन्तोपसर्गादेर्वात्वबुपसर्गेषुमेथुनादस्तिगमनार्थेशक्तिः नि
हतार्थंयदुभयार्थमप्रसिद्धेर्थेप्रयुक्तम् निहतःप्रसिद्धेनत्वबहितोविवक्षितोप्रसिद्धार्थोयत्रेतिविग्रहः यत्प्रसि
द्धाप्रसिद्धार्थद्वयमप्यप्रसिद्धेप्रयुक्तं प्रसिद्धाभूरिप्रयोगादृष्ट्वान्तिरोहितः यथायावकरसार्द्रपादप्रहारशो
णितकचेनदयितेन मुग्धयासाध्वसतरलाविलोक्यपरिरम्भचुम्बितासहसा यावकरसार्द्रश्याममपादस्तस्यप्रहा
रेणाशोणितौरुणितकचोयस्यतादृशेनदयितेनमुग्धनायकेनमुग्धयासपादप्रहारेणारुणितशोणितोपिकच
वमस्तुतिब्रह्मार्थमूढ्जोतपवाकिमिदंमयाकृतमितिसाध्वसेनतरलामानोलोक्यसहसालिंगपचुम्बितेत्येवम
त्रकचेःशोणितपदेनारुणीकरणार्थोविवक्षितः सचविरलप्रयोगादृष्टभूरिप्रयोगादृष्टेनरुधिरार्थेनव्यवधा
नात्ततकालमस्फुरन्नुसरणीयतांनभजते तथाचहन्निः अत्रशोणितशब्दस्यरुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वा
पोर्थोव्यवधीयते स्पष्टम् अनुचितार्थंयथातपस्विभिर्यासुचिरेणलभ्यतेप्रयत्नतःसत्रिभिरिष्यतेचया प्रया

तिनामाशुगतिं नरोस्मिनोरणाग्रमेयेण शुनामुपागताः अत्र पशुपदं कातरकामिमिवारुक्मीत्युक्तं वितम् तथास्मिभि
र्निसंतपस्यद्भिर्योविरकालेनप्राप्यते सद्भिर्मिनित्यंयत्नेनऊर्द्धरेतोभिऋषिभिः प्रयत्नैरिष्यते यावज्जीवमिहैवनतस्प्रा
प्नोत्यर्थः नरोस्मिनोबलिनोवीराः संग्राममूर्द्धपशुमेयेपशुनाम्मुपागताः संमुखेवेत्यक्षशरीराः आप्ताङ्गातेमाशुप्रा
प्नुवंतीति विवक्षितंनसच श्रोतुर्थं स्यान्निरस्कामिणीकान्तरंतां प्रक्रम्य कार्याललमनोद्योतयद्विशुपदेवीरस्तापकर्म
मितितिनित्येयंदोषः तथावाभिवितः प्रत्युक्तानहीयत्रार्थसंतिलक्षणं सिद्धंतथावास्यपदानरस्यापेक्षाविरुद्ध
मतिकृतोभेदः पदानसनिरपेक्षतमेवेति निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं नेवादिपदम् अर्थाद्विशिष्टात्प्रयो
जनानिष्क्रान्तेनिरर्थकं पादपूरणेतितद्वत्समानरनिर्वाहकम् यथा उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युतेममहिगौरि
अभिवाञ्छितंप्रसिद्ध्यतुभगवतीयुष्मत्प्रसादेनगामत्रहिशब्दः हिशब्दस्यवधारणमर्थः तदत्रनविवक्षितेनेत्र
नोह्लक्ष्ममात्रपूरणादन्यदत्राकिमपिनप्रयोजनमित्यर्थः अवाचकं केनचिदभिव्यापारेणाभिधादिनाविवक्षि
तार्थस्यानवबोधकं यथा अवंध्यकोपस्यनिहंतुरापदामवंतिवश्यानस्वयमेवदेहिनः अमर्षशून्येनजनस्यजंतुना
नाजातहार्दनत्रविद्विषादरः अत्रजंतुपदस्मदानयर्थेविवक्षितेतत्रवनाभिधायकं अवंध्यकोपकारिणान्हंतीति
प्रतिज्ञानानिर्वाहकं कोपः प्रातिहतत्वादिना विनत्वलक्षणस्तथादेनापदांद्यनाधभावरूपाणांनिहंतः आ
श्रितेभ्यः संपत्प्रदातः प्रेमः स्वयमेवयत्नंविनैवदेहिनोजनावश्याभवंतिदण्डेनदानेनवावशीयंतिजनात्वपाय
तार्थः अत्रव्यतिरेकेनार्थानतत्वासोहितीयार्थे अमर्षशून्येननिष्फलक्रोधेनप्रमतावैरिणाजनस्यादरोभयं न

नतथाजैनन्नाश्रितापदार्विज्ञानकेनदाग्रामनानानेह्वाहिंनाभिधेयेनाद्य श्रेमाणेनाप्यसमर्थोविवक्षितः अत्रवर्नेत्र
पदमदान्वर्थस्यनाभिधायाबोधकेसंकेताभावात् इतिद्विवनितानार्थोनुपस्थितस्याहृषयसोपेवकाम्म लक्षण
यामबोधकमुदाहरति यथाबाहाथिकसाकिलतानसीप्राप्तिमुखी इत्थमयायत्रसा नद्वित्तुंस्फुजान्य
कारितमिदं दियदिनेकल्पितं किंकर्मः क्रशालेसदैवाविपुत्रोथानानवेक्षकथं नाहगपामवतीमयोभवतिमे
नोनीवलोकोधुना अत्रादिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थानेवावकं अत्रकोशिनस्थमानुरागीदयितादर्शनरा
त्रिस्मरतिहायिपि त्रिनिर्वेदातिप्रायप्राप्तिमुखीयत्रयसंमाने इहाकिलकृतौ मानामसीगात्रिः कश्चनःप्राप्य
नेत्रुतिभावः तस्याकान्तायविच्छेदस्मकृतान्यकारितमनुपवदगपमनाप्रामनीयमत्र इदमनुभूयमानस्याश्व
दिनेकल्पितं तदाप्रकाशमयंसंपादितंकिंकर्मः क्रशातेप्रामीणाइहैयातानाविधितवेदिदुर्गावैयदिनप्रतिबन्ध
कःकथमधुनानीवलोकः प्राणाघ्यात्रिसमयमेनाहगपामवतीमयोनभवति नाहींगवहरव्यथात्वाकारतो।
वारणपूर्वंप्रकाशायंतीवामोयामवतीरात्रिस्तस्त्रत्रुरोभवति अत्रदिनमितिप्रकाशमयानित्यस्यार्थस्यनाभि।
धायाबोधकेसंकेताभावात् नचयथागंगायापदस्पृशेनापादिभिरविनाभावेनलक्षणत्तथात्रापीतिदिनप्रका।
शमयत्वयोऽईदिनेव्यभिचारादिति लक्षणयापिदिनपदंप्रकाशमयत्वस्यनवोधकमित्यर्थः व्यञ्जनयाबोध
कनमुदाहरति यद्वोपसर्गासेसर्गादर्थानरागतम् नदव्यवाचकमितिसंबंधः यथाजेयाकुरुक्षेत्रनालोन।
विकिरणलसत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्ककाभाप्रसरकिसलयोमंजमंजीरभृङ्गः भक्तेन्दुमानुकारज।

यति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः अत्र दधदित्यत्रार्थे विद
धदित्यवाचकम् अत्र विदधदिति विरूपसर्गस्य करणार्थं एव द्योतकत्वेन धृतत्वात् यथा वोपसर्गाणामर्थे व्यंजक
त्वमेव न वाचकं तथा निर्णीतमेव वैयाकरणैः प्रणमेत्यादौ प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वेन व्याख्यातार्थभावनान्वयेन
स्यादित्याशंक्य तथावमाद्यः संतमेवाविरमप्रहतत्वात् प्रकाशितमदिमनुतदंगोविभ्रमं मधुमदो दयितानो यातु ली
नस्यपसर्गस्य वाच्यम् श्रीयाः श्रीलक्ष्मीडाजनगुप्याः श्रेमालव्यंकत्वात् श्रीः मनवशीकरणसंपत्तास्यास्त्वीति श्रीलत
द्विपरीतमश्लीलपदं ब्रीडाहेतुव्यंजकत्वात् श्रीः सत्यवशीकरणं यथा वा अध्येतुकात्तमेव न वाचकत्वेन तथाविधा
वर्तितमेव पंचमोल्लासे किंचकरूढ्यो विमितिपदयोर्विपरीतत्वं कथ्यं तर्हि वितर्कि कथंडहृष्टत्वमित्यादिग्रन्थे क्रमेण
दाहृतं यथा साधनस्य महत्स्य पत्रान्यस्याविलोकयते तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेत वालितं ध्रुवम् अत्र
साधनपदं सेनानार्थे न प्रयुक्तमपि अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वनियंत्रिते अन्यवैष्ण्या पुंविग्रहाभिव्यंजनाद्व्रीड
व्यंजकं सद्व्रीडरसमपकर्षयति लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशंकदष्टाधरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्या
मील्य नेत्रे स्थितः मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा भ्रान्त्या धूर्ततया च नम्रति म नैनानुचुंबि
ता अन्यवनिताभिः शंकदष्टाधरस्तेन पवनस्मादभ्रान्ताघास्मान्ति न्यानीलाकमलेनहतः स कश्चिद्धूर्तः तस्य का
मतस्य केसरदूषितनेत्रभ्रान्त्या सा मुग्धा व्याख्यानानभिज्ञा तस्य हृदयाशः के तस्य कमलस्य केसरैरदूषिते लोचने अपि दूषिते ता
एवं व्याजात् नेत्रे निमील्य स्थितः तस्य भ्रान्त्या केसरसंदिग्धीकृतेः कुड्मलितेन मुखेन वायुं निःश्वासं ददती स्थिता

का॰
टी॰
८९
४६

अथ तत्तत्तेन रेवावटातारणेऽर्जितत्वेन वनितास्मरणे पादपतनतावभिमानं रतिप्राप्तिपादपतनं वा विनैवानिशं बहुशश्चुम्बिता । अ
त्र वायुपदमपानवायुस्मारकतया जुगुप्सामभिव्यञ्जयच्छ्रोतुर्वैमुख्येन शृङ्गाररसस्यापकर्षयति अमङ्गलव्यञ्जकमुदाहर
ति भद्रपवनविमिश्रेत्यादिना श्रियाया विनाशस्तेन हविरस्कलापोनिःसपत्नोद्यज्जातः इति विलुलितबन्धेके शपाशस्वकेश
मतिक्रमस्य समनाथेहं के वेशवर्ती अत्र विनाशपदस्यामङ्गलार्थतया विवक्षितमपि मरणार्थमेव प्रकाशयदमङ्ग
लं व्यञ्जयति अत्र श्रोतुर्वैमुख्यमेव रसापकर्षकम् अत्र संस्तेयपदं हन्निमूह पञ्चसायकवायुविनाशशङ्काव्रीडादिव्यं
नकः एवं यथाक्रममुदाहरणत्रयं त्रयाणामुद्वेजनता सन्निगयं यथाऽऽलिङ्गितनस्तत्र भवान्सेपरायजयश्रिया आशीःप
रम्परेखं यं कर्णे हन्ताहन्तपाऽक्रम अत्र वेद्यामिति किं उ महत्तमहितायोकिनमस्यामिति मन्देहः अत्र वेद्यामिति पदं किं
समभ्यन्तमीकरोति किंवा द्वितीयान्तकारान्तमिति तथा चाशीःपरम्पराङ्कनाह्वपङ्क्तिविदर्थो विवक्षितः अत्र हृदयोरेव
सायकासम्भवन्तरे तत्रानिश्चयाभावेन श्रोतुर्वैमुख्यमेव रसापकर्षकं कोविदस्याति अप्रतीतं केवलशास्त्रप्रसिद्धम् सर्वो
त्रप्रसिद्धे प्रतीतमदितरस्य प्रतीते अत्रेष दर्थेन न्यक्केवलं काविच्छास्त्रप्रसिद्धेन मर्दैर्छितिभावः यथा सम्यग्ज्ञानमहा
ज्योतिर्दलितनाशयताज्ञघः विधीयमानमप्येतत्र भवेत्क्षमबन्धनम् अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादेव प्र
युक्तः अत्राशयेतिपदं मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थयोगशास्त्रयोरेव प्रसिद्धे अतस्तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिरे
वहीषिका ग्राम्यं केवलं लोकेस्थितम् ग्राम्योभवाग्राम्यानभिज्ञानतमस्यः तेनप्रयुक्तं ग्राम्यं केवलं लोकेस्थितेन
तकाव्ये यथा राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युतिनेत्रमुखम् नपनीयशिलाकोनाकाटिस्वहरतेमन । अत्र कटिरिति ।

८९

श्रोणीनितम्बादिकमेव काञ्च्याः प्रायशो दृष्टपतेनागारिकमप्युक्तेन कादेरिति श्रोत्रसन्नप्रयोजनिकावैदग्ध्योत्प्रेक्षणे हे
मुख्यमेव करहस्के नेयार्थं काश्चित्प्रैव न शाक्तेन शक्तिर्यत्प्रसिद्धलाक्षणिकम् नैयत्यार्थो विनैव कवेः स्वेच्छया कल्पितो
र्थो यत्र न निरूढलक्षणक्याः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव न शक्तितः इत्येवं रूढिप्रयो
जनाभावे विनायालक्षणा निषिद्धा तन्निषिध्यते नेयार्थं यथा शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियं करोति ते नव्वो
गि मुखं चपेटापातनातिथिम् अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते अत्र चपेटपदं निर्जितार्थे लक्षणया प्रयुक्तं न च तत्
त्रास्य रूढिर्न वा प्रयोजनमिति व्यापाराभावेनार्थानुपस्थितिरेवात्र क्लिष्टिका इति सर्वस्य दोषत्वम् उक्तेष्वेव समा
सेषु विशेषं दर्शयन्नाह अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्धः अन्यानि केवले समासगते च अथ भवेत्तु दुष्टमित्यादि
श्रेयपदे समासगतमेव दुष्टं तेषां परार्थतारसाहित्येनैव सम्भवात् तथा च यत्तितयोः पदयोस्समासस्तदैव समासेनैकपद्य
त्वदशोषता असमासे तु वाक्यदोषत्वमेव इतरेषां तु समासे समासे च पददोषत्वमेव द्वितीयपदस्य पदस्यैव दुष्टत्वादिति
भावः क्लिष्टं यतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता यतोऽविवक्षितस्य वाक्यार्थस्याविलम्बेन प्रतीतिस्तन्नटे क्लिष्टं तात्पर्यादिका
रणप्रतीतिः क्लिष्टेनाविलम्बेनैव क्लेशेनार्थप्रत्यायकम् यथा अत्रिलोचनसम्भूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशं शोभ
तेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितं अत्रात्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमस्तेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः अत्रैकपदमे
कमर्थमेकविभक्तं च समासप्रयोजनमिति शाब्दिकपरिभाषितपदस्वरूपादत्रिलोचनेत्यादिवाक्यादन्यस्यापि विलोचन
सम्भवोपलम्भात्तात्पर्यप्रतीतिविलम्ब एव अतश्चानित्यदोषता अप्रहेलिकायां तु समस्तपलापादौ च गुणत्वात् अत्रा

का॰
टी॰
२५
८९

वाक्यार्थोपस्थितिविलम्बितानिष्टार्थेत्यपारार्थ्योपस्थितिविलम्बनीयान्भेदः अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो
विमृष्टं तत् प्राधान्येन न निर्दिष्टः समासेनोपसर्जनीभूतः विधेयांशः तादृशो विषयीभूतपदार्थरूपोंशो यत्र तत् प्राधा
न्येन न निर्दिष्टो विधेयांशः शास्त्रमाण्यप्रतिपादनमविमृष्टविधेयांशमिति भावः अत्र समासे पदसमूहात्मकतया पद
स्य तदेकदेशविधेयत्वेनांशोक्तिः यथा मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपना
त जगत्त्राणमिथ्यामहिम्नाम कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णां चैषां किमेतत्फलमि
ह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः उद्वृत्तेत्यादि उद्वृत्तक्रमः तदनीतमूर्द्धमेकदेवसर्वेषां कृन्तनात् उद्वृत्तेव तत्कालेकर्तनभा
वेक्तः तेन कृत्ता विरलेभ्योऽदृशांसेभ्यो गलेभ्यो गलता संसृष्टा रक्तस्य धारया सिसेसक्ताः अविच्छिन्नतायाधारयाभिधौतौ
तावीशौ चरणौ तेन प्रसादोपनतानां यो जगत्त्रयतां जातानां मिथ्या पर्यर्थः पर्यवसायितान्निष्फलो महिमाहात्म्य
त्म्यं येषां तादृशानां तथा कैलासस्योल्लासने उद्धरणे इच्छा तस्या व्यतिकरपिशुनः संसर्गसूचकः सावष्टम्भ
पीवाः स्फीतदर्पेनोद्धुराणामेतादृशानां दोषां बाहूनामिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः तत्किं फलं एतादृशां भुजानामेतत्
त्फलेन युक्तमित्यर्थः अत्र दानवेभ्यः सकाशात् लंकायारक्षणप्रयासमनुचितत्वात् विशेषणवतां भुजानां साहित्यमाहत्या
तेनाविष्कृतस्यार्थस्य विषयीभूतत्वाद्विधेयं तत्त्वान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति बहुव्रीहि समासेनोपसर्जनीभूतम् प
तदेव वृत्तमाह अत्र मिथ्यामहिमत्वेनानुवाद्यत्वमापन्नविधेयत्वम् यत्तु कह योगः प्राथम्यासिद्धत्वेनानुवाद्यत्वेनेघ्यता तत्कृह
ये प्रागुक्तं नैयमायानेनेवव्यवधीयतेति मिथ्यामहिमत्वे पूर्वमसिद्धतायाः नानुवाद्यं अपि तु इदानीमेव साध्यमानत्वाद्विधे

यमिति अत्र नूतनात्तात्पुरुषोऽन्यापि कर्मण्यायत्तं हन्तं मा प्राप्तं तदितरानीमिथ्या भवति यत्र मारीरत्वेनापि समासमर्थ्यमिति महि
त्तोऽमिथ्यान्तविधेय नहि द्रुव्रीहौ चान्यपदार्थप्राधान्येन गुणीभूतमित्यर्थः समासान्तरेणोदाहरति यथा वस्त्रेला
नितम्बतटवलम्बमाना पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मु
कस्य अत्र मौर्वीं द्वितीयामिवेति द्वितीयामात्रमुत्प्रेक्ष्यम् अत्र मौर्व्या द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्षितालंकारेण विधेयं न
तु मौर्वीत्वमपि कुतस्तत्र समस्यमपि इहकेसरपुष्पमालामौर्वीत्वेन कविप्रसिद्धैव तच्च द्वितीयत्वेन कमर्पयार।
गुर्णोत्तरपद प्राधान्यात्पूर्वपदत्वेन गुणीभूतं द्वितीयाविशिष्टमौर्वीवैडम्बत्वेन तागेयात्स्यात्तदानायं दोषः प्रसङ्गा।
त्तेति श्लाघ्याभिप्रायः वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति
स्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने अत्र शिववरगुणानामनुपपत्तिकथनं विवक्षितं आदेतावद्भुरः प्रेक्षास्वस्तितो जन्मतो
यत्र स्मिनकानां शिववरगुणानामलकेवलपदर्शनप्रस्तावात् अलक्ष्यत्वउपपत्त्या तेन कुलविधेयमलक्ष्यत्वेन तद्वस
मासेनोपसर्जनीभूतम् एतदेव हस्माह अत्रालक्षिता जनिरिति वाच्यम् केनापि जन्मास्य न ज्ञातमिति वक्तव्यम्।
व्यसमासीत तथा चानुक्तो दोष इत्यर्थः नञ्समासेनोदाहरति आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्तसंधानै
कसदनं क्षणमप्यमुक्ता या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता कान्तिं तनोति न तवेयं प्रतिथिर्गिणि यस्मात् अत्र नमुक्तै
तिनिषेधो विधेयः अत्रानेमुक्तेति नञ्समासस्य तत्पुरुषत्वेनोत्तर पदार्थप्राधान्ये पूर्वपदार्थीभूतो निषेधस्ता।
त्पर्यविषयीकृतोऽप्रधानमित्यर्थः यथानवज्ञलवरः सन्नद्धोऽयेन हन्मनिशाचरः स्वरथं तु रिदेहरोक्तं इत्येनतस्य

का॰
टी॰
९८
90

प्रासमनम् अयमपिपर्युदासमासेनवाणपरम्परावाकनकनिकषेनिष्यावियुक्तियानमसोर्वशी ननुसूक्तनानु
वादेणास्यदत्रकिंविहितंविहितम् अप्राधान्यंविधेर्यत्रप्रतिषेधेप्रधानता प्रसज्यप्रतिषेधोसौक्रियया सहान्वीयमाने
ननर्थाभावात्मनिषेधः वसन्तवेस्पाद्धानवास्पादितिभुवनाक्रियावविधिनाप्यर्थविधेयत्वेनाप्रधानीकृतस्य प्राधा
न्येयथानुभवतितदेवानन्दसिंधुरित्यास्मिन्पदेप्रसज्यप्रतिषेधेनैवाप्युक्तेनानानमसूक्तेनानार्थविधेयत्वयानिषेधः
प्राधान्येनाविवक्षितोभूत् नतत्तथासिद्धः समासोन्तर्गतत्वेनप्राधान्यात् अपिवाययत्रनञः प्रसज्यप्रतिषेध
वाचकतयाप्राधान्यं तत्रसमासएवनभवति यत्क्रियासम्बन्धेनैवनञोनिषेधवाचकतयाप्राधान्यं तत्रस
मासएवनभवति प्रतिपादकत्वेक्रियया सहसंबन्धिकरणतापादकः कृतःसमासःयत्रपर्युदस्भोजनादौप्र
सज्यप्रतिषेधेपिसमासः तदुक्तेनेवेतिसूत्रेसोपदस्यणानिप्रत्ययविधानात्सादादभिधानंतिकोभनत्तुसामान्यप्रा
नुकः इत्यसमासएवनञः प्रसज्यप्रतिषेधवाचकत्वेननञ्नत्वथेस्मादौनिषेधप्राधान्येनतत्रान्नन्दसिन्धुरित्यत्राप्र
कृतिसमासान्तर्गतत्वमितिभावः नन्वसूक्तेनत्वत्रयक्तमहप्रयोगात्प्राधान्यात्सिद्धत्वात्वानुयतेवनतेविधेयतान
कथमत्रास्तुविधेयांशतेनाप्रोक्तवाह यथानगोपात्मानमसूत्नाभिजेत्यर्थमसनातरः अपदस्युरादेशोर्थानम
क्तःस्वात्वमनुभूत् अत्रायस्तनत्वानुवादेनात्मगोपनादि नगोपेत्यत्रयथात्रस्तनतानुवादेनात्मगोपनादिविधे
यम् नात्रतथानुमुक्तत्वानुवादेनाकिंविहितमीयमितिसम्बन्धः विरुद्धमतिकृत् समासगतत्वात्परस्तारस्यानि
यानेनाप्रकृतप्रतीतिः प्रकृतप्रतीतिप्रकारिकाविरुद्धमतिः तत्कृतविरुद्धमतिकृत् सावविरुद्धमति

रनेकप्रकारा क्वचिद्विवक्षितस्य समासांतरस्य तत्कालं स्फूर्तौ क्वचिद्द्विपदपदस्य कापि विवक्षितविशेष
परत्वे पदस्य वैयर्थ्यप्रसंगाद् विवक्षितविशेषपरत्वे पदस्य वैयर्थ्यप्रसंगादविवक्षितविशेषापरत्वस्फुरणात् का
पि समासैकसमस्यमानयो द्व्यर्थतया एतदेव क्रमेणोदाहरति यथा सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः
अकार्यमित्रमेकोसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥ अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितमकार्येषु मित्रमिति प्रतीतेः । वि
धुरारंध्रेष्ठ अत्र कार्यस्याभावोऽकार्यं सहजं मित्रमित्यसमासकमिति विवक्षयाव्ययीभावेन वक्तुमिष्टं तस्यैतल्लक्षणानु
स्मरणविलम्बेन कुत्सार्थवाचित्वात् नञोऽस्तत्तेव तत्कार्यं सकार्यं कुकार्यं तत्र मित्रमित्यप्रशस्तलक्षणवत्कर्मधारया
स्फुरणादिति स्फूर्त्या विरुद्धमतिकृत्त्वमस्येत्यकार्यमित्रमिति यदेदं दुष्टत्वम् यथा वा चिरकालपरिप्राप्तिनयना
न्ददायिनः कांता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥ अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्ये अत्र गलग्रहमित्यसमासितेपि
देऽनुच्चारितया रूपितया रोगविशेषमभिदधत्कण्ठग्रह इति वाच्यम् आलिंगनार्थं तिरस्करोतीत्यर्थः । न
ध्यानत्रस्ते यदि नो मे भृंगकरणौ संतानशांतात्मनस्ते न व्यारुजतात्र भगवतो देवाद्भवानीपतेः । नत्वत्रस्तम्भ
न्यत्तारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥ अत्र भवानीपतिशब्दो भवा
न्याः पत्यंतरे प्रतीतिं करोति । अत्रापस्मिन्पक्षे इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृड इति सूत्रेण भवस्य पत्नीति विग्रहे भवानीप
तिपदं सिद्धं तथा च भवान्याः पार्वत्याः पतिरिति विवक्षितविशेषपरत्वेनाऽऽनेः सम्भवपत्नीपतिरिति विवक्षितवि
शेषपरत्वेन सम्भवपत्नीपतिरित्यत्राविवक्षितविशेषपरत्वेन शिवादन्यस्य कस्यचिद्भवानीपतित्वेन बोधनाद्विरु

का॰ द्वेषिपदमुत्पादयति तथाहि देवदत्तभार्यापतिरित्युक्ते देवदत्तो न प्रतीयते किंतु पपतिरेवेति गौरपि यद्वाहनतोऽप्रा
टी॰ प्नवतः सोपि गिरिसुतापतिरहः सोपि येन निरस्तहेकारः पापात्तु सोम्बिकारमणः अत्राम्बिकारमणइति विरुद्धधीपिया
९२ मुत्पादयति अत्राम्बिकाशब्दः पदगौर्यामातुश्च वाचकत्वेन द्व्यर्थः सद्रमणेतिपदेन समभिव्याहृतः शिवेतिजमातृरमण
91 विशिष्टत्वेन विरुद्धामतिकृत् समासगतमेवेत्यवकाशेण समासेपि क्लिष्टादिप्रयमेवनियमेन नानेकोत्र समासेष्व
समासेव बोद्धव्यानां समासगतं क्लिष्टत्वकृदाहरति क्लिष्टत्वकृत् समासगतं यथा माहेवस्त्रायामारतरोकितविवा
लोचनावाहिनिह्रादनाहीयकालत्रयसमुपागतः वीहिनिर्ह्लादनाहेतिपदं समभिव्याहृतं क्लिष्टत्वकृत् एवमन्यदेपि
मयम् उक्तेषु केष्वपि पदेदोषाव्वाक्यपदैकवाक्येवातिदिशति अपास्यच्युतसंस्कारसमसमर्थनिरर्थकम् वा
क्येपिदोषाः सत्येते पदस्यांशेपि केचन केचनेतिन पुनः सर्वेच्युतसंस्कारादिदोषत्रयं विनान्ये वाशिष्टाः पददो
षावाक्येपिसंति तत्रैतेनान्यर्थ आकांक्षादिनान्यपदार्थविनानापदानां दोषाहि वाक्यदोषः च्युतसंस्कारादी
नामन्वययोग्यतेत्युक्तेनावाक्यत्वे कृतत्वात्तदोषत्वमिति क्रमेणोदाहरणं येष्टवेदोक्तिदृष्टानयिष्टपिर्तृनताप्स्ये
तस्समासस्त्वेषन् व्यन्येष्टघटुंगौसरैतीतो समूलघातं त्ववधीदस्तरीश्च मन्येष्टघटुंगौसमिति वाक्यं क्लिष्टत्वकृत् नः प
दद्वयस्यान्योन्याश्रयेण क्लिष्टत्वकृत् अत्रसोऽध्येष्टस्यादौ पददोषत्वमेवेतिगुरवः परेतु भिन्नवाक्यस्थितानाम
प्यदिष्टत्वादिपदानामर्थेष्वेतिवकारमस्तु वयेनमहावाक्यापेक्षयैववाक्येन समर्वमेवेदपद्यं क्लिष्टत्वकृत् वाक्या
दाहरणमाहुः तत्ररम्ये तथासति च्युतसंस्कारादीनामपि भिन्नवाक्यस्थानां महावाक्यापेक्षयैकवाक्यत्वेन वा

कदोषत्वंस्यात् अपिवासमसमगंस्त्वंदुनिनितिसमूगमन्कुनीत्यादिसत्रेणाकर्मैसैवात्मनेपदविधानात्युनःसंस्कृ।
तिः अप्रयुक्तमुदाहरति सरात्तवेडत्थावनोभावुकानां परस्परास्य अनेनलक्ष्मकतादोषश्चयत्वदोषैरसंमतात् अ
न्तङ्क्ष्मावनरत्तुः अनेनलक्ष्मकोवापिरत्नकः अत्रनकेवलंङक्ष्मावनानेकैलक्ष्मकशब्दादेवेन्तु बधिरस्तकर्थयोस्त्व
प्रसिद्धवाचिकाविभिर्नोनुप्रयुक्तो किन्तु सर्वाण्येव वाद्धिद्याधिपदानि तथा चा नेकेषां शब्दद्योदिपदानामन्वये
स्फुटावाक्यदोषत्वानिहतार्थमाह सायकसहायबाहोमकरध्वजनियमितक्षमाधिपते अब्जरुचिरभास्वर
स्तेभातितरामवनिपश्लोकः अत्रसायकादयः शब्दाववद्यविभूतिमवत्तु यशः पर्यायाशरादयर्थतयाप्रसि।
द्धाः स्वद्गादयोऽप्रसिद्धार्थाप्रसिद्धैः शरादयर्थैर्निहताः परस्परं बहूनां निहतार्थानामन्वयाद्वाक्यदोषता अत्र वि
तार्थमाह कविन्स्त्वत्तावत्स्फुटयस्य गुणग्राममभिनोऽयशोभायत्ते दिशिदिशि न्वनगनानामत्वविभो शार।
ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा तथापित्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिव अत्र कविन्द्रादि शब्दाधा
नेऽप्रतिपादयन्नप्यश्लीकमानमूतिरस्कारेऽमनाके कम्भुं विविन्ततीति कविन्द्रा राजानं गुणेना यशोयादीनां ग्रा
मे समूहे पटे यासत्नैः प्रगल्भिकरोऽषि अभितः सर्वतः पतेनगुप्तस्थारणादिदिशिदिशिश्यशोगायति तथान्तेन श्री
कारेण अपि विस्मये शारज्योत्स्नेत्यादि पदाविष्टाघण वनीनकीर्तिर्विगतमाच्छादनेयेष्यनाः प्रतियातोऽयत्रत्वे
हजगति भ्रमति प्रसरतीत्युपश्लोकयितुं केवलमारब्धाः कविन्द्रादि शब्दाः तेजना वाग्मस्तत्र समूहे पटे करोषि
दिशि दिशिनगना क्षद्वीना जनानां त्वद्यशोगायंति तथापि त्ववकीर्तिरूपापतीशारज्योत्स्नागौरा गौरावनानि सा।

कु॰ टी॰ ९८

वैराग्यानिवृत्तेः सम्भ्रगाविगलनमाच्छादनेनवस्त्रेनयानयेहंसोकेभ्रमतिनिरगहारहमसनेनश्लेवमस्त्रवितनमर्थांतरंप्रति
पादयंतउपश्लोकमानस्पराग्मसत्तवायतापादनेननिरस्कारमेवद्योतयंति अवाचकंयथा प्राभ्रभ्राडिन्दुस्तुथा।
माप्यविश्वमाश्वःकरोत्वयम् निद्रामहस्यपर्णानांपलायनपरायणं अत्रवाभ्रभ्राडिन्दुरिस्तथामहिन्दुस्तथामविष्ट।
माश्वनिद्रापर्णेशाहाः अत्र कुञ्जनलदंगगनमस्याश्वमेकोवनेदलनामवाचकाः अश्लीलेषु व्रीडादायियथा भू
पतेरुपसेपतीकम्पनावामलोचना तन्नत्यग्रहणेनोत्साहवृत्तीमोहनमादधौ अत्रोपसर्पणग्रहणेनमोहनशा।
हाव्रीडादायिनादश्लीलाः अत्र भूपतेरुकम्पनानामेनाउपसर्पंतीसमेपमागच्छंतीवामलोचनाविरूढभीषणेपा।
पुपत्तीतेनग्रहणेनेनशासेणोत्साहवतीमोहनेशब्दश्चस्त्रीमादरोअत्यर्थोविवक्षितः उपसर्पतीसम्भोगेच्छा।
वामलोचनानारीकम्पनावीपश्चग्रहणेनकामशास्त्रप्रसिद्धंजयनहृयानाउनेनतत्रोत्साहवती मोहनेस्मरंता।
मादरोवश्लीलार्थवाचकेनोपसर्पतीत्यादिवाक्येनहिसूचितः जुगुप्सादायियथा तेमैवीतिसमश्रेनिपरोत्सर्गी
चंभेजते इत्तरार्थग्रहेयेषाकवीनाम्पात्मवर्त्तने अत्रवातोत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दश्रवणम्प्यादायिनः कुर्दिनश्री
षमूत्रवाचकत्वाद्ग्रहणकारिणोवीतादयः शाहाअमंगलकाऽदाहरातिपित्रवसतिमहेवनामितोसहूपरि
वारजनेनयक्ष्मे भवंतिसपरिपावकान्वयेहृदयमशीमितश्रीमकशल्यकम् अत्रापितद्गेहमित्यादौवि
वर्ज्जितेश्मशानादिप्रतीतावमंगलार्थत्वम् पावकःशुद्धिकरश्चाभावन्वयोवेशशतिविवक्षितेपाकस्पष्ट
वेसम्बन्धेथार्थविताभेनरत्वयेसम्बन्धयत्र्तमंगलम् सान्दिग्धंयथा स्वरालयोल्लासकरःप्राप्तपर्याप्तकम्पनः मार्गी

एणूर्वणोभासद्भूतनेषु विराजते अत्र रूपादिग्राहकाः किं देवसेनाशराविभ्रमार्थाः किं मादिराध्यर्थाः इति सन्देहः
मादिरायर्थाः मादिरा वेष्टुयावनभस्मा थाः शब्दिवाक्यगम्याः स्वानिर्वानिन्नावतिसन्देहः प्रकरणविशेषाव
गतेः अप्रतीतत्वं यथा तस्याधिमात्रोपायस्यातीव संवेगतानुषः दृढभूमिः प्रियाप्राभीयत्नः सफलितः सा
वे अत्राधिमात्रोपायाद्योयोगशास्त्रस्वादीप्रयुक्तत्वादप्रतीताः विघ्नहानिनिरोधेभ्यासावैराग्यं चोपायो वैरा
ग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोतः उद्घाट्यते स्थितौ यत्नोभ्यासः स तु दीर्घ
कालादरनैरन्तर्यसेवितो दृढभूमिः तीव्रसंवेगानामस्तु मध्यादिमात्रोपायाः तत्राधिमात्रोपायानां ती
व्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः समाधिफलमिति पातञ्जलशास्त्रे प्रसिद्धा अधिमात्रोपायादयः शब्दाः
अत्र केवलं प्रयुक्तास्तत्स्वानभिज्ञानां न कालमस्फुरणाद्वाक्यार्थीभूतादोषाय ग्राम्यं यथा ताम्बूलभृ
तगल्लोयं भल्लं जल्पति मानुषः कपोलोदनपानेस्वदैवतयथा तथा अत्र गल्लादयः शब्दा ग्राम्याः अत्रा
गल्लभल्लशब्दादन्यशब्दानाम्प्रयोगादीनाः समन्वयेन वाक्यार्थीभूततानागरिकवेश्याव्यापादनेन दुष्टाः
नेयार्थमाह वत्सवैदूर्यचरणैः क्षतसमरजः परानिष्कमारवितानेत्रद्युगंमवेदयसाम्प्रतम् अत्राम्बरशा
लपादैरवलाभूः हृत ततमाहृतानेत्रद्युगंबोधयेति नेयार्थता वत्सवैदूर्यस्यसरतत्वसूर्यस्यचरणैः पा
दैः रोदसाभिः ततसंबरजोभ्यांगुणमापरेतमालिमिरेयस्मात्स्लादृष्टीनिष्क्रम्याः चलाभूः हृतनसूर्यउदि
तइत्यर्थः सांप्रतंनेत्रद्वंद्वेवपयबोधयेत्यर्थः अत्र वत्सपदेनाम्बरपद्यं तेन वाच्यो वैदूर्यमणिः चरणे

का॰ टी॰ ५८ 93

नपादः तेन च रश्मिः सम्मतः पादमोगुणः तेन तिमिरं निषिद्धं पदेन तेनावलम्बितं तेन वभ्रुः वेदस्य पदेन बोधयेति
लक्षणेन परम्परान्वयाश्रितेन वाक्यार्थीभूता बुद्धिः प्रयोजनानाम् अविनेयार्थाः दृष्टाः क्लिष्टं यथा यस्मिन् हस्तन्यकस्य
प्रेक्षणिकामेऽरुणाशावाह्वाः रूपरूपं वेधयत्यु तेर्मानसशोभाम् अत्र यस्मिन् हस्तशोभां प्रेक्षणिकस्य मान
मेनरज्यतीति समम्बन्धो क्लिष्टत्वम् अत्र यस्मिन् तादृशः शाखापरस्परसन्निवेशभावात् तस्य विलम्बेनोपस्थितत्वात्
क्लेशेन वाक्यार्थीभूता बुद्धिः आविमृष्टविधेयांशं यथा न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सो
ऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः धिग्धिक्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्व
र्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यम् अत्रायमेव न्यक्कार इ
ति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितं तच्चानुवाद्यमनुक्त्वैव नोदीयमनुदीरयेत् इति शिष्टोपदेशाद्विधेयस्य
प्राथम्यमुक्तिः अनुवाद्यस्य पश्चादिति विलम्बोपस्थितिरिति भावः अयमिति न्यक्कार इति ह्ययोरन्वयाद्
कादोषः तथा वृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैरित्यत्र एभिरुच्छूनैर्भुजैः किं वृथैव मे इति वृथात्वं विधेयं तदपि पौ
र्वापर्यविपर्ययेण गुणीभूतम् न तु वृथोच्छूनैरिति वाक्यं न्यक्कारो ह्ययमेवेति विधेयवाक्यस्यावयवतया निर्णी
तत्वाद् अथ मनु विधेयदोषगुणेन नाशङ्क्याह उच्छूनत्वमात्रं तेनानुवाद्यं वृथेति विशेषितम् भुजानामुच्छू
नत्वं केवलं पूर्ववाक्यस्यानुवादीभूतेन तत्र वृथोच्छूनैरिति वृथेति निपातेन विशेषणेन संवादितं एवं तत्र सति अस्मि
न्नेतावतैव वाक्ये उच्छूनत्वस्यानुवाद्यस्य वृथात्वस्य च विधेयस्य पौर्वापर्यविपर्ययेण दोष इति भावः अत्रापि

ध्येति किमिति तत्पदयोरन्वये न वाक्यदोषता नन्वनुवाद्यविधेयतानुपपत्तिरर्थयोरेवेति कथमत्र वाक्यदो-
षत्वेत्याह अत्र तु शब्दरचनाविपरीततामाहुकतेति वाक्यस्यैव दोषो न त्वाक्यार्थस्य शब्दरचनाया वाक्यधर्म-
त्वेन वाक्यदोषत्वमेवेति भावः न केवलं पार्वतीपर्यायेणानुपादानाद्विधेयस्य गुणीभावे दोषः किन्तु विधेयता-
नुपस्थित्यापि तद्दोषत्वमाह यथा वा अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दृशोर्भ्रुवोररालान्तविलासवेल्लितम् विसारि रोमा-
ञ्चनकञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगो तवागतः अत्र योऽसाविति पदद्वयस्यानुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षित-
मनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत् अत्र यस्तरङ्गितादि तनोतीति स आगत इत्यसावित्यनेन तच्छब्दार्थो विवक्षितः ना-
नुपस्थितः यच्छब्दसमानाधिकरणेनादःशब्दादीनां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकत्वात् तथा च योऽसौ प्रसिद्ध आ-
गत इत्यनुवाद्यमात्रप्रतीतेस्तच्छब्दवाच्यस्य विधेयस्यानुपादानाद्वाक्यदुष्टमित्यर्थः ननु यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध
इत्येकस्मिन्नुपात्तेन परस्यानुपात्तस्याप्याक्षेपलभ्यत्वमित्यतो नात्र दोष इत्याशङ्क्य यत्तदोरन्यतममपेक्षितानुपात्ते विस्ता-
रयन्नाह तथाहि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते यत्तदोः परस्परं
रूपेण प्रक्रान्तादिरूपस्यानेकविधानस्य चासापेक्षत्वेनेवेति भावः तत्र प्रक्रान्तस्योदाहरन्ति क्रमेणोदाहरणान्येकेवलानी-
ति द्वैविध्यं वा पतत्वविष्टते अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभाभ्यामन्वयेषु समः अत्र स इति प्रक्रान्तरूपं तच्छब्देनाप-
त्तेन तस्यार्थलभ्यत्वात् तथा चोक्तं यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इत्यत्र समं च सम्बन्धः शाब्द आर्थो वा शाब्दस्तु समादाने
पात्तयोरनुपात्तयोस्त्वार्थ इति प्रसिद्धो यथा द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कला

का॰ वस्मात्कोऽतिमतीकलावतस्त्वमस्यलोकस्यचनेत्रकौमुदी अत्रैतेतिप्रभितोविन्दुकलोवदन्यच्छ्रहेनापेतत्वेनश्रुतं।
टी॰ भूतेयथा उत्कामिनीभयपरिस्खलितोत्तरीकोमानेलोचनेप्रतिबिंबितविधुरेखिलपतौ कुरेणदाकृणत्वयासहेम
९४ वदगयाप्नुमान्वितेनदहनेनवीतितान्मि नेष्यतिमदनुभूतशोभाविशेषेऽस्मन्नभूतार्थवदन्विधेयताभावानय।
९५ च्छ्रहमपेतत्वे एवंयच्छ्रहस्यप्रक्रमानादिदर्शयति यच्छ्रहस्यत्वमवाक्यार्थगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात्तुवे
वाक्यार्थगतस्यतच्छ्रहोपादानेनापेक्षत्वे यच्छ्रहउत्तरवाक्यगतोऽनुवादपरत्वाभावान्नच्छ्रहोपादानेना।
पेक्षत्वे पूर्ववाक्यगतस्त्वनुपात्तेनापेक्षत्वमेवेत्यर्थः नदेवोदाहृ यथा साधुचन्द्रमसिपुष्करैः कृतंमीलितंयद
दभिरामतयाधिके उदयतात्तयोनकामिनीमुखेनतेनसाहसमनुष्ठितंपुनः चन्द्रमस्याभिरामतयाधिकेसतिपुष्करैः
कमलैर्यन्मीलितंतत्साधुकृतं विजयिनःशत्रोः पुरतोनीतिविदास्वात्मगोपनंन्याय्यमेवेत्यर्थः तेनचचन्द्रमसा
पुनः कामिनीमुखविजयिनिसतिउदयतात्मानंप्रकाशयतासाहसमशोभनंपदंकर्मानुष्ठितंजयिनःशत्रोः
पुरःस्वात्मप्रकाशनंसाहसमेवनचनीतिरित्यर्थः अत्रवाक्यपरत्वेनयच्छ्रहस्यतच्छ्रहापेक्षेतिदर्शयति प्रागुप
नस्तुयच्छ्रहेनतच्छ्रहोपादानेविनासाकांक्षः यथात्रैवश्लोकेआद्यपादयोर्व्यत्यासे पूर्ववाक्यगतस्तुनदापेक्षा
समर्थनयानउपादानमेवापेक्षतेनत्वनुपात्तप्रत्यायनेनियमात् नदेवदर्शयति यथात्रैवेति मीलितंयदभिराम
नाधिकेसाधुचन्द्रमसिपुष्करैः कृतंमितिपाठेनपागसंसर्गीतिवदत्रापि तच्छ्रहानुपादानाविधेयस्यानुपस्थिति
रितिभावः ननुयन्मःसपवलोकेसपवशून्यःसपवसर्वगुरुः यस्यप्रभावकमलकोशावास्यजगतदेवनवासौ।

स्यादौ यत्र विधेयवाचकस्य तच्छब्दस्य प्रथममुपादानं यच्छब्दस्य तदनुवादवाचकस्य पश्चादुपादानं तयोः पौर्वाप
र्यविपर्यासाद्दुष्टत्वमाशङ्क्य वा नेत्याशङ्क्याह द्वयोरुपादाने निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् यत्तदोः पौर्वापर्यविप
र्ययेऽस्त्यपि द्वयोरुपादाने निराकाङ्क्षतया न काले विधेयोपस्थित्या न दोष इति भावः सर्वथा त्वयथाका
र्यविहितयानुपस्थितिरेव दोष इत्याह अनुपादानेऽपि द्वयमपि सामर्थ्यान्नाकाङ्क्षा विक्रमयते तत्राद्यनुपादाना
वपि यत्तदोः काङ्क्षा कार्यार्थपर्यालोचनसामर्थ्यादनुवाद्यविधेयवाचकोऽनायत्ते एतदेवोदाहरति यथा ।
ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्म
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी अन्वय उत्पत्स्यते तं प्रतीति ये केचिन्नाम अनिश्चयेनेह काव्येनास्मदीयेऽ
वज्ञां प्रतिपादयन्ति ते किमपि जानन्ति न किंचिदपि विदन्तीत्यस्य हृदानाहुः किमपि विदग्धाः स्मन इति वदन्त्या
पि किमपीति निपातसमुदायो न किंचिदित्यर्थे तानननभिज्ञान्प्रति नैष यत्नस्तदर्थे नेदं काव्यं न हि काव्या
र्थावयत्न इत्याह कोऽपि समानधर्मः सहृदयोऽभिज्ञः श्रोता उत्पत्स्यते इदानीं चेदनुत्पन्नो भविष्यत्का
ले किं प्रमाणमित्याह कालो ह्ययं निरवधिकः विक्षोभजननिष्पत्स्यत इत्यर्थः अथवाग्रालेऽप्यप्रवर्तमानश्रो
तेत्यर्थः नहि कदाचित्सन्निहितो हि पर इत्याह विपुला च पृथ्वी कापि देशान्तरे वास्त इत्यर्थः अन्वय उत्पत्स्यतेऽस्ती
वानं प्रत्येष यत्न इति वाक्यार्थे शास्त्रे काव्यशास्त्रे एवं दृश्यते अर्थान्तरेणेति न्यायादनुवाद्यविधेययोरर्थयोर्यत्त
दोरन्यतरस्यार्थोऽकाङ्क्षालभ्यत्वान्निराकाङ्क्षता स्फुटैवेत्यर्थः एवं यत्तदोरेव काकाविच्छेदाहे तु सम्बन्धेनक वि

का॰ टी॰ ९५ ९३

हार्थेनानुवाद्यविधेयतावगम इति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः क्रान्तेऽसंग्राम इति एवं च लक्षणानुपादाने न संग्रामोऽकोऽतत्तमर्थं लक्ष
हस्योत्तरवाक्यागतत्वे विना न लक्षहस्माकोवले प्रतिपादितेऽग्राम्येन नोत्तियो सावित्युदाहरणेन लक्षहस्यानुपा
दानाद्दात्तैयस्मभवात्माकोवनेन विधेयत्वानुपस्थापकत्वेनैवेत्यर्थः नन्वयं तल्लक्षहपर्यायस्माद्दतः प्रयोगा
कथमत्रास्माकोक्ततेत्याह असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः वियुक्तरामा
तुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनूमानिवागतः अत्र हि न तल्लक्षहार्थप्रतीतिः अत्राह सोऽनन्तलक्षहार्थ
वाचकताकिनमादानिर्दिष्टुपमानपरोवर्तितमात्र अत्र सल्लक्षहार्थेनानिष्टापत्तिं दर्शयति प्रतीतौ वा
करवालकरालदोस्सहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृ
तं कृतं स्यात् अत्र समस्तमप्यनर्थको भवेत् यदि स्तुत्यान्निरुक्तामनपेक्ष्य अत्र असौ मरुच्चुम्बितेत्यत्र समस्तलक्ष
र्थवाचकत्वमेवेति नहि करवालेतिपद्ये साविषयत्वेनैव तल्लक्षहार्थं साविधेयतत्स्याभिधानात्मत्वमिति पुनरुक्तमन
र्थकं स्यात् ननु न्वयमदसोऽर्थानर्थ्यानिपेत्स्यामाहि किन्तु निर्देशाद्वदल्लक्षहार्थमप्यस्यत्र मत्यापकाङ्क्षासम्भ
वमाह अथ यो विकल्पामिदमर्थमुक्तं पशुपतौ शनि विद्वत्संभवदृष्टिः स्वात्मपक्षपरिग्रहेरितेऽजगात्समस्ता
त्यस्यावितः कृतोऽयम् यस्माद्विकल्पोविकल्पेन भेदेन हीनं न भेदं विनेदमर्थानां पदार्थानामुद्दण्डत्वं भवद्दृष्टि
स्वदात्मकं पशुपतिर्जानाति इति निर्देशाद्वदस्याशुद्धस्वलक्षहार्थमभिधत्त इति नह्ययं चैव वाक्यान्तर
उपादानमर्हतीति तत्रैव इत्यस्मिन् पद्ये इदं प्राहेति प्रथमान्तस्यानुवाद्यस्य यल्लक्षहार्थस्य परामर्शकोऽयथा॥

॥ नर्थेन तच्छब्दाभिधेयार्थमभिधत्ते तेनैवादस्माहोपि तनोन्नियेन तच्छब्दोपि च तत्तच्छब्दाभिधेयार्थमभिधत्तेमिति वे
नर्थैव यथा स्वेशाहीय तच्छब्दस्य बहिर्तानिर्दिष्टतया तच्छब्दस्समानाधिकरणः यच्छब्दविभक्तिनिर्देशस्तता
च्छब्दार्थे यच्छब्दार्थे निर्दिष्टवाक्यार्थपरामर्शकतया विधेयार्थमभिधत्ते तेनैवादस्माहोपि वाक्यान्तरे यच्छ
हानिर्दिष्टवाक्यार्थपरामर्शकः सन् न तच्छब्दार्थान्याविधेयपरत्वेनोपादानमर्हतीति न तत्र तत्तेनोन्नियोसावित्येवा
नमत्रूपानिरिक्तो यदस्माह सत्तच्छब्दार्थाविधेयत्वेनाभिधत्ते इति भावः नत्राकिमभिधत्ते इत्यभावः यच्छ।
हम्यांहि निकटे स्थितः प्रसिद्धपरामर्शानि स्थिरस्तच्छब्दनिकटे च यस्मसमीपवाच्यवधानेस्थितः सामानाधि
करणेपने कविभक्तिनिर्देशोनानिर्दिष्टः प्रसिद्धमात्रार्थमात्रे वकीत्यर्थः नकेवलमदस्माह एतावद्दशः प्रसि।
द्धिमात्रार्थमभिधत्ते नो विधेयः किंतु तच्छब्दोप्यविविधिमसप्रसिद्धार्थमेवाभिधत्ते किंतु तच्छब्दोप्यनविधेया।
नमितिहष्टोन्तद्वाराह यत्रह्युक्तिनत्रप्रवाद्येनेत्साम्यपेतेः टीकान्तास्वेलराहानेनतूनेनटीपिद्धारिनम इत्य
त्तेतच्छब्दः अत्र यथा तच्छब्दः प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकः तथा तत्तेनोन्नियोसावित्यत्रासावित्यस्यापि प्रसिद्धिमा
त्रपरामर्शकत्वेनाविमृष्टविधेयांशानासिद्धेरित्यर्थः ननु यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इत्युक्तत्वात्तदनुपादाने चेदविमृष्ट।
विधेयांशानाकांक्षित्वं वक्ष्यमाणे अभिभिवादस्याशंक्याह ननु कथं कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमू
र्त्ते धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव प्रसीद यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे भद्रं भद्रं वितर भगवन्भू
यसे मंगलाय अत्र यद्यदित्युक्तान्तन्मेयत्तके अत्रानुवादे यच्छब्दस्य विधेयपरत्वं तच्छब्दस्यानुवादकत्वमेव यच्छ

का॰
टी॰
५५
96

हृष्यसाकोत्तमितिप्रश्नः तत्रसमाधत्ते उच्यते यद्यपीति येनयेनकेनापिरूपेणोस्यतेसर्वात्मकेवस्त्वाति
ष्ठ तथाभूतेनैकेनतच्छब्देनपरामृश्यते अर्थस्याभावः नहियावेनोयच्छब्देनानोक्तत्तच्छब्दाऽस्पिवनियम
बितनयच्छब्दार्थस्तच्छब्देनपरामृश्यते तथाचात्रयच्छब्दोपात्तविशेषणपरताभवात् सर्वात्मकत्वेनावि
वक्षितत्वस्ययच्छब्दार्थस्यापसैकेनापितच्छब्देनपरामर्शः यत्रतुविशेषणपरत्वेनकोपाविवक्षितत्वात्सर्वात्म
कत्वेनतत्रतच्छब्दस्यापिवीप्सापिवीप्सा यथा येयक्ष्मतीयायपतिविरमेत्पादौसमस्तंतियेनतत्तमेवत्यागसेवेत
वमालिन्यमितिविशेषप्रतीतेः एवंतत्तोतियोसावित्यत्रशुक्तिमिवेत्यादिष्टविधेयाशतापतिपाद्यविविक्तमे
वोदाहरणान्तरमाह तथाच किंलोभेनविलंघितः सरभेत्यायैतैर्देवकृतेमायासीत्वयातागताकिम
थ्रवामात्तेवसेमयामा मिथ्येतत्कृमाचांतितादितयसम्पाद्यात्तज्ञातोयुक्त मीतातातत्कलत्रमित्यत्रावितो
शकेविधायाकृतम अत्रायंसेतितातत्स्पृतिवाच्यतततयोः समासेगुणीभावकार्थः अत्रायंतुत्रेतोसोय
स्तीति अर्थस्यरामभद्रस्यसर्वदोवितकारिणीत्युक्तंशतियत्रार्थस्यसम्बंधस्तत्रानोवितस्यसम्भवतीतिवाच्यो
विवक्षितविधेयमासीत अन्यमेवमात्तातातकलत्रमितितातस्पटस्पार्थस्यकलत्रमितियत्रतातसम्बंधः
तत्रकथमनोवित्यमितिविधेयमासीत वष्टनरनयोरायस्पतातस्पवेतयोः समासेषष्टीतत्पुरुषेउत्तरप
दप्राधान्येनपूर्वपदयोर्गुणीभावउपसर्जनताकरणीयानासीत यस्मात्तताः तोविस्पष्टविधेयांशतेति
अत्रतातकलत्रमायातत्तेत्तिपदद्वयसम्बन्धाद्वाकोदोषतामित्येकेपरेत्तामिथ्येतत्कृचितिनमतुचितमिति

सम्बन्धस्यानेकपदार्थत्वात्सम्बन्धाद्वाक्यदोषत्वेनेति एतदुपसंहरति एवंसमासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् एवंवाक्यान्तरे
नसमासान्तरे बहुव्रीह्यादौ एवंप्रमाणोपपादितविमृष्टविधेयांशतामुपस्थाप्य वाक्ये विमृष्टमिति कृत्वोदाहरति त्रि
नेत्रमारुह्य भुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः विग्रहरूपेणानाद्यशेषरत्नैर्हतावसुधाः अत्र तमादिग्रहणग्राह्यकाः स्व
स्वमासनेषु नैतिविवितिते हतास्वावाश्न्यादिविरुद्धाप्रतीतिः आश्रितानितिलेत्ताः स्वाङ्गरक्तीकृतप्रजाः कल्प
णाश्लिष्टमूर्तयः वैरादित्यागेनाद्यहतेन ष्टमस्वं उवन्ता दृशासे आसनेष्विति निवर्तते वाक्ये आश्रितभूम
यः भूमौ पतिताः रक्तस्य धिरैस्ववन्तो मधुरत्वेनादृश्या श्लेषिताभिः स्वगात्रीभिरालिङ्गिता मूर्तिर्देहो येषां विग्र
हस्य देहस्य दर्पणेन नाशेन हतानि असवः प्राणाः खानीन्द्रियाणि येषामित्यादृश्यास्ने आसनेष्विति विरुद्धप्रतीति
करोतीत्यर्थः एवंवाक्यदोषानुक्त्वा पदैकदेशदोषानुदाहर्तुमाह पदैकदेशे यथा सम्बन्धक्रमेणोदा।
हरणम् पदैकदेशश्रुतिकटुत्वमाह अलमतिचपलत्वात्स्वप्रमायोपमत्वात्परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्ग
नायाः इति चेद्यदि स्यात् कृतस्त्वममालोक यासत्वरोपि हि विरागो विस्मरत्यन्तरात्मा अत्र वादीति नादि।
त्यपप्रत्ययमात्रस्य पदैकदेशनयाकृतिकटत्वं एवं नादित्यमुदाहृत्य समवयमुदाहरति तद्रूपसंस्थैकस्थैक्रु
स्वैकार्यसमर्थोसमर्थो नरभ एव अपेतते प्रत्ययमंगलव्यो बीजात्क स्पृगारुह्य दिवाम्भः अत्र द्यौ व्यो
इति द्विकष्टम् अत्रेड·प्रत्ययमात्रसम्बन्धात्पदैकदेशत्वाभिहितार्थमाह यस्याभ्यासेविभ्रममस्ति नासंपाद
यिन्नीशिवेवेर्विभाति बालाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिवधातुमत्ताम् अत्र मत्ताशब्दस्यत्वप्रत्या।

का॰
टी॰
५३
97

येऽर्थो विवक्षितः सचद्वारागुपस्थितेनदेवार्थेननिहतः अत्रप्रत्ययमात्रस्यैवतथात्वात्तदेकदेशता निरर्थक
माह आदावेजनपुंनलिंगवच्छब्दोऽभ्यासानिर्दोनात्यतिश्रोत्तस्यापिहिरहानतेनवतत्संनोपित्तानोदेशाम सैश्रा
त्वेवनिमेषसुपयसादेवस्यवेतोऽथवोभतीनामिवधानकर्मऊरुत्तेकामेऊरुगेतल्लणायाउपादानात् हिवा
वनोपादानेनैवसिद्धेवक्ष्यवचनंनिरर्थकमितिबक्ष्यवचनगतादोषस्यपदैकदेशतादर्शनेदृगितिभावोऽत्र
पाठ्यत्वेनेदेशस्त्वव्यापारास्त्रेषांबहुत्वाभिप्रायेणात्रबहुवचनंसार्थकमित्याशंक्यनिषेधयति नवत्रा
तस्यबलितैःप्रेमाद्वैर्द्वैरित्यादिवद्व्यापारभेदाद्बहुत्वंव्यापाराणामनुक्तत्वात् नचात्रव्यापारेहकशब्दोऽ
वर्तते यथालःसवलितैरित्यनात्रालसवलनादिव्यापारभेदाद्दृष्टाबहुत्वंतथात्रापीतितनसम्भवतिय
तआदावेजनेत्यत्रव्यापाराणामनुक्तताद्व्यापारेहकशब्दोऽवर्ततेरत्यत्वयः अत्रदोषान्तरमप्याह अथैवकृ
तेतरत्वात्मनेपदमित्यनुशासनात् क्रियाफलस्यापानाद्धिकर्तृसम्बन्धेयेकर्तृरभिप्रायफलाभावात् आत्मा
र्थक्रियाफलेआत्मनेपदमित्यनुशासनात् क्रियाफलस्यापानाद्धिकर्म करणस्यकर्त्रीऊरुगेतलणया
नसम्बन्धयत्नतिनिष्प्रयोजनेहलमात्रदूरकमित्यर्थः अवाचकमाह वापाचार्यस्त्रिपुरविजयीकार्त्तिकेयोविजे
यः शास्त्रव्यस्तसमस्तसदृशिश्चयिहेतकारः अस्त्वैवनोक्तिमुक्तत्वनारेण्काकण्ठवाचेवउस्पर्थस्तवपस्कृत
तत्त्वतेवत्स्तहासः अत्रविजेयशब्दकृत्यप्रत्ययःकृत्यार्थेवाचकः अत्रकार्त्तिकेयोविजितस्त्यतीतकालार्थे
सर्वविवक्षयाप्रयुक्तोयत्नत्यययोनवर्त्तेवक्तितत्कालेवर्त्तमानार्थस्यैवस्फुरणादित्यर्थः मिथाश्रीतमाह अन्तेपल

वस्मिन्नपरस्मिन्निवर्णे तदुत्तरसूत्राद्दहरति शाठः परमार्थेन तःसह इत्येतदहति पुनः कालकृतदर्शितमिव अत्रपेतत्वशाहः
कोमलार्थो विवक्षया प्रयुक्तम् पेलवपदोपितमेदेनापि लनपेलः सुविदग्धेनैव स्येति मतर्थो येन तु प्रत्ययेन सिद्धस्य
सैव प्रत्ययस्य त्यागो पेलेति पदैकदेशः पूर्वेण तनबोधक्रोडीकृता त्यागिनाऽनुक्तः गुणासु राहरति यः प्रयते सदा
मोरन्तु वर्तीर्थ सार्थत्वानेन शास्त्रपरिशीलनकीर्तनेन सोऽजनमाश्रित्य निहृष्टितसूक्तितानां सोऽयं हृदेशः पत
निकस्यापि देवपुसः अत्र पूयशाहः पूयते रस्य स्यापदस्यापि विशीकरणार्थो विवक्षया पाणि स्यात्तिदु भोक्तृत्यागोप
कदेशः पूयशाहो व्रणक्लेदबोधनाज्जुगुप्सादायी विनष्टप्रणयेकके तन्ने सततयो भवद्गतानाहशः कथमद्य
सततदीप्यतोऽतदभिप्रेतपदेसमागतः अत्र प्रेतशाहः अत्राभिप्रेतपदस्याभिलषितार्थवाचितयोपात्तस्याभी
त्सुपसर्गत्यागो प्रेतेत्येकदेशः मृतार्थवाचकत्वादमङ्गलव्यञ्जकः सान्दिग्धमाह कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य
नोऽनपेतेन राम अयं साधुवरस्तस्माद्गन्तासि वृथ्यतामिह अत्र किं पूर्वं साधुकृत साधुपुवरं तीति मन्देहः अत्र सा
धुवर इत्यत्र वर इति पदैकदेशः किं भूतपूर्वं वरः इति भूतपूर्वार्थवाचकस्य वरडप्रत्ययस्य रूपं किं वा साधुपुवर
नीति साधुशाहो पपदस्यवैयाकरणत्वे रूपं इति प्रकरणविशेषस्यानवबोधात्सन्देहः नेयार्थमाह किमुच्य
ते स्वभूपालमौलिमालामहामणिः सङ्कलेभवबाबाणि मनोयस्याविभाव्यते अत्र वचः शाहेन गीः शाहोलक्ष्य
ते वचो बाणी रित्यत्र वचः शाहस्य पदैकदेशस्य गीः शाहलक्षणया गीर्वाणेर्देवैरित्यर्थो विवक्षितः प्रयोगा हृद्यत्व
योजनाभावाद्दुष्टत्वं अत्रान्यदोषमाह अत्र नवलकैवलेपूर्वं पदं यावद्गतपरमपि पर्यायपरिवर्तनेन लमते अत्रा

का· टी· ९९ 98

वचोबाणैरितिपदे वचः शब्दस्य गीः शब्देन तानयापि दोषः गीश्चरेतिपदे गीर्वाणपदार्थप्रतीतेः अत्र प
दद्वयमपि न परिवर्तनसहमित्याह जलध्यादावुत्तरपदमेव वडवानलादौ पूर्वपदमेव जलध्यादावुत्तरपदस्य
हि शब्दस्य परिवर्तनात् पर्यायकथनात् जलधरजलनिध्यादिप्रयोगात् वैयर्थ्यं न पूर्वपदस्य परिवर्तने पयोधिवारिधि
आदिप्रयोगे गुण एव तथा वडवानलादौ पूर्वपदपर्यायकथनाद् ज्वालानलेत्यादौ वडवाग्निबोद्धत्वान्नेयार्थता अ
त्तरपदपरिवर्तने तु वडवाग्निवडवावह्न्यादिप्रयोगे गुण एवेत्यर्थः नन्वप्रयुक्तासमर्थविरुद्धमतिकृदा
दिषु विवक्षितार्थप्रतीतिविरहस्तुल्य एव तत्कथं भेदेन निर्देश इत्यत आह यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयक्रे
वन भेदास्तथाप्यस्यैवानेकाधिकैर्विभागेन दर्शिता इति भेदप्रदर्शनेनोदाहृतेष्वाश्रितविविभक्त्योक्ताः उद्देश्य
प्रतीतिविरहाने सर्वेषां सामान्यधर्मसद्भावेऽप्युक्ते नरावैशेषिकादिगुणरसापकर्षकाश्च ते पृथगुदाहृताः अथैव यदि वि
शेषधर्मापेक्षानादियेत सर्वस्य रसापकर्षकत्वस्य सामान्यधर्मस्य तुल्यतायामेवैकभेदगणनात् उन्नयते इति भावः
इदानीं वाक्यस्यैव साधारणदोषानाह प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् न्यूनाधिकक
थितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तं च अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् अपदस्थपदस
मासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णादि
वाक्यमेव दुष्टं न पदं नापि पदैकदेश पदपदैकदेशयोरेतत्प्रकारकाणामसम्भवत्वेव रसानुगुणत्वं वर्णानाव
इयते न तद्विपरीतत्वं तत्प्रतिकूलत्वम् वक्ष्यमाणरसानुगुणताविरहो वर्णानां प्रतिकूलत्वं प्रकाशितरसासादौ

धविद्यानकत्वेप्रतिकूलवर्णत्वमितिपर्यवसितम् तथाविश्रुतिकटुत्वनामहत्वनसंकरः तत्रहिपरुषवर्णमात्रत्वा
हुत्वा इहतत्रक्रमाद्यपिवर्णरौद्रादभ्युतोनीति क्रमेणोदाहरति यथा शृंगारे अकुण्ठोत्कण्ठयापूर्णमा
कण्ठंकलकण्ठिमाम् कम्बुकण्ठ्याःक्षणंकण्ठेकुरुकण्ठार्तिमुद्धर इयंनायकोक्तिः हेकलकण्ठि इतिमा
कम्बुकण्ठ्यानायिकायाःकण्ठेक्षणंकुरुविरहव्यथः अत्रैतेत्वोडजकानांवर्णानांशृंगारेप्रतिकूलत्वम् रौद्रे टे
घ्रासेमायमहातिशोणितजलैर्दुस्सिक्तदाः श्रुतिताः तत्रादेवतथाविधः परिभवस्तातस्यकेशग्रहस्तान्यवाहिता
प्रास्त्वयस्मरगुरुमस्ताणिभासंतिनोयद्रामेणकृतंतदेवकुरुतेद्रोणात्मजःक्रोधनः अत्रविकटवर्णत्वंदीर्घ
समासत्वंचोचितम् रौद्रेविकटवर्णत्वादिउचितत्वात्कृतं किंतुमसृणवर्णत्वमल्पसमासत्वंचेतिप्रतिकूलवा
र्णत्वेनास्यवाक्यदोषः रौद्रोचितमेववर्णानामुदाहरति यथाप्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाविर्भ
वत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धःक्षणात् उज्ज्वालःपरशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथिः
येनानेनजगत्सुखण्डपरशुर्देवोहरःख्याप्यते अत्ररौद्रेवर्णनीयेविकटानांमहाप्राणानांतीव्रप्रयत्नोच्चा
रितानांवर्णानांदीर्घसमासस्यरचनायथानकृतानतथापूर्वोदाहृतानामित्यर्थः नन्वत्रापिचतुर्थपादेप्राग्व
देवेत्याह यत्रतन्नक्रोधस्तब्धचतुर्थपदाभिधानेनतथैवप्रयोगः अत्रचतुर्थपादेभार्गवस्यगुरुस्मरणेनतत्कृत
भावोद्रेकात्क्रोधतिरस्कारेणोचितमेवमसृणवर्णत्वमित्यर्थः उपहतविसर्गत्वंप्राप्तोत्वविसर्गोवाविसर्गोयत्रतत्त्वम् अ
त्रवाप्रहतोदोषद्वित्वावगमाय धीरोविनीतोनिपुणोवराकारोनृपोत्रसः यस्यभृत्याबलोत्सिक्ताभक्ताबुद्धिप्र

का॰ टी॰ ५५

99

भाविना अतोकारपरमपरयावहशैथिल्यमेवस्यापकर्षकं विसर्गलोपेन्नुदाहरणेमत्रैवोत्तरार्थे तथावा
भवत्येत्यादिपदेष्वर्थानवगतकयाविवावितनार्थस्यविलम्बेनोपस्थितिर्हि भ्रुवत् विसंधितत्वमिति संधेर्वैरूप्ये
विश्लेषाः श्लीलत्वेकष्टत्वेन संधेर्वैरूप्यादि संधिसिद्धिर्याविश्लेषाः श्लीलकष्टत्वैरित्यन्वयः तत्राविश्लेषाप्रमस्या
पिसन्धेरभावः सचाह्वित्याद्यात्रैह्निकअनुशासनिकश्च तत्र सैहितैकपदेनित्यानित्यधात्वुपसर्गयोः नित्या
समासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते इत्युक्तिसिद्धोयाहैह्निकः अनिशासनिकस्तुप्लुतप्रगृह्याअवीतिपूर्वा
ग्रामिहामितिविसर्गलोपासिद्धेर्वीपाणिनीयानुशासनसिद्धः तत्रयाहैह्निकेसंधिवैरूप्यमुदाहरति आद्यस्य
ध्याराजाविभातिभवनस्त्वरितानित्यानिरुन्त्रोद्रितिदयति यानिस्मातिलेतः धीदेवतेअनितस्तत्रगविताथेहतो।
आतन्वतीविनयसमपदमभुभातः अत्रतानिरुद्धोद्रितिमिति समानदीर्घाभावोयाहैह्निकः सकृदपिप्रवर्त
मानः केवेरशक्तिस्वचनयासहद्वयोर्हेतुकत्वदोषः धीदेवतेइत्यत्रचेह देहिवचनेप्रगृह्यामित्यनुशासनसिद्धो
पिसंध्यभावःसकृदप्युच्यमानोवयशैथिल्यालायितादोषः विसर्गलोपासिद्धमुदाहरति यथावाततउदे
तव्याहारहारिद्युतिरब्जैः दयावलादिवेन्दुः नितवेशअन्तर्कोलिकांतिवंतमुक्तामणिवद्धकाय्यन्धयः
क्ष अत्रासमैयागाढ्डशैथिल्यमेवदोषः एतदेवकृमाह सैहितानकरोमीतिसेच्छासकृदपिदोषःप्रगृह्यादिहे
तुकनेनतसमकात संधिवैरूप्यगाश्लीलमाह वेगाद्धूयगगनेचलेउमाभरवेष्टितः अयमुत्पतनेपश्चीतते
वैवरूपविकरु अत्रसन्याविश्लीलता अत्रवतांत्रितपरसडंसरेत्येनेनरूपविमित्यस्यवकारविन्यासेनसंधिप्रवृत्तेवैरूप्य

लेवलघ्वंविकल्पाह्वयोः शिथिलमगणयोर्भागा वबोध्यकत्वात् शीलत्वाकल्पस्मात् उक्तं सा वचनं वोल्ली मवंतीवार्वविस्थि
तिः नामतेषु न्यते गां तेषु शेरोन मध्यतन्मनाक् प्रयत्नकृर्भ्राणाविशेषवर्णाविप्राणभावाल्पियोव हूपादानु संयाने ह्म
नेउः प्रवनेवाक्यदोषः हतत्वेनलत्वयाति हृतेलत्वणानुमरणप्रश्नवमेवाप्राप्तगुरुभावोनलघुस्मानगुणे
वहूनेयत्र हतेनितिनेलत्वणानुमरणोपिकाविक्लृत्वशास्तोके गुरुत्वलघुवर्णाविन्यासनियमेसंगत्येयातिजिह्वा
ह्रविश्रामस्थानेकाविभिरुच्यते काविक्लृवस्थानेयतिरभिहिता शवेकाविभिः पदोनेस्माशोभोव्रजतिपदस्मध्ये
न्यूनतिवेत्याद्युक्तेः यतेः पूर्वापरपदस्थानेनतिजिह्वाष्ठाविश्रामादप्यत्रैक्यनिकटप्रायोविसर्गेह तेवर्णात्म
केवाक्यरोपत्रेत्यकोभेदः तथावोक्तं गुरुलघ्वादिनियमादविभृष्टोपि लत्वणात् यतिभेगादिदोषात्
श्रावित्राद्योस्तिविसरः एवमप्राप्तगुरुभावः मानुस्वारश्च दीर्घो विसर्गी च गुरुर्भवेत् वर्णः संयोगपूर्वोवा
नथावातोनगोलघुः वर्णोयत्रेतिद्वितीयोभेदः तथाप्यगारात्मवेनोदारणनायिकाप्रपवर्णोवर्णेनेव सत्ता
दिनदेगवमच्छायमप्रजातिभिरन्यादिकेरसानुगुणत्वच्छन्दसोनाहिलत्वणारसानगुणवहूनेयत्रेनेत्यत्ती
योभेदः तानेवक्रमादाह क्रमेणोदाः प्रमत्तःमस्तेकःमत्रहोमध्यन्यापिनाम्नश्रामध्रुवमीपाकेहेतस्या
पिप्रमत्तरसेफलम् सकृदापिपुनर्मध्यस्याःसत्रसोन्तर्विततोनावरिहामपन्नसाउसमात्मियारदनक्छेदात् प्रव
यदिहानन्तमाद्विनप्रवाम प्रवृहारेणोच्छूरः ननसमरमलगाघडेहे ह्येहिरणीमतेतिच्छेरोलत्वणेनगुरु
लघुवर्णाविन्यासेमध्येपिपादत्रयेक्रमात्षाड्विभक्तिभिः सम्भवेणोविक्छेदनयपतनावसोसिद्वायोनयपादेष

का॰ ष्टमममयोर्वर्णयोरस्थानेसमनुसंधानेनाविच्छेदाद्यतिभंगेनविसर्गलोपेदोषः पूर्ववर्णस्यद्वाद्यन्त्यमात्राबाहुल्येऽपिदृष्टः शी
टी॰ घ्रतिं यथाबाणेपरिहर्तव्यतीक्ष्णमणशोधितक्षणस्वरस्तगुणगुणस्मात् अत्रहनवकेतमसदोषोपसृष्टिमकवोऽपिहि पडिभ
९२ ङ्गा अत्रद्वितीयतृतीयशरणेमकारभकारौ अत्रसमगणाभ्यागणवादिगुर्वेतगुरुस्थानस्थानेनप्रथमपदेश्रु
108 तेनवर्णनयाच्छुरः स्थानस्थापयस्थापादेप्रथमेद्वादशाक्षराः मात्रापूर्णासाल्पत्वात्तृतीयेपिग्रहादशाद्वितीयेवतुर्थेपंचदशसा
र्थत्वादितिलक्षणेषुसर्वेष्वेषाप्रथमेपादेषष्ठान्तरसमन्वितत्तदर्शनात्देवेतरीर्यतेनयतिभंगाद्दोषस्तदर्थः न
च्यावेतत्स्थामसत्कृते यः परिहर्तव्यशक्त्यासमनागणविसर्गस्वरस्वगुणेन अथयनवकेतसदोषः प्रतिपदेरापप्र
तिपन्नः द्वितीयमाह विकसितमदकारभारहारिपरिमलप्रमितानःमुनितिहारफः नवविकसितयचारुधाम
रश्मीहरेतिमुनेरोपमानसंबंधनतः प्रयुजनयुगारफतोयकाशेयुजितवनगौतरंगाश्रपृष्ठितागग्रन्तिलालितामर
मधेममेपृष्ठिताग्रान्नामकंविषमहद्धम अत्रपदान्तगोपिवितिपरिभाषितस्यपादान्तलगोगुरुतस्याव्यवस्थ
तस्यभावयाविषमहस्वेष्विन्नवर्णादिगुर्वितिविधानात् भारहारीत्यत्रप्रथमपदान्तेयगणेकृतेव्यंजनस्वान्तेत्यनुवे
नप्राप्त्याहेन्नामिदेहृतमितार्थः अत्रपर्यायविन्यासेनदोषमनुद्धरति तस्माद्वारिमगुरितसार्थभतिगुरुः पा
दः अत्रप्रीतिसंयोगापूर्वस्यरेकारस्यगुरुत्वेनस्फुटेवबहुत्वामेडिः प्रकारान्तरेणपाठमेवोदाहरति यथा।
वाचस्पाशानागुणरत्नरोहणभुवोदत्ताम्तदन्यैवसासम्मारः वलतेमपवार्यविनायेरेवस्त्रैणगुवार्णूसको
भित्तनाद्वियाकरतनलाश्राणानेनमच्छस्यलाहहेयत्रपतेतिमृच्छमनसाशर्माणिचरत्नानिच अत्रसयोश्चेमेसः

नारतन्नाः स्मरगुरवः शार्दूलविक्रीडितमित्येवं लक्षणस्य वृत्तस्य तुर्यपादे न लघोः पादान्ते विकल्पेनासिद्धे
पि गुरुत्वे साकाराद्युत्तरेफात् पर्यन्ते वा विसर्पितिशार्दूलविक्रीडितं टेनेनौजोवृमूर्जितामित्येवं विषयस्य पा
दत्रयान्ते दीर्घोत्तरस्य तो ब्रप्रयत्नोच्चारणेन स्वानुसारेणानवनाटस्य हरप्रसरणाहार्जितां चिगुणाभेद्योपवत्तस्थ
पादान्ते नैवकारस्य लघुप्रयत्नोच्चार्यतया विसर्पणाभावेन साद्युतनाकारं विरहान्त्यैनेवाविसर्पितां शार्दूल
विक्रीडितस्य तूपनैवोपपद्यते इत्याशित्य हाम्भाहत्र मन्तहन्नामित्यर्थः अत्र पादान्ते रेफदोषमुद्धरति अ
त्र वृत्ताणप्पीनपाठे लघुरपि गुरुत्वं भजते एवकारस्यान्ते तो ब्रप्रयत्नोच्चार्यतया नत्वयत्नैनैव प्रकारेण ल
घुरपि गुरुत्वं भजतेत्यर्थः स्मानतुगुणमाह द्वान्वयद्वाचयहाकविवेयाविभ्रमहस्समाश्रयूदेव सुगु।
विटयमभातरत्तकामिगतः कवयवत्तवैत द्वास्यारसव्यान्तकमेतत टाटकामिच्छन्ति भावितयगोस्त
नहत्रे भ्रस्न्तेशोकेनतुगुणप्रतिपदविकृतेनव्यञ्जकत्वात् शोकानतुगुणानित्तदृष्टुष्मिताग्रीटीः
निच्छन्तः शास्त्राद्वर्णानवध्यानि एवं हतत्वमभ्रेरात्वत्यवत्तपरादिसुराहरति सूत्रेपदेयथा पदमृत्रवावक
शाह्वः नत्तवांनकशाह्वः तस्यस्यतोत्रगाम्यनात् तथाभूतोहद्धान्तपमरासिपूवात्तनयावनेव्यायैः साधेस्व
विरुद्धार्थिवत्कतयेरैः विराटस्याबासेस्थितमवृद्धिनाराम्भनिभूते गुरुः विरोधिभ्रमयिभजतिनाध्यापिक्रा
न्तु अत्रास्माभिरित्तिरविभ्रेरत्पस्मात्सूर्वामित्यमितिव अत्रवल्कलपैरीरितिविशेषणस्याविशेषापेक्षयाकर्तृ
वाचकमस्माभिरितिपदमवप्रयोक्तव्यं नटप्रयोगेनवर्देन्मतानस्थाविस्वाइतिविटप्राधिहपस्यकार्य।

का॰ टी॰ ९। स्याकारणापेक्षं न तथाभूतपांचालीदर्शनादिकं कारणमवश्यमपेक्ष्यत्वं तस्मात्तस्यामर्शकस्येत्यर्थः शाहस्याद्यो
गाद्वाचकत्वमुक्तमिति भावः । अधिकं यथा स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रांतनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
अविरुद्धसमुन्नतोक्तियुक्तिः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि अत्राकृतिशब्दः अत्र निर्मलतायामुपमा
१०२ न वाचकस्य स्फाटिकपदेनैव लब्धत्वादाकृतिपदमधिकमनपेक्षितत्वात् नहि स्फटिकाकृत्यतिशयका
श्चिदाकृतिशब्देनोच्यते इत्यर्थः न केवलं समासे यथादिकं पदं किं तु असमासेपीत्युदाहरणांतरमाह यथा
102 वा इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथो विकारः । यदपि च न कृतं नितंबिनीनां स्तनपतना
वधि जीवितं रतं वा । न त्यनुचितमित्युक्ते तावतैवान्वयाविरहाकांक्षाविरहादिति भावः । अत्रैव दोषांतरमाह क
तपदं प्रयुक्तमपक्रमसंभोगाभावद्योति यदपि च न कृतं गतावनामिति पाठे निराकांक्षैव प्रतीतिः अत्र पूर्वार्धेनुक्त
तमित्यतः पक्रमभंगो नाम वक्ष्यमाणदोषश्चावहतीत्याशयवान् कथितपदं यथा अधिकरतलतल्पं कल्पि
तस्वापलीलापरिमिलननिमीलत्पांडिमा गंडपाली । सुतनु कथय कस्य व्यंजयत्यंजसैव स्मरनरपतिलीला
यौवराज्याभिषेकम् ॥ वाग्दत्तोपादानाल्लीलेति कथितमपि पुनरुक्तं नाडहे अत्रोक्तविशेषणवती गंड
पाली कस्य तदभिलषितस्य स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकं व्यंजयति स्मरएव नरपतिस्तस्य लीलायां
सकलभोगिजनवशीकरणरूपायां राज्ञो लीलायां यौवराज्याभिषेकं स्मरस्य जीर्णप्रायस्य वशीकरणाद्यशा
क्तस्य नायनाकस्तत्कर्मनिर्वाहणसमर्थेन रूपेण स्मरसकलेजनमोहनायाधिकरणीत्यर्थो विवक्षितः । एतच्च

१०२

कर्षं यथा पतत्प्रकर्षौ लेकारस्तत्रोक्तं यत्कृतेनोक्तं कर्षं यस्मिन् कः कः कृतं नक्षत्रं राशि यन्नक्षत्री क्षेत्रो रोहिणी
स्यात्करः कक्षः केकमलाकर्षं विकमलेकहे कर्तोनोच्यते: केकेकाले निकृतास्य रूपमहिम्नेनोमृत्तलपेव्युर्यन्तः
सिंहे स्थेन विलासवद्भवमनिःपवाननोवर्तते तुरुस्थे रोहन्तक्रमशाहादेशेषः तुरीयो गणस्य शब्दविकल्पो विकल्पे
नमस्केकरोऽभिधाने प्रथमसमाख्यः प्रकर्षः उत्तरोत्तरकारिमाहितादिमापहतमानशाययतारतभ्योनैववक्रकव्यः सत्र
पितृतः करिवर्णे नैकिंचिदपि प्रकृष्टः माहेश्ववर्णेन प्रकृष्टः तत्रमवौकर्षेण विवदितेनत्वासिंह वर्णेनेत्यपतितप
व एवमत्रानुप्रासस्थालेकारस्योपन्नरोत्तरेण तत्प्रकर्षं तत्ते यथा समासप्रभृतरात्रे यथा किंया कारकारकायेन वाक्य
समासमपिपृनरात्रयत्र केकारः स्वरकामिकस्य स्वरतन्त्रकौशापिकीना रवोऽकारोस्यतिपञ्जरीमधुलिहालीला
वकारप्रतिः तन्व्याः केलिकापसारणभुजालेपुस्तनलेकेकनस्थाणः प्रेमतनोनुवानुवयास्तास्थायवेणः
स्तनः अत्रोक्तेरारोपमाणः स्वरकाव्येकेकारादेभिर्विषयीकृतः केकणक्वणेव: प्रेमतनोतितिक्रियाका
रकार्यन्वयेन समासोऽपि वाक्येनिराकोऽलतनायांजातायानवेत्यथारोपगमेवाकिंपुनर्विशेषणतेनापातेड्डप्र
ग्रथितैरेकवाचके ग्रथितरः सोत्तरालः प्रथमार्थेनैवसहस्थायापि द्वितीयार्थे स्थापितः एको वाचकहे
ताद्ग्रथेपदस्य यत्रतादृत्यर्थान्वीतयार्थैतैरेकवाचकस्यलक्षणमाह द्वितीयार्थगतैकवाचकशेषप्रथमार्थप्र
द्वितीयार्थगतएकोवाचकः शेषयास्मिंस्ताहृशं प्रथमार्थयत्र भवतिनद्ग्रथितैरेकवाचकेवाक्यमितिसम्बन्धः
उदाहरति यथ्यामस्तरणवरणपातगामतोभूः सत्वभीविस्वयमेवयानमृषिंचामेकृष्टोरः यनस्तिस्य ॥४१॥

का॰
टी॰
२९.२४
103+104

र्थंगतत्वेनोपादेयत्वेभ्रमरहितत्वेनोपादेयत्वेनिराकांक्षत्वाङ्गत्वम् अभवन्मतयोगमाह अभवन्मतस्संयोगः
संबन्धयत्र विवक्षितस्संबन्धयथेतिपदेसत्स्वपयोगपदेनिभावः यथा येषांतास्त्रिदशेभदानसरितःपीताःप्र
तापोष्माभिर्लीलापानभुवश्चनन्दनतरुच्छायासुयैःकल्पिताः येषांहुंकृतयःकृतामरपतिक्षोभाःक्षपा
चारिणांकिंतैस्त्वत्परितोषकारिविहितंकिंचित्प्रवादोचितम् अत्रक्षपाचारिपदस्यविशेष्यत्वेनयातैरितिवि
धेयेनसम्बन्धः कवेःविवक्षितःसचषष्ठ्यन्तस्यतृतीयान्तेनसहवाच्यकरणत्वादसिद्धः एतदेवहस्याह अ
त्रगुणत्वोवापरार्थत्वात्सम्बन्धःसमत्वात्स्यात् इत्युक्तनयेनयच्छब्दहीनेदैषणतोपरस्परंसमन्वयेतेरित्यत्र।
विशेष्यस्याप्रतीतिः अत्रास्मिन्पद्येगुणत्वामत्रुद्यानांविशेषणत्वानापरार्थत्वात्परस्याविशेष्यस्याविधेयस्य
योक्तेकपदस्याप्रयोगेनसमत्वादभिन्नविभक्तिनिर्देशात्संबन्धःस्यादित्युक्तनयेनत्यस्मृपादेष्वनाशेषोपदेशे
नपादत्रयेपियच्छब्दहीनेदैषणतोपरस्परंसमन्वयएकविभक्तिकतयाप्रतिवाक्यमन्योन्यसम्बन्धेनान्वितत्वे
नित्यत्रविधेयवाक्येविशेष्यस्याविशेष्यत्वेनकवेरभिमतस्यापितयाचारिपदस्यनप्रतीतिरित्यर्थः अ
विमृष्टविधेयांशेयपवाक्यांशेनाविमृष्टस्यैवदृष्टः इहतुक्षपाचारिपदस्यषष्ठ्यान्तेनप्रतीतेः सर्वेष्ववाक्या
र्थस्तदंगतयानप्रतीयतेइति सर्वस्मैवाविधेयवाक्येनाविमृष्टमित्यनयोर्भेदः पादान्तरेणशोधयति क्षपा
चारिभिरितिपाठेतच्छब्देनसमन्वयः क्षपाचारिपदस्यतृतीयान्तपाठेनतच्छब्दनिर्दिष्टैःसम्बन्धोघटतेइत्य
र्थः एवंविभक्तिभेदात्सम्बन्धाभावेदोषमुक्त्वाऽन्यथादर्शयति यथावा त्वमेवंसौन्दर्यासचरुचिरतायाःप

रिक्तिः कलानां सीमान्तेपरमिहत्वं वामेव भजन्त्यः अपि यद्विरहोत्स्यातानदिहत्वमभागोसेवदन्तिवा मत्तः श्रोत्रेय
न्स्यान्नितान्तमिहत्वं तदानीं गुणितया अतो स्मान्नाद ग्रंगाक्लानविशेषाक्षेषमवृष्णुष्ट्ययुग्रवयोः संगमात्स्रि
मोत्स्वात्तद्यात्स्यात इहन्न गतितत्तदानीं गुणितयाजित नदा गुणवत्तवभ्रमादि कार्यं उक्तं हेकारण।
मित्यर्थो विवक्षया स्याद् इति क्रियायाः तस्मिन्न कर्तानन्तदानीमिति विधेयस्य कालस्यादेस्तत्तु वाद्येन प।
रस्पर सापेक्षः सम्बन्धः सवैतयो रनुक्तेरसिद्धः एतदेव स्पष्टमाह अत्र यत्स्यात्तत्तदानीमित्यत्र
वयदेति च नास्ति अतो नायुक्तः पाठः अतः श्रोत्रेवेनस्यान्नितान्तमिहत्वं तदानीं गुणितयेति पाठे सिद्धस्य
सूचितसम्बन्धस्यार्थः वाक्ययोरसम्बन्धमाह यथावा संग्रामांगणसंगतेन भवता चापे समारो।
पिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितं कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं।
तम् तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् अत्र च पूर्वार्धे वाक्ये नोत्तरार्धवाक्यस्य सम्ब
न्धोविवक्षितः स च न सिद्धः तथैव स्पष्टमाह अत्राकर्णनक्रियायाः कर्मत्वेन कोदण्डं शरानिति द्वि
तीयादि पूर्वार्धेत्ययाकर्णनक्रियया उत्तरार्धे पदानाम् पदार्थाः स्वस्वरूपेण कर्मत्वया सम्बध्यन्ते तस्याकर्णन।
क्रियायाः कर्तृत्वाविवक्षया न कर्मणा कोदण्डः शरानिति द्वितीयान्तानां निर्देशः स्यात् न तत्तथास्ती।
ति स्फुटएवासम्बन्धः पूर्वोत्तरार्धयोः न च परार्धस्थद्वाराणां वा या मास्त्र वाक्यार्थापेक्षया न्नासादितमि
ति क्रियायाः सम्बन्धः स्यादिन्याशङ्क्याह वाक्यार्थस्य च कर्मत्वे कोदण्डश्शरा इत्यादिप्रसङ्ग यदि

का॰ वाक्यापेक्षया मा भूदिति मिलितक्रिययोरन्वयसम्बन्धः सोपि न सम्भवतीत्यस्मादाह माहितमिति क्रियायाः क
टी॰ र्मेवाविवक्षात् न कर्मणोऽप्रथमान्तो निर्देशादिति नन्वनयोर्नीतिसम्बन्धयोरनवगम इत्यत आह सत्यमेवे
२०५ त्यर्थः नन्वत्रेपदार्थापेक्षया वाक्यार्थापेक्षया मम्बन्धयोग्यमस्तु यत्कृहे कोदण्डेति शुद्धेश्वारविशेषेण
105 भयात् कर्णकोदण्डशब्देन पदार्थोऽभिधीयते तन्न तृतीयेनयेनेत्यनेन कोदण्डपदेन कोदण्डनवयेनयेनेत्यस्य प्रती
तिसाधारणेऽपि वा तेन यतिनिर्देषिव कोदण्डकारिकर्त्वेन कर्मत्वप्रतीतेः यत्तनीयादयस्तादृशीत्यत्र मन्यसम्बन्धयोरिव
माशंक्याह नवयत्कृहरात्मद्विशेषणे वा कोदण्डादि यत्कृहस्य कोदण्डादि मात्रादर्शिनो येयोर्थो यदि स्या
त् नतैकार्थवाचकत्वं शाहस्यापि हि रूपादानेकलक्षणादुदर्शनितरेण न कृताऽस्यादिति भावः नन्वेमस्तु न
थाप्ययेनयेनेत्यनयादिति कर्तृकर्मणोर्विशेषणेन कोदण्डादीनां सम्बन्धयोग्यत्वमाशंक्याह तद्विशेष
णं वेति कोदण्डादयस्तस्य यत्कृहस्य विशेषणं तया मम सम्भवेति यस्मात्कृतेऽपि कोदण्डादीनां विशेकृहाविशे
षणेनैव विशेषस्यानुपादानादिति स्ववाक्यस्य साकांक्षत्वेन उपरापि तथैव सम्बन्धयोरनवगम इत्यर्थः नन्वयेनयेने
त्ययदिति सामान्यतोऽवगमात्केनाकिमिति विशेषप्रसाकांक्षया कोदण्डेन शरेणेत्यादीनुरूपाणि
वाक्यान्तराणि सम्बन्ध्यान्वयकृतोः सम्बन्धयोरित्याशंक्याह नचकेनकेनेत्यादिप्रश्नाः आदिशब्दात्कि
मित्यस्य परिग्रहः अत्रेदमाकूतं अत्र केनाकिं किं इति साक्षात्प्रश्नानाकः किन्त्वाकांक्षयागम्य इति
वाक्ययोः साकांक्षत्वाद्दोषस्तदवस्थ एवेत्यर्थः अत्रेवारस्य बहुवक्तव्यतयाऽबोधमेव वाक्यम

न्वेयाभावमुक्त्वेदपस्वेयमुदाहरणान्तरमाह यथा वा वापावर्येस्विपुरविनयोकान्तिके यो विज्ञेयः श्रावय
त्समटनमुदटिभ्रूर्विये हन्तकारः प्रस्तो वैत्तं किमुक्तन्वलावेणकाकणटेवार्थे बहुस्पर्थे स्तवपुरस्थनालज्ज।
नेवनुह्रासः इत्यादौ भार्गवनिन्दायां नात्यर्थं कृतवतीति पासावरुपो प्रतीयते अत्रस्य यथा हि नार्थे महा
देवांशश्वनाटीनि भागं वृस्पविशेषणानि यथापाद्मानितथैव निन्दाभिप्रायेन मात्रकण्टकस्फोटकत्वे विशे
षणमभिप्रेतेन नवृत्तद्वारा वेणसम्बध्यते भिन्नविभक्तिकत्वात् किं बन्त्तीयो न तत्रापरश्रुनास समन्वेति ना
वतदभिप्रेत्यमितिभावः अत्र दोषाभावाय पाठान्तरमाह कृतवतइति पाठे भिमतयोगो भवति कृत
वतइति षष्ठ्यन्तनिर्देशात वेयन नेन सहाभिमतोनिन्दावाचकतेनाभिप्रेतो योगः सम्बन्धो भवति समा
सेनाप्यभिमतयोगाभावमाह यथा वा वनारोवयमिति तः सभगावान्कमोपदेष्टा हारिसंग्रामाध्वरदीक्षि
तो नरपतिः पत्नीगृहीतव्रता कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं राजन्योपनिमन्त्रण
यरसति स्फीतं यशो दुन्दुभिः अत्राध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न वक्तृदर्थैः सर्वैः संयुज्यते अत्र संग्रा
माध्वरे वयमृत्विजः संग्रामाध्वरैकमोपदेष्टा हारिरित्यादि स्वेषामध्वरपदेऽन्वयः सम्बन्धो विवक्षितः सच
संग्रामाध्वरदीक्षित इति समासान्तर्गतेन केवलेन नरपतिपदेनैव संबध्यते नापरैरित्यभवन्मतयोगः तथा
संख्याकाङ्क्षरतालोनरवाकिरपालसनकोसरालीकरालः प्रतिक्षालक्षभाङ्ग्सुराकिमलयोमेतमंतीरसंगः म
नेश्वरानुकारे जयति निजतनुसच्छलावण्यवापी सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवा।

त्याश्च तदङ्गपादगतानि तानि तत्रः प्रतीयन्ते भवतीसम्बोधनीनां विवक्षिता वाक्येनैव प्रधानेयं न्यूनपदत्वं तेनैव।
निजसम्बन्धादिपदानां सम्बद्धत्वात्तत्र तदिरि तेन तच्छब्दस्य सम्बन्धात् सम्बोधनसिद्ध इत्यर्थः अनभिहितवाच्य
लक्षयति अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र अनभिहितं वाच्यं विधेयं तदाह उक्तमात्रेऽवश्यवक्तव्यमपि पद
यत्र अप्राकृतस्य वरिलानि शब्दैः स्वरूपदुष्टे सम्प्रदानस्य तथापि नाम्या कोऽप्यद्य वीरा अध्यक्षा आहतिरप्रमे
यमहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः अवापद्यतोस्मीत्यपदमर्तितत्र तस्य विधिविवेकः तथापीहिस्यहितो
यवाक्यगततेनोपपन्नः अत्र हि तनस्य प्रस्तावेन तात्पर्यविषयतया हि विधेयतया मावश्यकं तच्च समग्रतस्य तथा
पिनाम्येत्यत्र प्रथमैकवचनोपन्यासमात्रात्मकत्वेन यस्य प्रतिपद्यते तस्मिन् तथापि नाम्येति पाठेन सकलमेतत्तथा।
चनोक्रमिति तेनाभिहितवाच्यं नन्वत्र हृतस्य विधेयस्याविमर्शात् विमृष्टविधेयांशत्वं शंकरः तस्याशंक्या।
मेकार्थमुदाहरति यथावा एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती स्वप्नेति
रुद्धघटनादिगताभिरूपलक्ष्मीफलानां सुरराजस्वर्गो विधाय अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यर्थो वा।
च्यः अत्र न केवलानां बाह्येन्द्रियाणां यावन्मनोरथस्यापि इति विवक्षितं समुच्चयप्रतीतिरेवश्यमपि
शब्दस्तु उपादेयः स च नोपात्तः इत्यनभिहितवाच्यता एषोऽहमद्रितनयेत्यादिवाक्ये विमृष्टप्रमाणमपि
अहमिति पादितकर्तृत्वेन सम्बध्यते तस्मादेषोऽहमिति पाठेन भवितव्यं तस्मात्त्वयमर्थः उक्तोपि स्वात्म
प्रापिभिस्तेन सतेनमतां भवेदितिशब्दवाक्यायामो भवानोटत्वे वरः एषः सुरासुराणां मनोरथस्यापि दूरवर्ती

ऽलंभः अत्र रावणस्य बाणस्य च नाम्नुबोधसंप्रेतिकूलेन घटनेसंयोजनेनयाथायिगतमभिरूपत्वम्याः फलतये
हृद्यार्थविधाय अर्थाभिधेयैर्वस्तुप्रयोजनैर्ननिर्वाहितेसमासेवाप्राप्तमिति यथा च नयिनिबद्धरतेः प्रियवादिनः
प्रणयभंगपराङ्मुखचेतसः कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः अत्रापराधस्य लव
मर्पोत्तिवाच्यम् तथा च मम्मोगनाटके मूर्तिमतो वरस्य यमुक्तिः अस्थानस्थपदं यथा अप्रेक्ष्य स्थाने पदं
समासोवाच्यम् प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तनी स्रजं न काचिद्विजहौ जलावि
लां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि अत्र काचिन्न विजहाविति वाच्यम् अत्र न काचिद्विजहाविति स्थाने।
किं च शोभमानमपि पश्यतो न च न काचिज्जहाविति सर्वाप्येव विजहावित्यर्थस्यावविवक्षितस्य प्रत्यायकत्वाद्वि
न विजहाविति विवक्षितमर्थं न च व्रवीतीत्यर्थः एतदेव प्रपंचयति यथा वा त्वगनः केलिकचग्रहश्लथजटाल
म्बेन कृतान्तरे सुद्वाकः शितिकण्ठरेणुशकलेनातः कपोलस्थलम् पार्वत्या नखलक्ष्मशंकितसखीनर्म
स्मितह्रीतया प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु नः अत्र नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वं कुटिलाताम्रेति वा
च्यम् अत्र कुटिलाताम्रेण नखलक्ष्मणा कार्यं न तत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते न तु पश्चादित्यस्थानस्थ
कुटिलेत्यादिपदं विवक्षितार्थप्रतीतिविरुद्धम् अस्थानस्थसमासं यथा अद्यापि स्तनशैलदुर्गवि
षमे सीमन्तिनीनां हृदि स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः उद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्य
सौ तत्क्षणात्फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी अत्र क्रोधस्योक्तौ समासेन कृतः कवेरुक्तौ

का॰ टी॰ १०७ 107

न्तकृतः अत्र पूर्वार्धे वक्तुस्य कोपाद्योक्तौ रौद्रस्य चान्त्यकयोर्विकटवर्णदीर्घसमासत्वयोरविवक्षितत्वान्नेत्यकृता ३।
न्यार्थैकवेद्यकृतावस्थाने स्थापनान्नस्वहृदयैवमुक्त्यापादनेनउष्टता। संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरपदानि वाक्या
न्तरमनुप्रविशन्ति यथा किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ननु मुञ्च हृदयनाथ।
कण्ठे मनसस्तमोरूपम् अत्र पादगतं बहुगुणं गृहाण हृदयनाथ किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे गृहाण
मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्च नैषामन्वयानां मार्गाणामभावोपपत्तये कवाक्यतेयनोत्स्पृष्टतामिति भेदः गर्भितं।
यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति यथा परमापकारिनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः वदामि भवतस्त
त्त्वं न विधेया कदाचन अत्र तृतीयः पादो वाक्यान्तरमध्येनुप्रविष्टः अवान्तरभेदेऽपि गर्भितमाह यथा।
लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती।
तत्सक्तोयं न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं
यस्य कीर्तिः रागोऽनुरागो रुधिरं शोणितं मातङ्गाश्चण्डालाः हस्तिनश्च परा उदासीना रिपवो वा अत्र वि
दितं तेऽस्त्विति पतत्कृतेऽप्रस्तुतलक्ष्मीसन्तापयातीति विरुद्धमतिकृत पदमुक्ता गुणवत्त्वाद्यात्यान्नस्या
मपि विहतता रूपा यानापिका यामनुरक्तो मोकिं विद्युक्तायुक्तेनाविचारयुक्तेन किं वयमहमनेनापि दत्ते
ति विदितं तेऽस्त्वनेनाहं भृत्येभ्यो दत्ता इतिवा श्रीनियोगाद्गदितुं गता यस्य कीर्तिरित्यन्वयः अत्र तत्सक्तोयं न कि
ञ्चिद्गणयति किं विगणयति किञ्च तेनाहं भृत्येभ्यो दत्तेति वाक्यद्वयपरस्परापत्तये कवाक्यार्थविवक्षित

नार्थं प्रतिपादकं समर्पयमप्रपदपातितेन विदितेनोक्तिस्तेनोयवाक्येनापोहितेन विक्लिन्नेन कृतेन तथा तत्फ
नकेवलकीर्तिं बुधिगता किं तलक्ष्मी संप्रयाणेन स्वकेति विरुद्धविरोधितता स्वात्तताद्विपरीतानलक्ष्मीहा
निरूपणप्रतीतिं करोति । प्रसिद्धं तेन लक्षयति । मेकीवादिषु वर्णनप्रायपदत्वबद्धवक्तुं नितप्रभातिलतिन्निम
ज्ञितादिस्वरतं मेघादिषु गानितप्रभुविवासितप्रसिद्धमतिक्रान्तम् । यथा महाप्रलयमाहतेन त्वाभितपुष्करा
वर्तकप्रवृत्तगानगानितप्रतिकृतानुकारी गुरुरवः श्रवणभैरवस्याप्यगितनोदटकीकन्दरः । अतोऽटममरोटयेरया ।
मध्यनपूर्वोद्गहेरः । खेमेत्रकादिषु गुणमिश्रानतक्रोविशाख सिंहनादे भग्नक्रममाह । भग्नः क्रमप्रस्तावाय
त्र । प्रारम्भसदृशप्रक्रान्तिप्रतिपादियेन भवतितद्भग्नप्रक्रममित्यर्थः । तत्प्रक्रान्तेः प्रक्रमभङ्गमाह । य
था नाथे निशायानियतेर्नियोगादस्तंगतेहन्तनिशाधिपे यातना । कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः पर
भद्रतमेषु मार्गः । अत्र गतेति प्रक्रान्ते यातेति कृते । अत्र कुलाङ्गनानामभितोमृतेतेतदनुगमनमिति भद्रका
रिवैपथ्यप्रदः सहनादिस्थानान्तरस्यासेन विविधतितेनार्थः समयाते ति पदेनानुगमनस्यावश्यंतावप्रतीयते
रतीयमस्पष्टकता विवर्तितप्रतीतपदान्तरमाह । गतानिशापीतिपुत्रे गतेति करणादनुगमनस्य
स्फुटैवप्रतीतिरित्यर्थः । यात्रिस्याद्भेदाश्रितपदसमाप्तिकमाह । नत्वनेकपदैर्हि प्रयोगस्य प्रायेणान्यथाका
श्रितेपदे उद्देशमितिवेदेवोक्तं तत्कथमसेकस्यापदस्यापिहि प्रयोगः । अन्यत्रवास्मनो क्तौवटकस्यापदस्यागले
न्यस्याग्रेग्नतरमाह । उच्यते । उद्देशपुरप्रतिनिर्देशपद्मतिरिक्तो विषयपदकपदैर्हि प्रयोगानिषेपस्यानत्वहोतिनवि

का॰ ष्ठीप्रस्तुतत्वेनैव परस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः उद्देश्यप्राक्तन्न्यायितः अनुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यः पुनः
टी॰ प्रत्यायः यत्रोद्देश्यप्रतिनिर्देश्ये केनापि तत्र काप्यनपदादेकस्माद्धि प्रयोगो नोचितः तथा चोक्तं तत्रैव ली
९८ लाशब्दस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावेन विवक्षितत्वात्तथा सति तयोरैक्यप्रतिभिन्नत्वात्तेन यत्र न यथा स्वापनीला
108 नैवैव यत्रावशान्नमितत्वं प्रत्याययेदिति यत्र तूद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो विवक्षितो नास्ति तत्रैकस्माद्धि प्रयोगा
गुण एव यथा कमलादहरणे यदि तु मपवाहैः प्रयुज्यन्ते स्वस्ति वाहिनोनन्तरबाधकाः सर्वनामशब्दास्तदा
दर्शितमार्गेणा वा न प्रयुज्यन्ते तदा दोषः स्फुट एवेत्यर्थः तदेवदर्शयति तथाहि उदेति सविता ताम्रस्ता
म्र एवास्तमेति च सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता अत्र हि तत्स्यात्स्यपुनरवृत्तेर्विवक्षितमा
मीति तद्रूपकत्वं तेन च समम्भवत्तन्न तत्पर्यायाणता प्रसाह्ननतिदोषः इत्यमेवाहममायुक्तिमाह अत्र रा
रूप एवास्तमेतीत्यादि क्रियते तदा तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरत्वेनेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थ
गयति अत्र हि द्वितीयपादे पिता अपरमपणत्स्यादि प्रथमपादोपात्तरक्तपदमेवस्याप्यते उद्देशेपत्ता
रूपपदप्रतिनिर्देश्ये तृतीये तत्र रूपमेव द्वितीयपदान्तरकृतिने रक्तपदेन प्रतिपादितः स एवोद्देश्यवि
हितो रूपणनार्थः अर्थान्तरत्वेनेव प्रतिभासमानमुद्देश्यं सिद्धा वाहितो सप्रतिनिर्देश्यवान्यदृत्तत्वतया
साध्यायमानः प्रतिभासमानत्वान रूपकत्वता प्रतीतिं स्थगयति यदि तु प्रथमपादे तु स्पादस्य स्थाने रक्तत्
पमन्यत्पदं नोपादीयते किं तु तत्पर्यायोपि मिलत्सर्वपतोहि तयोरेकार्थवाचकत्वान्येन रूपस्य स्थिरमेवेत्यर्थः

एवमत्रगुणदोषौसमर्थ्यप्रकृतिदोषानन्तरंप्रत्ययदोषमाह यथायशोधिगन्तुंसुखलिप्सयावामनुष्य
संख्यामतिवर्तितुंवा निरुत्सुकानामभियोगभाजांसमुत्सुकेवाङ्कमुपैतिलक्ष्मीः अत्रप्रत्ययस्य आ
श्रयणोपियगन्तामतिवर्तितेतितृप्रत्ययेनवाच्यम् सुखलिप्सयेतिसावलत्युमिच्छुयेत्यर्थेनापिसुबोण
नप्रत्ययेनतत्राभावेनविरुद्धताऽऽगतः सातृपमेवोपस्थापयति सुखमीप्सुर्हितेवेतियुक्तम सर्वनाम्नोरा
हरति तेहिमालयमामन्त्र्यपुरः प्रत्यवमृश्यतेतम् सैदवालेनिवेद्यार्थेनाहिस्वच्छाःसवमृदद्युः अत्रस
र्वनाम्नः अत्रासेनिवेद्यतेहंप्राहेनत्प्रत्यवतितार्थेनप्रक्रमः नद्वहेनप्ररोतार्थेनवेरूपाद्गनः सार
प्यमेवाह अनेनाविस्तछ्गाशनिवाञ्छ अनेनेतिवक्तव्यमासीत नत्वनमेपत्रमतोवोपरत्यर्थः पर्याये
प्रक्रमभङ्गमाह महीभृतःपुत्रवतोपिदृष्टिस्तस्मिन्नपत्येनजगामतृप्तिम् अनन्तपुष्पस्यमधोर्हिचूतेद्वि
रेफमालासविशेषसङ्गा अत्रपर्यायस्य अपत्यपुत्रवद्दृष्टिमामपदेशमस्यापितस्मिन्नपत्येप्रेमातिशयोऽने
दृष्टिः तस्मिन्नजगामेतिविवक्षयापत्यशब्दःपुत्रशब्दस्यपर्यायस्तस्यप्रयोगात्प्रक्रमभङ्गः तथा
वाचोहिपुपपत्तिर्निर्देशाद्विपर्ययाद्भासनात्प्रयत्नात्य तस्मिन्नपत्यमित्यत्रजगामेत्यस्मिन्महीभृतः पुत्रवतोपि
दृष्टिरितिपाठेऽत्ररागः अत्रापिदोषमुद्धरन्ति महीभृतोपत्यवतोपीतियुक्तम अत्रकेचिदाविष्कृतेनदो
षाभावसमाधानसमर्थ्यप्रकृत्याहुर्भवयति अत्रसत्यपिपुत्रेकस्मात्पत्यपत्येमहीभृतोदृष्टिरितिकेचित्तमर्थ्ययन्ते
पुत्रेसतिकन्यायांतेहोनपुत्रकृत्यमपत्यमपिपुत्रत्वेनस्यामिहाभूदितिविवक्षणात्प्रक्रमभङ्गनायतिकोवि

का. टी. १०९ त्सामर्थ्यं तेनेति न तत्त्वयम् अनेन तत्पुरुषाच्छेषसमर्थो हि इह तेनेश्लिष्टं नेवैयम्याप्नुतानामिसर्थः उपसर्गेसमाह विपा
दोऽभवत्त्याविक्रमेरहत्यात्याप्नुत्वेपेतमायति: नवुनानिर्याताक्नितिरापकेनुगतीयात्राप्रपरेत्नपाश्रियः अन्ये च
मर्गेस्यापर्यायस्याव अन्नेविपादितिविरूपसर्गः प्रक्रान्तः प्रापदित्युपसर्गोऽनभमतः तथाहिद्वितीयार्थे तत्पु
नेतिपर्यायेणागारीयः नदेवभग्नः अन्नक्रमभंगसुपरहते नतांभक्रमभवः क्रदनेनिरायन्तितत्रुतोऽभ
नतोनिरायतितेत्रुतात् । पदेन्नपर्यायशतितत्पुरुषम् अन्नपूर्वार्धे द्वितीयापादस्पापूर्वेनत्वपादान्तरे स्थलेनाभ
गप्रसंगात् द्वितीयार्धे तत्पादान्तरमेवववनसाह कान्तिस्तोणोरजोभिर्दिसमत्रुविदरयोमवत्वक्रेतूलेसौ
रश्रीकाकान्विदेतोदिशावदयिरदाहमनुष्येतसत्ताः अन्येद्वीत्याहवान्याः प्रतिपदमपराभूमिवक्रम्यमाना
प्रस्थाने पार्थिवानामशुभमितिपुरोभाविनार्थः शशंसुः अत्र वचनमुक्ता विदितिप्रक्रान्तस्यैकवचनसिकान्विदिति
बहुवचनेभंगः अत्यान्तभंगमपिदर्शयन्पादांतरमाह कश्चित्कीर्णोरजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्रेन्दुःशोभानश्री
का इति कम्पमाना इत्यत्र कम्पमानापुरीतिवपठनीयम् कम्पमानापुरीतिवेत्रपद्यातेत्रहित्रुविदधुरित्यादीनां
प्रक्रान्तानां प्रथानां क्रियाणां कम्पमानापुरीतिवपदनीयस्थानाइतिगुणाक्रियापाठेनभंगः स्यादित्यर्थः कारका
भंगमाह गाहेतामहिषानिपानसलिलं शृंगैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमंथमभ्यस्य
तु विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः अ
त्र कारकस्य अत्र गाहेतामित्यादीनां क्रियाणां कर्तृत्वाविभ्रान्तकमकारकेन भंगः पाठान्तरमाह विस्रब्धार

109

स्वयंन्नमस्करखवरादृत्यउक्तम् स्वयेतितिकर्त्तैवाविर्क्तियानिर्देशावप्रक्रमभंगः एवंवाक्कस्मात्रभंगास्त्वक्का
वाक्यभेगमप्याह प्रकालितनपस्नेनोवीयेप्रशंसाभियशोनियात्रवितथमदायातेरोधाल्मनावभियावति अ
भिन्नवयन्तुर्विद्याटपंत्तसमायत्रकर्षाणेस्फुरतितरभमानयाणिः पादोपसंग्रहणायवत्रप्रक्रमस्य अस्याकालिके
न्यातिन्नयोविशेषविशिष्टत्वेनप्रक्रांतेनतयोर्वाधिनपादसंग्रहणमपिप्रक्रमभेदवाच्यनेवोक्तमित्यतः परस्यासा
कालस्यवाक्यस्यप्रक्रमः यत्नविद्याटर्पत्यादिना ॥ दावुपात्तेनभंगः एतदेवदर्शयाह पादोपसंग्रहणेया
ति पूर्ववाक्यम् पश्चाद्उक्तेस्त्वप्रक्रमभंगः स्यादर्थः नवक्रमस्य मण्वरत्वेशीनयोऽपि मनसि दोर्ह्दयापिदमयथार्थदः
प्रणतेस्माह्नियेप्रविस्तार्जीतालि मन्नाभैर्वाहुसिउमेषु त्वमनमपिकुस्त्वमभवाणानन्तुसारीकरोषि अयन्तमि
त्यादिपूर्ववाक्यम् पश्चात्तद्विसर्जनीत्यादि नपतितंतेकिंधैर्येणविश्वासयतयामहद्वैर्भ्यस्त्ववादः
रतिप्रभवान्नमन्योः वीर्यवविहत्त्वन्नतेमयानः सतेपुनस्था ॥ नमवायप्रकोकः अर्थविभक्तेः तीव्रेणविद
धनुरागमाचेतिवाक्यम् अस्यापाकेविनयकतउपसंहरति एवमन्यदप्युत्तमतेवाम् प्रापणादिवसहस्रेणा
गलितयौवनाकामिनीमयोविगानवारितमुत्वमनवेखमाकृतेः पुनर्थेनपरायणस्यन्ततउगतः सन्नतो
न्नपाद्भनगता वेलोमनाभिसपृशान्यानिम इत्यत्रशोभनत्वेनप्रतीतस्यकालातिरेणशोभनत्वोपशान्त्युभि
तिक्रांतेयागलितयौवनासाकामिनीकामकन्ताभिलाषवतीत्याशोभनस्यशोभनत्वेशान्त्वेनभानवे
यंतथैवकाकः पश्यवनेधूर्त्तेनलभते हेमसकपोटकेक्रोष्टासिंहगृहान्तरवविप्रलीनीवसम्भद्रामनेक

का॰ स्रीमन्युरुधंनज्ञातमनतेमामेवतेऽनेनान्यायमप्यवलोकियार्णवेदितोमानस्य किंवायेनेदन्यायायाणेन
टी॰ न्यतेपिनत्राशंतदेतोकारसेणानिरागकोनामावहतायोधकस्याथारस्यनिनुनाईममयवकलेरनित्येनेन
१०·२११ भग्ना अथाक्रमेलनयाति अविद्यमानः क्रमोयत्र यथा एषपरमममीथयुत्पद्यमुपादातेऽथ्यवितेनतत्तान्यामि
110+111 नडपादानेयचेत्यर्थः यथाहुयंगतेसम्पुनिप्रोतेनेयनामममागमप्रार्थनयाकपालिनः कलावसाको
त्तिमतीकलावतस्तस्मस्यलोकमावनेनकौमुदीअवतेप्राह्लादनेन रेचकारोपयुक्तः अवतमितिमोवहयमि
तिमप्तदेतनस्यप्रोतवनीयतायोमप्पुपयाविववलणनन्तमोफ पवममप्पुषयुधोनकस्य कारोपयुक्तः लोका
प्राह्लादेतेरेतकौविविहितप्रतीतिस्पयायतिनवेदवादिपदेष्ववहषणकिंनतस्माटिपुपदेषपीतिदर्शी
यति यथावाप्रांक्लिनिस्सिप्रतेयतवभ्रुनपुगलेनाथदोषाकरश्रीवेक्केवपाश्चेनथेषाप्रतिवमतिमहाक्र
द्धितीयविरूपाष्टिः आतेयमेवगात्रमेत्यात्रावोवेतिन्यायम तथालगनरागहताग्याइत्यादौइतिश्रीनियो
गादितिवाच्यम अमतपरार्थेलक्षयति अमतः प्रकृतपरार्थीयत्र नेयोशृङ्गारबीभत्सौ तथावीरभया
नकाविन्यूक्लदृशाप्रत्यर्थीभूतः प्रकृतस्य रसस्याविरुद्धः परोद्धितीयोयत्र यथारामममन्मथशरेणता
डिताडः सहेनहृदयेनिपुणावरीगायवङ्गविरहत्तनोवितिनाजीविनेप्रावमानिजगामसा अत्रप्रकृतेबीभत्स
रसाविरुद्धस्यशृङ्गारस्यव्यञ्जकाः परोर्थः पदवपदपदैकदेशवाक्यदोषानुक्त्वाक्रमप्राप्तोनर्थदोषांल्लक्ष
यति अर्थदोषानाह अर्थोपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः सन्दिग्धोनिर्हेतुः प्रसिद्धविद्याविरु

इत्थ अनवीकृतः सनियमानियमाविशेषाविशेषपरिहारिः साकोतोऽपदपुरुषः सहचरभिन्नः प्रकाशितवि
रूढः विध्यनुवादयुक्तस्त्यक्तपुनः सोऽकतोऽश्लीलः तु इत्यतिसम्बध्यते अपुष्टार्थितत्वेनोडुष्टत्वमर्थः अ
पुष्टानुपकारी प्रकृतवाक्यार्थस्वरूपोत्कर्षहेतु कमेणोदा अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिश्रान्तविश्रा
मानन्दः मरुदुल्लासितसौरभकमलकरहासहृद्विजयतेऽश्रान्तिविततनादयोऽनुपादानोपश्रान्तिपादपस्यान
मर्थेन बाधते तेऽन्यपुष्टः अतिविततनाति विस्तीर्णगवाक्षोऽगगनसरणिप्रसरणपरिश्रान्तः विश्रमा
यश्रमापनयनार्थं तरणिस्थितेरूपश्रान्तः सैवेयं नैतादृशः तथा मरुतोल्लसितसौरभेयसौनादृशाक मा
लाकरस्य हासमकाद्विकासमकरो रविर्जयति अत्र निरवलम्बविस्तीर्णैव मार्गे नवरतमविश्रम्य गमनादित्ता
रोनेपत्तकमलविरासनाशस्वरूपत्कर्षो विवक्षितः न त्ववातिविततत्वमोऽस्याः सम्भावनपद्वार्थत्वम्भे यथावहे
रोऽस्यामितविततिप्राहो रवेर्विवक्षितेनोत्कर्षं किमपि नोपकरोति न पैववस्तु रणपदस्यापि एवस्तुत्वार्थोऽपिम
रुदुल्लासीतिपदेकमलबोधनायापोषके पत्त्रदेवहत्याह अतिविततेत्यादि यस्योपादानेऽपदूत्कर्षः प्रा
तीयते त्वनुपादानेऽत्रप्रतीयते तन्मस्याविशेषणेपोषके यथा विद्यावासरूपः श्रूयः अत्र तत्वविततानुपादानेर
वे रूक्कमेस्तत तदवस्थायेनयतोऽपुष्टत्वम् नन्वेवं मरुन्नमराधे मरुदुल्लासितसौरभेतिपदे विकासात्मवे सौरभा
भावात्संगतेरपूर्वार्थवविततपदस्यगमरुत्क्रमगगनेपदादेवतदर्थोपस्थितेरित्याशंक्याह न तत्संगतापुनरुक्ता
वा अन्वयायोग्यतेऽस्यसंगतत्वे तत्र प्रकृतेनास्तिरात्रौ विकासितसेकावितानां पुनः प्रभाते सूर्यस्य विकासत्वा

का° टी° ११२ 112

कन्येत्यागतमित्यर्थः गगनपटं वनविततत्वेनैकैतिनियेनपोन्मरुत्कन्धुग्रस्तात अर्थपानरूद्रकोतगुष्ठन्नमेव दो
षेणेचाविकवेरशान्भुवान्ययनेश्चोत्स्वैभवात अनपवयमकारावरोधः अर्थदोषत्वाद्वा शब्दविवक्षितस्यार्थ
स्यान्यथाहेरभिधानेपि दुष्टत्वात यत्रन्यथाह्यपरिहस्यापार्तनेरणदोषाभावस्तत्र शब्ददोषत्वेनैवभेदः कष्ट
प्रतीतिक्लेशात्कष्टत्वहेत्वर्थोयत्रयथा सतामपि येसामिय समस्तानंः प्रत्येकमेवसमरसस्तनुहामावहतीवकु
मार्गपरिमितम् प्रसादेत्तापत्तायनपरिवयाक्वेनमहेतामहाकाव्यमोक्षमि रूढमिनमधुरायातिरूवयः अ
त्रयासां कविरूढीनामध्येमृकुमारविविधमध्यमात्मकत्रिमार्गाभारतीवमत्काररूवहतितागंभीरकाव्यपरि
चिताः कथमितरकाव्यवत्सुप्रसन्नाभवन्तीतिवाक्यार्थः यासमभावित्वप्रभावाणामध्यात्रपथ्यगावहतितामेव
परिचिताःकथंप्रसन्नाभवन्तीतिमत्तेत्यर्थः सवकष्टयासांरूढीनांमितछ्रानामध्येउदारामोत्कृष्टवाणीप्रस्तेन स
टोनिघाटेतिस्तुवतीतितात्पर्यंतथामरसेष्टगाराविरसयुक्तं एवंबहुमार्गवैदर्भ्यादिविषयीतितत्र परिम
लेवमत्काररूवहतितात्पर्यंतारूवयोमहतांकवीनामिच्छागंभीरेकाव्येत्वनेनोविकटवेयेनपरिचितात्रभूस्ता
स्तथास्फुरितेमधुरोर्मधुरोयपाख्यागुणोयासामेतात्स्वरूपाःकेनप्रसादेयान्ति ननुकालमर्थावबोधयन्तितड
वैधाइत्यर्थः वासांरूढीनांदीप्तानामध्येउद्दामाउद्भटासरसतीनरीतिंगताख्याप्रस्तुतेनिच्छन्नेतिसरससमा
द्योतिगुणायुक्ताबहुमार्गीतिहोतस्तात्पर्यमेनपत्थ्यपरिमतेवहतीति तात्पर्यमहतांसूक्ष्माणांरूवयोभासाक्रीका
श्लेषेनैःमैत्रैः परिचितामिलितामिलितानाःकेनप्रसादेसंच्छन्नायान्तिइत्येवमर्थोदयहृष्टान्तरात्मनिकतेनका

वेद्यमिमतः तस्य रूपाणि स्वरवभासमानानुद्दह प्रथमं विशिष्य स्वरूपाणि निरूपिता वा हतेनान्यथा हन्तन उपेवा
लक्षणं व्याहतेत्युदाहरति जगानिर्मायानिरतेतेभावानेवानुकूलादयः प्रकृतिमधुराः संस्थेवान्यमनोम
दयन्ति ये ममतयादिर्ययाताः लोके विलोचनवद्विकानयनविषयजन्मनेत्यकः सपदमहोत्सवः अत्र प्रथा
मार्थेवानुकाप्रपेत्स्वरूपाणि निरूपितापि पुनः सैवमस्तकोनाप्यामारोप्यमानत्वान्न स्वतेति व्याहतः तथाव स्थिति
अत्र नवेनुकूलादयो यत्प्रतिपक्षपक्षप्राया यः सपदवद्वान्तिकानमुकर्षोष्ठे सारोपयतेतिव्याहतेतेनेयप्रति
मायवेप्रतिपक्षपक्षोक्तस्वरूपयान्यतत्स्वहृषाण्ययुपादेयायुत्तार्थः यंप्रतिमायवेप्रतिपक्षपक्षोक्तस्वरूपयाप्यं
तत्स्वहृषाण्ययुपादेयायुत्तार्थः स्वरूपाणि तायथा नक्षत्रविन्दुः पुरातनविवन्नुमानप्रकाशते पुनरुक्तो
यः प्रथमशुद्धोनावगतोपि पुनरुक्तमाने सबाद्धेयापदार्थवाक्यार्थभेदात् तत्राद्यमुदाहरति कतमत्रुम
नेहृष्टवायोरिंदगुरूपातके मनुजपशुभिर्निर्मयादेभेवाद्विरुदायुधैः नरकारिपुण्यमार्थेनेयासदीमकि
रीटिनामयमहमस्य दोष्टोमांसेक्रोगोमिर्दिशांबलिम् अत्राज्जेनाज्जनभवाद्विदिति तेवाके सभीमकिरीटिना
मितिकिरीटिपदार्थः पुनरुक्तः अप्रस्तुत्यमोकिमिये अत्राज्जेनाद्वेनेतिमेवोप्यायेभेवाद्विरातिनेनवपदम
ध्यतेषामित्यवेनान्नेनसपापिपरामपृतात्मात्मोकिरीटिपदार्थः पुनरुक्तः इतिसम्बन्धः वाक्यस्यापि नरूप
यथा यथावाघ्रस्तज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे सेनानाथेस्थितेस्मिन्मम पितरिगुरौ म
वेधन्वीस्वरूपाणाम कर्णालेसेद्रुमेणव्रजत हृपसमरं भवहार्दिजशाको नातेवापाद्धितोयं वकुहतिरणपुरेको

कु॰ टी॰ ११३ 113

भयस्मारकाश्रुः अत्र बन्धुर्दृष्टान्तेनार्थः अन्यकृदन्तिरोधः दृष्टोनाविनतोलोकविरुद्धः क्रमोयत्र भू
पालरत्नानि दैन्यप्रदानप्रार्थितोत्सव विज्ञापयन्तिरंगमेसानेनवामदालसम्र अत्रमानेगास्वप्राद्दि दैषेण
न्यायः राजस्यावकृष्टत्यतादेयत्वेनप्रथमप्रसिद्धिस्योयाउदभावेनत्यार्थसाप्त्वसोनिक्रमोलोकेशास्त्रविश्व
सिद्धः स्वनकृतस्पृष्टः शास्यौशास्त्रमभिभवनृत्तौनततिविदयाः प्रतिपादयितुंयत्रयथा स्वोपयावदयतिकृदे
ननुस्वपिमित्रावदेद्दिकिमर्पितेन नरपिसामतमाहरुज्जपर्यन्तविकल्पस्तुदेवयज्ञोवितम् पक्षोविदयः घो
यार्थेस्वेवयास्यनावकृतानुपाद्दनाशुद्धार्थेस्वेवयास्यनावकनानुपाद्दनानन्तृशास्त्रस्य नयाचोक्के सेया
मः स्पृष्टिरेसाहिः पामरेयेत्रकथ्यते वेदग्यपर्वाक्रिमवलेहितैवनिनादेषु सान्त्वयपुदाहरणे मृत्स्य
स्त्वार्थविवायकार्यमार्याः सुमर्यादस्तुदाहरन्त सेव्याः नितम्बाः किमभूधराणामतस्मरस्मेरविलाः
सिनेनाम् अत्रप्रकरणाद्यभावेसन्देहः शान्तस्तृगार्येमतराभियानेतत्निश्चयः अत्रबोधयन्तितम्बाना
कामिनीनितम्बानावामेव्यतेकुवेव्याजनयाप्रतीयपादयोषितामितेश्रोत्राससान्निद्यते अनुपातेन
हेतकोपर्यानिर्हेतुः यथा स्वहोनयेनाश्रयमस्वत्थामाकिः सोपारेभवभयानोज्जितमपिप्रसादाद्यस्या
भत्रवत्तनवकृश्नविषयः पारिनृत्तेननमसिसनशोकायनभयाद्दिमोहेपशास्त्राम्हमपिया
तः स्वान्तिभवन्ते अत्रपापसमोवनहेतनेसातांउक्तः नयाचशास्त्रगोपितशोकादिः हेतुर्वाच्यो
भूत स्वेनाक्रमते शसिद्धिविद्याप्रसिद्धैतोविरुद्धेतोविरुद्धपदस्यप्रसिद्धविद्यापदाभ्यांप्रत्येकमा

मन्वयेन तावत्प्रसिद्धिविरुद्धं लोकप्रसिद्धेः कविप्रसिद्धेर्वा विरुद्धो योऽर्थस्तमुदाहरति इदं तेनेकेनोक्त
कण्ठ्यक मलानेकवृत्ते यद्वेन्नामसिद्धेम्नः कटक इत्यत्तसविरुद्धं विषयम् इदं तेनउः सा प्राक्रमणप
मास्तेस्मातेभुवानवर्षीनामाबद्धं कटकमलमूलोविनिहितम् अत्रकामस्यवकं लोके प्रसिद्धम् ।
कमलस्यानेकोपुरणप्रभूतेः विषयस्यान्तकमलानेकप्रत्नः तत्सहदृशानेनेतिवेशयमपि लोके प्र
सिद्धम् कविप्रसिद्धिविरुद्धमाह उपपरिसरे गोदावर्याः परित्यजन्नाध्वगाः सरणिमपरो मार्गस्ता
वद्दवार्द्रहिरिहरत्यत्तो इह हि शिरिहिलोरक्ताशोकः कश्यालिहताशुयाद्वारणानालेनमासोदेवप्रवाका
रुक्तेवृकः पाटाद्यात्तेनशोकमप्युष्यान्नमः प्रसिद्धोनोक्तः लोकविरुद्धं मा कविप्रसिद्धेनविरुद्ध
तामित्याह स्विमनवसन्तालेकारयोकदावनकोमदेमहास्मिन्नहदृशोस्यान्यागतोस्लममृद्धियुः ।
नदनः भवतः कीर्तिकेनाप्यगीयतयेन मांप्रियगहमगान्तु काशकाकनामिन्नुभपुरः अत्रानन्तोपि
कीर्तिर्योत्स्नावत्प्रकाशरूपाकथितेनतिलोकविरुद्धमपिकविरुद्धमपिकविप्रसिद्धेनविरुद्धम् को
तैर्योत्स्नावत्प्रकाशकते लौकिकप्रत्यलबाधितमपिकविप्रसिद्धेर्विशुद्धादविरुद्धं विद्यापदेशगावाच
केनविरुद्धमाह सदाम्नानानिशुर्णाय्युन्यावासरेमकलेवृषः नानाविद्यानिशामनाण्याविष्टेत्नहणा
निव अत्रग्रहोपरागोविनाराश्चोस्नानेधर्मशास्त्रविरुद्धम् अनमसहदृशपस्त्रवतबाहोः समीहते
चाण्डपानुस्हतिस्लमसत्वेमानिष्ठयोजना पत्तरर्थशास्त्रे महाबलस्यामिष्ठाण्डपानुसरणेनो ।

का॰
टी॰
२२४
114

लिङ्गाद्विविहितनामनितनत्यागाद्विरोधः कामप्राप्त्यविरुद्धमाह विधायहस्यैकेश्वरमनंगाङ्गलमंगता।
बभार कोनेनकृतांकमञ्जोलेखमालिकां अग्रके केयूरपदेन तत्खनं नीबीहितम केयूरस्यपदमेस्यानम
गिरिकन्य: तस्मिन्नवतनं कोकशास्त्रेनोक्तमनन्तलिहितहेम तथावेनक्रमान्हे नतावत्तस्यप्रधानानिक
तावत्तोगतस्तथा पश्चीनत्वनम्पृक्तवस्तनावीपपृक्तीनैनावित योगशास्त्राविरुद्धमाह ग्रहणगयो
गर्णार्शीलनकीलनेनतु: साथसिद्धिर्मविंर्यविदधुन्तमहरे ग्रामादयग्रभिमतास्तुनाविवेकख्याति।
समाधितत्वमौलिमणिर्विमुक्तः अत्रविवेकख्यातिसमाधियतमौलिमणिविमुक्तः अत्रविवेकख्या
तिसम्प्रज्ञातः पश्चादसम्प्रज्ञातः ततोविमुक्तिनतुविवेकख्यातौ यमनियमासनप्राणायामादीन्यष्टा
वंगानियमस्तेनाहशास्त्रयोगस्याविरुद्धनिरोधलक्षणस्यपरिशीलनेपुनः पुनरावर्तनस्य कालेनेनाभ्या
सेदोर्द्धेन बंधकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्चित्तस्यपरशरीरावेशः उदानजयाज्जलपंकक।
ण्टकादिष्वसंगउत्क्रान्तिश्च समानजयाज्ज्वलनं श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यंश्रोत्रं कायाका
शयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनं बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशा
वरणक्षयः स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः तज्जयात्तन्मात्रस्साविंशिणइवगावोस्यसं
कल्पाद्विविधार्थस्त्वतनततयोभवेति ततोणिमादिप्रादुर्भावः इत्यादियोगशास्त्रानुष्ठानक्रमेणानङ्गः
साधाङ्गःस्वेनसाधयित्वाकायाः सिद्धयोमादयस्ता सांख्यविधेयस्मार्तव्यहरेश्यास्त्रानुष्ठामक्रमेविद

यत उक्तं तेष्वरप्राप्याः सर्वां पूर्वां सिद्धिं भजन्त एवमनेन क्रमेणापुनर्भाविविवेकख्यातिः सप्तधरूपा।
न्ता प्रज्ञा यस्य समाप्तकृत्यादित्त्रवगीतन्तु हेयोऽस्य निज्ञानं माप्सादृयस्तकष्ठव प्राप्तिः पुरुषः सा
माधिप्रज्ञा नामेति मीलितमायाविमुक्तः स्वरूपप्रतिष्ठा परपर्यायकैवल्यप्राप्ते इत्यप्रथमो योगशास्त्रा
नुसारी तथा बाह्यक्रमः योगाङ्गेष्वतिनिरोधयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणा
समाधयोऽष्टावङ्गानि योगस्य योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः विवेकख्यातेस्ता
वत्पुरुषपर्यन्तोऽभ्यासः ततः सम्प्रज्ञातः यथाभ्यासेनैव निर्विकल्पभासमेतत्तदैव कैवल्यमिति योगशास्त्र
क्रमः सर्वाचार्याणां विवेकख्यातेः परं कैवल्यमिति योगशास्त्रक्रमः सर्वाचार्याणां विवेकख्याति
रेव कैवल्ये हेतुरित्येतात्पर्यम् एवं विद्यातिरेकेण विरुद्धं प्रदाहार्यम् विद्यातिरेकेण योगमवेद्यकाद्यैः
पकैर्यद्भवेत्पापं हन्तास्मिन् शाङ्करीयं तेषां योगो ज्ञाननिष्ठायितः अन्यैरपि हेतुदाहरन्ति प्रोक्ताः श्रेयः सक
लकामसत्त्वेषु ततः किं ते परिश्रान्तो विविक्तचित्तोऽनन्ताक्षिम सर्वार्पिताः प्राणादिनाविभवो ततः किं
करणस्थितेन तत्र भक्तानां तत्र भिन्नः ततः किम् अनन्तताक्षिमिते तु नवीकृतम् सर्वविद्याधिपतेः ततः किमि
त्येव भगवत्कृतानामाद्यकवेरशाक्तिप्रकाशनात् सहृदयो हितकेन्द्रपथः अथ प्रपदस्य पर्यायात् तेरणापाद
नापितवैवाहजकर्तृत्वकायितपरांडैः यच्चासर्वदवरात्तविभात्रुनितं वरातमाहृतः भुवशोषानक
नेयतेमोऽप्रकृतिः सत्तामितत्वप्रसृतानित्यानवरतशाहाः इदमेव भगवतेरणप्रतिपादितं तत्त्वनवीकृ

115

नमदोषं इत्याह नन्वयथा नन्वसंवीक्षते यदिह दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं
ततः लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता मरणं किमद्भुतं यं तां किं तन न दृश्यते
नमेयं तेन गणनवीक्षितम् सा नियमानियमविशेषाविशेषपरिहृत्तिरित्यन्यवाक्यपरिहारिपदेति
यस्मादिदं पद्यं बहुलक्षणानामेकमविशेषवाक्यं ततः सहृदयाहेन समस्ताथ दोषं भवत्येव प्रत्युदाहरणं न
गौरवमास्याद्रिषु सा नियमेतदेकतरेण नयासहितः सान्निपमपुरस्कृताः यत्रानियमाविवक्षि
तोपि न कृतं तत्र प्रत्युदाहरणं यथा कुलीनविनायामेव नावकं निगमितं तेनैव च स्वरूपं प्रतिनियामक
त्वं समर्पितं कोटिः पर्यायतः प्राणभृतां मनोरथपूरणानीति लोकत्रयमेष पदस्य साभासमर्पणीकृता
पुनः समर्पणं पूर्वमेवाविष्कृतम् कल्पाविनमहाप्रगृह्य सा लोकानरवेनाक्ष प्रत्यापानयानापदेशायेन
थावोर्थः यत्रसाविनामपिणसंक्षति पत्न्यासिद्धं विषयेक्षायं स्फटदादीनि मौणसमवायापेपत्तयाकार
णः सम्बन्धिविनानिरूपितं मनिर्दिष्टं स्फुटमेव विनामणोहि समस्तं वितिनं स्फटादेवं सत्वं न तत्काले
प्रापेः घटादिकारणस्य स्फटादक्षेपिणामेवतट हृणानोन्यर्थः प्रकृतिविनाव्यामेवस्फुटकाशन
योगात्तेन रक्षकोलापाद्धः कश्मीरस्फुलक्षकेशु दृश्यते तथा च यत्रास्मिन्नर्थे नाविषये यपतौ हृदये निर्माणाः
येवह्यणः स्फोटः प्रकृतिविनात्वेनाविरवतावियमर्पणीयं समर्पितमहत्वमतिविवक्षायं स्फीतादिक यो
मणिकेनाम्निनहृष्टं इत्यस्मर्थे केविद्वावदतीनि सत्वांशोशिथिलत्वस्य मनोरथनिरस्कानाम तथाउ

कर्षायंश्नतियोगिकल्पनेयदीयउक्तर्षसत्त्वासैश्रिहएिमाणाकथादिकमाणेनास्त्रीतिख्यातिरे
कणमाणिक्यादिहेष्टानकल्पनेमणिप्रयत्नपरान्यक्लारकोटिःमहत्त्वनानुपपत्तेममाहः श्रणम्
नेमनेरश्यमनोकल्पलक्ष्ययाताय्येनविनामाणिनाःकमाःसेपरःप्राणिनामनोवोचरश्रापिनभ
वति नसेववियमामणेः चिन्तामणिरेवाभासमणिक्लतापमत्वेयविवायमाणाश्रमनयः पा
षाणापवाभासेनभासस्ततयामाणिनेप्रापितामाणिकादयः नेपुमथेयमनमेवनावितमाणि
नेयथानेभानस्तथामापिप्रसूरपवनमाणिरित्यर्थः सर्वेथाप्राकृतमणिगणानायाचितामम
णेमणिनमहाभिनिभावः अत्रचिन्तामणेमणिपतरायउक्तर्षोविवक्षितः सवत्नसेवेतिनियमः
ववणेनअनोयते नकथ्येनहतोमन्याशंकयपवेसननरहस्याह अथतस्यतिपदस्यनेकथ्येनका
थंनस्यनियमतस्म सूचीयमस्मः अत्रोत्तरमाह नथासमन्वयातदेववाच्यम अथसत्वमेवन्तत
श्चितस्येवकारणस्यनियमवाच्यकस्यतथासमन्वयात नस्तत्वनेनेवपदेनसमवयात नटेवा
स्यनियमनेवाच्योविवक्षितोसिद्धमित्यर्थः अत्रास्यानस्यपदत्वेनमस्यापिवाकदाचितेवाकथाप
नयार्थसम्प्राधान्यादर्थदोषवोपदेशः एवमत्रचिन्तामणिनामणिपतनगणानामप्रकर्षोविवक्षितः
सवाभासमणिकृतेत्यादौम णिपतगविशेषवणोनेयमवाचकशहाभिधेयेनगुणानव्याहंसनेनप्र

का॰
टी॰
१२६
126

तीऊतौ शंतिविवक्षितेनोपि नियमोपि नियमो न स्यात्तेरो धयेत्याशंक्याह अत्रच्छायामात्रमणीहकृता
शुभसूत्रमणिसूत्रस्य शुभत्वे नैवोचितता शंतिसूत्रनियमस्तेवाच्यम् अत्रशुभमपाठेविवक्षितेनोपि नियमो नकृ
नस्तेनैवरोधसिद्धेनच्छायायणपाठेनतेऽणमस्तुनियमनेवाधेरोधाभावस्तत्पर्थः अस्मिन्पाठेंतरेपिम
त्रशाहुमेवकारेणवाकाकरणात्मनियमस्ते अत्रप्रमाणेन्नयमसूत्रेनत्मात्रवशक्तिपाणिनत्रशुभस्तना
छायैवच्छायामात्रमितिवाकास्याविग्रहकरणान्नियमस्तेस्फुटमेवमात्रशाहस्य वाच्यमितिम
न्वृथः एवकारागच्छानियमस्कृत गच्छामात्रम्बुन्नयोन्यन्नोविग्रहसमयेप्रमाणार्थेवाचकत्तयाउ
पादेयमानएवकारोनियमसूत्रात विवक्षितेनियमकारोतिसिद्धयत्यर्थः अनियमपरिहारिभ्रष्टुताः
राते वक्राभ्यांनेसरसत्वायेवमास्तिसराशोणपवायरतेबाहुः काकत्स्यवीर्यस्फूतिकरणपट्टे
त्रिणसेनसमद्रः वाहिणपाशुभस्ताः तणमपिभवतानेवशुचेनभीहणस्वच्छुतमानमोसिन्नकथाम
वीनपतेनेस्वपानाभिलाषः अत्रशोणपर्वतेनिनियमोनवाच्यः अविवक्षितेनापिकृतत्रयंतिरोधउत्प
र्थः नवाचार्थिकपदेनयत्रोविवक्षितेनार्थसनसापदस्योपादानेविनापिप्रतीयतेतदर्थिकंपदं इहन
श्रसर्वविवक्षितेतिभेदः सविशेषणमुदाहरति शणाम्रशुणमालिमानमानयतभोः सानुःमशीहकृ
वेकैमेवतेनमथग्रस्तामहः रनश्वेतोन्यतानोसिते वनेचूर्णायतत्तणबकणशः कृतार्थितापद

केयेनदृष्टमहेतमेतच्छोदिष्टासत्तद्धर्मसहोकिन्नाः अत्रत्यौतस्वीमितिपुण्याख्यमविशेषोवाच्यः अत्रपुण्यमा
पाहेनरात्रिसामान्यवाचकेनराज्यश्यापास्थितोमस्त्यासोपिशब्दामालिमानयनक्रियान्वयार्थेत्वौतस्वीतिवि
शेषोविवक्षितोपिनकृतः पुण्यमाशाहस्यपुण्यमालिमानयनवैफल्यमिति अविशेषणोरहितमदाह
रति कलोलवेलितदषनरूपदन्तहोरस्त्यान्यमूर्तिमकराकरवामममस्थाः किंकेस्त्वमेनविहितोभवन्तो
ननामयान्त्वाप्रमास्तिकरः पुरुषोत्तमोपि पषोमयेपकेनताहृगुपकृतेनतिरेश्वनादरेणयुक्तः इति
सामान्यरत्नाद्यर्थोविवक्षितोभवन परत्रकोस्त्वमेनेतिरत्नविशेषार्थप्रकरणात् विशेषस्योपकारक
त्वेकथंसामान्येष्वादरश्चविवक्षितोर्थप्रतिपत्यादोषः तथैवपादोत्तरेणपुरोयपति एकेनाकिंनावि
हितोभवतः सतामितिवाच्यम् सामृश यथैकस्यपरस्यार्थेनरपरस्यार्थेमाकोत्तिसाकोतायथा॥
अर्थितेप्रकटीकृतेपिनफलप्राप्तिःप्रभोः प्रत्युतद्रुहितादाशरथेर्विरुद्धचरितोयुक्तस्तयाकन्यया उत्कर्ष
चपरस्यमानयशसोविस्रंसनेचात्मनः स्त्रीरत्नेचजगत्यातिदेपुण्यमुरोवटेवकणेन्द्रस्यतेरावणहतोक्तिः
प्रभोस्त्रिजगतोयस्यापिरावणस्यार्थेबाधकेनप्रकटीकृतेपिसर्वेन्नतमर्मतं प्रकाशितेपिनफलप्राप्ति
याचितासीतानप्राप्तेत्यर्थः अत्युतविरोधेनफलालाभएवकिंतुद्रुहात् मादकाविहंतोविरुद्धचरित
स्येदस्यमयचात्रदेशलकः दशरथः तयामत्र्यथाविनयाकन्ययासीतयायुक्तः सुयम्नः तदेवंजगत्यातेः स
वैषांनगतांशासनादशमुखः नत्वकोपिनप्राकृतः देवः विजिगीषाख्यवहारादिनिपुणः परस्पदाशावच्यमि

कु॰ टी॰ ११२ 117

नयप्रासोरूनकर्षणोर्द्विवचनेनात्मनः स्वप्रमात्मयप्राप्तोर्वस्तंसनेहाति कृषेस्तद्यातेनयद्वस्नेहश्चेवेत्पर्थः व
पुनः सौरस्य प्रपचितिनकथंनद्यते सौरस्याभिमन्यप्रमाहोस्याकांक्षाप्राबल्यं न स्वर्यते अर्थान्निरर्थैनेतिन्यायात्क
र्मक्रियपोः प्राहेमायेनातेपिसूत्रार्थावबोधकेनायोस्तौरस्यस्यामर्षविषयत्वासम्भवात्तस्य येप्रतीत्यर्थत्वा
त्मनेनामर्षणाधायाः सौरस्योपस्थायाश्चाकांक्षानिराकांक्षत्वमर्थदोषार्थत्वेवान्वया सिद्धेनैतन्नूतनपदं
तृप्तिकापदयोरन्वययोगात् तथाचायमर्थः कृष्णसौरस्य पाते तेमित्याकांक्षाति अत्र सौरस्यपरस्पा
र्थेः स्वान्वयसिद्धये उपस्थितमितिस्वार्थस्याकांक्षाति ननु माभूत्सौरस्यामर्षविषयत्वंपरस्य तस्ता
त्तिसिद्धपवान्वयस्तृप्तिकापदं नोद्देश्यसत्वेनसम्बन्धयोग्यः परस्यान्यार्थस्याकर्षसम्बन्धेबोधयमाः
शोपस्थितस्याविशेषणसम्बन्धयोग्यः परस्यान्यार्थस्याकर्षसम्बन्धबोधमात्रोपस्थितस्याविशेषणसम्ब
न्धबोधकेनात्मनस्तृप्तिरूपार्थे न सोतरेतन्नास्ति सौरस्यमिन्द्रसम्बन्धबोधनायानुवर्तनेनासिद्धत्वमिति भावः
यसिन्नन्यार्थसमर्थं समापनेन तद्विरुद्धार्थप्रतीतिरिति स्पष्टमन्यानेतत्पुरुषः समापितोर्थः परस्परस्पमूरा
हरति आकाशाक्षेश्रावामर्षणप्रणयिनोश्यामानां वृत्तेनवृभक्तिर्भेदेन पदेनोपनाकांनिरूपदेशकेति टा
मापरीक्षत्यन्निर्दुर्हिताणान्वयेचनतद्देनेहयवेरेतस्यतेस्याद्वेदेषनरावणः कन्त्रपुनः सर्वेद्वन्द्वसर्वे गुणाः
अत्रस्यादेशणाराविणं इति चेन्न समाप्यते संत्स्यस्वैवबहूनां गुणानां तथापि बलवानेकोदोषस्तान्प
वस्तीत्युपक्रमस्वीरव्यरितेरेवणपुरोहितप्रतिनवकपुरोहितोक्तियम् तथाचात्र चूर्णिकार्थोउ

सारेणस्याप्येदेशेन रावणऽन्येनावृत्तिर्वेश्मनदाविवक्षिता रावणऽन्येनावृत्तिर्वेश्मनदाविवक्षिता रावणं
प्रत्यपेक्षा प्रतीयते परेत्यक्तान्पुनः स्वेद्वस्वेगुणाऽन्योऽस्मिन् स्थाने समासा रावणेऽतिदोषस्यात्कृस्वेग्र
णापवादेन विवक्षितस्याङ्कनसुनैर्गतिसमायानस्फुरत्पाविहद्रसैवेलणीयत्वाभावस्य प्रतीतिरिति
दोषः सहचरसमभिव्याहृतं तत्रासौ विभिन्नो विजातीयोऽर्थः सहचरैर्विभिन्नमुदाहरति श्रुतेन बु
द्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरे
न्द्रता अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खत्वे निकृष्टयोर्भिन्नत्वे श्रुतेन शास्त्रेण बुद्धिरलंक्रि
यते परिशोध्यते एवं व्यसनेन मूर्खता परिशोध्यते इत्यन्वयोऽसंबद्धैः शोभनैः रेवकर्तृकैः कर्मभिः सहोक्ताविति
योर्व्यसनमूर्खत्वयोर्भिन्नयोरशोभनयोरलंक्रियते इत्येकक्रियान्वयेन श्रुतबुद्ध्यादिवद्व्यसनमूर्खत्वयोरु
पादेयत्वं व्यसनमूर्खतावच्छ्रुतबुद्ध्यादीनामनुपादेयत्वं वा प्रसज्यत इति दोषः प्रकाशितः प्रकटितो विरुद्धो
विवक्षितार्थविपरीतोऽर्थो येन तत्प्रकाशितविरुद्धमुदाहरति लग्नं रागावृताङ्ग्येत्यत्र विदितं तेऽस्त्वनेन
श्रीलस्मादपरस्त्रीति विरुद्धं प्रकाश्यते शमितो विवादार्थम् विधिनानुवादेन वायुक्तो न विहितोऽर्थो यत्रे
ति यत्र स्थाने येन वाक्क्रमेण विध्यनुवादौ कर्तव्यौ विपरीतत्वान्न तत्र तयोः करणाद्धि ध्यनुवादायुक्तता मा
र्थदोषमुदाहरति प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशामकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोम
कं इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिनामपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः अत्र शा

का० टी० ११८ 118

यितः प्रयत्नेन बोध्यमे इति निषेधयम् सूचितं तद्यथा नेत्रोन्मिषप्रश्यान्तर्जिहीर्यं अद्यप्राप्येत स्वेच्छ
निपुणं प्रस्थानरात्रौ अकेशं वज्रपाण्डेषु वर्णामित्यादिके सर्वविकेर्षे अशितलानेन प्रयत्नेन परिबोध्य सेम
यानाम्बे अनुबन्धसे रसयमथोविवर्द्धितः सर्वविधेऽवैयन्वाके वाचावाच्येनेनासिद्धेन नन्तरोधे इति शायन
क्रियावाच्येनेनेति स्यानायोगात् इह लम्भोपायस्य अश्रोतरूढेन नादुष्टः विप्रलम्भाभावादयुक्ततामाह।
यथावावान्ताहारतया नगच्छन्ययेरसाश्वाःस्मृतिः श्रोषितेयुसालेपुनरद्युनोयकोणकान्तोद्व्रवैनेवेद्देमि :
नेपिक्करणमूरुवमेवसमेनेनीताः तयेलब्धकेश्मयमूतितविद्रनापिजनेजालेगुणानीहते अत्रवाना
हारादित्रयेयुक्तमेणवाच्यम् अत्राद्योमगवनेतुमनं नतोमेवृत्तोयकोणि नतोवान्ताहारश्यमरोन्नरक्क
मेणविधिककन्नेयुविनोपडक्कमेणक्कतः श्रोतरूढेनकतयादुष्टः अनुवादायुक्तमाह अयेगमाहरणा
भरणाकुमनश्राणिपुरणस्मरक्कोडाङ्क्रोडाणुननोवरोहप्राणदमनः सखोहमान्नसग्रवनदलनीलोत्पल
मलिमस्विरोहमाहस्रथ्यकथ्यकेनुवदनाश्रव विरहप्राणदमनेनमोहस्यापूर्यमेवज्ञायतेनतश्रा
द्युतेतिदोषः अद्योतन्मकुनरूपानः तमकुनःसोहकन्तसपुलाहरेति लानेरागाहतोयपन्यशेविदेत्ते
इत्युक्तिरुपसेहृतापितेनन्यादिनापुनरूपानः अत्रविदितेनेतस्वरसमुपसेहृतयन्कोपिराजदोषःतेना
स्मिटन्नाभ्रनेभ्यस्तिपुनः सोहकन्तवापितः नचैतदत्रैवतायाः प्रयोजकतयावापितमिनिवाच्यविदितेते
स्मितेनतावनेवाच्यतायाःसिद्धेः अश्लीलाङ्कोडादिसमर्थकोर्थोयथमाह इदमेवप्रहसनस्यस्वयमेवि

अग्रे पुंस्त्वेन जनस्यापि प्रतीतिः । अग्रतस्तेनार्थः प्र
वेशोधनः यथा श्वजात्यन्वेषणातो वजनस्याश्वनरत्वमितिः अग्रपुंस्त्वेन जनस्यापि प्रतीतिः यथा ध्वनिर्मेकरः प्रादि हापितस्य यो
स्तुतः तेनस्त्वसौ तस्य सम्बन्धोऽस्य समर्पकस्यार्थस्यापि प्रतीतिः यथा ध्वनिर्मेकरः प्राप्तितेनचापितेषां तस्य प्रकृ
वदोषसंकरोऽपि तेषु यस्तेन तस्य यस्मात् यत्रैकोदोषस्य त्रदोषे तस्याप्यपि संततेन यापि तेषां तस्यापि
तत्वान्यकार्येण तस्य तम् तथैव गाहादिन्यर्थः एवं तत्त्वानां दोषाणां कार्येण्याजन्यतेन निर्देषम्
कोविददोषसंकरो विगुणेन कोविदस्त्वयमनलि सम्बन्धो निषेध कल्प्यतूपपत्तिप्रसवमाह कारणवत्तेस्मीदप
कार्ये कारणतेषु निमित्तं सन्निधानादिर्बोधार्थं कार्यत्वेन साधारणपदे कारणोदेश्येन प्राकृतस्यानिमित्तकारण
कारणादेश्यानि निमित्तिः सन्निधानादिर्बोधार्थं कार्यत्वेन साधारणपदे कारणादेश्यस्य तो वस्य अर्थं यथा शोभते
सन्निधानादित्वे वैशिष्ट्यादेव बोधार्थं स्थानापवत्तानन्वयः कार्यादेश्यतो वस्य पर्थं यथा शोभते
तथानान्यत्रेति वाक्यार्थसद्भूपोऽकर्मणः कारणादिपदेनापृष्टमित्यर्थः तथा वद्धतिः एवं कारणम
रणान्येवाऽस्मिते तस्य कारणादि शुद्धाकर्मणादेश्याति प्रतिपन्नये एवं तेषां कार्यभूषणं तस्यादि के शोभामिम
स्वतेसप्पदेनैव कारणभरणाद् पृष्ठिनावर्था कारणादिपदानामनुपकारित्वेनापृष्टार्थत्वमर्थे पक्षपदत्वेन
यसके तस्य कारणादेश्यत्वा वेतस्मादेव यथा निशार्थी तथा पृथक् प्रयोगवैशिष्ट्यादिति वाक्यार्थसद्भूप
कर्तायः प्रयुक्तमानं कारणादिपदेनापृष्टार्थकमित्यर्थः एतदेवोदाहरन्ति यथा प्रसादकारणावतेसेनम
तेसर्वे विभूषणानाम् तथैव शोभनेनार्थमस्याः स्वगुणाऽनुरुल एवं तेषां स्वतः कार्यस्य तस्य मध्ये वभूषणानाम
तेरन्यापि सर्वैवमत्यन्तमेव प्रकृते समाधिः यत्कार्यापदेनापृष्टार्थवाचकमित्यर्थः पदानन्तरमुदाहरन्ति प्र

का॰ टी॰ ११९

119

पूर्वमतिशयमोदप्रमोदितहृष्टाः सन्तः अथायमुपैभगमालवर्णाशयः श्रोत्रवाभासितः अथाधिपर्वविधिरःपा
दस्येषुणावेगमक्षत्रेनातेषामनयाववाह्याः अयं करणोऽश्ववर्णाशयः शाहात्मविधानमतोन्यथैम विदोलोभिप्र
त्वेषांतिकयालेमगणेतते यन्त्रनर्माकिणोविहतेदोषाविस्फुरितलव अथयन्त्रः शाहस्त्रामूढिनावगतत्वेष्व
मवत्तन्याबन्धनिःस्पन्दपुञ्जेनयस्यविनिःश्वसत्कृपयमस्यरणकारदहैलीजिनवाभवेनदशानवेनोष्ठिन
मात्रसादात इत्यत्रकेवलान्याशाहः अथास्मिन्नयुग्मापाशाहवैवसन्धिनिषशाहतनाडनुबःप्रतीत्यासत्याम
विप्रुनर्थत्वः शाहोन्यायाः तनेककरणेवोधायतन्त्रविकिलापप्रकारजनुत्तानाधेत्यर्थः अन्वययमनूढिनाका
निश्चयोन्तेननासिनतत्रयत्रः शाहप्रयोगायथाउन्याबन्धनिःस्पन्दपुञ्जेनेतिपदे प्राणाश्वपरणोहिगाविश्र
मपातिपत्तिभिः गुणाहारणात्तुमताहसतीवस्त्रनद्धयाम अथगुणकानामयत्वासिङ्कनवोधनायगुणा
शाहः हारशाहमणेकेवलसपाणिगुक्तिकमतनभेवावकुनेपिहसतोविस्तेहायायगुकानांमबद्धतायामन्न
रत्नानिपतयेवोणयागमाथिकपटनेनभावः सोन्त्येषपद्मफणयसरणानेतविभ्रमाः षट्पदानुष्ठ
मालेवकान्त्राकर्षणनिमामावे अथोत्काषष्ठ्यविषयेषुष्ठ्याशाहैनिरूपपदोपिमालाशाशाहैः षष्ठमेवाभि
येन्नमालाशाहदृश्येनावर्तिनवमकव्यन्निपपदेग्रहणस्त्वमालेत्यादिसोपपदेषु शाकावारणयकाणावत्तसस्व
दिपुष्पाकारोहोहितमयूरकेकाटीनामपुष्पादानाम नन्ववनयनकोव्याहेरोपकणावत्तसादिवत्पा
गप्रसंगात्रयाशोकाह स्थितेषेतन्नमथ्येनम स्थितेषमहाकविभिरेवप्रयुक्तेषुपदेष्वमनेनरोक्तमसमर्थ

नेयुक्तिप्रदर्शने ननु तत्र स्वपुस्तकेषु नत्वत्र कोष्ठादिषु इत्यमेव वृत्तिः नावलकर्णावतंसादिवन्न्याय
न कोष्ठादि क्रियते यत्राप्युक्तमो विशेष्यविशेषणभावेन क्रियार्थो निर्दिश्यते नयाटोपघनमिति वा मनमन
मेगोलक्रमत्यापि तत्र स्योदाहरणेन निराकरोति आह नगादस्मपुरावावांविरुदाहतरश्यालिनीमम् इत्यादौ क्रिया
विशेषणत्वेपि विवक्षितत्वार्थे प्रत्यायने सिद्धार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणत्वानार्थं प्रयोगकार्यत्व
त्तिनयुक्तमप्युक्तम् अत्रमपुरं नगादेत्तिमपुरशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनैव विवक्षितत्वार्थत्वान्तेनात्ते ग
त्वार्थस्यापीति नगादेति गदस्मकोपांवावावाति नियतार्थेनैव स्मृतया विशदादावरायावबावग
मात पुनर्वावामिति अप्युक्तस्यापि विशेष्यस्य शालिनीत्वेन तावद् विशेषणस्य वृत्त्यार्थं उपादानम
वित्तमिति वामनेन यद्युक्तं नमयुक्तं मपुरमिति क्रियाविशेषणं नगादेति पानार्थेनैव बोधनार्थेन
ववविशदादरायावावामापुर्याबगतेर्वावामित्यत्र विशदेत्यादेरप्युक्तस्य तावद् स्याद् इति भावः
यवत्क्रियाविशेषणत्वेनास्मिद्धेनालितत्रेदमुदाहार्यमित्याह युक्तं तेवावरणत्वपरित्राणरहिता
भ्यामपि युक्तम् पादाभ्यामहमस्य यात्वेव्रजनेवनविद्यते इत्युदाहार्यम् अत्रव्रजनीति वलनाक्रिया
या वरणत्वपरित्राणरहितेत्यनेनान्वयासम्भवात्यादस्याहस्यविशेष्यत्वेन तद्विशेषणत्वं याया पा
दानमावश्यकमिति पादाभ्यामिति पदं अत्रनाप्युक्तमित्यतो वामनमतेप्येतदुदाहरणं योग्यम् नहि
वामिनार्थः एवमप्युक्तस्याप्युक्तत्वं युक्त्या प्रतिपाद्य निर्हेतोरयुक्ततामाह स्यात्तोर्थे निर्हेतोरयुक्तता

का॰ ख्यातेर्विशिष्टे यथावस्तुंगतापद्मगुणानवधंके पद्याश्रितावानक्षमीसमभिव्याप्य उमास्तवंतप्रति
टी॰ पद्यतेतालाहिसंश्रयाश्रौतिसमवायलक्ष्मीः अत्रराजेपद्मस्येकौमोदिवाकरसमस्वनिष्प्रभवेतेत।
१२१॰ केषांसिद्धमितिनप्ते केइतिहेतेनापेतत्वे अत्रापराटिदोषाणांमध्येकाविरदोषत्वमित्याह अनु
120 करणेतत्सर्वेषांकृतिकट्वप्रभृतीनांदोषाणाम् अत्राहहेतेनानुवर्तने तथावाग्रतात्पर्ययद्यप्य
नुकरणेदोषाणांस्वरूपस्यतादवस्थ्यमेवतत्रापिहेयत्वनिः तथाप्यनुकरणस्यतत्त्वरूपडहताश्रित
भावः उदाहरति यथामृगवत्सभद्रामित्यादिकथयन्त्यसम पश्येषवगाविमाहस्वामा
लोयञ्जेतिव मृगवत्सभद्रातामितिश्रुतिकटुगाविमाहेचतुःसंस्कृतिः स्वेमेत्यप्रगृह्य
एवमदोषत्वप्रतिपाद्यगुणत्वमनुभयत्वप्रतिपाद्यमाह वक्राद्यौचित्यवशीदोषोपिकाविद्
लःक्वाचिन्नोभौ वक्राद्यौचित्यवशाद्वक्तृबोद्धव्यवर्णनीयादीनाग्रहणं क्वचिन्नोभाविन्यस्मद्दोषोपि
वक्तृप्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादीनांमहिम्नादोषोपिकाविद्गुणः क्वचिद्दोषोनगुणः प्रकृत।
स्वरसस्यैतेनरूपेणनापकर्षोनवोत्कर्षः किंतुदोषाभावमात्रमित्यर्थः दोषगुणतेविशेषणानित तत्रवै
याकरणादौवक्तरिप्रतिपाद्येकष्टादौश्रुतिकटुगुणः प्रतिपाद्यश्रोतृवैयाकरणादौ।
टिप्पहाबुद्धेमेनादिग्रहणाद्वाद्यादिनिर्भावत्स्यग्रहणेकष्टत्वेः वक्ष्यतिविवक्षितार्थप्रतीतिसौ क
मेणोदाहरणे दीर्घीङ्गवमःकश्चिद्गुणहस्त्रोरभाजनम् किंपुनस्त्यानिभक्तविद्यममसाहितेनते।

अत्र सम्बन्धो यं वैयाकरणं प्रति वैयाकरणेषु वक्रोक्तिस्वर्णानां क्रान्तिकट्टुनसमर्थस्य वितलम्बेनोपस्थितिस्य
वैयाकरणोन्मूर्धाद्भुतः तथा वा यार्थः यत्रैतेन वसंविहितेन तस्मिन् याने न कश्चित्स्फुटः गुणस्य पातित
स्मादेर्हेतुः संघट्टा भाजनेस्याने न भवति तस्येत्रकोपि गुणोनाम तेन वा श्रीमाणोनस्थः कथंभूतः दी
र्घीकृतो दीर्घीकृतमादिः यथा भूयान्तगुणस्य ग्रहे गुणत्वमेतेन तस्य तस्मादेषां संयानेन भवतः अत्र हि
ङि गुणाभावः गुणाभावेन वह्निशाभावः केचित्त्विदं प्रत्ययविभ्रमः यथा द्वि प्रत्ययः सर्वाकारेण
प्राप्तलोप इति व्याख्यानेनैतदेव वाक्यार्थोपसंख्यानं प्रतिपाद्यमुदाहरति यदा ताम हमद्रावे
परं विद्याविशारदम् उपाध्यायेन दीक्षामार्गम समस्यालंकारसमदम् अत्र प्रकृतिकट्वेवर्णः प्रतिपाद्य
समवाय्य यस्य वैयाकरणस्यादादीनां मित्वादि क्रियालोपेन त्वरूपाणां प्रयोगाद्युक्तिनेतावेन वसमक्त
सिन्धुरूपः क्रान्तिकटो भीमत्वादि रसोत्कर्षकत्वमाह अत्र प्रान्तहृदयकपालनलकङ्करकण्ठ
कण्ठाग्रायग्रीविन भूरि भूषणारवै राज्ञां धृतया स्वारम् पीतकुङ्कुमरक्तकटेमवनप्राग्भारशोभालम
द्रालोलनृत्तनभारभेरववपुर्दर्पोद्धतेयावृतिः अत्र च प्रवालवर्णः दूरे जकरोद्रभीमत्वोत्कर्षकमाहु
णः श्रीरामप्रतिकृतं यामलादेकाव्यवर्णनमिदं वाच्यवशाद्यथा ज्ञानेनाधिमुखसिन्नेर्विमफलेण
ऊर्ध्वरेखमुकाः सारस्वामहिषामदगजनविद्युत्प्रभ यसूरानक कोपालेपमग्रज्वटाकटमदाका
टारिभास्वानैः सिंधुदानिनिर्हृतनेस्फुरनिर्यद्वलितगजितनम् अत्र सिंहवाद्यैपदार्थाः शब्दाः अत्र

का॰
टी॰
१२१
121

मरार्थे सिद्धे ओजस्विनि वाच्ये वर्णनीये तत्रिष्ठो जो ञ्के नकारो दोषः समासाभावे विकटत्वाद्वर्णे अनुगुणत्वात्
थः प्रकरणवशाद्यथा शकाशोक कशोकशोऽरे शोकत्वानामनाकातुरकेन नैनो हृष्टेति सुयैवबालय
मितिं किं वाना भिभूतेनाशुभूः ॥ उ केठाद्युष्टमानक्षुद्रपदवृत्ताभेद्युद्धद्दृढशक्षुरश्च्युतनाहं तिमेनतरेण भवतः शु
द्योतनमः स्पातनः अर्थाश्रोतो भूनेनैनन्तु अपिनामिवबसि अर्थाश्रोतो भूनेनैनायिनानान्नो हृष्टेति ना
यकारश्शीनापहृवप्रस्तावाक्यापिनशुविप्रलम्बिनो वब स मरार्थे दोषे समासाभावि तिमेनमः काप
कत्वर्णनानुवृत्तेः शोर्येग्रणः कुर्वा ये न कोपाभावे कोमलवर्णनैव क्वावि अभावृत्ति विहन्तोद्दा
हृत्ते क्वचिन्नेः स्नेन गुणो न दोषाय यथा शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा
दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघन
घृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्तेर्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥ अत्र प्रत्यर्थ
कृगारादीनामभावादोजोव्यञ्जके विकटबन्धेन कष्टापि पाठकानामनभिधायकता अत्यर्थः प्रयुक्तहता
र्थौ श्लिष्टानुष्टो यथा येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवला
योगंगां च योऽधारयत् यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥ अत्र माधवपक्षे शशिमच्छब्दः अन्धकक्षयकरशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ राहोः
शिरश्छेदप्रयुक्तं घटहेतुतयपदे निहतार्थमपि श्लेषकन्तवा स्वत्वात् निर्वहने नादुष्टमित्यर्थः ॥ अ

शीलेकविदग्धैः। यथा स्वतोरम्यागोष्ठी घटैः पदैः पितृगृहनयेऽन्ये हस्यते नितिकामसूत्रस्यैतौ कवि
हस्तेन सम्बाधे प्रविष्टेन विलोडिते उपसर्पन्मुखः श्रेष्ठः साधनानां विराजते अत्रैकस्मेनार्थः श्री
सिद्धाहिनीये कामसूत्रस्यार्थैः स्वयनानि विवादि तन कामसूत्रस्य प्रयोजनकन्याहं जादिशाह ब्रह्म
टायिकोपिगुणाएवेत्यर्थः। तथा च कामसूत्रम् तत्रैव नालिकेयुक्ते मथ्यमानास्याहृदि कृता कवि
हस्तैः समुद्दिष्टः कामसूत्रस्य विशारदैः रितमलनयेनकारिहस्तेन योनिशोधिता पाटकेन विलोडिते वि
कासिते सकटे संजावित साधनानः साधनस्य योनेः तत्र प्रविष्टस्य पर्यपन्नु मालिनीग विराजते तगुण
प्रतिप्रसवमाह ग्रामकथास्व उनी कुनमथ्यकपादिके दस्समिमे केदिनिः शीघ्रगमासिकि ग्रंथि सिद्धा
सनायते अत्र ग्राम्यवैरागणस्योक्ति सुष्ठुपाति मिथयो गुणेनाटनयागणइत्यर्थः। अमंगलपदमाह नै
वाणैवेरटहनाः प्रशमार्टरीणेनन्ह तपाटुतनयाः महमायवेन रक्तप्रसाधितभुवः ततविग्रहाश्वसः
स्याभवव्रकुरु राजसुताः स्वमेनयाः अत्रैमायमंगलसूचकम् अत्र स्तस्याशन्तिप्रशमादितिवमरणाथ
कनाटपीलमपिवैरीणे दुर्योधनस्यामंगलसूचनायुधिष्ठिरस्यमंगलमाकुणपवेत्यर्थः। सनिगर्यमपि
वाच्यमहि प्राक्तविनियतार्थप्रतिपनिस्कैवयाजस्थानिपर्यवसावितेगुणः। यथा कृष्णकान्तेसरपान्ने
वृतनिः शेषपरिजनेदेववितमवकारेणसदनसम्प्रतिसमवयोः सदनम् अत्र कृष्णकान्तेस्मादिशब्दाः श

का० ष्पुकानां श्लिष्टत्वेनाऽऽतिसारादीनां श्लाघाः पृथुबहुलैकान्तसंस्पर्शीनां श्लाघाः पृथुबहुलैकान्तसंरेखवर्णत्वेऽपि सति
टी० ग्याऽप्रतिवाच्यस्य वर्णनीयस्य रात्रौ महिम्नो नियतार्थस्य प्रस्तुताभिधानस्य बहुलसवर्णत्वे निश्चायकतया व्याख्यानस्य
१२२ न्याय्येनैकार्थपर्यवसानाद्वाक्येऽर्थप्रत्यायकतया गुणत्वमेवेति प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञानेन प्रतिपाद्यकयोर्ज्ञातत्वे
सम्यक्प्रतीतेर्गुणः यथा आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ ज्ञानोत्सेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्तु देवं पुराणम् अयं सहदेवं प्रति भीमस्योक्तिः अ
त्राहि निर्विकल्पादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः प्रत्येकमप्यविकल्पबोद्धव्या भीमसहदेवयोर्योगशास्त्रज्ञतयाऽप्रती
तिविलम्बस्याकरणाद्गुणः पौष्यकाप्यव सयवापयामशे अप्रतीतत्वे गुणत्वमनुवर्तते यथा ब्रह्मौघकदर्पणानाऽ
बन्धमध्यास्थितानामाद्य रविवर्हितरूपः सिद्धिदसंहितोदयः प्रविवलितमनोभिः साधकैर्ध्यायमानः सत्त्वयतिपरि
णद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः अत्र बन्धाः सिद्धयोगिनां तान्त्रिकानां नामानाविज्ञायमानत्वेन परप्रतीतावपि गुणः तथा चात्रा
र्थः शक्तीनां वामाज्येष्ठारौद्र्यादीनां नाथः पिधानापिधानसमर्थः प्रसिद्धः शिवो जयति किंभूतः शक्तिभिः रक्ताता
क्रियादिभिः कृतापरिणद्धः परिष्वक्तो व्याप्तः अथ समपृक्तगुणिक ग्राम्यो गुणः अथ समप्रकृतौ विटचेटविदूषकमा
लाकारनापितकनामग्रालिकगोपिकादयः तेषामुक्तिषु विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः अनुकार्यवेदितत्वेन
याहात्म्यकारिताद्गुणः यथा फुल्लोत्करैः कलमकूरसमं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम दृष्टवल्लभा हादि जेगालिरसमाहि

धीर्यं प्रेमसरिके देव किं वगुणयवि अहल्लपक्ष्मणीं शेज्जाः अथ कलमभक्रमदिक्षीदयि शाठु यामा अपिविदृबकोऽक्षो प्रणो
करे करम्भभक्रम समे वेदनियेस्पिंगुवारविरणाममवल भालेयी गालितसममदिक्षीदभः सहत्वास्ति किं वगुणयवि व कि
लयसहनशेज्जाः हास्यकरः कलहरति विदूषकः स्वात्मकं मे ब्रश तिलसत्ताः सविदूषकसहासजनकत्वादेतौ शब्दौ गु
णाविमर्शः नन्वनपेक्ष विदूषणः क्वचित्संमोदातिशयोऽक्षो यथा गाढालिंगनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा सा
द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा मामामानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं म
नसि मे लीना विलीना नु किं अत्र कलहनानन्दमानायारमलपाडक्षो मामामीम अपीडयेति पदमवयवोपादेयमव पानमपिष्टशो
ऽन्तसंमोदोत्कर्षे यं जयह्रुगणतोऽथने एवं योकम यायुक्ते पिसंमोहातिशये ऽदादार्यं क्वचिद्गुणो न दोषः यथा तिष्ठे
त्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः नो दृष्टे विबुधैर्हिषोऽपि न
वश्यास्याः पुरो वर्तिनी सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः अत्रापिहितेत्यनेन रैनेतद्यन इति न्यूनमितिसंवेयः
प्रियायाश्च दर्शने दैवं वितर्कयति स्वयसुरोक्तिः सामान्य वृत्तान्त निधान विद्याप्रभावेन तिरोहिता स्यात् नैतद्यतो नसादीर्घं कुप्य
ति एवं चेत्स्वर्गायोत्पतिता नैतद्यतो भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः स्मादिद्योऽपि एतैस्तैः एतैर्विशेषहेतुकथनाद्गुणः उ
त्तरप्रतिपत्तिः सर्वप्रतिपत्तिर्न वा यथनेऽत्र तिन दोषः अत्र तदाक्यगमम्य व्यभिचारिभावस्य विशेषप्रतिपत्तिरेषां पदा
त्वात्स्वनन्तानवगताः न स्थापदानन्यूनता यामृषिविदीर्घं न सा कुप्यति इत्यग्रिमवाक्यबोधः तिष्ठेदित्यादि प्रथमवाक्यबोधनवापते
किंन स्फुटयतेवेतिदोषाभावः अधिकपदस्य विदूषणः यथा यद्वचनाहितमतिर्बहुवाटगर्भे कार्योन्मुखः खलजनः कृत

का॰
टी॰
१२३
123

केब्रवीति तस्मायवोननिविंदंतिदंतीति द्वितीये स्मयोगाख्यवक्रेटपरम् अत्रननविंदंतीति नद्वयेन विदंमेवेत्स्मयोग
यवक्रेटसिद्धेपि द्वितीयेनविंदंतीतिपदेननपूर्वजानंति तृतीयस्मयोगख्यवक्रेटकृताद्यर्थिकपदतागुणः तथाचोक्तं
विस्मयेचविषादेचदैन्यकोपावधारणे प्रसादनेनुकंपायां द्विस्त्रिरुक्तंनदुष्यतीमाघाभियुक्तोक्तिक्रमेणविस्मयादिष्व
र्थिकपदस्यगुणत्वादिति यथावा वेदवदजितःसशत्रुनेंद्रनोजल्पस्तुवनवासीति विद्वेविसमरादौजादेति भृशस्मृतेश्च
दृस्मैवमादौद्वेषभयादिषुक्ष्वेवक्रम् अत्रप्रथमेपादेद्वेषस्पृहि द्वितीयेदैन्यस्य तृतीयेविस्मयस्य चतुर्थेविषादस्याथिकप
दपोषकतागुणः कश्चित्पदेगुणोलाटानुप्रासस्थानसंक्रमितवाच्यविनिस्तस्मात्तदर्थेवक्रमेणोदा सितकरकरु
चिरविभाविभाकराकारधरणिधवनवकीर्तिः पौरुषकमलाकमलासापितवेवास्तिनाम्ना पौरुषमेवकमलेनिवा
सस्थानेयस्याःसाहृषीकमलाः श्रीः अत्रलाटानुप्रासेकश्चित्पदस्यतथागुणत्वंतथा तथैववक्ष्यति तालुजाश्रेति
गुणाजात्यादेसदृशप्रपदिविश्विणोतिरविकिरणानुगृहीतं आर्द्रेतिकमलाइकमलाइ तदाजायतेगुणा यदातेसुहृदये
र्हिहेते रविकिरणानुगृहीतानिभवंतिकमलानिकमलानि अत्रद्वितीयेकमलपदेवाच्येसौरभातिशयवदर्थांतरे
संक्रमितम् तथावात्रवाक्यार्थः यथारविकिरणानुगृहीतकमलानिविकाससौरभादिकगुणोत्कर्षाणिभवंति तो
षामस्तदयानुगृहीतागुणाइति जितेंद्रियत्वेविनयस्यकारणं गुणप्रकर्षोविनयादवाप्यते गुणाधिकेपुंसिजनोनु
रज्यते जनानुरागप्रभवाहिसंपदः अत्रकारणमालायांयथैवरूपेणविनयादयः पूर्वस्यपाद्यास्तेनैवरूपेणानंद्याविव
क्षिताःयोत्कर्षकाः रूपांतरेणतुपादानेभिन्नार्थावभासादुत्कर्षतायांग्रति पूर्वस्यपूर्वस्यकारणत्वप्रतीतौविलंबःस्यातिय

तत्प्रकर्षैकविद्गुणः यथा उदाहृतेऽग्रामग्रामेमानादौ अत्रवतेर्थेपादेगृहस्थरतोनेरोषाभावात्कुविनोविकल्पवर्णत्यागो
विनयप्रकाशनाद्गुणः समासश्चन्मातेतत्क्वचिद्गुणोनदोषः यत्रतुविशेषणमात्रदानार्थेऽनर्हदृष्णमपितद्वाक्यांत
रमेवक्रियते यथात्रैवग्रामग्रामेमानादौ अत्रदिसर्ववाक्यसमासाभावपियेनानेनेतिश्चनरूपानेनसर्वसमतिविशेषणं किंतुपृथ
ग्वाक्यान्तरमेव अतोनदोषः नापिगुणः विशेषप्रतीतेरकरणात् अवनिर्नैकवाचकादिदोषवतश्चक्वचित्समन्वादृणपदादायापर
स्यसमासस्यप्रतिप्रसवमाह अपदस्थसमासेक्वचिद्गुणः यथोदाहृतेरक्ताशोकेमादौ अत्रसमासस्याविनेपदार्थेमक्रोत्र
रार्थेकरणास्थानस्थान्त्युष्णस्थाननियमविचाराभावदर्शनेनतत्कोपस्थापितपोषणाद्गुणः गर्भितेनत्थैवयथादोमित्र
वदस्यिप्रलोहृतारंकुमाप्रदूविवेआदिशेपि स्मिणिवेविनमस्मिश्रणोपनिश्रवत्रिणापक्कसिमि अत्रयनीदिइतिम
ध्येहृद्यप्रत्ययोमादनाय नाटकेकामेप्रतियोवनस्यैकविषयभवामिअपृदग्निनेर वोनिरेकशोषविकरदिनोपिस
मेपिवृधिश्चनः प्रवीदिभक्तिनविसराभिइतिवाक्यमध्येप्रतीदेतिपदमध्येप्रविहेसोक्तः समग्रप्रतिपादनान् शापथ्यस
मानशीलस्यहृदियान्तुरागस्यप्रोत्सादनाद्गुणः एवमन्यदपिलक्षणेदाम अन्यत्सदिग्याद्यपिक्वचिद्गुणःइतिविवाय
यथापश्चिकनात्रमेस्तरमस्तिमनाक्पूत्स्थलेग्रामे उन्नतपयोधरंप्रेक्ष्ययदिवसमिच्छसिनदावस अत्ररज्जेनपश्चिके
नस्वरतेप्रार्थितेमेदृढामायिकयानुथ्योवानेतिनमितिसंदिग्धत्वेनदोषः एवमेवनेयार्थगुणःग्रहणादीनामिमदोषवचनप्रक
मभंगसमन्तप्रतिप्रसवोविभाद्गुणात्व अथसात्त्वादिसभावादिविरोधिनेदोषानाह व्यभिचारिरसस्थायिभावनांशब्द
वाच्यता कष्टकल्पनयाव्यक्तिरनुभावविभावयोः प्रतिकूलविभावादिग्रहोदीप्तिःपुनःपुनः अकांडेप्रथनच्छेदौ

वेगस्यापतिविस्तृति अगिनोननुसंधानंप्रकृतीनांविपर्ययः वर्णनेव्याख्यानेगस्यरसेदोषाः स्युरीदृशाः व्यभिचारिस्थायि
नोहिभावयतिनिवेद्यजनाविषयत्वेनैवसम्भवति नव्यभिचारिविषयत्वेनतथारसस्यनिवेद्यजनाविषयत्वेनैवसम्भवति न
व्यभिचारिविषयत्वेनतथारसस्यनिरस्तितौजनतायाएवविधायइति मारवहृणोनिहृणाद्यभिचारिरसस्थायिभावानोपा
वाच्यता स्वशब्देनवाच्यतास्वशब्देनवाच्यत्वमभिचारिविषयत्वेनेपकर्षकत्वाद्दोषाः रसे रसेइत्युलक्षणादलक्ष्यक्रमव्यं
ग्यमर्थेषैवग्रहणं व्यभिचारिणः स्वशब्देनोपात्तव्यभिचारिभावोदयस्ताशीताइवभासमानानतथारसेनोपकुर्वेति यथायाः
थानिजविभावद्वाराव्यञ्जनाद्भिव्यक्तपास्तेनः पानकरसमिवव्यक्तमतिचारादयः रसस्यपरिपोषकाः कमपिचमत्कारा
दयत्वयरसमास्वादाति पायापावर्वेणवेलायोसहृदयानास्वादयतीति एतदेवक्रमेणोदाहरति स्वशब्देनोपादानंव्यभिचा
रिणोयथा सव्रीडादयितानने सकरुणामातङ्गचर्माम्बरे सत्रासाभुजगेसविस्मयरसाचन्द्रेमृतस्यन्दिनि सेर्ष्याजह्नुसुताव
लोकनविधौदीनाकपालोदरे पार्वत्यानवसंगमप्रणयिनीदृष्टिःशिवायास्तुवः अत्रव्रीडादीनां अत्रव्रीडादयःस्वश
ब्देनोपात्ताअननुभावसमत्वात्तारसेनतिष्ठसेतिकथयम एतेनिजनिजानुभावद्वारेणायथारसेपुष्टंनितथाद्दर्शयति व्यानम्रा
दयितानानेनमुकुलितामातङ्गचर्माम्बरे सोत्कम्पाभुजगेविमेषरहितचन्द्रेमृतस्पन्दिनि मीलद्भ्रूःसुरसिन्धुदर्शनविधौम्ला
नाकपालोदरेइत्युक्तम् अत्रव्रीडादेरथोभुवनाद्यनुभावद्वारेणनाद्भावयतिनेवचमत्कारिविनयथानतथासर्वत्रसातनु
वेणएवंभावशब्दवाच्यनेविज्ञेयम रसस्यस्वशब्देनशृङ्गारादिशब्देनवावाच्यत्वम स्वशब्देनसामान्यवाचकेनरसशब्देनविशे
षवाचकेनशृङ्गारहास्यादिशब्देन क्रमेणोदाहरणं तामनंगजयमंगलश्रियंकिंचिदुच्चभुजमूललोकितां नेत्रयोःकृतवतोस

णाचेत्कोपजायतस्मो निरंतरः अत्ररसशब्दः किं मानसविकारवाचक उत शृंगारवाचक इति विलंबोपस्थितिर्दोषः आ
लोकालोकमलकपोलतलाभिषक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपम् पश्यैष बाल्यमतिवृत्य विवर्तमानः शृंगारसीमा
न्ततरंगितमाननोति अत्र शृंगारशब्दो हापर इव भाति स्थायिनो यथा संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ठणत्कारैः श्रु
तिगतैरुत्साहस्तस्य कोपभूत अत्रोत्साहस्य स्थायिनः शब्दवाच्यत्वेन व्यक्तः स्वैर्विभावाद्यैरिति व्यञ्जनं तु लक्षणाव्याख्यानाज्ञष्ट
यथा व्यभिचार्यादीनां शब्दवाच्यत्वेन व्यक्तः स्वैर्विभावाद्यैः दोषत्वेन यानुभावविभावयोः साक्षात्स्वशब्देनाभिधेय येन कष्टक
ल्पनया प्रकरणादिना व्यक्तिरपि तेन विलंबोपस्थितत्वाद्दोष इति तेन कष्टकल्पनया प्रकरणादिना व्यक्तिर्यापि विलंबोपस्थि
त्या दोष इति ता कष्टकल्पनयानुभावव्यक्ति उदाहरति कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः
लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषकॢप्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नवयौवना सा अभून्नवयौवना सा दृष्टिपथमवतीर्णेत्यर्थः अ
त्रोद्दीपनालंबनरूपाः शृंगारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना अत्रोद्दीपनं वै आलंबनं ना
यिका सा तादृशानाः न च यूनो कामित्वे नासदृशो नानुनो विकारः सालाडुकः यथा हराउत्सुकमागते विवलितमित्यादौ
वलितत्वादिवेगणानां श्रीशादीनां प्रवर्धापनात् यानुभावाः कार्यं कारणाभावेनैव लभ्येते न च तथात्र कस्यचिद्विकारस्य किम
पि कारणाश्रुते किंत्वनदवर्ष्यु कस्मिंश्चिद्विकारो भवतेवेति कष्टकल्पनया अत्र विभावा आलंबनोद्दीपनरूपा नायिकावेशाद्यासा
ता उक्ताः अनुभावपर्यवसायिनो नीतिपर्यवसानेन विलंबेन बोधयन्तीति विधाः स्थिता ऊहकाः इत्यर्थः नन्वत्र स्वेवस्वेभ्य उन्नतिप्रका
शनमेवानुभावः नवयौवनमेतिदर्शनसाविधियनामाचनामर्यांत त्रनोन्नतिप्रकाशनस्य दर्शनकार्यत्वेनास्य न तथेत्यर्थः वि

का॰
टी॰
१२५
125

भावकष्टकल्पनामुदाहरति परिहरतीति निमनिलवेनीतिस्खलु निलगो विविविधमेनेवधूयः इतिवतविषमादशास्येरेषा
तिभवतिप्रसमेक्किमत्रक्रमः प्रभ्रमतिपरिहारादीनामनुभावानांकरुणादावपिसंभवात्कामिनीरूपोविभावोयत्नप्रा
तिपाद्यः करुणभयानकबीभत्सेष्वपिस्तवस्नेवेदनतुपायाद्यत्नः परिहारस्यमतिलवनादीनांचानुभावत्वात् किमेतेक
रुणानुभावाः किंवाशृंगारानुभावा इतिसंदेहेप्रस्तावाद्यनुसंधानाद्विलंबेनकामिनीप्रतीयतेइत्यर्थः शृंगारस्यहा
स्याद्भुतावीरोपिकेषुचित् विप्रलम्भस्यबीभत्साशान्तौरौद्रभयानकाः मित्रिंदास्यस्तुविदैवोरकरुणोथभयानकः करु
णस्यहास्यशृंगारौविप्रलम्भोपिदृश्यते वीरोदासोस्यशृंभोवाः शृंगारस्याद्भुतस्तथा रौद्रस्यकरुणोमित्रंअस्यवीरोपिक्व
चित् प्रतिपक्षस्तुहास्योस्यशृंगारोथभयानकः वीरस्यचाद्भुतोमित्रंवैरीशान्तोभयानकः भयानकस्यबीभत्सःकरु
णाश्चसहस्मृताः वैरिणोवीरशृंगारहास्यरौद्राप्रकीर्तिताः बीभत्सस्यसहृत्कोनाभित्तिशृंगारउच्यते अद्भुतस्यसु
हृद्वीरःशान्तःशृंगारएवच प्रतिपक्षौतुबीभत्सरौद्रावस्यविनिश्चितौशान्तस्यमित्रंबीभत्सावीरोधर्मदयाश्रितौ शृंगारो
स्यरिपुर्हेतुरौद्रवीरभयानकाः कश्चित्तेभ्यः परेप्युक्तलनदयाः सन्तोसनाः तदुदाहिप्रपाणसमंगालाद्येकृतेनसमंत्र
नयनेवंवैरसंस्मानोवैविणोयतिः संक्षिप्यानकादीनांतारतिक्तारिकायथा इत्यालेकाकिपरिकल्पितेनप्रीतिरितोयः
परिकल्पनायासिद्धायामकृतिरसापेतयाप्रतिकूलोविरोधीयोरसः तस्यसंबंधिनोविभावानुभावव्यभिचारिणाम्।
तिग्रहोरसेहेषकोयस्तमुदाहरति प्रसादेवर्तस्वप्रकटयमुदंसंत्यजरुषंप्रियेशुष्यंत्यंगान्यमृतमिवतेसिंचतुवचः निधा
नंसौख्यानांक्षणमभिमुखंस्थापयमुखं नमुग्धेप्रत्येतुंप्रभवतिगतःकालहरिणः अत्रशृंगारेप्रतिकूलस्यशान्तस्य।

निमग्नाप्रकाशानन्दरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदस्तद्व्यभिचार्युपात्तः निर्वेदस्थायिनो यस्य स शान्तः स्यात्सप्तमो रसः विभाव
स्तत्त्वस्येसारागनिमग्नाशिश्रद्दशान्तमिति निवेदनात् नमुग्येममेतेयम्भवति नगतक्कालहितिाह्मेवेवाकणामप्येसारानिमग्ना
प्रकाशानन्दरूपाणि विनाशान्तरसस्य विभावः तेन शान्तरसस्य विभावेन तत्त्वविनाह्येवत्रपि दैन्यानिःस्पृहितादयः इति निर्वेद
अभावेनोक्तेन विना रूपेण प्रकाशितो निर्वेदस्त्वनन्तरत्र शृङ्गारस्य व्यभिचारित्वयापोषकत्वयोपात्तोऽपि संसारस्यानिमग्नतयात्र
त्वज्ञो विनानामप्यनिमग्नमतिप्रमायानाकृङ्गारसंसद्धिक्तिवत्ति इति भावः परं तु इष्टवियोगादिकृत एव निर्वेदः शृङ्गारव्यभि
चारीनत्वनत्त्वज्ञानोद्भव इति निरूपितं प्राक् अनुभावप्रतिकूलत्वमुदाहरति त्यागश्च परमानामितो यतिपदं पदे एतद्दृष्टम्
मज्जस्ति सम्यक्त्वपरिग्रहानन्दितमज्ञावणामणिवेश्मद्रव्यवहः प्रथमकलत्रपरिहारवनगमने शान्तानुभावो निर्भरतमणोलो
वनपथ्यपतिते गुरुजनमध्ये सकलत्रपरिहारवद्रव्यावनगमनमेवकु निवद्धः अत्र प्रतिकूलस्य शान्तस्यानुभावो सकलत्र-
त्वपुष्टस्नानागः वनप्रयाणेव प्रस्तुतस्य शृङ्गारस्य प्रकाशनेन शमो व्यत्तिवर्त्तनीति त्यागयतः इत्यर्थः प्रकारान्तरेण शान्तयोः
शृङ्गारानुभावनामाह इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनेऽवद्यदोषः प्रस्तुते रसे परिपोषं प्राप्तेऽपि क्रियासमभि
हारेण दीपनेदीप्तिः पुनः पुनरुद्दीपनं हाररणे दर्शयति दीप्तिः पुनः पुनः यथा कुमारसम्भवे रतिविलापेषु तत्र हि विप्रलम्भकरु
णः समासमग्रीपरिलब्धपोषोऽपि पुनः पुनर्विक्रियाद्दीपितः कान्तेन हृदयेगमः संवादिनस्तवितितनावनस्यसामग्र्या विभावा
नुभावव्यभिचारिसंयोगादिकया लब्धपरिपोषोऽपि तमवीक्ष्य शृङ्गारसाद्भृशमिमादिनापुनर्दीपितः सद्यः हृदयमनः स्तपुनःपु
नः परामृश्यमानः कुसुमवन्म्लानकल्पो भासते इति दोषः अकाण्डे प्रथनं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरसंक्षये

का॰ टी॰
१२९
126

त्तेभ्यानुपमासदृशौचित्यस्य संगमकत्वाद्वर्णनम् प्रकारेण च रसे समग्रप्रयत्नेन प्रकाशने तथाहि तत्र वीररसप्रधानेन वर्णनीये
तत्र रसे निमित्तमेतेरेण संगामस्य वर्णने यत्नः कार्यः सम्पद्यौचित्यस्य दर्शयामो रसस्थापनाद्भुतमेव तथा वोत्कर्षनिरू
नाऽस्तीह निमात्रवर्णनप्राधान्ये गोमिमात्ररसमावनिवेशनेन कवीनामेवं विधानि स्खलितानि भवन्तीति प्रकारेण
दोयथा वीरचरिते हनीयेके राघवभार्गवयोर्ह्ययोर्द्ध वीररसे भगवत्कर्णमोन्नायगकामीति राघवस्य कोऽप्र
नेताम स्याचीरवेन ख्यातस्य प्रक्रान्तवीररसस्य वेपकं कर्णमोन्नायगमने प्राकृतनेत्वनकीति दोषः ग्रन्थस्य प्रधानस्य ति
विस्तरेण वर्णने यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य हयग्रीवस्य जलकेलिवनविहारादिकं वर्णितं नायकत्वमेव वा
ययतितनप्रतिनायकत्वमिति दोषः प्रतिनायकत्वेनेयथा वत्सावलोकयन्तीयकेवा प्रख्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः
प्रकृतीनां विपर्ययमाह प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याः दिव्यास्य वीररौद्रशृङ्गारशान्तप्रधानाः धीरोदात्तधीरोद्धत
धीरललितधीरप्रशान्ताः उत्तममध्यमाधमाश्च दिव्याः श्रीकृष्णादयः अदिव्या युधिष्ठिरादयः दिव्यादिव्या देवत्वेना
त्मनि निरूपमाणिनः श्रीरामादयः तेषां वीररसप्राधान्ये महासत्वेनाति गम्भीरः क्षमावानविकत्थनः स्थिरो निरूढा
हङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रत इत्येवं लक्षणो धीरोदात्तत्वे रौद्ररसप्राधान्ये दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाच्छद्मपरायणः
धीरोद्धतत्वस्त्वहंकारी चलश्चण्डो विकत्थन इतीत्यं धीरोद्धतत्वे शृङ्गारप्राधान्ये निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सु
खी मृदुरिति धीरललितत्वे शान्तप्राधान्ये विनयादिगुणयुक्तो द्विजादिकश्चैव धीरप्रशान्तत्वे तथा उत्तममध्यमाधम
धामनवामिसनवयः डोविना भावादिविपर्ययश्च मनागपि दोषमेवात्मा ह प्रकृतिप्रवृत्तवदति तत्र रतिहासशोकाद्भुता

ति अविदिप्तोत्तमप्रकृतिवह्निदेवसति भावरत्नवर्षे यथोत्तमनायकेषु राजादिषु रतिहासादयो कल्पोनेन यथादिव्येषु
पीमर्थः विशेषमाह किं तु रतिः सम्भोग शृङ्गारस्वरूपा उत्तमदेवता विषया न वर्णनीया तत्र हि वर्णनेन पित्रोः सम्भोग
वर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् उत्तमदेवतेति दिव्यः तथा च वयन्निरुक्त यदुत्तमप्रकृतेर्ग्राम्यो देकृतमसत्भिः सह ग्राम्यसं
भोगवर्णनेन पित्रोः सम्भोगवर्णनवदत्यन्तमसभ्यमिति क्रोधश्च भ्रूभङ्गादिसे दृष्टेनियावह्निः । एवमन्यत्रापीति भावस्
वह्निभवनेत्रजन्मा भस्मावशेषमदनेन प्रकार इत्युक्तो भृकुट्यादि विकारवर्जितः सद्यः फलदः क्रोधः स्वपाताललगमन
समुद्रोल्लङ्घनादाउन्माद अपिदिव्येष्वेव नत्वमेष्वपि नवकारोगयोगमावकेदाय एवेमतिकथमदिव्येषु सावनवारन्त
विदमादिमादिषु नागलोकगमनादिमादिषु नागलोकगमनादिवर्णितमित्याशंक्याह अदिव्येषु तत् यावदवदातेन
प्रसिद्धमुचितेनावेदवनिबद्धो अपदातेन त्वेकम अधिकन्तन्निबध्यमानमसत्यमतिभासेन नायकवद्धतिनेवनया
तिनायकवदिनमुपदेशेनपर्यवसेत् दिव्यादिव्ये उत्तमप्रकृति दिव्यादिव्येषु श्रीरामादिषु दिव्यावितेसमुद्रलङ्घनादि
अदिव्योचितस्य च सिद्धस्य कर्मणो वर्णनं उभयमप्युचितमेवमध्यः एवमोचिमसमुल्लङ्घ्य तदभावस्वरूपप्रकृतौ नो विपर्यये
वर्णितमपि एवमुत्कर्षोचितस्य देवादिनामिव धीरोदात्तादीनामन्यथा वर्णने विपर्ययः यथा धीरोदात्तस्य श्रीरामस्य
धीरोद्धतवत् छलेन वालिवधः तन्न भवभूतिना … निमर्भूता नाथमिभट्टारकस्वतिनराजोदायरमेश्वरइति
व मयुन्निप्रभृतेर्नायकस्य … विपर्यये वा … प्रकारेणोक्तयाभिधिनाधेनेकाकारविनियमस्तत्र विधि
देववकामुचितं राजा भट्टारकोदेवः स्वामीति श्रमविधिः महतिवाथमेवोद्यावयस्मिन्नमेनेः विदूषकेणादना

का॰
टी
१२७
127

यथाराजन्निति हि ज्ञातिभिः स्वेकयावलयापतनमप्यनुभिर्भिः स्तैः एवं देशकालवयोजात्यादीनां विशेषव्यवहा
रादिसम्भवितमपि निबद्धम् अनुचितं तत्प्रकृतिविपर्ययरूपदोषद्वयस्पष्टः यथाहि शमरुत्प्रभृतीनामरोचकानेकालेवसंता
देः सुरमोदिवयासिवात्यादेकोमानाविशेषादिप्रसिनाकामस्यावित्संनाशुभिन्नमितिज्ञातमनुचितम् तथाचोदाहृते
प्रवशोचेम्रपत्सुदजुलजराजिभिन्नतदिशिप्रवेदेमात्रोर्दि मरसस्मानोपरुदासि जलकोडायानमरुत्सवसिवालहि
पक्कलेमटेनायेविशेषमसमपाराणानैः प्रभृतिभिः अनेगमस्यरसानुपकारकस्य वर्णने यथाकर्पूरमञ्जर्यां नायिकयात्म
मनावर्णितस्य वसंतस्य वर्णनमनादृत्यवेदिवर्णितस्य वाद्यैः अप्रासङ्गे अनेगस्य तत्तद्रसानुपकर्षकस्य एवं रसदोषा
बाक्याकादोषान्नियुक्य इहग्राहृति विशेषणस्याभिप्रायमाह इहेत्याहेति नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपा
वर्णनादि अप्रासङ्गमतिमाह उक्तेहि ध्वनितेक्लतामनेनोचितप्राहेतेनानाङ्गसमेगस्यकारणम् प्रसिद्धो विमवयस्तत्रस
म्यापनिबन्धमेवेति उपनिबद्धदृष्टसभागाः रसदोषाणामपि प्रसङ्गमाह इदानीं क्वचिद्दोषाभावमुच्यते न दोषः स्व
पदेनोक्ताः अपिसञ्चारिणः क्वचित् यत्रानुभावविभावौ वा बोधगत्वेन प्रतिपादितानां व्यभिचारिणां स्वशब्देन तत्र
स्वपदेनोक्तावपि दोषइत्यर्थः यथा औत्सुक्येनकृतत्वरासहभुवाव्यावर्तमाना हिया तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नी
ताभिमुख्यंपुनः दृष्ट्वाग्रेवरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे संरोहत्पुलकाहरेणहसता श्लिष्टा शिवायास्तुनः अत्रौ
त्सुक्यशब्दवत्तदनुभावोनतथाप्रतीतिकृत् यत्रौत्सुक्यशब्दैर्व्यभिचारीनदनुभावस्तत्र रसालाकहोपमोरति
कुलीनः ततस्तास्यानुक्यविभावकेवलस्तत्रशङ्काः सेगारप्रतीतिंजनयति तत्रायाभयादिनापिसम्भवात् तस्मा

हौत्सुक्यस्य स्वपदेनोक्तौ न दोषः एवं च हृष्टो ग्रेवरम्भिमादीवरणाद्यस्य विभावस्य तादृशस्य णाह्यस्य व्यवस्थामिवारिणः स्वपदे
नोक्तावदोषस्तालेयाएतदेव हृष्टोतेनाह अत एव हृष्टावेत्यत्र कमागतेविवलितमिमादौ व्रीडाद्यभावानो विवलितत्वादौ
नामिवोत्सुकतानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य नद्या प्रतिपत्तिकारिणाभावादुक्तमिति कृतम् अत एव भयस्यो
त्सुक्यानुभावत्वे संदेहात् हरोद्रत्सुके नित्र्योके विवलितनाहद्भावैवैन्याव्रीडादयो यथा सर्वे प्रतीयेते ततथोत्सु
कस्यानुभावः सहसा प्रसरणं क्रियितो त्सुकेवा बाधयति भयेनापि वक्तव्यः सहसा प्रसरणं सेभवादित्यनन्तरकामिति।
सातादुक्तमित्यर्थः प्रतिकूलविभावादिग्रहस्यापवाद्यमाह सेवार्थादेविरुद्धस्याबाधास्योक्तिर्गुणावहा बाध्यत्वेनोक्तिः
न परं दोषाभावमात्रं कृतं रसपरिपोषकत्वं यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमिति अत्र वितर्कमति शङ्कौत्सु
क्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिः शृङ्गारप्राधान्येन शृङ्गारास्वादोत्कर्षकत्वात्तेनोदीपत्वमित्यर्थः इत्थमेव व्याप्तिः अत्र वि
तर्कादिभिर्हृदयेनापि विनायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः प्रकृतस्य सम्भोगाख्यस्य ननु विवर्तितेऽसम्भवति
हेतुविरोधिनो बाध्यत्वमेतदभावे बाध्यमाना मुक्तिरुक्ता निवृत्ता यासंचारिणामदोषं नोक्तमिदं ननु कथं बाध्यत्वे
नैवमाशङ्क्याह पीडितामेव वदनेऽदृश्यं सरसेन बालसेवव्यः आवेदयति तितो न नेत्रविषयरागसम्पर्कसदनः इस्मादोसा
या रूपेणोद्गमादीनामिति न विरुद्धे प्रतिकूलतो गभावमात्रा विद्यद्रव्याद्वानेन न व विरोधिनेवनालिङ्गितोऽगप्रास्थानं रूपवाद्
इत्यर्थः तथा हि यथा पीडनादिगम्यापीयिक्ररणसपोषकस्तथाविप्रलम्भस्यापीति भयसाधारणमेव बाध्यत्वेनो
क्तविरोधिनां तथा च संचारिता कथितरसानामन्योन्यमविरोधोपपत्तिर्भवते यदा रसस्य हेतुसमानसन्तानत्वे सम्भोगयोर्वाभिः

का॰ टी॰
१२८
128

विनायाराजशेहारिसातासंगभयानके यथादीनेत्रणाजातानाकरुणोपेक्षकास्तदा यथोगनायाः प्रास्या शानिश्चि
नाप्याहियेमिनः साकांतस्यतेसात्मप्राभावानिर्वेदस्यैकाः भजतेविप्रलंभाख्यसृंगारे व्यभिचारितां यथानिश्चिता
कांताप्राप्त्याशाविरहस्तदा संचारिणस्तु शांतस्य निराकांक्षस्यैव मतः यथाहेनकेकैवंवंयत्नस्तेसनादिकम् वि
विधेकृतेकार्यं ननषेधो धर्मयाश्रितः एवमस्मेः सरकनानाथैत्वैभित्रशाक्यइति तस्मादयकरुणस्य विप्रले
भसृंगारस्यच व्यभिचारी साधारणः सजातिस्तु क्वलः यथा शांतसृंगारयोः प्रागुदाहृतेषु सोदवनेसमत्रा
निर्वेदो विरुद्धकार्यकरणान्दोषस्तथात्रकरुणविप्रलंभयोः साधारणोव्यभिचारीनदोषइत्यर्थः तथावाक्यपरवे
नैव आप्युत्सादापस्मारजाड्यमरणादिभिर्विप्रलंभो भिन्नएवइति सेवायोदित्यादिशावादिरुद्धस्य विभावा
द्यापिवाच्यतायामदोषमुदाहरति सत्यंमनोरमाः कामाः सत्यंरम्या विभूतयः किंतु मत्तांगनापांगलीलं हि जी
वितम् इत्यत्राख्यमर्थवाच्यत्वेनोक्तम् अत्रप्रथमार्थेकामशब्दस्य विषयवाचकतयानविषयाः कामिनीचन्द्रचंदनादयः
सृंगारालंबनोद्दीपनविभावाः उत्तरार्थेस्मारभीरुतादिविषयदोषदर्शनस्यास्थिरत्वादेःविषयाउपायेयाजीवितस्यत
चलत्वेकामानारम्यत्वस्य किंविकरस्मितिविषयदोषदर्शनपर्यवसानादिविषयरम्यतानाधिपुनास्तीशांतमेवपुस्तानी
नदोषप्रतिभावः नत्रत्रानराधैपिमत्तांगनेत्याद्युपादानात् सृंगारस्यैवप्राधान्यं न शांतस्येत्याशंक्याह जीविताद्यस्था
यित्वं नयोगभंगस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धतदुणोपादानत्वात्तु पातशांतिमेवपुस्तातिनत्वतः सृंगारस्यारूप्यप्रतीतिस्तदंगाय
तिपत्तेः अतिप्रायचलत्वेनप्रसिद्धोयोपांगस्तस्यास्थिरत्वेनदुगुणस्य शांतगुणस्यास्थिरत्वस्योपमाननयोपात्तेर्यथामत्तां

गतायोगाभेगास्खलल्लस्थाजीवितमिनिस्मनीतिः शृंगारेणांगानां विभावादीनामकरणादिति भावः विनेयानुन्मुखीकर्तुं
काव्यशोभार्थमेव वा। नहि तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तदंगानां न दुष्यतीति शृंगारविरोधिनि शान्तरसेऽपि शृंगारांगानां विभावादीनां समा
वेशः विनेयानामुपदेश्यानां राजपुत्रादीनां शृंगारलम्पटानां शृंगारमार्गेण वशानामुन्मुखीकरणाय तथैव शृंगाररसस्य सकलजनम
नोहारित्वात्तेषां तावदुपमानेन तेन समावेशः सकाव्यशोभाकरणार्थे वा न दोषः एवं प्रकारेण ध्वनितः कस्मिंस्तु दाहरणे निदो
षतां प्रतिपन्ने यवाध्यवाधकतोपदिष्टस्य यदार्थस्य तेन हि तद्विरुद्धयिन्तमाद् नन्वविनेयानामुन्मुखीकरणमत्रपरिहारः शान्तस्य शृंगा
रयोर्नैरन्तर्यस्याभावात् अत्रास्मिन्नुदाहरणे शान्तशृंगारयोर्बाध्यबाधकतैव निर्दोषतायामस्मा यानेनन्वविनेयानुन्मुखीकरणाय
ऽभिमतार्थे तदवधानेनोक्तव्याख्यायां शान्तशृंगारसमस्तानिमानरूपो विभाव एव प्रतीयते शृंगारांगानि नश्वरीयेत्वाद्वहितानां
तिहरवृत्तिनः शृंगारस्य कथमत्र विनेयानुन्मुखीकारिता अथवानैरन्तर्याभावेनैव नयोर्विरोधिता तथा च वदन्ति शान्तशृं
गारयोर्नैरन्तर्येण विरोध इति नापि काव्यशोभाकरत्वेव सान्तराद्रव्यप्रसमाप्राहातयाभावात् अत्रैव व्याख्यानुसारेण का
व्यशोभाकरणमपि निर्दोषतायां न परिहारः काव्यशोभायां शान्तरसेन मधुरान्नप्रसमाधेणवास्वादनिष्पत्तेः एवं भावानां
विप्रासविविक्तिमात्रेषु भावप्रतिपाद्यते एवं रसानामपि प्रतिपाद्यन्ति आश्रयैक्ये विरुद्धोयः सकार्योभिन्नसंश्रयः रसान्त
रेणांतरितौ नैरन्तर्येण तु यो रसः एकस्मिन्नाश्रये विरुद्धो वीरभयानको तत्र यस्मिन्नाश्रये वर्णनीयेकथानायके वीररसस्तूप
निबद्धस्तनाय तद्विपक्षे भयानको निबद्धव्यः तथा च वेणिभयानक वर्णने कथानायकस्य पराक्रमस्य पद्योनकतयावीर्य
मपरिपोषकमिमे कायिकरणेन विरुद्धानामभिमायिकरणाद्रयुणः योनैरन्तर्यक विषयसमकालमवस्थिमाविरुद्धो

का॰ टी॰ १२९ 129

शान्तशृङ्गारयोरविरुद्धोऽयं कश्चिद्रसः समयोर्निवेशयितव्यः नयथावन्निर्देशका एतदेव समाह वीरभयानकयोरेकाश्र
यत्वेन विरोधः वर्ण्यमानवीरस्य भयावेशेन निरुत्साहत्वाद्धीरत्वहानिः भीतस्य वीरत्वादावेशेन भयानकत्वहानिरितीवं विरोधः
इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवेशयितव्य इत्यर्थः शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोधः शान्तशृङ्गारयोस्तु पुनः सैव
कालेऽप्येकाश्रयगतत्वेनाविरुद्धयोरपि नैरन्तर्येण समकालमवस्थानाविरोधः शान्तेनैव शृङ्गारहानेः इति रसान्तरमन्त
रेकार्यम् इत्यतो द्वयोरेकाश्रयत्वेऽपि द्वयोः शान्तशृङ्गारयोर्विरुद्धत्वेऽनयोरन्तरा मध्ये कार्यः एतदेवोदाहरति यथा नागा
नन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य अहो गीतं अहो वादित्रमित्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो बद्धः चमत्कारि
तया निर्देशतामासादयतीति शेषः अविरोधिना रसान्तरेण मध्यगेन व्यवहितयोर्विरुद्धयोरपि रसयोरविरोधे हृद्यत्वमे
कवाक्यस्थयोरपि दर्शयन्नाह न परं प्रबन्धे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधानाद्विरोधो निवर्तते परं केवलेऽप्या
वदवधारणोऽस्तादूरति यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणा
न्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् संवीजितांश्चन्दनवा
रिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं निर्दिश्यमानांल्ललना
ङ्गुलीभिः वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् अत्र बीभत्सशृङ्गारयोरन्तरा विरुद्धयोरुभयाविरुद्धेन वीररसेन मध्यीभूतेना
दविरोधः प्रकारान्तरेणापि विरोधं दर्शयति स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ
परस्परम् यथा अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः एतद्भूरिश्रवसः समर

भूमिपतितं नेहसमवलोक्यतदुःखभिरयो अत्रसर्वावस्थास्मृतेः संगतोयोगान्तिपि करुणापरिपोषयति सर्वावस्थायाग्रश
नोत्कर्षणादेः स्मर्यमाणशृंगारकरुणारसविरोधिनः संभोगशृंगारस्यानुभावतयापोषकं स्वत्वेदन्तनोविवेके रसशोकोद्दीप
कतयाकरुणायस्वत्वंसमर्पयतीत्यर्थः तथाह्यानन्दवर्धनः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः शोचनीयतांप्राप्ताः प्रागवस्था
भाविभिः संस्मर्यमाणैरधिकतरंशोकावेगमुपजनयन्तीति साम्यविवदयोर्दादृशति हेतलतानिकरजैश्चविपाटितानि
प्राक्कितमोहक्कुलकंभवतः शरीरे इत्यादिरवमनसाम्म्रावाजवधाजातस्पृहैर्निभिरप्यवलोकितानि अत्रकामकस्य
तलतादीनियथावमत्कारकारीणि तथाजिनस्ययथापरः शृंगारीतदवलोकनात्मस्पृहस्तद्वृत्तहर्षोमुनयइतिसाम्य
विवक्ता अस्त्ययत्युक्तयानिजपक्षमेवमाकाभिक्रोत्सिविलतदपत्ररदलाप्यदयया संगमसमर्पयत्तंजिनेप्रतिकस्यविड
क्रिसिम अत्रजिनदेहेसिद्देहेतलतानिक्रोधस्यवीभत्सस्यवापोषकामन्तिकानादरानदलतामपिशृंगारानुभावसमसा
मेनोन्मादातिशयपोषणाजिनेदयावीहलतानिशायमेवद्योतयति अतएवस्पृहयाः शृंगारानुभावस्यसाम्येनशुनीनामपि
रागिजनवदसशिरिति कोशेगमोगतमामयारउधूतारदशयन्ति क्रमेणः ललकोमलागलिगलरअहेः सदभोः स्थलीःपा
दैःपातितयावकेविवणतहृष्याम्बुधीनानताः भीनामसहकरावलेविनकरवस्नकतुनायाभुनादावाग्निंपरितोभ्रमतिशुनर
श्रुघहिवाद्यस्व अत्रवाहकराजविश्वयायावनिमनोपुनेन्नद्रकरुणाइवशृंगारोपांगमित्तिनत्पोविरोधः यथापरस्परविरु
द्धयोरपिसेवकयोः सस्वामिकार्येशायाधारणेपनकरणीयमतिनमतिकूलतांकिंतसाधकत्वसेव तथासंभोगशृंगारकरु
णायोरन्योन्यविरुद्धयोरपिवर्णनीयेरातिमतिपरवाणापूर्णमादान्यनरतिभावसाधकत्वेनमार्थः नन्वत्रविरुद्धस्वभावयोर

का० ही०
१३
13

सयोः कथमन्यपरत्वेन स्वभावप्रतिपादनात् विरुद्धत्वमित्याशंक्याह विद्यापतेरिति शय्यापतिरिति गाढं पतेः विशिष्टवदमोनेन समु
च्चर एव मानग्रहणग्रस्तेः क्रीडेति यतिनोर्योगिभिः अवपद्यतीति क्रीडेति गाढं ... इति यतिनोर्योगिभिः अवपद्यतीति क्रीडे
ति गाढं ... इति इति क्रीड इत्यादौ नायकयोर्गमनागमनयोर्विरोधः अत्रगमनागमनयोः यत्नेनान्यान्यावचनेनमानयोः स्व
भावतो विरोधेपि पद्यतीति क्रीडेतीत्यादि किमकारान्क्रीडागतेनोपात्तेन विरोधो नास्ति नृपत्वाद्राजनवाटके राजत इति भावा
गतेनोपाहानाके गारकरणयोर्विरोध इत्यर्थः तथा वाक्यमालोचने सामग्री विशिष्टप्रतितत्तेन भावानां विरोधो न स्वभा
वमात्रे निबन्धनो राजनिकटस्थवर्तितान्नतात्पन्नायन विरुद्धानामनयेतितापरत्वेनीभूतानामप्रातेन क्रमेणा ... मशे
षविश्रामस्यताकाकथापरस्परूपवितोयायेन विरोधः स्यादिति नावति कारिकायामत्रैव चतुर्मतेष्वमितिनायाद्वि वचनस्या
तथैतेन बहूनपिदर्शयति विभोरुत्सावलग्नः प्रसभममभि दृशोपाहयोनोकाले दृष्ट्वान्के पोष्ट्यपास्तच्चरणे निपातितोने
विनः सेप्रेमता आलिंगितिमोवधूनस्त्रिपुरवधूतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः सदहनशरोतेशांभवोग्निः शा
राग्निः त्रिपुरयुवतिभिर्योरु स्तावलग्नः सेतिमप्रेमैवमन्त्रयः सर्वत्रयोज्यः कामिपदेतिमोनाहतः अवधूतोनप्रतीक्षितः
सास्त्रवमीक्ष्याश्रमश्रुतिमोहतः सर्वागाधूननेनविधाताः कृतः सास्त्रुवेतिभ्रमसाधायतया अत्रमहादेवविषयः कवी
भीवीगीनस्यवाकाव्येभूतत्रिपुरदहनप्रभावातिपायगमोङ्गतोगो अङ्गुतस्यत्रिपुरवधूविभाविनकरुणोगेकारुणस्यत
त्रिपुरवधूनामार्द्रापराधः कामीयायथायावद्भूतवास्तयायथाभवः पारागिनरीतोष्ठोविप्रलम्भस्पेगारः समयेमालोपिक
नरशोकावेगजननादगमितिवद्भूनामङ्गनकरुणास्यमरणोविशेषविनामप्यविशिष्टानांविशिष्टस्याविवविषयस्यभावस्या

सिनोपेक्षायोन विरुद्धत्वे एतदेव द्रढयन्नासेदित्याह इत्यत्र विशिष्टशुभप्रभावातिशयस्य कारणेगेन स्यात्संयोगः प्रका
शितमेतत् न च यद्येते संयोगेनापेक्षितः कारणः प्रधानएव कथं विशिष्टप्रभावातिशयेनाभिमताद् न त्यापिन कारणविश्रा
न्तिरिति तत्संयोगेनैव यद्यपि संयोगेनापेक्षितः कारणत्वं त्याप्यत्र कारणत्वविश्रान्तिः पर्यवसानेन सहकारिमादिनाप्रसक्तं तेभा
वे विश्रामात् अथवा आश्रयस्यात्कार्यशुकर्मणावरातिस्मनथाय शरीरान्तरितिसंयोगापेक्षितेन कारणेन शुक्लाच्छेपथवोपाद्गुन्य
ते अथवा संयोगरूपतिरोपेक्षितः कारणेषु नसंयोगमात्रं शुक्ल्यार्थस्तनभावस्यापेक्षकोऽस्तिमर्थः एतदेव स्थिरयति उक्तेदि
गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानेऽप्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारे हितस्याभूयस्तिवर्तते गुणाः प्रधानाङ्गसंस्कारः परेणापरिशुद्धिः
तेदेनद्रूपसेहृयति इति आकृतिपादितत्रुपस्यरसस्पर्शमानदेणाविशेषेनाप्यगुणिभावोभवतीनिरसपाद्वेनाथनस्त्याऽ
भावउपलभ्यते इमनेनप्रकारेणाआकृतिपादितस्यच नुर्थालासिद्धिगलितवेदान्तस्येनतिष्ठितस्यरसस्पमासामाजिकति
ष्ठालौकिककर्तिनेरवसर्वेषवमस्कारापरपर्यायस्तनादविशेषएव सर्वेषामिति सिद्धिः इत्यलङ्कारप्रपञ्चाद्भुतरसमनसो
लाभः ॥ श्रीपाकराजयति ॐ गुणिनाशाह्वशिवोपाध्यायस्यात्मजन्यगणामता गुणप्रकोशेगुणानादर्शयेतिमिरापदृष्
दृष्टवौलासमसंगीतशुद्धानयज्ञमेरालासमुपक्रममाणोऽवतारयति एवेदोषाद्युक्ताः गुणाः लेकाव विभागमाह गुणास्फला
काराश्चतिहृदः तेषां विभागः परमसवेयपणतानम एतत्स्मानितोयमाः शेषोदरपश्वात्मनः उत्कर्षदेतवतस्सुरवलस्थि
तयोगुणाः यथात्मनोदेहादिबतयोगिनः धर्मिणः उत्कर्षहेतुवरद्विपादिभोभ्यातिरेकानितिमाति एवमवलम्बितपाताना
गतकारससरहजाः पौयादयोधर्मागुणसंज्ञाः तथैवपाहाद्यशारीरककाव्यमात्मस्थितःस्थायिनःकविसहृदयतास्पद

का॰
टी॰
१३२
131

विषयतयाभ्यासानस्यरसस्य संभोगादेस्तत्कर्षहेतुत्वं परिपोषकता प्रचलत्विभ्रुलयः संभोगे माधुर्यं वीरे ओज इत्यादिप्रका
रेणनियतस्थितयो ये धर्मास्ते गुणा संतानाऽमनयः प्रबोलत्कर्षहेतवस्तिशेषुमध्यवच्छेदः प्रचलस्थितय इत्यलंकारस्यव्यवच्छेदः
अलंकाराणां हि सर्वं न विशेषाणामिकापि नियमः अत एव हि आत्मनएव शौर्यादयो नाकारस्य यथा तथा रसस्यैव माधुर्यादयो
न वर्णानाम् यथा शौर्यादयएव गुणत्वेनानुभवस्थापिता ननु तत्वभिज्ञावयवस्थैवापि साधुरूपस्याकारस्य शरीरस्य धर्मेषु न त
था माधुर्यादयः शृंगारादिरसस्यैव गुणा न तु वर्णानां वर्णाः शब्देनायवर्णैर्ये निवर्ण्यते वेति भ्रमस्त्राहृदयोः शाह्लाद्ययो
ग्रेदण तथा चालोचने वक्तृतो माधुर्यादिकं नाम शृंगारादेरसस्यैव गुणाः तन्माधुर्यतिमाभिव्यंजकयोः शाह्लाद्ययोस्तु
पचरितं माधुर्यं मधुरशृंगाररसाभिव्यंजकसमर्थनाशाह्लाद्ययोर्माधुर्यमिति न ह्लक्षणमिति इत्थमेव प्रपंचयति कश्चित्
शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्वादेर्दर्शनाद्वाकारएवाशस्यशास्मादेर्व्यवहारादस्मयाशूरेऽपि विततावृत्तिमात्रेण शूर इति
कापि स्थलेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेणाशूर इति यदि विभ्रान्तमतीनां तेयायथ्याव्यवहारस्तेन तन्मधुरादिरसव्यंजकस्य सुकुमारोदिवा
र्णानां माधुर्यादिव्यवहारः प्रवृत्तेर मधुरादिरसानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेणामधुरादिरसोपकरणानां तेषां
मसौकुमार्यादेर्माधुर्यादेर्माधुर्यादेर्माधुर्यादेरुपचारस्य पर्यन्ते विश्रान्तिमतीति व्याख्यावदतोऽयं इत्युक्तरीत्या यथा शौर्य
स्याकारमात्रगुणत्वेनाभ्युदायात् शूरेऽपि स्वरत्नभ्रमः शूरेऽपि कातरत्वभ्रान्तिरविश्रान्तिमतीतीनामनवस्थितधियामत्रैवोनास्त्या
माधुर्यादेर्वर्णाश्रयतो मयतो यथा मधुरेऽपि वीरादिरसे माधुर्यभ्रान्तिः मधुरेऽपि शृंगारादावमाधुर्यभ्रमेणापि मात्रविषयसमा
धुर्यादेर्वाश्रयणाद्रसपर्यन्तविश्रान्तिमतीति व्याख्यामाधुर्यादीनां गुणानां रसमपवपर्यन्तेन सीमास्थानेन त्रविश्रान्तिः तस्मात् प्रतीत।

निः माधुर्यादयो गुणा रसमेवाश्रिता नतु वर्णानित्यवेत्ता नेनेन ज्ञातेनेन वेध्याः स्त्यास्यादीवांवदंतेति मार्दीणामेव व्यंजन
एवमाधुर्यादयो रसधर्माः सगुणवितैर्वर्णैर्व्यज्यंते ननु वर्णाश्रयाः अतएवोक्तं नीमावर्णाश्रयतया व्यभिचारिदर्शनात्माडु
र्यादयः शृंगारादिरसस्यैव धर्माः ननु हसानुगुणैर्वर्णैर्व्यज्यमानैर्व्यज्यंते नतु वर्णानामेवामी गुणाः यथैषां व्यंजकत्वंतो
ष्योदाहृतिषु स्वेषां वर्णानां व्यंजकत्वं वर्णानां क्रमप्राप्तमपि वद्धव्वं क्यतया ग्रेवक्ष्यते इत्यर्थः मदेव प्रतियोगितिरूपणाधीन
निरूपणत्वाद्यनंतावद्गुणविवेचनार्थमेवालंकारलक्षणमुद्दिशति उपकुर्वन्ति तं संतं येंगद्वारेण जातुचित् हारादिवद
लंकारास्तेनुप्रासोपमादयः ये धर्मा अंगयोः कायशरीरभूतयोः शब्दार्थयोरुत्कर्षाधानमुखेन ननु साक्षादंगिनो रसस्या
त्कर्षकत्वेन जातुचित् ननु नियमेन सर्वदा नतं मंगिनं रसं संतं ये उपकुर्वन्ति तेनुप्रासोपमादयोलंकारा इत्यर्थः संतमिति रस
स्यासंभवेप्यलंकारमात्रेण विवक्षया पर्यवसानात् अनुप्रासस्य शब्दद्वारा रसपोषकत्वे उपमायास्त्वर्थद्वारेणेत्यनयोर्भेदः अ
पि गुणा रसं विना नावतिष्ठंते तेवाच्यसाक्षात्तदुपकुर्वंति अलंकारास्तु रसं विनापि दृश्यंते तदेव क्वचिद्विद्यमानं रसं नोपकु
र्वंति कदाचिन्नैव नदृष्टपरसस्य यानतु साक्षादित्यनयोर्वैलक्षण्याभावविशेषो ध्वनितः एतदेव हस्यादि येवाव
कवाच्यलक्षणांगानि शब्दार्थरूपाणि तमुखेन मुख्यं रसं संभावितमुपकुर्वंति ते कंठाद्यंगानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोप्युपकारका
हारादय इवालंकाराः जातुचिदिति स्वरूपदर्शनमिति यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिताः क्वचित्तु संतम
पि नोपकुर्वंति क्रमेणोदा० क्रमेणालंकाराणां रसस्योपकारकत्वानुपकारकत्वे दर्शयति अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव
किं कमलैः अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला इत्यादौ वाचकमुखेन मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पन्

का॰
टी॰
१२८

विरतं समाप्तौ निर्धूमो ज्वलति विधूतः पावक इव छिन्नभिन्नसंगं ज्वर इव गरीयानिनदतो न मोनाननस्तातं भवति न वामनान
भवती इत्यादौ वाच्यमुखेनालंकारो स्फुटमुपकृतः अत्रोदाहरणद्वये क्रमात्तु अत्रा स्पष्टोपमेयस्पष्टार्थयोर्मुखेन रसमुपकुरुतः
सान्वयः तत्राद्ये प्रथमोदाहरणे माधुर्यव्यंजकैर्वर्णैरनुप्रासेन शब्देनालंकृतस्य विप्रलंभः द्योतितः द्वितीये तु मालोपमया तीव्र
विषस्पर्शसमं वेदनमरणं विधुन्तस्यो निजितस्पर्शेनेत्येभिरुपात्तैस्तथा ज्वलनेन ज्वरसाधर्म्येण संगादिसाधारण्यात् विप्रलम्भः परिपो
षितः एवमुपकारित्वादशोभितानामुपकारितालक्षयति चित्तेजङ्कुरुदृष्टिनाद्गुणदृष्टिसाधर्म्येण इसे हेतुलोकदृष्टिदृष्टेह वल्लभ
वहुलियच्छहेकिच्चवेपथानेनतहुदिविरनुगुणीतरहो इत्यादौ वाच्यकमेव चित्ते निखाता भवति न त्सनी भवति साधारण
शब्द्या यो लटति विकसति दिक्षु लिखवचनेषु तेष्वेनेकाव्यवेयथानेनतुरतिविरंनरुणी अगल्भा नतत्समयस्य त्वना
यः अत्र हि वाचकसौजोगुणव्यंजके प्राकृतकाव्यशब्दमात्रमथानेश्च रुचाद्वासी लंकरोति नतत्सतमपि रसस्फुरणाद
प्रासस्य मधुरविप्रलंभरसाव्यंजकत्वात् भित्वे काष्टगते सरोरुहवने बहान नेनाभाति कंदत्तत्थमरे छवीत्वदयितामत्र
श्वः सारसीय वक्राहें नवियोगिनाव मल तानाव्याहितानानीकृता चक्रे केवलमंगलेव निर्दिनाजीवमानिर्गकृतः इत्यादौ
वाच्यमेव न तत्र रसम् अत्रांगतेवेयमुपमालंकारो वाच्यं जीवनिर्गमनाभावमेवोपकरोति न तद्धोगं विप्रलंभाभासे विप्रले
भेदिशब्दाणापतरमपर्वाभिलषणीयः अंगत्वा या स्तवत्रतिवेयुकता त्स्फुटेवरसानुपकारिता एतदेवाह अत्रभिमलनाजीव
रोदुनैत्तमेतिप्रक्तनानुगुणोपमा अत्र विप्रलंभाभासे जीवरोधं न नावितमिति प्रकृतस्य विप्रलंभाभासस्यानमुग्रा
लाघमेयमितिनानालंकारस्तत्त्वेः प्रकारान्तरमाह यद्यन्तिप्रस्तावे काव्यशोभाकारायमानलंकाराश्च वदते इत्याद

132

कारेण कंठाभरणकारादिभिर्गुणालंकारयोरन्योन्यभेदयोरन्योन्यभेदयोर्दर्शितः गुणाश्रययाविभक्तोऽलंकारस्तद्द्वया
श्रितेत्यपेक्षयति एष एव गुणालंकारयोर्विभागः समवेनेतरमस्य, एष एव समवेनेतरमस्य उक्त एव गुणालंकारयोर्विभा
गः एष एव समवेनेतरमस्य उक्त एव गुणालंकारयोरन्योन्यभेदः ननु कंठाभरणाद्युक्तः यद्वैवसमवायहस्या शौर्यादयः स
योगहृत्स्या हारादयस्तत्र गुणालंकाराणां भेदः लौकिकानामेवालंकाराणां शौर्यादीनां हारादीनां वैवसम्येनावे ले
नालंपनन्न काव्येवैपानामिनपेक्षाः काव्ये व्यभिचारं दर्शयति ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चाभयेषामपि सम
वायसंबंधास्थितिः काव्ये हि गुणानामलंकाराणां चोभयेषामपि शब्दार्थाभ्यां सहासंबंधः किंतु ह्वान्समवायात्स्यैव
मेवं ये न नकपृथि विल्मयोगा गाढे इति भावः इति गड्डरिकाप्रवाहेणैषां भेद इत्यभिधानमसत् इत्यनेन प्रकारेण दृष्टांत
वैषम्याद्वैतो काव्यानामद्गुणानां समवायः अलंकाराणां संयोग इत्येषां मन्योन्यभेद इति कथनं गड्डरिकाप्रवाहेणासत्
गड्डरिकाप्रवीनत्वात् प्रवाहेण गमनेन यस्याऽयोयां तोमस्तीमनुगकेतामथ्याः तुष्यंति तेनैव न्यायेन गतिकनयानेपि
ग्रंथकृद्भिरेवमेषां भेदो न्यायेन गतानुगतिकतयानेपि ग्रंथकृद्भिरेवमेषां शुष्येपतेति तेनैव न्यायेन गतानुगतिकत
यामेपि ग्रंथकृद्भिरेवमेषां भेदो यडुक्तस्तद्दस्मद्माष्टः केनुष्यामामस्त्युर्गड्डरिकायस्थानमाः प्रजदेलायश्चेनेकंठ
भाभाकथनमसत् भामहादिनाहोषएवपर्यवसानात् नत्युदभेदकथनमभिप्रायः अत एव दूषयति यदप्युक्तं काव्यशो
भायाः कर्तारो धर्मा गुणाः तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति नदपि न युक्तं केनेगुणा एवातिशयहेतुवा येषानादरणागुणाः
कारणाः अलंकारास्त्वकायारमेवमपि भेद उक्तः सोपि न युक्तं इत्यर्थः नथाचेकंठाभरणे गुणालंकारयोमवलक्षणा

का॰
टी॰
१३२
133

यामलंकारः प्रधानेन भवति न गुणो हि गुणभूतैरेव लंकारा माधुर्यादयो मते तदा यथा प्रस्फुटा दोषमात्राभिः समग्रगुणा
गलितो नाविपज्जीवस्सोभाग्यपरिहरभी हि मिरिष्यते समलंकारमङ्कुरपरमोजकानि समस्तविना गौडीयेति विज्ञानेति रीति
रीतिर्विवक्षिताः आस्मिन्नप्रसंगमावत्तत्र गुणा कान्यमाश्रिता मधुराल्पकमार्या च पाञ्चालीकवयोविदुः माधुर्यमपि वा
कृतः प्रसाद्यत्र समेधताः समासवत्त्वि निभृयोमिनश्चजने लाटीमावृत्यामेयमावृत्याश्च कविनो विन् कोविदेना विधि
त्समसमस्यति वृहत्तापि प्रनीतशक्त्यमोजा हि हास्ति हपदसंधिच प्रसादिस्त्वभिधानेच यमककान्तिनामतमिमादि अपि
केदाभरणाद्युक्तो पुरुरुदेतमाद यतः किंनेः समस्तेकाव्यव्यवहारोऽतकतिपयेः अयव्यभिचारं दर्शयति यदिसमस्तैः
कथमसमस्तगुणा गौडीपाञ्चालीवृत्ती तिरात्मा काव्यस्य रीतीति सामान्यः काव्यात्मत्वेन भवद्भिरभिमतयो गौडीपाञ्चा
लीकाव्यवात्याभिरिमर्थः अपकर्तिपयेत्त अप्राधवयस्त्वलप्रदिरुद्धैमाजः प्रोदमूलसत्येषश्रुमदस्यादो ओजः
प्रभृतिषु गुणेषु समस्तकाव्यव्यवहारयोग्याः अस्तीव सत्वादकाव्येऽपि गुणमात्रस्थिरमाकाव्यताति व्याप्तिरित्यर्थः एवं गुणा
नोत्तलत्तां रूषयित्वालंकारणामपि दूषयति स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी अस्याः रदच्छदरसोन्यक्कुरोतीति नमाद्यता
इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेको गुणान्विपक्षो काव्यवदाख्यवन्नेको स्वर्गप्राप्तिर्हिदिव्येर्देहान्तरेणान्तरभावेऽपि वरवर्णिनीम
दुष्प्राप्यावेदेहनस्वर्गप्राप्तिर्विभावोऽत्र विशेषोक्तिः द्वितीयार्थे स्वर्गप्राप्यापोस्वलके धरासहयायाव्यतिरेकः स्फुटः तदत्रा
लंकारे स्तिवर्षस्वं चरनात्मिकावरीतिनोल्लिसेः वचकाव्यात्मत्वेन तत्वाभिमतातदभावे कथं काव्यव्यवहारः इति का
व्ये गुणालंकारः ककानवाहृतेभवद्भिरिति दृष्टमेवेत्यर्थः तस्मात् समवेकाव्यत्वेरसस्य च भावाभावो वा विभावादिमत्वा सततमप्रकोपे

न्तगुणालंकारभावाभावप्रयुक्तोऽस्ति यत्तवत्तावत्काव्यमेवैतदिति न कापि क्षतिः श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता अ
र्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः इत्येवं केचिदाभरणादिभेदेन तेषु हृष्टास्तन्म
तन्निरासाय प्रथममाह इदानीं गुणानां भेदमाह गुणालंकारप्रविभागानन्तरं गुणानां विशेषं व्यनक्ति इत्यर्थः माधुर्यौजःप्रसा
दाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश एवं क्रमेण लक्षणमाह आह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे द्रुतिकारणम् आह्लादकत्वं चमत्कारा
परपर्यायं सर्वेषु रसेषु साधारणमेवेति विशेषमाह संभोगे द्रुतीनां वार्द्रीभावप्रकारेण येन चित्तं द्रवति तत्प्रकारकाह्लादक
त्वरूपं माधुर्यं शृंगारपदेनान्वयः एवमोजःप्रकाशकाह्लादकत्वादीरपदेनापादयेदथापि न च्यावहन्ति: शृंगारे इत्यत्र संभोगे द्रु
तिर्गलितत्वमिव संभोगशृंगारे मनसो गीवार्द्रीभावः ततो विप्रलम्भवदतिशायिनेऽपि वशाद्धाद्यः श्रव्यतातिसमरतार्थ
शान्तेऽसमधुरत्वमिति इति कस्यचिन्माधुर्यलक्षणमाशंक्याह श्रव्यत्वं च ओजःप्रसादयोरपि अतिव्याप्तिरत्रापि दर्शनात् केवल
नात्रासाधारणत्वेनेति व्यभिचारात् करुणे च माधुर्यलक्षणेनेत्यर्थः करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्विते अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वेन
तदतिशयरूपं माधुर्यं परेषु स्मात् शान्ते विषयविकर्षात् निर्वेदो जायते निर्वेदात् कठिनमपि चेतो जलवदार्द्रीभवदुद्गादिलीयते करु
णेऽदृष्टे पुत्रवियोगादिभाविते वधारित्वपस्य विषयसंविच्छेदनजायमानो निर्वेदो ज्ञानभावं विषमतिशयेन विलापयति विप्रल
म्भे पुनः प्रणयीकितानामभीष्टानां प्रियदर्शनादीनामनधिगमेनाभिलाषादिसंतानावस्था दशाकसंभवात् करुणातो
प्यतिशयितो विषयविच्छेदपरिशीलनिर्वेदः खिन्नमकृद्धद्रवयतितरां शान्ते तु विषयेच्छायां निम्नमेव स्थायीभूतो निर्वेदः खिन्नमन
वनीतमिव विलापयति तन्मामिति क्रमेणातिशयं तद्रुतिहेतुत्वेनादीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः यथा शृंगारे मनसो गीवा

का॰
टी॰
२२४
134

ईभावः तथा वीरे मनागेव विकासज्वलनमित्यर्थः विकासविस्तारत्वरूपदीप्तिजनकत्वमोजः स्निग्धस्यापि सामाजिकम
नसो दीप्त्यात्मकविक्षेपविशेषसमावेशात्सूर्यकान्तस्येवार्करश्मिसंवेधेन ज्वलनमोजः अत्रापि तारतम्यं दर्शयति बी
भत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च बीभत्साद्धौ भत्सितनोपि रौद्रे सातिशयमोजः ३ अस्य युरसेषु त्रिषु हास्यभयानकेषु पात्रिशे
षाद्भुभयात्मकेनत्वभिप्रेतः तथाहि हास्यातिसंगारगतया माधुर्यमुत्कृष्टमल्पमोजः भयानके मधनविनश्वनिश्चभा
वेपि वीभत्सगतया प्रकृष्टमोजः स्वल्पमाधुर्ये एवमद्भुते वीरगतया प्रकृष्टमोजः स्वल्पमाधुर्यमिति वर्णयति शुष्केन्ध
नाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोसौ सर्वत्र विहितस्थितिः अन्यदिति व्याप्यमित्यर्थः सर्वत्रेति सर्वे
षु रसेषु सर्वासु रचनासु यथाग्निः शुष्केन्धनं सहसैव व्याप्नोति यथा वा स्वच्छं वस्त्रं जलं तत्कालमेव व्याप्नोति तथ
यो गुणश्चित्तं सहसैव व्याप्नोति स प्रसादसंज्ञः सर्वेषु रसेषु रचनासु चेति प्रतीयते स चोत्कृष्टरचनाकृदिति प्रसादयति वीरेषोद्दा
दिशुष्केन्धनाग्निवद्व्याप्यव्यापकतासंगारकरुणादिषु स्वच्छजलवदिति निर्णयः ननु यथा रसानामेव गुणा न शब्दा
र्थयोस्तादृक्कथं काव्यलक्षणे तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणाविति शब्दार्थविशेषणत्वमेषामित्याशंक्याह गुणवृत्त्या
नस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता गुणवृत्त्या उपचारेणैतेषां गुणानामाकारे शौर्यस्येव यथात्मगुणस्यापि शौर्यस्याकारेण
गुणत्वमुपचर्यते तथा रसव्यंजकवर्णादेरेतेनोपचारेण माधुर्यादीनां शब्दार्थविशेषणत्वमित्यर्थः गुणानां दशसंख्याप्र
तिषेधयन्विवृणोति कुतस्त्रयो न दश इत्याह केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचि
न्न ततो दश केषांचिदेषु गुणेष्वेवान्तर्भावात् केषांचिद्दोषाभावमुखेन श्रवणात् केषांचिद्दोषत्वेन त्यागात्त्रय एव

गुणाः संभवन्ति तन्नदर्शोत्कर्षः एतदेव हस्मादर्शयति बहूनो यदा नामैकपदवद्भासनात्मायश्लेषः यस्मादारोहावरोहक
मरूपः समाधिः यावविकलेन तणोद्भमनायश्लोजोमिश्रितशैथिल्यात्मायमादः तेषामोजसोनभावः बहूनामपिपदानामे
कपदवद्भासनमेकस्यानीयोमवर्णविन्यासमुरोधोयथाकेतलाभरणोराहूतावेव सर्वाधारूपिरस्पर्वीत्यपिसमासारोह
कमक्रुपिनामस्वाहूदिमेदभेवदलिदिस्वकेदंकृवदुदि शुभमस्थानस्थितमधूनिरजस्त्रिज्वालायमानाभसिञ्जेहेमाति
रवाकेनमसिकृच्यपाथ्यमनुजोवृक्षि अवगाढवृथोवर्णानीयोग्रोक्षम्य आरोहोगाढतावरोहः शैथिल्यतयोक्रमः आ
रोहस्यैवकोवरोहोवरोहस्यैवकाकेरालोपः समाधिस्तत्रैव लोकस्लोकमभिभिरतारातिभिरस्तमितेनेरकसमस्तगिरेःशिरस्त
दनुवकायादद्रिः पाशी प्रमासमनरोदयमानवर्णोविवाहणिम्मानेनामेजिष्ठारमलादिनेवद्विगपिप्राचीसमुन्मीलति
अत्रपादद्वयगाढत्वेन वृथोवर्णनीयस्तनुत्याचनत्थैवधसमप्राचीदिशः मानुरागायाः संगारेवनवर्णनीयायाशैथिल्यस
दपिपूर्ववाक्यात्यातीव्रप्रयत्नोच्चार्यतयागाढ प्रायमेव विकटत्वेपादानोयति केदारसन्मायनेयत्रसार
रता यथात्रैवप्रासभवणः प्रस्तुतमस्तणाश्चीनशीनसायामिनीर्ष्ठनपरोरजनीदर्शुवात्र उर्वीजहूवेलनवंयतिसेपाः
लोलपादानसंवलितनभूलपताः स्वपीति यथापिवृथविकटत्वे ओजसामिश्रितेशैथिल्येयत्रस्प्रमादोयथा यत्तुद्भको
हिकरकोरकभारभाजितवन्यसवस्तुनिजगपदलीदराम नहुशनानुदिमशैलजलातिकेजणकोकाराडवुविरावितरा
यगाम्भः अत्रप्रतिपदंजोमिश्रितेशैथिल्येनदेवप्रकारेणाप्राप्येयैवर्णिताः समादयस्तेषांविकटत्वपनन्तुयोजनमिवाजो
वावकशाहविशेषेतनभीवरुत्पर्षः इयन्कदत्वरूपमाधुर्यमेभ्याताहाडुपानेह पकात्वसमसमासः नहूपमाधुर्येनेनय

का॰
टी॰
१३५
135

रुक्तेन दृष्टाभिर्भेदयावद्दमाता स्पासमस्तपदसमासायुधैर्जकता विचित्रमासाद्यात्यन्तमङ्गीकृतमेव तथा चवनो
दाह्रियते अनेगागमतिमेसादि ॥ अमाहसेनाधेयालिर्कदीमा क्रमितमधेसमधेणमधेयाक्षि मानशुक्रेयनवदिगुक्त
लतालोप्रसादपवानपृतेति प्रथमपादसहितः समनाया गुणात्वेपिक्केवि सङ्घवेन्पनवस्याल्लवनायसुल्लकमेणातनीयपा
पादसमूहमिमाह मार्गाभेद्रूपासमनाक्कचिदोषः मन्हाणिनविकृतेनवावेयेनयथैवाद्येनथैवसमापनेक्कविदृण
तीयसामान्तरवाद्यादोष इतिदोषस्यनाज्यनाम्नादृष्टेमनर्थः दृष्टिनैवेनदोषत्वं पतनत्वकर्षादोक्तविदितमतः यद्यन्तनालो
विमेनचगुणत्वमवदर्शयति तथादि मानेगाक्विपुवल्किते विमादेसिदाभिधानुनमहत्मामागमागोगुणाः प्रथमावेगा
दिगुमहत्तावांवर्णानामारव्यानामपेकोपादोपमादेसिदाभिधानेपोसदवोविसेनमागेनगुणपदेवत्सथः पवतती
यपादसहितमुक्ता द्वितीयपादसहितमाह कटनयामानमोहूहृताभिधानामवितोकरोतनायास्त्रसङ्घपमोक्रमायसो
नवत्वरूपोकोतिभ्रस्तीकृते प्रथमापादस्याद्विवदसमापकर्षकतामावर्मवनतरमेपाथकतेमेव सोक्रमायकातयो
ललतात्राव्याचानन्तरमर्थः चतुर्थपादसहितमाह एवेनदृशाशव्रगुणाः पवमक्रमणसायामहत्गुणाहृदयपवेनदृशोति।
मितु पवमेषोशहदगुणतोहृष्यवितार्थगुणाणमपिहृष्यति पदार्थैवाकारवनावाक्यार्थैचपदाभिधा ममोढिक्षमेस
समसेवकाभिमायतमसाव व्यासमसमाभेचेति यामोढिकगुम्कं नेहविक्रमाश्रेणगुणाः तदभावेपिकाव्यवृत्तिवहा
रमहतेः एकस्मिन्नेववेरूपदार्थेप्रयोजनयुक्तसमग्रव्याप्तिरवैतिसादिवाकारवनयामोढिधीनरोजस्यक्रम तथा।
येवीरः सर्वोव्यापानाव्यवहारवेमेतिवाकार्थेप्रयोक्तव्यमदारश्चेतिपदाभिधामनयामोढिसतारोजः अयमानाकारोभ

वति सुखदुःखे च यन्निकरः स्यात्वे वा दुःखं वा भवति न भवत्येव वचनं नः पुनस्तस्मात्सर्वं भवति सुखदुःखे किमपि न स्तु न तत्
स्मादृश्यं भवति न च दुःखं न च सुखमिमादावदृश्यैवैचित्र्यं त्सुखदुःखे वैचित्र्यमिमेतावन्मात्रलोकस्याद्वैकाव्यार्थकृत्किंतु पाया
ग्राम्यो याल्लदोनः तथैव नेदृग्मालयमामेत्रमात्रावेकेनैव वाक्येन बहूनां वाक्यार्थानां संसृष्टे समासः ओजोविधान दोज
श्च क्लिमिमन्वयः तदेतदुक्तप्रकारलक्षणमोजो वैचित्र्यमात्रेमागलम्यमात्रेन तद्गुणः रसपरिपोषकत्वमर्थः अत्रेदं तमादृ
तद्भावे स्यादिति भवद्भक्तलक्षणमोजसो मे भवेदपि स्मतयैव काव्यमवदारयं प्रहेतेः दोषमागागमे श्लितादृश्यापि दशैपति
अश्लीलार्थनादिकपदत्वानुवीकृतेनामगलरूपमश्लीलत्वग्राम्यानां निराकरणेन साभिप्रायत्वरूपमोजोर्थे वैमल्यात्मा प्रसा
दः उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यमपरुषत्वरूपं सौकुमार्यमग्राम्यत्वरूपमुदारता चस्वीकृता यथा शान्ते गुणो त्रुक्तेष्टः तमागुन सौकुमा
र्यो नेकरसापकर्षकत्वाभावेपि स्मोत्कर्षकत्वाभावान्न गुणत्वेनोक्तिः तथैवार्थ गुणो दुष्टत्वाभावरूपत्साभिप्रायत्वलक्षण
मोजो यदुक्तं तस्यापि दोषाभावरूपत्साभिप्रायत्वे एवमधिकपदत्वस्यापि भावः यावदर्थपदत्वार्थं साभियेयस्यवैमल्यरूपः
प्रसादो पि दोषाभाव एव न गुणः तथैवानवीकृतत्वाभावरूपमुक्तिवैचित्र्यं तथैवार्थ स्वविकिमानवेगाकथनेयत्ररूपं माधु
र्यमपि दोषाभाव एव न गुणः तथैव स्तने निवा चसामगलरूपमश्लीलत्वरूपमुद्वेजकत्वाभावः यत्नकथाशेषमाहामिसेव
माधुर्यकिमिरूपाद्वण्डरूपश्रुतितुद्वेजकं मौकुमार्यम पदोषाभावमात्रमेव एवं ग्राम्यत्वाभाववैदग्ध्यत्वरूपाचोदारता
न गुणात्मार्थः अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलंकारेण संबधनि गुणीभूतग्राम्याभाववस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपार्थव्यक्तिदीमरसत
रूपाकान्तिस्वीकृते स्वभावोक्तिस्तद्विवादः साक्रियारूपवर्णनमिति वस्माणालंकारोनस्वभावोक्त्यलंकारोणावस्तेनो।

का॰
टी॰
१३९
136

ड्वित्वादेर्वैरूप्यस्य स्वभावेन स्वरूपेणास्फुटं रूपं यस्मात्तादृशस्यार्थस्य व्यक्तिः ध्रीकनाग्रथ्य व्यक्तिस्वभावोक्तावेवांतर्भूते
मर्थः प्रौढिक्तिवचनरचना क्तिपंचवाश्रगपहृताः सेनर्तितमस्याकात्ते दीमार्थोरितदाहृतास्तीत्यतस्त्वविभावादिभा
वानामस्फुटास्तानांजंदितिप्रतीयमानत्वेदीप्तवेयत्नाकांतिरितिलक्षणाकांतिरीर्थरसध्वनौ वागुणीभूतरसव्यंग्येवांतर्भू
तानस्पष्टवाच्यानाद्गुणानां गुणाभावो युक्त इत्यर्थः क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषोपि वैचित्र्य
मात्रम् दृष्टेक्वासनत्येस्थिते श्रियंतमेइत्यादौ दर्शनागमनुनयनपिधानादिक्रियापरम्परारूपः क्रमः पश्चाद्रूपेणनयनपिधा
नादिविदग्धचेष्टितं कौटिल्यं प्रसिद्धस्तलोकेषु बहुशो दर्शनात् प्रसिद्धिरनुल्बणत्वं एकांपरस्थितनयोरपिएकस्याद्भुवने
परस्यानवयवपिधानस्युपपादकत्वस्यापिरहृदागमनस्य पपादके नस्पष्टत्व्याविन्यासरूपपत्तिरितितेनश्लोक्रमादीनोयोगः संयो
जनमेवरूपयस्यास्तादृशी चासौघटनातदात्मा नतल्लक्षणः श्लेषोनाम्नीगुणाभ्युपक्तः सैव विचित्रमात्रकविवैदग्ध्यप्रतिपा
दनमात्रेणनतुकश्चिदस्याअसाधारणगुणत्वेन ग्राहक इत्यर्थः अवैषम्यरूपासमता दोषाभावमात्रेण न गुणः अवैषम्यं यथै
वप्रक्रांतेनतथैवनिर्वाहः नरूप्यसमतायोक्तासादोषस्यप्रक्रमभंगस्याभावमात्रेण गुणः नत्वरसस्योपोषकत्वेदेन मादृ
कः खल्वनुन्मत्तोन्यप्रस्तावेमनदमिदध्यात् उन्मत्तोहानुन्मत्तश्लाघ्यस्यदमिकथ्यातीत्येनावनानुमत्तस्यसावधानस्यप्रक्रांत
निर्वाहोनगुणइत्यर्थः अर्थस्यापोषणस्यकायायोनिर्वाहदिनभवविरचनेनतत्कथ्यकत्वमितनहि स्ति रूपः समाधिरपिनगु
णः सचोमौङितमत्रहृनविधुकर्पस्यधेनारैगकमित्यादौहृनोत्त्वक्रेदशविशेषः। तज्ज्ञातत्वास्तुकपोहूनः नस्यस्वभावाद
वार्थस्यसचोमंडनेनपदेनवानिशयितकर्णक्रिवकंतत्समेननारंगस्यफलविशेषत्वामेनवर्णनकनेमित्यर्थोनः यो

निहीनसाध्यसाकल्यनेसमाधिर्नामार्थगुणोयदुक्तः नस्मयदिनभवतिदर्शनंयदिकेनापिमहाकविनाप्युक्तेनदृश्यतेतदप्य
युक्ताखोदोषपर्यवसानाकथ्यकाव्यत्वमित्यर्थः एवं निजनयनप्रतिविंवैरंबुनिवृत्तशः पत्रावितताकावितनीलोत्पलेतिविस
वतिकरमपिपर्यंतेकृसमलावीमादिनयननीलोत्पलयोःसाम्यसानेरपिवृत्तिनत्वमितिमक्काणयोनीरंघ्रसुनीलोत्पलशोक
यानिजनयनप्रतिविंवैरपिकरेणस्पर्शनेच्छायाद्युपस्थितिः समाधिर्नामगुणोयदुक्तस्तस्मयदिनभवतिदर्शनेनतत्प्रदोषएवय
दितमहाकविप्रयुक्तः क्वापिदृश्यतेतदाविविक्तिमात्रमेवनत्वकापिरसपोषकतायेनास्यगुणत्वंस्यादितिभावः एतदेवोपसं
हरति तेननार्थगुणावाच्याः कविदिनमेवेमेषितिग्रूपार्थगुणानामपिचमत्कारनादेनेसूचारयाथगुणाः वक्रोनोचिताः अथ
हृतिमाहवाचावक्रत्वा रचनावर्णेषुपिस्मादयइतिवनवोल्लासयदुक्तं नेदंवर्णशीलनगुणाहमाधुर्यनतेषामितियदुक्तंतदे
वेदर्शयति प्रोक्ताशब्दगुणास्त्रये वर्णाः समासोरचनानेषांव्यंजकतामितायेमाधुर्यादयः शब्दगुणाः त्रयोव्यंग्यास्तूक्ताः
तेषांवर्णास्पृष्टतपृणिसमासस्तत्पुरुषादिः रचनापदानाव्यंजकत्वंप्रामाः केकसोत्पाद व्यंजकाइतिशेषः मूर्ध्निवर्गान्त्यगाः
स्पर्शाअटवर्गाः रणौलघू अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वामाधुर्येघटनातथा आद्यभागेवर्गस्यादरः नमागाकेतीतिवर्गोत्यगाः क्रमेन
ङ ञणनमसंयुक्ताःस्पर्शाःकादयोमावसानाः अटवर्गाः टवर्गेविनानयारणोरेफणकारौलघूनसंयोगाद्योनवासंयुक्तोनस
दीर्घानस्वाराविमर्थः मथ्यावध्वनिकृतत् शषोसरेफसंयोगोटवर्गश्चापिभूयसाविरोधिनः मृदुःसेमारैतेनवर्णाःस्मास्मृताः न
एवकृतिवेषयनेवीभत्साद्रोरसेयदा तदानेदीपयंत्येतेतेनवर्णास्मास्मृताः इतिश्लोकद्वयेनवर्णानामनयद्यामिरेकगर्भोदीतत्काव
दर्शनेभवति एवंवर्णानांव्यंजकत्वमुक्त्वासमासस्याप्याह अवृत्तिरिति एवार्थोभिधानेवृत्तिः सावकाशसहितसमासेकशेषाद्या

तद्धपनात्वेचयेविधियाकरणात्तशाम्सनाहृत्त्रिवचसमासास्याग्रावद्ययोर्बहूनोवापदामोमेकापदप्राप्तिः तस्याप्रभाव
ग्रहत्तिसमासाभावइत्यर्थः तद्यथा सप्तमहानिर्दिष्टमिति पदसमासः एवंमाधुर्येष्ठरनामधारणोपदानोरचना एनेमाधुर्येष्वाणिके
जनीमन्वयः एतदेवसम्याह टटटढवर्गः कादयोमान्ताः शिरसिनिजवर्गोमण्डलाः तद्यथारेफणिकारोहृत्स्वानेतिना
विनिवर्णाः समासाभावोमध्यमः समासोवेतिसमासः तद्यथामाधुर्येवलीपदैनरयोगेनरचनामाधुर्येष्वतिजिकाउत्तानेग
वेगप्रतिमतहंगभेगीभिरंगीभिरंगीकृतमाननीरपीकवैतिसनासदसायथेनाः स्वानानिशणानापीविनतानानि सर्गतश्रिय
वेवतिसेवकान्तेसदर्षमाकर्षतिकेचकान्तम् ओजः प्रयत्नेरपिरदमानामानोगणापामस्वर्णवकारु योगत्र्याद्यत्तृतीया
भ्यामेसयोरेणात्त्वयोः टादिशसासहनिर्दिष्टोगुम्फः उद्धतओजसि अनेयोर्दुहितायवनत्थयोवर्णयोरेफेणात्त्वयोः य
अग्राणिरेफसहितयोः प्रथमेनतृतीयेनद्वितीयवर्णस्यसहसंयोगः तद्यथाटादिषुवर्णः शकारसकारौहलेः समासस
दैर्घ्यमधिकपदसमस्तने उद्धतउक्तोगुम्फः एतद्रचना एनेगेजोगुणाश्रयकाः अथवृत्तिमाह वर्गप्रथमतृतीयाभ्या
तद्वितीयचतुर्थयोरेफेणादप्यम्पुमयश्ववायसाकसाविनल्पयोणाल्पैनतन्निवसंबन्धः टवर्गाघ्याणकारवर्गशकारसका
रौदीर्घः समासोविकृतारचनाओजसः णाकारवर्जः लकाराद्यसमूहवर्गत्रस्तान् उदात्तनेनाद्भुतककेमसादिप्रकृतिमाधुर्य
शहानायेनाथमनयोभवेत साधारणः समग्राणामसमासादिगुणाः स्मृताः समग्राणांरसादीनांसमासानांसंग्रहनानोवा
साधारणःमाधुर्यमोजसम्बयथायोजनसात्वसमासरचनइत्यर्थः तद्यथावधनो समपद्वत्तेकाप्रभयत्नसर्वरसात्मति
समसादगुणात्त्वयः सर्वसाधारणाक्रिया सर्वसर्वरसमसाधारणागुणाः सर्वरचनासाधारणमितिसमग्रपसाहमाह रसादी॥

नामिति शास्त्रलिश होवस्ल लेकारयाहक: उदा पतिस्लानेवीनस्लनजवनसेगाहुभयनस्लनोमेथस्तोन: परिमिलन
मग्राणहृदिते १ देवाम्लनामेस्लयभुनलनानेपवलनै: कपोगया: सेनापवदतिविसिनीपजशायनम् अत्रासिमयेअ
नोनाथुधम्लेनक्रालमवयाणेयोमोलामसाट: पथमतिदिहसक्राष्यमथ्यावमाद् यथापिशुणपरतेशा: संचटनादय
लयापिककोवाचाप्रवधानामेविदेनक विस्लाविन स्वनाह्विभवएनानामन्यथ्यावमपीष्यते यद्यपिमायुकंती:
नेगुणानेप्राककक्रमेणलहसम्वोयितयानियतापववर्णसमासस्वना: तथापिवकादीनामेविभिन्नाटस्यपातेष्ठ
केविपयाटस्यप्रकारनानिमलहृ रयोहिनरथ: कविद्वाष्यप्रवन्यानपेलपावकोविसादेवरवनादय: यथामथा
यस्लार्थेवाम्य: प्रतिकहरवलमन्त्रधानयोरक्रोणत्वानेषुगतेमलयवनूवतामात्मसमनु रवएा: कसाकोया
प्रहत: कहकुलनिपनोस्यानकलोम्वास्त: केनाम्मातिंवनारप्रतिरपिनुसोकोउंत: भिन्नार्थिनोयम मथ्यामथ्यते
ग्राणल: प्रनेरालित: सेर्वसावधभेदानेगुणपहावनेकोणत्वात: प्रवष्टीकस्पप्रत्यायातिमगातवेननताद्धितोउडा
भिरितिवाच्यो भोमः सानन्दं प्रयोकिमेतादिस्थादि: प्रवेधु: तेषोरलपेक्षणावाच्यप्रवेपयाहुवितमोपिसाध्ययगुणम
पेस्लवक्त: कतुसपोरोत्तुतस्परोहसम्प्रपानसभोमसेवाविसादोनागुणत्वनकारवनादय: इत्यमेवाप्रहति:
प्रवहितवाच्यक्रापाभिव्यनकमपाभिनयापेवकावोमितिनस्थितिकलाउदतास्वनादय: वक्तावाचभामसा
न: प्रामनेयस्लवरवस्पानकरलोपाथोयस्पनादकाव्येनाटकमिताणु: नाटकेहिमनुपरसवहुनाटिन
वाभिनयोगम्यतेरतितम्भातिकवाम्लयोवाच्यस्पकाव्यस्पवमतिकलाविदमनेनार्थोपस्थापकत्वेस्थिति

का॰
टी॰
१३८
148

कलारवनाट्यः यथा श्रीफलकेदारस्वरूपोकल्लनरामभवेन्नैहिकेयोपचातत्रासाक्का हास्यतिर्यग्वलितरविरश्चेनाक्रूणोनेल्य
मामम कुर्वन्नाकक्रन्त्यवीर्यस्तनिम्निवमहतोकेयवांश्रभाजां ज्यांकोरैभीममेनतन्निपततिविथतः क्रम्भकर्णोन्नमोतो अ
यवस्तन्नाटकाख्यस्यप्रबंधस्यकापतीयासीतेसमासस्तदावत्तुविते: पिवाच्यस्य कुंभकर्णोन्नमोगमेवोजस्विनयोजेतुणात्तु
कलारवनाट्यः कविस्तल्लक्षणवाख्यानपेक्षा: प्रबंधो विनापवैते तथाख्याख्यायिकायां शृंगारेपिनमसृणवर्णादयः कन्याप
हारसंग्रामायाभ्युदयभूषिनेयस्यानाधिकृत्यचरितेमुख्यानायकवाचानुचरः वक्रापवक्रवतीकाविस्मोकेः संस्कृतेनगोप
नसारख्याधिकेतिकृष्णिनामायविकादर्षचरितादि: इमेवललक्षणयोदर्षचरितादावाख्यायिकायांगद्यमविकटप्रबंधाश्र
येनेववाक्यनहेष्टः शृंगारेपिनमाधुर्यवटनोविपर्ययमितिभावः कथायांसेद्धेपिनास्मनसमुक्ताः कथायांसरसंवस्तगद्यैरेववि
निर्मितं क्वचिदत्रभवेदार्याक्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके आदौपद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनमित्याख्यलक्षणायाकथायाका
देवर्योदेगाद्यस्कोमलवंथा श्रयेकावबावनामोहन्तवृथाश्रयोविनमित्संधिः नाटकादौ वीरादेपिनदीर्घसमासादयः आदिश
ब्दात्प्रकरणादिनवकस्यग्रहणं तथा च नाटकादीनां दशानामेवरूपकाणांलक्षणानि शिष्यानुग्रहायलिख्यन्ते अवस्थानुकृ
तिर्नाट्यं रूपकंदृश्यादितत् नाटकमथप्रकरणंभाणव्यायोगसमवकारडिमाः ईहामृगांकवीथ्यः प्रहसनमिति नाटिकात्रोटक
कंगोष्ठीसट्टकंनाट्यरासकं प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यप्रेंखणंरासकंतथा संलापकंश्रीगदितंशिल्पकंचविलासिका दुर्म
ल्लिकाप्रकरणीहल्लीसोभाणिकेतिच अष्टादशप्राहुरुपरूपकाणिमनीषिणः नाटकंख्यातवृत्तंस्यात्पंचसंधिसमन्वितं
पंचाधिकादशपराःस्तत्रांकाःपरिकीर्तिताः एकएवभवेदंगीशृंगारोवीरएववा अंगमन्येरसाःसर्वेकार्योनिर्वहणेऽद्भुत

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशा
दिविप्लवः विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यू रतं तथा दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्व्रीडाकरं च यत् शयनाधरपानादि नग
राद्युपरोधनम् स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नैव वर्णयेत् इति नाटकलक्षणम् एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् अङ्कै
श्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे महानाटकलक्षणम् भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् शृङ्गारोऽङ्गी नायक
स्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः प्रकरणलक्षणम् भाणः स्याद्धूर्तचरितो नानावस्था
न्तरात्मकः एकाङ्क एक एवात्र नायकः पण्डितो विटः आकाशकथनैर्युक्तः स्वैकपात्रकृतक्रियः तत्रैकतमसूत्साह
निप्रायेण भारती मुखनिर्वहणे संधी लास्याङ्गानि दशैव तु भाणलक्षणम् भाणवत्सर्वमेवैक लास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मिते भवेत्प्र
हसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् अत्र नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थिति
र्नवा तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिस्तत्र नायकः एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमिष्यते प्रहसनलक्षणम् मायेन्द्रजालसंग्राम
क्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः चत्वारोऽ
ङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः वृत्तयः कै
शिकीहीना निर्विमर्शाश्च संधयः दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः डिमलक्षणम् ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्री
जनसंयुतः हीनगर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो
रसाः व्यायोगलक्षणम् वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् संधयो निर्विमर्शास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे संधी द्वावङ्कयोस्तु

का॰
दी॰
१३५
135

देकएकोभवेत्तनः नायकाद्वादशोदात्ताः प्रख्याताद्देवमानवाः फलंपृथक्पृथक्तेषांवीरमुख्योखिलोरसः। वृत्तयो
मंदकैशिक्यानात्रबिंदुप्रवेशकौ वीथ्यंगानिचतत्रस्युर्यथालाभंत्रयोदश गायत्र्युष्णिग्मुखान्यत्रछंदांसिविविधानि
च त्रिशृंगारस्त्रिकपटःकार्यश्चायंत्रिविद्रवः वस्तुद्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यंप्रथमांकगं द्वितीयेंकेचतसृभिर्द्वाभ्या
मंकेतृतीयके समवकारलक्षणं वीथ्यामेकोभवेदंकः कश्चिदेकोत्रकल्प्यते आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रांप्रत्युक्तिमा
श्रितः सूचयेद्भूरिशृंगारःकिंचिदन्यानरसानपि मुखनिर्वहणेसंधीअर्थप्रकृतयोखिलाः। वीथीलक्षणं उत्सृष्टिकां
कएकांकोनेतारःप्राकृतानराः रसोत्रकरुणःस्थायीबहुस्त्रीपरिदेवितं प्रख्यातमितिवृत्तंचकविर्बुद्ध्याप्रपंचयेत्भा
णवत्संधिवृत्त्यंगान्यस्मिंजयपराजयौ युद्धंचवाचाकर्तव्यंनिर्वेदवचनंबहु उत्सृष्टिकांकलक्षणं ईहामृगःख्यात
वृत्तश्चतुरंकःप्रकीर्तितः मुखप्रतिमुखेसंधीतत्रनिर्वहणंतथा नरदिव्यावनियमौनायकप्रतिनायकौ ख्यातौधी
रोद्धतावंत्योविपर्यासादयुक्तकृत् दिव्यस्त्रियमनिच्छंतीमपहारादिनेच्छतः शृंगाराभासमप्यस्य‥ किंचित्प्रदर्श
येत् पताकानायकादिव्यामर्त्यावापिदशोद्धताः युद्धमानीयसंरंभंपरंव्याजान्निवर्तयेत् ईहामृगलक्षणं इतिरू
पकदशकम् अथोपरूपकाणिनाटिकाक्लृप्तवृत्तास्यात्स्त्रीप्रायाचतुरंकिका प्रख्यातोधीरललितस्तत्रस्यान्नायको
नृपः स्यादंतःपुरसंबद्धासंगीतव्यापृताथवा नवानुरागाकन्यात्रनायिकानृपवंशजा संप्रवर्तेतनेतास्यांदेव्यास्त्रा
सेनशंकितः देवीपुनर्भवेज्ज्येष्ठाप्रगल्भानृपवंशजा पदेपदेमानवतीतद्वशःसंगमोद्वयोः वृत्तिःस्यात्कैशिकीस्व
ल्पविमर्शाःसंधयः इतिनाटिकालक्षणं सप्ताष्टनवपंचांकेपंचांगत्रोटकंमतम् त्रोटकलक्षणंप्राकृतैर्नवभिः

पुंभिर्दशभिर्वाप्यलंकृताः नोदात्तवचनागोष्ठीकैशिकीवृत्तिशालिनी हीनगर्भविमर्शाभ्यां पंचषड्योषिदन्विताः काम
शृंगारसंयुक्ता स्यादेकांकविनिर्मिताः गोष्ठलक्षणं सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् नचविष्कंभकोप्यत्रप्रचुरश्चा
द्भुतो रसः अंकाजवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमं सट्टकलक्षणं नाट्यरासकमेकांकं बहुताललयस्थिति उदात्तना
यकं तद्वत्पीठमर्दोपनायकं हास्योंगीवाशृंगारो नारीवासकसज्जिका मुखनिर्वहणे संधी लास्यांगानि दशापिच नाट्य
रासकलक्षणं प्रस्थाने नायिकादासो हीनः स्यादुपनायकः दासीचनायिकावृत्तिःकैशिकीभारतीतथा सुरापान
समायोगादुद्दिष्टार्थस्यसंहृतिः अंकौद्वौलयतालादिर्विलासोबहुलस्तथा प्रस्थानं उदात्तनायकंदिव्यवृत्तमेकांक
भूषितम् नेनस्त्रीवाणुदात्ताचसंधीआद्यस्तथान्तिमः काव्यं गर्भविमर्शरहितं प्रेंखणं हीननायकं असूत्रधारमेकां
कमविष्कंभप्रवेशकम् नियुद्धसंफेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रयम् नेपथ्येगीयतेनांदीतथातत्रप्ररोचना प्रेंखणं रासके
पंचपात्रस्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् भाषाविभाषाभूयिष्ठंभारतीकैशिकीयुतम् श्लिष्टनान्दीयुतंख्यातनायकंमूर्खना
यकं उदात्तभावविन्याससंश्रितंचोत्तरोत्तरं इहप्रतिमुखसंधिमपिकेचित्प्रचक्षते रासकं संलापकेंकाश्चत्वारस्त्रयोवा
नायकाः पाषंडः स्याद्रसस्तत्र शृंगारःकरुणेतरः भवेयुः पुरसंरोधछलसंग्रामविद्रवाः नतत्रवृत्तिर्भवतिभारतीनच
कैशिकी संलापकं प्रख्यातवृत्तमेकांकं प्रख्यातोदात्तनायकं प्रसिद्धनायकंगर्भविमर्शाभ्यांविवर्जितं भारतीवृत्तिबहुलं
श्रीतिशब्देनसंकुलं मतंश्रीगदितंनामविद्वद्भिरुपरूपकं श्रीगदितं चत्वारःशिल्पकेंकाःस्युश्चतस्रोवृत्तयस्तथा अशान्तहा
स्याश्चरसानायकोब्राह्मणोमतः वर्णनात्रश्मशानादेर्हीनःस्यादुपनायकः सप्तविंशतिरंगानिभवंत्येतस्यतानितु आशी

का॰
टी॰
१४॰
140

मानकं संदेहतापोद्वेगप्रसक्तयः प्रयत्नग्रथनोत्कंठाः वहित्थाप्रतिपत्तयः विलासालस्यबाष्पाणि प्रहर्षः श्वासमूढ
ताः साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयप्रतिपत्तयः लाभविस्मृतिसंफेटवैशारद्यप्रबोधनम् चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्ल
क्ष्म नोच्यते शिल्पके श्रृंगारबहुलैकांका दशलास्यांगसंयुताः विदूषकविटाभ्यां च पीठमर्देन भूषिता हीनगर्भविमर्शाभ्यां
संधिना हीननायिका स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका विलासिका दुर्मल्ली चतुरंगा स्यात् कैशिकीभारतीयु
ताः अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिताः त्रिनालिः प्रथमोंकः स्याद्विटः क्रीडामयो भवेत् पंचनालिर्द्वितीयोंको वि
दूषकविलासवान् चतुर्थो दशनालिः स्यादंकः क्रीडितनागरः दुर्मल्ली नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका स
मानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र नायिकाः प्रकरणी हल्लीश एक एवांकः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकी
वृत्तिरुज्ज्वलः मुखान्तिमौ तथा संधी बहुताललयस्थितिः हल्लीसः भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या संधी बहुताललयस्थप
ध्यास्त्वे निर्वहणान्विता कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकांकविनिर्मिता उदात्तनायिका मंदपुरुषात्रांगसप्तकम् भणि
का उपन्यासोथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः उपन्यासः प्रसंगेन भवेत्कार्यस्य की
र्तनं निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः भ्रांतिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यानं तु साध्वसम् सोपालम्भवचः कोपपीड
येह समर्पणं निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते संहार इति तन्प्राहुर्यत्कार्यस्य समर्पणं एवमष्टादश प्रकारान्यष्टादश भाम
णिकमिदं पतिसमाप्य सक्रांतमुच्यते नाटकाद्यावति उक्तलक्षणेषु नाटकादिष्वभिनेयार्थेषु सामाध्ययेनवटनयेव स्वेवा
धनादीर्घदीपनकविवेधो विग्रमित्यर्थः याख्याते चैतद्दिस्वमालोचने रसो यदा प्रथमेन प्रतिपाद्यः नदा तत्प्रतीतोपव

धार्यिकाविरोधिनः सर्वात्मनैव परिहार्याः एवं संघटनानामसमासानामनेकप्रकारेणासम्भावनया समासः संघट
नाचरसमन्तीति कदाचिद्यावदेयानीति नवनात्मनमभिनिवेशः योभिनेविशेषणेनाभिनेयार्थे इति एतत्सर्वमुपसंहरति
एवमस्य रसपरिपाकस्य मन्त्रे अनाहतिकादीनां शुक्लकसंधानितकादीनां काव्यप्रभेदानामौचित्यं तथा च तेनैव विषया
श्रयमस्यमस्यैवौचित्यं नियच्छति काव्यप्रभेदाश्रयतः स्थिता भेदवती हि सा वक्तृवाच्यगतौचित्ये सत्यपि विषयाश्रयमन्या
दौचित्यं संघटनां नियच्छति विषयशब्देन संघातविशेष उक्तः यथा हि सेनाद्यात्मकसंघातनिवेशी कातरोऽपि हि पि
प्रकृष्टः नसौ विमानतद्गुणानयतावान्ते तथा काव्यवाक्यमपि संघातानुविशेषात्मकसंदानितकादिमध्यनिविष्टतदौचि
त्येन वर्तते शुक्लके विषयशब्देन यच्चुक्ते तत्संघाताभावेन स्वातन्त्र्यमात्रप्रदर्शीति स्वयमेतिच्छितमाकाशमिवेति आपिश
लेनैतस्मात् सत्यपि वक्तृवाच्यौचित्ये विषयौचित्यं केवलतारतम्यभेदमाधत्ते न तु विषयौचित्येन वक्तृवाच्यौचित्यं निवा
र्यत इति यतः काव्यस्य प्रभेदा मुक्तकं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशनिबद्धं संदानितकविशेषककलापककुलकानि पर्यायब
न्धः परिकथा सकलकथा खण्डकथे सर्गबन्धोऽभिनेयार्थमाख्यायिकाकथे इत्येवमादयः मुक्तकमन्येनानालिङ्गि
तमस्य तेनैव तथा परिसमाप्तनिराकाङ्क्षार्थमपि प्रबन्धमध्यवर्ति मुक्तकमित्युच्यते तस्यैव संस्कृतेनेत्यादि विशेषणं क्रमम
भावानन्त्येव निर्देशः द्वाभ्यां क्रियासमाप्तौ संदानितकं त्रिभिर्विशेषकं चतुर्भिः कलापकं पञ्चप्रभृति कुलकं इति
क्रियासमाप्तिकृतभेदाद्वेनैव निर्दिष्टाः अवान्तरक्रियासमाप्तावपि वसन्तवर्णनाद्येकवर्णनीयोद्देशेन प्रवृत्तः प
र्यायबन्धः एकं धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रकारवैचित्र्येणानन्तवृत्तान्तवर्णनप्रकारा परिकथा एकदेशवर्णना खण्डकथा स

का॰ टी॰
१५२
151

मस्तफलानीतिनिहतवर्गीनामकलङ्कया द्वयोरपिप्राकृतप्रसिद्धत्वाद्वैकृतनिर्देशः सर्वेषांतद्भवकादीनां भाषा
यामनियमः महाकाव्यरूपः प्रकृष्टार्थफलः समस्तवल्लवर्गीनाम्प्रधानः सर्गबन्धः संस्कृतमेव अभिनेयार्थनाटिकाः
दिनोटकरामकप्रकरणाख्यायिकातः प्रपञ्चसहितममेकभाषाख्यामिश्ररूपं आख्यायिकाकामादिनावक्रापरवक्त्र
दिनाचयुक्ता कथातद्धिदिना अथयोगयोगयोर्वक्तव्यतयाहेतुनिर्देशः मात्रिदृशामयमः यथादण्डीग्रयपद्य
मयीवसूरिति नसाम्प्रयेणापिसेव्यरनाविशेषवतीभवति नचप्रकृतेपुरसवथाभिनिवेशनकृतेसंसाश्रयमोवित
नमसर्शितमेव प्रमतप्रकामचारः प्रकृतेपूर्वप्रवर्तिछेवरसवथाभिनिवेशनकृतेसंसाश्रयमाविसे याहपूर्वेते
तथाहमकतकमपुक्तकासगारसंसदिनः प्रवर्तयमानः प्रसिद्धापवसंस्थानितकादिपुत्र विकृतवेथानोवि
न्यान्मथममगुसदीर्घसमासेसचरने प्रसमासरूपायोदिमंचरनायामप्युरूपाप्रनीति साकाक्षामतीविरोधक्रिया
पदहरवद्धथावतीवाश्चप्रतेनावबध्नातासनीनरसनतत्वंवाताबोध्यामादितिभावः यद्यप्रवेथाश्रितेषुयथोक्त
पविशेषोविभमेवातुसतत्वे संयुक्तानितकादिपुकुलकोनेहितिशेषः पद्यवप्रेषुजनरसमासमथसमासेपुवसेच
हेने कदाचिदर्थोविसाश्रयेदीर्घसमासायामपिसेवरनायापुरुषाश्राम्याहतिःपरिहर्तव्या कदाचिदितिरौद्रादि
विषये पोरेकथाथाकामचारः नवेतिहस्तमात्रोपमासेनाम्नेतरसंवेधनिभिनिवेशात् एवंकथासकलङ्का
थयोस्तमाकृतसिद्धयोः कुलकादिनिवेधनभूयस्त्वादीर्घसमासायामपिनविरोधः ह्रस्वोवितत यथारसमनुमे
नेप प्रहस्तोपनागरिकाग्राम्यालोकसीनामाविभयथामवधे यथारसंप्रभिनेयार्थेतसवेयारसवेथाभिनिवेशः

आख्यातिकाकथयोस्तगयवंयवाङ्गत्वात् गयेकंदेवंयविवेयेमस्थाने निवंयननानियमहेनरक्तनसर्वोपि
मनाकृक्रियते एतदग्रथोक्तमोविनमेवनस्मानियमक सर्वत्रगयवंयेपिकंदेनियमवर्जिते तथाहिचाप्पि
दाक्तविक्तविनिवद्धोवावक्तारसभावरिदतः नराकामचारः इसभावसमन्वितेनवक्ता विहर्वमेवानुमनव्य अ
गपिविषयोविसमतत आख्यातिकाप्रमामध्यसमासदीर्घसमासेयवसेगादनगयस्पविकटनिवंधाश्रये
णाक्तायवनात तत्रवतस्यमक्षिमाणानात कथाप्राविकटनिवयप्रावयोपिगयस्पसर्वइसोस्यमाविसमतु
मतव्य स्थितचुतेदर्शयति सर्वयोमोविसमातिसर्वत्रसुभिनाः एवनाविषयपलानतकिंविदिभेदवत अथ
वा पद्यवद्वसर्वयोपिइसर्वयोइमाविसंसर्वत्रसंस्थिताभवति तत्रविषयापेक्षकिंचित्तविशेषवदवति ततसर्वो
कारकं तथाहिगयवयोपितिदीर्घसमासरचनाविप्रलंभशृंगारकरुणयोरपि शोभितेनाटकादावप्यसमा
सैवरचनादोइवौराहिविनिविषयापेक्षोविसमसमाणानुरतोपक्रमतेप्रकृष्यते तथाख्यायिकाया
नासेसमासास्वविषयनाटकदोवनातिदीर्घसमासावेतिसवटनायादि गगुमनव्य हलोवाशहसेवएतस
म्यनिद्योतकः यथा स्थियोनरपोनवद्धिविषयगुरुमादिसविततम स्पार्थायपरिवाङुः एवसभाववेवकेव
लमिति एवनासंघटनानदिविषयोविसमसर्वत्रयेवमसकेनेमाह तदेवरसोविसविषयमहकानियपेक्ष
किंविद्विभेदवानरवविग्रविषयेलयसमापाचनेनानाटशभवति एतद्याचष्टे तदिति सर्वकारमिति क्रिया
विशेषणं असमासेवेति सर्वत्रेतिशेषः तथाहिवाक्याभिनयलक्षणाद्गोपिदेः असमवैतिमाहचविनिरपि

कां॰
टी॰
२५२

यावत् । अर्थापवादमाह । नेष्यति नाटकादाविति । स विषय एवेति संक्षेपः । इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्पणे नवम उ-
ल्लासः ॥ ॐ श्रीगणेशो जयति । अलंकृतशरीरार्थशोभानीतास्वसूक्तयः । अलंकाराः प्रकाशोऽयं दशमे दर्पणे स्फुट-
मोल्लासे अलंकृतैवेति तत्संगत्यागाढारागात्मिकाणामिमाह्यिदालंकारसामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्विशेषविवक्षया
लक्षणानन्तरमाधिक्यप्रवृत्तावतारयति । ॐ गुणविवेचनेन कृतेः लंकाराः प्राप्तावसरा इति संप्रयश्यालंकारानाह तद
दोषाश्च शब्दार्थोभयमात्रगुणेशक्रमेण गणविवेचनानन्तरमलंकारविवेचनप्रावसरः स्तन्यापि शब्दमलंकारं स्थेः
प्रानावकहु प्रधानालंकाराश्च शब्दक्रमेण य: शब्दालंकारेषु पिस्फुटत्वधावक्रोक्तेश्च शब्दापत्तिनामि
तिनामेवाह यद्यपि समस्थावाक्यमस्थानेनयाज्ञेन प्रपूर्णकाक्वावाच्यासावक्रोक्तिस्तथाहि यथा के
नविदस्यथा नाभिप्रायेणायद्वाक्यमुक्तं तदेवान्येन श्लेषेण काक्वा वा अन्यथाहितीयार्थे ध्वनयतोऽ
नेन वचनेनावक्रोक्तिर्नामालंकारोऽस्यैतनावद्वहनं सा श्लेषकाकुप्रयोजनत्वात् द्विधेति भेदोक्तिः । यो ऽनेन
इत्यन्यथा कणाद्रूपात्ययाप्रयुक्तं तद्बकेदाश्च यत्तत्र समाह नेष्यति श्लेषवक्रोक्तिकाकुवक्रोक्तिर्भवति ॥ श्लेष
स्त्वावासोकाकुस्त्वावासौ वक्रोक्तिरिति मध्यपदलोपीसमासः तत्र श्लेषः सभङ्गाभङ्गपदत्वेन द्विधा
क्रमेणाह यमेवोदाह इति तत्र पदभङ्गश्लेषेणायथा नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो वामानां प्रि
यमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान् युक्ताकिं हितकृन्नेनन नु बलाभाव प्रसिद्धात्मनः सामर्थ्यं भवतः शं
दधद्वितके दैविधाने कृतः अत्र नारीणामितिपदयाश्लिष्टं भ्रायकेन नामुक्तं तदेवामनारीणां नशाहरणामि॥

२५२

मार्ष्यांतेसमंगेनेनस्येघाटस्याथ्याशुनक्षीमेतडदादशौ प्रमदसमंगनान्नासंतिके नयावेनतयाथार्थः नारीणां
वेदशुकुलसावरुमिवशणोयदिध्रुवमितदिजानामिसर्वथावीणांप्रियमेवकार्यमित्येवमर्थेषरत्वेनारामथ्याया
नयथुश्रयति कश्चितनवान्वामानायतिकुलानुप्रियमशुकुलमाह यानीयतस्तुडक्षेस्वेषवेनार्थः ययंतडनेरे
कुलानुपितस्कृता मनवगक्षेमितुप्रमातुरुपनामेवामममन्वानः सुवंवक्षायुवनस्पिष्टकति भवानवल्पकोना।
वीणानांदिकृचैववशणारशुचितमेवेनार्थः इदमपिवचनमनस्येषदयेनायथ्यायोजयति नतुनिश्चयेवलक्षण
भावेनप्रसिद्धानामबलानामात्मनः द्वितस्यकर्मनेकेदनमदितकरणामशुचितमेवेनार्थः इत्येकाद्वितक्षद्वि
नामवक्रोक्तिः द्वितीयानवलस्यदेतस्याभावोनाशुनमवलमित्यव्ययीभावः अकुलेनवलानस्मिनुनाशनेनप्रति
रुथ्यानायस्यनारुशास्यश्वरदस्याद्वितकेदविथातेभवतः सामर्थ्यकृतः इति वक्रोक्तिः प्रभगास्येषणायथा
प्रहेलिकेनेटशीशुद्धिदोरूणानवलिमिता विशणास्ययतेशुद्धिः नेवदारुमयीक्वचित प्रवदारूणोतिपदस्याभीष
णार्थेनयावक्रोक्तस्यदारुमयतेनामथ्यायोजने काक्कायथ्याशुरुपरतेवानयावतदवतांदेशाश्रघनोगात।
प्रलिकलकोकिललालितेनछाति सखिस्वरभिसमयेस्मा नायकेमस्यामातिनायकाः नतसखाः प्रवचनप्र।
तिवचनमिदं यथानेछातिनायिकायाकायाकोनगमनेप्रतिनिषिद्धेपिकाकुस्वरेणासखिनेछाति प्रणितथा
नावेनयथायोजयतिइतिकाकुस्वलवक्रोक्तिः वर्णसाम्यमनुप्रासः वर्णानांव्यंजनानांसाम्यंद्वित्राणामेकस्या
नस्यथेनासायेनमनुप्रासः स्वरवैलादृशपयिव्यंजनवर्णसादृश्यनवर्णसाम्य स्पष्टमेदीकृतेमादौसवर्वेदणा।

का· टी· १५२

153

पिचमकारिनान इतीअस्मिन्नस्मिंश्चालयमि इंदश्यागणस्मिंश्चमादौ स्वरमाहृश्यपस्य मतोप्यवमकारिनाके
वलंबेन नमाहृश्यपमेवानुप्रासलक्षणप्रयोजकं यत्तुप्रशाहाभ्यासुपसर्गाभ्यामासहातोर्योगाद्वर्णसाम्यमाह रसा
द्यनुगतः प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः रसादीनामनुभावतनुभासादीनामस्खलद्गमाणां सलद्गमाणां वापरि
पोषकस्यार्थः एवमनुप्रासस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्विशेषमाह छेकवृत्तिगतो द्विधा छेकगतो वृत्तिगत
श्चेति समासः एतद्व्याहरमाह छेका विदग्धाः वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः गत इति छेकानुप्रासो
वृत्त्यनुप्रासश्च नियतवर्णविषयः रूपवर्गो मधुराः स्पर्शा इत्यादिरूपोल्लासो ललितः एतयोः क्रमेण लक्षणमव
तार्थाद् किन्तयोः स्वरूपमित्याह सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः अनेकस्यार्थाद्व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं साहृश्यं छेकानुप्रा
सः स इति अनुप्रासस्य परामर्शः अनेकस्य सकृत्सोऽनुप्रासः एवं छेकानुप्रासस्यान्वयः अनेकस्य द्वयोरित्यर्थः ना
नत्र यावर्णानेषां स्वमनुप्रासप्रयोजकत्वात् तथा च रत्नाकरः द्वयोर्द्वयोः साम्ये छेकानुप्रास इति छेकास्त्वाल
यस्थाः पक्षिणः तेषां प्रायशो द्विभाषितं भवति अतश्छेकभाषितोपलक्षितोऽनुप्रासश्छेकानुप्रासः यति उदा·
ततोरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुता अत्र स्पन्दमन्दीति नकारद
कारयोर्द्वयस्य गण्डपाण्डुतामिति नकारडकारयोर्द्वयस्य च सकृत्साम्यं एकस्याप्यसकृत्परः एकस्यानेकस्य च
वा शः साम्यं परो वृत्त्यनुप्रासस्यान्वयः एकस्यापि शब्दादनेकस्य द्विर्बहुकृत्वो वा साहृश्यं वृत्त्यनुप्रासः त्रिवितिवृ
त्तिः पदिके दायवर्णेन प्रासेऽनुप्रासप्रकारा इति तेन्वयः न कृतोऽनुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः सर्वो वर्णवयतिन माधुर्य

ओजकैर्वर्णैर्हृयनागरिकेछायै ओजः प्रकाशकैस्तत्तत्पदस्या नागरिकायाविदग्धवाचो यमेतोयनागरि
कायागतेषु योगतत्त्वानि संज्ञाकरणार्थमत्रपाठः एतदुदाहरणमनुसंदधाति ऊअयत्रापि प्रागुदाहृतम प्रागु
क्ताविवेचनालाभे अनेनगरगगनतिसमिति मध्यो बहुलक्तमेनतच्चोदाहृतमधमथः कोमलाःपैरःपैरःश्लेषःप्रा
सादो माधुर्यमोजःप्रकाशकाभ्यामितरेतरमधुरैरदीर्घसमस्तैः समस्तापदनामेतरमाह नामेव की विद्वान्प्रतिवदे
ति अविदग्धावनिताग्राम्या स्त्रीदुःकसामान्यस्त्रीपचारः उदाहृतवमानरयवुनसारेकाहृदाहरणवकिकमले
अलमलमालिम्बालैर्भिवृद्वैतिदिवानिशेवाला अयमास्यपुत्रनानावर्णैनोद्भूसानोलकानाणावमधुरपद
घटनाणी ओजनानावाहुल्यात्कोमलत्व हेतीनामेवनामेतरमाह कथाविदेताावैदर्भीगौडीपाञ्चालाला
टीरीतयश्चते विदर्भादिदेशवासिवृंदगुणानाललितवर्णसंबद्धेनवैदर्भी सा हि समस्तारीतयः तथाचैतल्ल
क्षणानि ग्रथ्यानि नतत्समासप्रकारेणस्तन्मेघहृशसम्बद्धवाः ललिताक्षीतयोगौडीवैदर्भीमार्गधीतथा गौडी
समासभूयस्त्वा वैदर्भी तन्न दसौशः अनयोःसंकरोयत्र पाञ्चालीसाभिवित्तरा सारस्वतीचअस्पृष्टादोषमा
त्राभिःसमग्रगुणगुम्फिता विपञ्चीस्वरसौभाग्यभाग्यःवैदर्भीरीतिरिष्यते यथा मनीषिणां सन्ति गरदकुलैवतालु
यः क्वचिल्लेकवनानवकेवशःपदेसद्देत भ्रमरस्य पलवशरीरयद्मेन नजावपरिमलः समस्तात्युद्भटपदामोजः
कान्तिसमन्विताम् गौडीमिति विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः यथा उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचू
ताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः नीयन्ते पथिकैःकथंकथमपि ध्यानावधानक्ष

कोः सं॰ ५५

144

प्राम प्रात्मसमा समा गमा स्मो हास्मे रमीवासमाः आक्षिप्त स्मश्च भावोत्तरात्क्रापमाश्रिताम् मधुरं सङ्क
मारेवपोवालीकवयोविदुः यथाम धुरयामधुवोचितमापवीमधुमस्मा हिममेचितमेयथा मधुकरागत
पाशुक्लरन्मरंधुनिश्चनातिनिश्चतालरमञ्जगे भारमारभटेकैशिकीमालतीनिपुणाश्रुतहाहनयलाभढक्कवा
पमोगणानेदमयोगः तथावतयेतललताः यावाक्यपानाल्पतिप्रयोज्या हीवजितामस्मनपादगुक्ता ह
नामेयथैभेरतप्रयोज्यामाभारतीनामप्रवेहि [illegible]ः यत्रावपातहतिलहितानिके घानिमा याकुलमिद्रा
जालविद्यामिग्रहानिवतयहतिमेताहशीमारभटीवदति याप्रतल्पानेपथ्यविशेषश्रमालसा ततायां
वहुगीतनृत्या कामोपभोगप्रभवोपचारानाकोशिकीहतिमुदाहरन्ति यासात्विकनानाम गुणेनयुक्ता ।
त्यागेनहर्षेन समन्विताव हर्षाकृता सद्गत शोकभावा सासात्वतीतिप्रथितेदहन्तिः शास्त्रलाटाव
प्रासाभेदतामर्थमात्रतः नामार्थमात्रप्राभेदप्राभिमानानुत्वानां प्रातिपदिकानामनुप्रासो लाटानुप्रासः
यत्रैकार्थयोर्द्वयोः पदयोः मद्योर्वावृत्तयोरेकोविषयेन यामान्यत्रेन यात्वोयते इति नामार्थभेदः इत्थमेव
हतिः शाब्दगतानुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेप्यन्वयमात्रभेदात् लाटजनमनोहारित्वात् लाटानुप्रासः शब्दगतेति वा
णांनुप्रासवैलक्षण्यार्थं अन्वयमात्रेति लक्षणेग्यानानीति यभेदमुदाहरणाय निःस्पृशकाश्चलस्य [illegible]
लेकारविमर्शिमात्मितिनेदायस्तम शब्दार्थयोरभेदेपि पदानुप्रासस्मात्र अन्येइति प्रातिपदिकानुप्रा
सवबादित्यवकेदार्थं प्रथेतद्विशेषानाह पदानामः सइति लाटानुप्रासः पदानामिति वहुवचननिर्दे

णेन वस्यमाणा त्पैकपदा उग्रा समस्य वावके राथे । उदा० यस्य नद्यः समविधेय दृष्पिता दवदृहनस्त्व द्विनदीपितिस्लस
यस्य वसविधे दृष्पिता दवदृहनस्त्व द्विनदीपितिस्लस । अत्र बहू निदि हिरुकामसमासानि अग्र रोगमाणो पवि
षयत्ता भाषामन यतामस्थेभेदः तद्रूपाणि अपि शाव्हनसंक्षतिसमुदीयते उदाहृतं नवव र्गाणां मालु माम से स्था
काः स्व थाकरः स्वनुश्रनः कलिक विकलो भवेत् अत्र स्व थाकरस्य मकमेव पदं द्विकर्मा मिति नि एवं स्माद्दः नश्या
वोवेकस्य स्व थाकरणा सस्वविधीयते स्थामान् यतेत्ता मस्यं मिति नामस्थे भेदः हमावमय तन्त्रवाः ता स्नः समन
इमोश्च हनिशा हः समासाश्च इति भाषाणा विवेचने अत्र निषेध्य हनिर्वन्ति विद्यते अन्यत्र नो भिन्न समास
स्थित नमवान त्रिष्विमेकस्मिन्नेव समासे समूम हमासश्च समासे समासा भावेवा पक से वन्म स्नः प्रातिपदिकसमन
नसाद्गुणपरसः स्वमिदेन पदं तस्य भेदकत्वेन निग दध्यात्वाम नादे विनिदिनसेभेदस्य सर्थः उदा० मितकापु
करहस्विरविभाविभाकरा कारस्य रणाय वनवकीर्तिः पोलकमलाकमलासापितेववालितानस्य दे
विभाकरा कारस्याहनेयरणाय वभूपते नवकीर्तिः स्मितकरस्य वेदस्य येकराश्म यस्तद्गुविराविभाप्रभा
वसेतारश्मीत वेवालि नश्चमापि यमित्वापि कमलाहस्य श्वाहियनस्वमालितवेवालितामस्य अग्र पोलकमलाक
मपवकमले निवासस्यानेय सालाहश्रीकमला श्रीसवेवामीतिके वित नयप्रातिपदिकनचुतः अत्र मितक
रके रेति विभक्त्यानिर्देशाद्यातिपदिकमाचैष्णको स्मिन् समासेद्विः साम्प रुपिरविभाविभाकरेनयविभा शरस्य
भिन्नयोः समासयोर्द्विः साम्प पोलकमलाकमलेस्य उक्तमलाशहस्य एवेत्र समसामरत्रा समस्मितस्य वाह्निः

का॰
टी॰
१४५
145

साम्ये पतनस्तुरंसथने नदेदंवंपंचधामतः वहनोपुरानामेकः पकस्मापट्स्माद्वितीयः नाम्नेपकस्मिन्समासेतृतीयःभि
न्नेसमासेचतुर्थः समासासमासयोः पंचमः इत्येवंपंचधा लालाटानुप्रासस्यार्थः केचिदेवमनुप्रासः पंचधेप्यनुसरथने के
कानुप्रासपकः वेदर्भीहस्यनुप्रासोद्वितीयः गाडीहस्यनुप्रासस्तृतीयः पांचालीहस्यनुप्रासश्चतुर्थः लालानुप्रास
पंचमइति व्याचक्षते तत्रवेदर्भीसीनामेकेनैववहुस्यनुप्रासेन संग्रहात् अथैसमानुश्रुतिभिन्नानां वर्णानांसाउनःस्मृतिः
यमकम् वर्णानांस्वरव्यंजनसंघातानामर्थभिन्नानामर्थेनकृताभेदवतामपि अर्थाश्रितेरमतिसाधनेवक्रमेणतषा
वर्णानामावृत्तिः श्रूयमाणानां तेनैवक्रमेण पुनः स्मृतिर्यमकालंकार इति सूत्रार्थः समरसमरसोयमित्यादावे
केषामर्थवतेऽन्येषामनर्थकत्वेभिन्नार्थानामितितत्पुनस्तेनैवक्रमेणेतिनोपसंतोपायुक्तम् अथैकस्यासमरशब्दस्य
ग्रामवाचकत्वमपरस्यानर्थकत्वमितिभिन्नार्थानामितिपदस्यासंगतत्वसंग्रहार्थमनीतिपदमित्यर्थः तथाहि न
वपलाशपलाशवनंश्यः स्फुटपरागपरागतपंकजे मृदुलतांतलतांतमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः
इत्यादौ पलाशपलाशेति सुरभिंसुरभिमितिवहृयाः सार्थकत्वेकाचिहृष्टिलतांतलतांतेतिवक्ष्यत्वेकस्याभिश्चकत्वमप
रस्यसार्थकत्वेहृष्टम् मरसमध्यव्रनामरसोहृष्टमरसञ्जलयानलिनीमथोजलधिदेवतयासहशीश्रियस्फुटतरा
नृणामहविदेशो इत्यत्रनरागनरागेतिवक्ष्याविहृयानिरर्थकत्वहृष्टमित्यतउक्तम् अथैर्थअर्थान्तरसतिनपुनःश्रवण्या
भावइतितथासमस्तनयलपितेष्वतिव्याप्तिः स्यादितिभावः सूत्रार्थम्यसतिपदस्यार्थमाह सेनादिसराशरस्तु।
स्यादिवलतांतः ततेनैवक्रमेणस्थिता सत्येसस्यव्रगतमग्नानगेवविश्वमेदेहास्युक्तमपाहः अमत्रयेनैवक्रमे

णावर्णानामावृत्तिः सैव यमकं आवृत्तिरिति न कवर्णसमभ्यासानार्थवाचकताभिन्नार्थकानामपीदृशमर्थः नन्वविशेषा
नाह पादेतन्नाम गमहृत्तिः तथा प्रमनेकनाम पादः पद्यस्य चतुर्थांशः पादस्य तत्र गमवृत्तस्य पादस्य भाषा या आदिमध्यान्त
वृत्त्यात्मकमिति स्थितिर्यस्य नाह पादमयमक अनेकनामान्तमेया नीमर्थः आनेनमेवहृत्याह प्रथमो द्वितीयादे
द्वितीयस्तृतीयादेस्तृतीयश्चतुर्थं प्रथमद्वितीयौ तिमम प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे इति प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृ
तीये इति द्वन्द्वेन पादानेनैव भेदे प्रथमपादो द्वितीयादेस्त्रयस्तदिमत्रयः आदिश द्वयावस्थायां तेन प्रथमपादस्य
पूर्वस्यपादस्य कदाचिद्द्वितीयकदाचित्तृतीयकदाचिच्चतुर्थेयमनात्रयोभेदाः द्वितीयस्य तृतीयचतुर्थयोर्यमनाद्
तीयस्य चतुर्थमात्रे यमनादेकः प्रथमस्य द्वितीयस्य तृतीयेन यमनादेकः इति समभेदाः प्रथमो द्वितीययमने तृतीय
स्य चतुर्थे इत्येकः प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयस्य तृतीये यमनं इत्यपरः इत्यपादयमकानवचेष्टर्थः अथाक्षरिति स्नोकार्धमिति त्रि
दे अर्धस्य स्नोकार्धस्य पर्वपादयमकस्नोकादशभेदाद्वक्तानन्तरागयमकमाह द्वियाविभक्तेपादे प्रथमादिपादा
दिविभागः पूर्ववद्द्वितीयादिपादादिभागस्य तभागान्तभागे इति विंशतिभेदाः द्वियाद्युतत्वेन विभक्ते पादे स्नोक
स्याष्टौ भागाः संभवन्ति तत्र सर्वेव द्वयमकवदवस्थया प्रथमपादादिभागस्य कदाचिद्द्वितीयपादादिभागयमना
देकः पवतृतीयपादादिविभागो द्वितीयः चतुर्थपादादिभागे तृतीयः द्वितीयपादादिभागे द्वितीयः चतुर्थपादादिभा
गे तृतीयः द्वितीयपादादिभागस्य तृतीयपादादिभागे चतुर्थः चतुर्थपादादिभागे पञ्चमः तृतीयपादादिभागस्य चतु
र्थपादादिभागे षष्ठः तथा प्रथमपादादिभागस्य द्वितीयपादादिभागस्य चतुर्थपादादिभागे सप्तमः तथा प्रथमपादादि

का॰
टी॰
१४९
149

भागस्य चतुर्थपादादिभागो द्वितीयपादादिभागस्य तृतीयपादादिभागे यमनान्नवमः तथा प्रथमपादादिभागस्य चतु
र्थादिभागे च समुच्चयेन यमनाद्दशमः एवमन्त्यभागस्थानेष्वन्त्यभागेषु यमनादुक्तदशभेदाः इति विंशतिर्भेदाः सोऽक्रान्ते
द्वितीयविभागावृत्तिः यथा पादयमके सोऽक्रान्तावृत्तिः मध्यायमकाद्यन्तयावमकानि गणितानि तथा पादभागानां सोऽक्रान्तेऽविभा
गेन चतुर्भिश्चतुर्भिः स्तरेऽनेवमकानि गणितानीत्यर्थः त्रिखण्डत्रिंशत् त्रिधाविभक्ते पादे स्थैव द्वाविंशत्याय मनात्रिंशद्भेदाः
प्रथमपादादिगतो मध्यो दिभागो द्वितीयपादादिगतेनाद्यादौ दिभागे यमनेन मेतत्यो उभयोरणानेकभेदं चतुर्थो विभ
क्ते पादे प्रथमपादगतस्यादिमाद्यस्य भागे त्तरद्वये द्वितीयपादगतस्य प्रथममाद्यस्यादिभागे तद्द्वये यमने कदाचित्तृती
यपादगतस्य प्रथमादेस्यादि भागे तद्द्वये एवं द्वितीयपादगतस्यान्तिमार्धस्य भागे तृतीयपादगतप्रथमादिभागे समे
वमादिप्रकारेण तथादियमकमन्तयमकमिमादिभेदाभेदकल्पनानां संख्यानानीत्यर्थः अन्तादिकमाद्यन्तकं तत्समुच्चयः
प्रथमस्यान्तखण्डः कदाचिदादिभागेन कदाचिदन्त्यभागेन द्वितीयस्य समः कदाचिद्द्वितीयस्य द्वाभ्यामेव भागाभ्यां समु
च्चयात्समानीत्यर्थः मध्यादिकमादिमध्यमन्तमध्यमध्यान्तकं तेषां तत्समुच्चयः मध्यखण्डः कदाचिदादिखण्डस्यमा
ध्येन समः कदाचिदन्तखण्डस्य मध्येन कदाचिन्मध्यखण्डस्य तथान्त्याचन्त्यानामेव खण्डानां समुच्चयेन साम्यम तथा त्रि
ष्वेव पादे आद्यादिभागमध्यादिभागेषु नियतेव स्थाने आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदं अस्मिन्नेव चतुर्धाविभक्ते इत्यर्थः इम
वं तत्तत्त्रयमकानामनेकप्रकारतया दर्शनात् पूर्ववीगणनेनार्थः उपसंहरति नैकेत्यादिगतभूतानि तिनाप्यस्थल
तागाहत दिङ्मात्रे चोदाहृतयते नैकरूपक्रान्तेर्मिदं यमके रसोपस्थितिविलम्बकत्वेन्नेति विकायस्य गाढभूतग्रथि

भूतसिमेनपाभेदेनात्मोत्मवैलतदेपमवस्तूणांनक्तनमतोविशेषयस्तादृशीनेपियथाकथंचिन्मासामनोविषयः
मदर्शितेश्वसंथः मत्वारीभरणोमायमाराध्यविडंबोरेवम् मत्वारीभरणोमायस्ततस्तदृष्टिंबीजय अत्रप्रथममपारं
स्तनीयपादेयप्मतेप्रथेस्त मतीमारीविभर्तिपोषयतीतीदृशीबासोऽमादृशानामपतिमाकतीमेनादृशी विषुशोवे
रमाराध्यमनाविशीर्णांगरीणामिवादृतिनोयैवेनादृशोरणः मेशमायमेनादृशः । एवममायोनिर्धोजस्ततनः
दृष्टिंबीजेयमन्वयः विनाशुमेनोनयतामहिवोदिनामहाजनोदीयतमानमादरम् अत्रप्रथमस्तनोयेयप्मतेहितो
यस्तत्वेयतेनयतेयतमायाउद्योगिनस्तेषांमादृशः रेवानिदृशास्तेमेनादृशमेनः पापसपारंधेविनानयतानीतवता
तथैवाहन्याणांनुवादतीमहावादिनातथाहवोदिश्रादिपहान्महावेवलाघृष्टिंडुनयतामनोकर्वतयमनोत
कैनेवविनापत्तणायमहाजनोमाहात्मानाशरूपः अरस्रोक्षेमानस्तान अतीयतारवेस्वतश्मन्वयः कीदृशानम
दृशन्मवमजतितिपतीतिमहाजनः कृपणः तेनोदयितस्तीलतीतिमहाजनोदी मत्वारीभरणोवृषणमवलोविततना
देव मत्वारीभरणोवृषणमवलविततनादेवे सर्वधारणमानेषीदवानलमममस्थितः सर्वधारणमानेषी । शृगालकेन
पत्नीतेसकश्चित्स्विद्धः आरमरीणांमहदेसर्वदासर्वस्मिन्कालेरनेसंग्राममानेषीत इतिश्लोकद्वयेनान्वयः
मकीदृशः अवशपमतेनमध्यमेनगुणीनारभतः सर्वांक्रियामवशेनेवारभमाणोहंकारस्तमिंक्तीतिमवहा
रणमानेषी तथाहवानलेनदावाग्निनामममः सदृशःस्थितः तथाश्वान नवामवलतीमवानशग्रेनःधीरवमधुः
आरेशश्मसस्देकीदृशोयवलेविनेनारवेनतणामसस्दोहदनिवामातैयेनपवेवरो इतिशायः ततःवशंपवशीभूते

कां॰ टी॰ १८१

147

पूर्वमर्द्धे केवलहीनेनेत्याविततत्त्वमात्रप्राक्रोडे येनेतादृशं अनेनेत्यादिना आसवविशेषावेदनानुवेदयो यावन्मात्रे वभञ्ज

नेप्रणतेमानवेदयो यावन्मात्रे वभजते प्रणतेमानवेदयो अथ द्वितीयपदान्तभागस्तवतथ्यपादान्तभागेद्विधावि

भक्तेयमनम् यदानतो यदानतोनवाम येनधाम ये शिवेद्दितो श्रावेद्दितो स्मराद्दितो स्मराद्दितो सर्वेणासदृश

लकं अथ प्रथमपादार्थे ह्वानार्थे यमते तृष्यवपरेष्वपितत्याचाथः यामनेनमहिमव्याप्तविशेषावेदयाव्रह्मणाक्र

नामासेत्वज्ञानातिवा पूर्वप्रणतेमानवेभक्तिजनेनमानवजननीवयादेयामजते तृष्णायदानतः यस्मात्प्रणतोजनो

ये अपयमृप्रभावदर्पविमृदानन्तः नयस्मीतेमर्यविज्ञातेनयातिनाकुतितोदेवीपाव प्रोमोह्तितामव्रकुलाना

याशिवश्रियः अस्मेद्दितवेष्टितयस्माल्लादर्पो नथ्यास्मरेणकामेनमितामानमणकामनभिभूतातास्मरामीम

नयः सरस्वतिप्रमादेनेस्थितिविमसरस्वति सरस्वतिकृतेदेवकृतेव्यसरस्वति अथ प्रथमपादद्विभागोद्वितीय

पदान्तभागतृतीयपदादिभागचतुर्थपादान्तभागेष्वयमते अर्थस्तदे सरस्वतिवाग्देवि स्वतेस्तुतिप्रियेरम

सादरं गच्छ नवाविनमेव सरसान्तागतस्मिस्थितिस्थानेकृत नयातेव शरीरमेवकृतेदेवगणदेपावि

पाव नस्मित्रिमावस्थानानान् सरस्वतीनदेव सरस्वतीनस्माश्रामभ्यणे शरीरोविमोदितवाग्भूपनयाश्रितेसमर्थः

संसारसाकरयेणाकूरयेणसमसाधसा पारयवाणाविभ्राणानाविभ्राणाशरयवा अथ प्रथमपादस्याद्यभागः द्वि

तीयपादस्यान्तभागे अन्तभागस्तादिभागेयमते नवाशरन्ननतनः पारहाप्यन्वरूतः ससारमस्तनवात् केनसाकेर

येणाकेरयेणानदेकारेणकामेनसमर कीदृशीः साम्येः पादिविशेषैः पञ्चकीसदिनानया नवानितदेवप्रहवेरवा

देविषकलेश्चष्यांन्तसारे अथवसात्त्वपसरन्तइति क्रियायोगेण प्रकृतभाषार्थः अयं सर्वाणि शास्त्राणि दृढ दिशे
त्रुववक्ष्यति सामर्थ्यकृदन्तशास्त्राणां मिश्राणां च तत्पात्मजः अत्र वक्ष्यतीति वदशास्त्रपूर्वेण इम स्वयं च भाषाणां इमस्वयंच प्रकृ
त्याः स्वयं सामर्थ्यं कदिनयक्तातीके टनेदुक्तं चकरणे इमेतयोः प्रथमक्तेभ्यः स्वयं अत्र विभक्तेर्भेदात्प्रकृतेरेवभिन
त्वेनदमुदाहरणम् इत्यनिश्रमणमोले पादपद्मावलोकनात् समयपरात्प्रत्यवेसपन्नदृत्तम अमथनिवद्दमथेजा
नविनन्धसाद्वाहदृशुवितहविः स्यान्ते दिनासातयामे अत्राहदृशुवितहविः स्याभवेयमिति नथ्यानेदिनानेदिनोदृश
भावोमेस्यादिति समम्याउनमशुहृषेकववनयोः सेथिकार्येण साहृष्यात्नुत्वषः सर्वसिद्धस्सर्वस्यात्नभवकेदनन्यरः न
योपकारसामम्लाभाया मितआभाक्कणमेकार्थः द्वितीयस्तवा मे वाध्येदनत्कारत्न सर्वस्य जनम्य सर्वसंसर्वेयनेद्वा
वाख्यः नथाकेदेभिन्नादिभेदनम्य अवणाभव उपकारसाम्लायेनपहरय प्रायामिश्रायाया सो विद्यतेयेत्रनाहूश
वनेनेजो विकानतुविस्तारयेति अत्रदेवेतिशिवपदेनविभक्तेर्वाखपदेतिति द्विःभक्तेःस्वसारूप्यात्तुकुषः पदंभवन
यास्त्रिनन्विन्यापित्तेय अत्रविभक्तिविशेषाश्रवणात्पृथावेमकारोननथ्यायमंशेयाअपादिति विभक्तेः दृथ्यगुक्तिः
स्वेषापिसमंगासमंगपदनेनद्विधाप्रसिद्धः नयमंगपदप्रदर्शणसमंगपदमपिदर्शयन्नाह भेदाभावान्मनकस्याभेदो
पिनवमो भवेत् नवमोपीति अपिभिन्नक्रमः इदायोसत्कृतरगोचराणापदेकेदनाणाहत्नमः शतकोटिदन्ताविश्र
द्विधुद्देदसमाजेने योसत्कुडारवारपरगोचराणावैदिकुलानापत्नाणा सदज्ञानोकेदनाणानाल्पेनेवकालमनत्नमः
समर्थः शतकोटिन्नयकोटिशतेनदत्तानोविनश्यतीति शतकोटिदस्याभावविभ्रत् विद्युथानोषडिनानामिद्वःश्री

का॰ टी॰ १४८ 148

ष्टः स राजते इत्येकोऽर्थः तथा योऽःसङ्कल्प यस्य गोचराणां पुनमनेशोलानापल्लकेऽपवनाणोऽन्यत्वेनमः शानकोविदिर्विवस्त्रे
नेन द्योतितेस्वे इत्यतीतिन स्वभावे विश्रुत विबुधेन्द्रः देवानां पतिः शक्रो वा जने इति द्वितीयः अत्र द्विसंवाणिपदान्यसमभं
गात्मेव अत्र द्वितीयार्थस्याप्यपनाशांकामपदइति अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद्द्वावप्यर्थौ वाच्यौ विचारितेवेतद
नेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियमितेऽन्यत्र द्वितीयो योलासे रक्तकद्रतिकचाभजेतोतालनले: संगतमात्यात्ना
निरस्यसुघ्नेषुरूविसमसग्राः पद्माविरेजुः अत्र गाणयर्थे वासिनानादाव सभंगतेनेकरूपणमाभिन्नप्रयत्नोच्चार्यस्य रक्तकस
दि पदस्यानेकार्थप्रतिपादकत्वेऽपि यत्ने चेकस्मिन्शब्दे द्वयोरर्थयोरेकरूपेण गानफलद्वयवद्भिकृष्टः नात्र श्लेषः अत्रेव
नालमिसादेरमेभगान्तेन प्रयत्नोच्चार्यत्वमिवतत्र शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लिष्टत्वात्क श्लेषः द्विविधोऽप्ययमुप
मादीनामतिभासेनापवादेऽतिनष्टायकत्वमर्थालंकाराणामेवादोषमितिप्राचीनालंकारिकमितनिवारणाय पूर्व
पक्षयति ननु सति नादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तद्भेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां श्लेषे ये लंकारान्त
रप्रतिभासतिरेद्भः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थालंकारमध्यगणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालंकारः
अलंकारान्तरप्रतिभेवात्र निबद्धत्वेऽपि वक्तुसूदिः सभंगः शब्दश्लेषः अभंगस्त्वर्थश्लेष इति भावः अत्रोत्तरमाह उ
च्यते इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते रक्तकुद
नमिमादावनदक्ष्मीथ्येलेषुपिरक्तकदादिशब्दः श्लिष्ट एव श्लेषः प्रवर्तते नतु रक्तपल्लवनमिमादि शब्दे परिवर्तितेषु
परिस्फुरतीत्यतोऽपि शब्दहेतुकत्वाच्छब्दालंकारत्वमेवास्य भावः पतदेव निर्दिशति तथाहि किंचिदन्ताद्विगाढनाय

निशकरानियम्यां स्मानुवं नानुयाशांरंहीरंस्मारंवीणांपलितांशाहरंद्विनापेक्षयम । ग्राणः शाहोयमं
सा विद्याणानन्तविद्याणांपलितांशाह्यद्विनापवयम्यमनावाचकनामविसर्गिनेमर्थः मधुपराजिपराजित
मालिनीजनमनः स्वमतिस्वरभिद्यये अभूतवृत्तिनवृत्तिर्दविस्वविस्फुटितनामस्वतनामस्ववनेजगत् अत्रवक्तव्यः
विभक्तेपदेस्वस्वद्विनीयभागस्वनीयभागयमतेउपसहृदति एवैवविश्वसहस्रैः स्थितमनमतुरेय स्वेषलतया
ति वाच्यभेदेनाभिन्नार्थगणपद्मादिनः स्वरूपाः श्लिष्यन्ति शाहाः स्वेषांस्मावन्तयदिभिरहध्या शाहावाचकावाच्य
स्याभेदेयत्प्रभेदेनाभिन्नार्थापिगणपदानुपूर्वविनैः कैश्चिदाद्यानिनायत् श्लिष्यन्ति भिन्नस्वरूपतामनुभजन्तिसम्म
पालिकारःस्युः तिलतां आप्नुवन्तादिभिरह्य इति विशेषकथनम् अर्थभेदेन शाहभेदमूर्तिरम्येनैकाव्यमार्गे
स्वरानगाः पतेइति वन्द्येनवाच्यभेदेनाभिन्नार्थाऽपिशाहाः पद्मगपद्मानां न श्लिष्यन्ति भिन्नस्वरूपअपहृतमस्मः
शङ्कशङ्कमारयामीमासंक्लृप्तानावव स्वरशाहप्रभेदानन्तकाव्येषु इति स्वरसमाहारमेवोक्त्वा रणादिमर्थः औरवादी
तिस्वरस्यस्यादिशाहस्यादिमाद् सन्ववर्णोपदर्लिनभाषाप्रकृतेरस्मयविभक्तिवचनानां भेदादष्टधाक्रमेणोदा
हरणानि श्लेषकाः शङ्काकरनरकपालपरिजनोविशालीगोभृगीवरवहष्यकोगनयोः अवस्थायस्याणोयः
विभवतिसवांमरगोविंधावेक्रमः स्थितवनिवयकेश्वरमी अत्रवियाविनिविधिविडशहयोविकारकार
योर्वैवाकारस्वरूपनानस्यमः इत्युकानस्वरयत्रभूषितिनिः शेषःपतितनदेवविलसत्कोरणगदनसमातिसमसा
वयाः मदनम इत्यानिकानेसरमयाणीदरणमयागागापायसिमव भूषितानिःलेख्यतानिःशेषःपरिजना

का॰ टी॰ १५९

159

यस्मिन् विलसंतमनेकरेणवोगजास्तैर्गहनेसंकुले नवमस्तंगतंदेशमेकोर्थः द्वितीयस्तस्तत्पुरुकानांशिष्युन
मानैस्तरसाक्रांतदाहिहीनशतमणयान्वस्थानेशुविङ्घिताभूषितआस्तरणाभावान्मध्येदिलपवासीनोनिःशेषः
परिजनोयत्रविलेषुकुहरेषुसंतपवमत्का विद्यमानाश्चतेरेणवस्तैर्गहने अथवाविलसमकंजलेरेणवश्चते
गहन मितिपदमेगेनविलसताणसमासनामस्टेशेषः भक्तिमहत्रविलोकननाणिविनोनीलोत्पलस्पर्शिनोय्यान
लेवनेनोसमासिपिनिरेतेनीनेद्विनमाभवे लावण्यसमहानिधेरसिकनोलक्ष्मीदृशोस्तनकनेष्ठुभाकंकरलोभ
वार्तिशमननेनैवेनतुर्वादरः अर्थवचनसंभवाणिअनन्तलिंगनपुंसकलिंगयोरेकवचनद्विवचनयोस्तरूपा
सामासेनसमुवरसमार्थः मदटेसत्वरसेधम्मेतमवसमासंगमागमादरणोदरवद्धसरणातेविनमोदमवसरउमेमद
साअर्थंसंस्कृतेनमहाराष्ट्रभाषयोः शब्दानामेकरूपात्श्लेषः अयनावत्संस्कृतेनशब्दार्थः देमदेउनसवद्यापि
नियममुमस्तरसंयमसरोद्वाः संयमवतिपर्यपनेनआगमादरणोशब्दाजेनेसमस्तगमस्यगासक्तिसुन्नमवत्
शाहामस्कैरेवेरपिनसज्जनैरंनिस्तरसंयमपरमभावः एतदुक्तं तस्मात्कामंप्रमाणेनेकार्याकार्यविनिश्चयेइति
देउमेपार्वतिहसनेदमः मदटसेनयावसेनेमासदसासामोदासतीप्रवसंरप्रसंगोवद्धनितरांसरणप्रसरणायमे
नाहशीनेविनमोहेचेनमोजास्वदरनाशयेति महाराष्ट्रभाषार्थोयथा देहरवहूदरामवेप्पतिल्लियमेथमेरसा
णंमदमसे हेमदेहि तस्याणेनः अस्माकंगमागमान्नसारान् नमवसंतमोवशाअविद्यामपेचायत्नोअस
आशोदरक्तिहिमास्तेदेहीनर्थः मेवमतेनेमरणेशास्त्रेणैवरायमोक्षासेवविनमोहविद्येनानाविधेनतमा

नुमासाहचर्योग्यार्थेनादिघोछिनागुपमादयलक्षणावन्नदभावानुविधायित्वादेवशाब्दार्थगतत्वेनव्यवस्थाप्यते कुत्र।
नाहयोरेवागाछिनादयोगुणाअनुमासाहचर्योलकारा: तस्य शाब्दस्य भावाभावानुविधायित्वादन्वयव्यतिरेका
नुविधानादर्थगतत्वेनव्यवस्थामाश्रयेनेश्वरार्थः कुत्र नादयो हि समवता हि शास्त्रे हि प्रवर्तनेनपरिवर्तनेनन्न सिद्ध न म
वंतीमनोत्र शाब्दत्व अर्थेनादिकृतेपि शाब्दपरिवर्तनेन न निवर्तनेन इत्यनोमीशामार्थत्वे एवं गुणालंकारयोरपि
योजयम् एतदेवोदाहिम व्यवस्थापयति सर्वपलवानाम् भासकशविराजनेममामेगशाब्दसेषः अभावतयोः
वासवापफलल सोहितमवेतिसभेगसहसमवस् पूलवाविवानसवारक्रोभासतोदीमोयोकरोपाणीनाभा
विराजिना अमापनेसविनवाण्डलेभवतफलशुक्रिवरपनस्सिनुह: साभिलाषापयोगिजनसमिहित
मदंतिभवानीस्तनावकोर्थः भवानीकेवभातसंखेवमान: संख्यापिकेहणीपलवनान्याश्चेनभासवत: सर्वप्र
करारशमयसेविराजितानस्ताणानिहसवोधश्मर्थः तस्यप्रबोधस्यफलेपरमेशम्मरणाटोलत्राणाजनानामो
हिनघरावाकिनमनीनिहिनीयाथ्रश्पतोहावणयोंपनकहमस्त्रावेपवस्कारतोनवननप्रविवर्ततेश्गनोदेतो: स
भंगस्पासभंगस्वेवसेक्षमप्याद्भनमवोपपत्रेननभंगस्याथेवभिति अर्थश्लेषशब्दश्लिष्टोनमाह अर्थश्लेषस्यशब्द
विषयोयुत्रशब्दपरिवर्तनेपिनश्लेषभवस्त्वतइत्थंलोकेनानुतिमायातिस्लोकेनायामयोगानि अहोससहशीहनि
लीलाकोटेवलेसच अयसलोनाङ्गनमायातिसलेनेवतिनीचनामिमेवणयायानरपाताकसपरिवर्तनेनापिस
स्यानपायादार्थेनमित्यर्थः अलंकारानरयतिभानानिदेननमणवारयंति नचायंउपमाप्रतिभानानिदेनतः स

का॰ टी॰ १५०

150

षः अपि त्वस्य श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा अत्र सर्वं प्रतिभातानोपमा श्लेषो यस्मिन् दर्शितः स्यात् किं तु सर्वं प्रतिभातः श्लेषप्र
वोपमां साधयतीत्यत्र श्लेषस्यालङ्कारान्तरप्रतिभानोत्पत्तिहेतुत्वमित्यर्थः श्लेषस्यैवोपमासाधकत्वेनोद्भवयति तथा।
दि यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितरामिति सादृश्यसामान्यक्रियासाम्ये ऽभयसाम्येवोपमा तथा सक
लकलेषु रमेतज्ज्ञातेः संप्रति हयोः शुचिर्बिम्बमिवोत्पादितो शशाङ्कमावसामान्यपि साधु कैव कचतितिविभातिवशीकरोतीति दीप्य
नेवेमर्थः अत्र मनोज्ञत्वमिति गुणसामान्यं कचतीति क्रियासामान्यमुभयोर्वामिलितासाम्यं यथोपमामुत्पादयतः तथा
सकलं कलेति शशाङ्कसाम्यात् श्लेषउपमायां दर्शितमित्यर्थः अत्रापि तेषां समस्तानि मात्र तथास्य श्लेषेकरुद्धेन स्फुटमर्था
लंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किं तु आश्रित्य शशाङ्कमात्रसामान्यमिदापि सम्भवत इति तत्र शशाङ्कमुखसाधारण
धर्ममाश्रित्य शशाङ्कालङ्कारे उपमासमुच्चययोः संभावनेत्यर्थः साधारणधर्मत्वं श्लेषोपमाप्रयोजकत्वे दृश्यति न
व कमलमिव मुखं त्वमिमादि साधारणधर्मप्रयोगात् स्फुटम् उपमा यथा विषयश्च इति वक्ष्ये इत्युक्तम् कमलमिव मुखं त्वमिमादे
मनोज्ञत्वादेः समानधर्मस्य प्रतीतिमिति विनोपमानं संभवतीत्यर्थः अत्रैव तमाह पूर्णोपमायामिति विषयतत्परतयाः उपमा
पर्वे सत्यपि श्लेषस्य वानि विषयः स्यादिमा शशाङ्काद देवत्वमेव पानतालमाश्रा तो वेनिबधनम् त्वं वा मरु मरुद्भूमिरेकोल
कम्पात्मकः इत्यादि श्लेषस्योपमायां लंकारविवक्षा नि विषयश्च इति देवेवराजन् त्वमेवालमस्य त्थेयातारव्लि
नानमाशानाधनादिकामनानां निबधनेकारणं श्लेषकश्रमर्थः त्वं वा मरु मरुतां प्रकीर्णकपवनानां भूमिः स्या

तेषामैर्वीज्यमेश्मर्थः एवमेकस्त्वं लोकत्रयात्मकः स्वर्गो वा सतेष्वाभ्रमाभ्रमश्चरित्यर्थः तथा च वनमेव पातालमा
येलोकः श्मशानेश्वारीनां दिशा निवेधने हेतुर्भुवो लोक इत्यर्थः भूलोकस्याविद्यमानामास्वर्गमपि दाये
वगाचीयतीचीमादिदिग्विभेदेश्च तिशाखेष तेषाममराणां देवानां मध्ये तो देवभेदानीं च भूमिनिवासस्थाने स्वर्गे इ
त्यर्थः अत्र त्वयैतेन केन विन्यासमात्रेन विवर्तिते नव साम्य साधारण्य धर्मादिक स्वपात्रमिस्र पमादीनां अभासनात्केव
लः श्लेष एवेत्यर्थः यत्र रूपमादिभिः सहास्य योगस्तत्र मे मानाभिमतं वास्तवं मन्कार्यं किं विषय इत्याशंक्याह रूपोपा
गम्येककारणवद्रूपमादेस्तत्र यथा यामेनोगिनं श्लेषस्यतत्तमोषकतया गम्यमिन्नर्थः उपपत्तिश्लेषयोरालोचने रूपमाया
एवायं पक्षो विषयः उपपत्तिरेण क्रियादिसाम्यमुक्तिस्त्वसाः पर्यालोचने सकलकलमिमादिकस्वरूपमाया
एव विषयो न श्लेषस्येत्यर्थः अत्रैतमाह अस्य यथा विषयमापद्यते पवहस्तोपमायाः स्थान शब्दमात्रसाम्ययु
पमानां गौ क्रियते न हि श्लाघया राजधमेयमुवमनादय यो जनकतेसिद्धकथंशरोपमायाः उदयः अपि वाय सक
लकलेनि श्लेषः श्रुतवर्द्धि विषयोः साम्यार्थमेवोपनिबद्धः नत्वेवमव श्लेषनिर्वाहायेत्युपमाया एवात्र मायात्मन
न श्लेषस्याथा संमास्तवि शोधाभासादीनवाधकत्वाद श्लेष एव यथा प्रतिमा शंकाह नव अविद्धकेदरीति
नेगललावण्यविद्धके समाहै विश्वयप्रतिभो मानविदन्तः श्लेषः अपि न श्लेषमम्भालति हेतुर्विरोधः अप्रहयाइः
प्रतिविविनतमुरस्त हत्तेदरीति मंगलनः स्वर्वतो लावण्यविद्धवोयस्मात्तस्माद् हरीति पृथ्वमे प्रतिभातः श्लेषः
अविद्यमानाविरवाथ्यालावण्य हृदेतो यस्मात्तस्माद्द्विकस्य गललावण्यविद्धकेन विरोधाभावे गलतोऽत्रामि

का° टी°
१५२
151

नेविरोधः श्लेषस्यादेतन्निरासार्थं अत्रोपपत्तिमाह नतत्रार्थ इत्यप्रतिपादकः पादश्लेषः द्वितीयपक्षस्य प्रतिभा
नमात्रस्यप्रबोधाभावात् पादश्लेषे हि प्रधानेनार्थद्वयस्य समकक्षत्वे अस्याल्लोहात् तोयपेनेव विरुद्धभावरूपस्य द्वितीयस्या
प्रयोजकत्वादत्वयवेलायामनादरएकेत्यर्थः नन्विदं द्वगणां विरोधाभासस्यापि प्रामुरित्याशङ्क्याह नविरोधाभासः
इव रोधः श्लेषाभासः श्लेषः यथा विरोधो विरोधाभासवद्यमकारेणान्यथा श्लेषवक्रताभास इत्यर्थः उपमेद इति न
मालैदेवमानिवत्वाकोष्ठश्लेषप्रतिभानमितिदर्शनाल्लंकारान्तरमेव सकलकलमिमाहो श्लेषस्यपस्यमतः प्रतिभा
सेन स्तवमालीनाउपपत्तेर्दृढः अतोऽलंकारान्तरस्तूपपादकमेव चमत्कारित्वेन याप्रधाने नत्र श्लेषः इत्यर्थः अस्माल
कारेऽपि श्लेषस्याप्राधान्यं दर्शयति तथाच सद्वंशमुक्तामणिः नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान्भवान् अ
नुरागवतीसन्ध्यादिवसस्तत्पुरःसरः आदाय चापमचलं कृत्वाहीनं गुणं विषमदृष्टिः यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्य।
मभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै इत्यादावेकदेशविवर्तिरूपकश्लेषव्यतिरेकसमासोक्तिविरोधावभाविनेन नत्रश्लेषवम सह
योत्ववायपवंवंशवेणस्तवमुक्ताःगुणिनिसमेकदेशस्निग्धतयारूपकमेवचमत्कारित्वेननत्रश्लेषः तस्य रूपकस्य व्यापकत
योगेनाप्राधान्यात् नाल्पः कविरित्यादि अल्पः कविः स्वल्पाः श्लोकाः पद्यानि यस्य तादृग्भवति तेनः स्वल्पः।
श्लोका यशांसि तादृशो न भवसीति श्लेषोऽस्यापि तेनाव्यतिरेकालंकारोऽत्र प्रधानेन नतु श्लेषः तदुस्यापि नेत्वास्यवाच्यत्वात्
अनुरागवतीसन्ध्यारागोकृष्णामायेमादीति श्लेषः समासोक्त्यापकतयोयो अतोऽन समासोक्तिरेव चमत्कारकत
आदायचापमचलं शैलेनिष्क्रियव प्रकारश्लेषादयोने सर्वाणारूने मयेसपिताजेदीन मयमेव विषमाहदृशक्षाहि

सेव्योऽस्य रसहृदयाय सैमाटक न केवलं स्माकारनिर्गतः अच्युतो विमुग्धशोयसैतारक यौल हंपशन सहृ लं शार
थवाभान्ती नमस्लसे रमवमे षेणोत्स्याषिनो विरो यश्चवमत्कारीनन्तस्य थरमथ्थैः स्मथ ग्राथानुवादिनाहमणो
नरमथ्याह शब्दस्मथमतिवोच्यते अर्थालंकारमथ्थेवगण्यनेदृतिकोयतयः किंववेविश्रमाद्योलंकारद्रुतियपव
कायतिभासारेभगोचरत्तेववि विचिविनेतिसे वालंकारभूमिः सैव विचिविनैवालंकारस्यभूमिरुत्तमनिष्याने स्रेषा
दिअर्थस्वयवाचकस्यशहदेविभ्रमकवेः संभ्रमतः शब्दालंकारत्वमेवास्युक्तेनार्थालंकारत्वमित्यर्थः अर्थेद
यापेतायामेवकवेः संभ्रमात् अर्थालंकारत्वमेव किंतेनापेक्षाद् अर्थस्यत्वमेतिनमेत घोशब्दानामितिवेत अत्र
प्रासादीनामपि तत्युर्वेति तेनार्थालंकारोकिंतोच्यते रसभिव्यंजकत्वे रूपवाच्यविशेषस्यापेक्षितेव्यहयनुप्रासा
दीनामलंकारता स्रेषस्यार्थस्याप्रतयेवार्थालंकारत्वयद्रुच्यते नहि तत्प्रसादीनामपि त्वसाहपरेवनार्थस्य
रेषे प्रतिनादेवकस्यनार्थालंकारत्वमित्यर्थः गुणत्वप्रतिनमाग्रेवेद्म पदे शब्दे तस्य नवस्यातिरशेयति यात्र
णाद्यानाममप्यर्थापित्वयंव गुणदोषतार्थगुणदोषालंकारानां शब्दापत्तानेवमिथ्यति इतितेषि शब्दगतत्वे
नोचेतो विधेयत्वकेरूपमेमाधोवणोदिस्थ्यपकमपरतोच्चायतेर्थस्थमेव प्रायम् इत्यप्रमज्ञानेविमादिस्वयंविवा
ये सवृहृर्दपवेसेषविवार्थविश्रलसत्त्वमाद नविशेयग्रवणोनांलक्षा यदाकृतिदत्ता न तप्रायाकायासमा
वायिनोवर्णानांक्रमिकत्वेन तत्पाणस्थायिताकथंलक्ष्याकारोमादत्वमिमाह समवेशविशेषणायग्रसत्ता
वर्णाःलक्ष्म गुरुजयधाधाकारसमुलासयेतितत्त्विग्रमलंकारः लक्ष्महिलिष्यविशेषणायग्रलिखितावर्णाःल

का॰
टी॰
१५२
152

ङ्गादेशकालं उङ्गासयति तन्त्रिद्रमालेख्यग्रार्थं रसाद्विनामर्या भावेपिलिपिसत्रिवेशैनेवचमन्काविनादलेकारवे
शाहनेचश्रोत्राकाशसमवेतनेवैर्णौलिप्यतराणाममेदोपचारात् कुष्टकाद्यमेतत्तिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते वाणि
वाणासनेचक्र त्वङ्कुशहस्ताशक्तयः स्वदेगपद्मस्मगाट त्रिशूलमुसलोकशाः पदेषु स्वनागस्य शङ्कविणप्रसि
पत्रिका एतेवामेचवहवोप्यवेतेयाः स्वयंभुवैः स्त्रिमेवमादिवह्निशराणोपदिष्टविधिनाविचक्रकाद्यानामन
नवेपिरसेपस्थितिपरिपश्चिताख्यम्सरूदयोहजकमिदकाद्यकष्टगादनमाभीलमितिलेशमप्रेणाद्राङ्कियते
इमथ्थैः अपिचदिङ्मात्रकथ्यनेनेकप्रभुमसमानोतत्रावपरिभाविताबुद्धैः सर्वेवामादिनालोकाप्रवर्तिष्यतो।
तिभावः उदा॰ मातरिशक्रवामभमुत्वरामारेहमा मातरच्छलस्तुवानिमंतदाग्निदशाणत्समा मानाननतानोसेव
ठः श्रियोवाधिनसेश्चमा मानासीमाच्यरामाणाशमेदिपणाङ्गमाद्विनाः त्वङ्कः मातरिः शिवः शक्रइन्द्रः या॰
मोभार्गवादिद्रूपोविस्तः इभशुलागणाशः एतेरासारेद्रमाथारापातवेगेनानवरतमितियावत् मारेणाक्ष
णारवुः स्वलेवायुसमास्ताद्दशी नथ्यानिमेतेषांस्तान्नणाम्भान्निदशणाद्रमाशक्ता मातनजगज्जननीननानोमह्लानो।
श्रियामेहरुः सर्वोसौसमदासदवासम्यानेनथ्यावाधिनः सेश्रमोयथासामान्यासज्यानध्याद्विनाउमापार्वतीममः
हंशोमस्त्वद्विषयात् गारलावङ्कलारम्भतरलातिभ्रमलारवावारलावङ्कलामेदकरलावङ्कलामला श्वकृजावधः
पारहणनविशेषणामिदंपद्यं नथ्यवशारकोदशीशपन्काउविशेषोलातिरसातीतिशरला नथावृङ्कलेकसेव
नत अथास्मेउयाननमसमयेतरलेवनन अलिवलेश्चमरसमत्तहस्तसारवायमासावरलानोद्रुसीनासमद्रोवावरलतो।

नासमेनाद्दृष्टलाम्रतुरा नद्येवामेदाननलसाउद्योभिन: करलाङ्करेलातिरहृङ्गनीतिन्नपनयोयस्मा नद्येवबुद्धले
कृमपत्तेष्वमल्लानारादिभि:प्रकाशिकाभासनेप्रतिभासारस्साभानाद्दृत्ताविभा भाविताताम्राश्रभावादेदेवभावननेसभा
प्रहृदलः अस्यैवधः वनद्दषेदेप्रतिभयामारः नवनवोल्लेखा शान्तिनाप्रतिभयामारनेनवसभाभासते कीदृशीरसैरासमे
नाङ्गनारीमा हृत्ताविभाद्दृतोविभायादीश्रीरभावोययामा नद्याभाविनोवशीकृतन्यात्माययामा नद्यावादेशगक
थायाशुभाप्रवीणानद्यादेवभादेवसदृशी रसासारसासारसायनात्तत्तत्तायस्मा सातावाननवातासारवनलल
नन्तरसर्वतोभद्रः देरसायाभूमौसार देमारसायनात्त कमलद्दीर्घनयन रसाभूमिसल्लवास्लिमाशीः रसाकीदृशेवता
यान्नद्दृश्रभावदृद्दिविधीनगतिमारयनीतित्ततायस्मा देसानसानेनपुत्रविभागुणैर्यास्तीनाकुरामायेभवद्यीयेद्यवम
य दृष्टवानप्रवलितधीरेण्यौः अन्नासानविधेनानासउपल्पायास्पालाद्दशीतिरसाविशेषण देवनतत्रप्रतल
रप्रतत्तेनसधननकरणास्याभावेसङ्क्रियानिदतानीति हृद्ग्रहरत्नतः पालयतलवरसाक्लिसलरयः सभाविनो
पन्नेप्रभेदाशक्तिमात्रकानन्तकाव्यद्दपन्नादृतौतिनप्रकाश्यते अनेवकण्ठहल्लवाणामनाद्यः शक्तिमात्रस्य।
चित्रकाव्यकरणोसामर्थ्यमात्रमनेकपणमात्रसेवयदृशकाः नन्वकस्मान्नमात्रादिप्रतीयतेइत्यर्थः पुनरुक्तवदाभा
सोविभिन्नाकारशब्दगा पकार्थनेव विभिन्नाकारोभिन्नाकारैसरूपोविनोवाचकोशशोभातन्दृतापकार्थेन वा...:
वसानेसमस्यमार्थेनेआमुखेनोभासमानमेकार्थनेययसमपुनरुक्तवदाभासोनामालंकारः अनेवशब्दानापम्युदाव
कः अतएवपुनरुक्तवदाभासम्नव्ययेना यविभिन्नाकारेनियमकथ्यवकेदार्थं नद्यावद्दतिः विभिन्नरूपसार्थका

का० टी० १५३ 153

नर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनैवासत्वेभासमाने शब्दान्तरकृतपुनरुक्तवदाभासः विभिन्नरूपौ च तौ सार्थकौ एकत्र तस्यैवार्थस्य
वाचकौ च तौ अनर्थकौ परत्र तत्स्वरूपार्थानभिधायकौ च तौ शब्दौ तन्निष्ठमासत्वे आपातत एकार्थत्वेनैव भासने न तत्प
र्यवसाने तथात्वे पौनरुक्त्यदोषापत्तेः तदेवमाह सर्वशब्दस्य सः अक्रान्तः पुनरुक्तवदाभासश्चेति वक्ष्यमाणसमुच्च
यायेमवतारणिका शब्दस्येति तल्लक्षे अत्रहनिमाह सभंगाभंगरूपकेवलशब्दनिष्ठः सभंगरूपकेवलाभासः सभंगरूपो
सभंगरूपश्चयः केवलः शब्दनिष्ठ इत्येको भेदः अत्र केवले इति वक्ष्यमाणभेदद्वैलक्षण्याय एतदेव दर्शयति उदा० अ
विवधे हशरीरः सदृसारथिस्तत्र गायादानः भातिसदा नत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः अत्र देहशरीरेति
सारथिसूतेति दानत्यागेति क्रमिकसरूपयोः शब्दयोरेकार्थतया मानसत्वेनाभासमानानामपि पुनरुक्तमात्रेति यातानार्थी
दनाऽयत्वे सभंगेन यथा अवनितलतिलकोराजा मद्दाभाति कयानया विनयेन कीदृशः अविवधदोवौ
दावेदोयेमुंतान् याश्चेते शरीरणो वात्तावनोत्रौ रक्तानादयति कमायत्तीतिनादृशः तथा सदसाभुजवलेनापलक्षि
तः तथा रुचिभिः किंभूतः रोदः हतः सुष्ठुतः संगतास्त्वग्या दृयोः पादानयन्तिसमस्तहस्वयशसः तथा स्थिरतायां स्थि
त्यमयः पर्वतः पर्वतवत्स्थिर इत्यर्थः एवमनर्थकसभंगशब्दनिष्ठमुदाहृत्यानर्थकासभंगशब्दनिष्ठमुदाहरति
वकासमंगनाराम्याकोनकानेदहेनवः तस्य राजतः समनसोविज्ञ्याः पार्थ्ववर्तिनः अत्रांगनारामाशब्दौकोनकानेदहे
हेतशब्दौ वैकार्थत्वेनापुनरुक्तवद्भासमानावपि पर्यवसाने तत्भिन्नार्थतामुपयामावाङ्गो विनेवासयोविवयथा अंगनानामर
णेत सराजतः पार्थ्ववर्तिनोविज्ञ्याश्चकासति कीदृशानारामाः अरामाअरमणीयाननामसपत्नसमासः अथवानविद्य

नरामाः स्त्रियो येषां ते अगतमा विराहिणः नाराभा विरहसूनाध्रुमात्स्मर्थः तथा कोतकं विवाहसूत्रमेवानेदहे
न स्तुवन्ति मित्रये येषां पवे समशोभने मनो येषां सहस्रयात्रमर्थः एवं शब्देकनिर्देशनरुक्तवदाभासलक्षयितान शब्दार्थो
भयनिष्ठलुब्धयति तथा शब्दार्थयोर्द्वयम् यथा पूर्वं केवलशब्दनिष्ठः सार्थकोऽनर्थकमतन्त्रैव शब्दार्थयोरुभयोरपि
निष्ठा भवतीत्यर्थः हस्वमसम्पन्नाहृतिनीक्तालरूपदर्शयति रुद्राः नतु व वृषणमासोकरिकुंजरकृतिपरवक्रवुना
रवः तेजोधाममदः ष्टष्टमनसामिन्द्राहृतिर्जिस्नुः अयतनुवक्षशब्दो करिकुंजरशब्दो कृतिपरवक्रशब्दो द्वौ तथा तेजोधा
ममदः शब्दाः इन्द्रो जिस्नुशब्दश्चानुकीभिमाक्रान्तमध्याद्रवे पकार्थे न नभासमानाः पर्यवसानेन तन्नार्थाभावा
त्वाविभिन्नार्थहीनाः कविभिन्नमर्थेनार्थवताभिन्नार्थाभासते यथा शोभाहरिः सिंहः तत्रवश्रवणतीयादेहोपमा
नादृशदूल्कुहोत्तालीसन्ध्यः कीदृशः सिंहः कविभाः अशस्तपृगायुक्ताश्चनेकुंजरराजा लेखकृतिमस्तक तेन रस्का
शोणाखिरत्तीलाननखराः करुहत्या यस्य तथा तेजसः परोक्षांसहतनस्य धामस्थाने एवं महसा वलेन ष्टष्टमनो येषां
तेषां सिंहः श्रेष्ठः तथा जिस्नुजैत्रः अयतनुकरिवक्रयामेदन्द्रो जि
स्नुशब्दानां शरीरादौ देवतासर्वेत्वाद्यर्थकत्वे अयशब्दार्थोभयरूपतां प्रतिपादयति अथैकस्मिन्नर्थे पुनर्वक्तिनालंका
रइति शब्दार्थयः परस्मिन्नपरिवर्तितेपि स्वनदीश्रमेश्रमर्थे निष्ठश्रमभयालंकारोऽयं यत्र यत्र परिहतिमसदत्व तथा तत्रार्थत्वे
यत्र यत्र परिहत्य सह तेन तत्र शब्दनामितस्य व्यापजीवनादेरेकस्मिन्नर्थे नतादापरिवर्तितेन तस्यान्नेनिर्णयादि शब्दाया
हानेहयोरेकार्थेनान्तवभासमानायुनरुक्तवदाभासालंकारश्च निपरिहृत्यसहनाक्कृत्वालंकारत्वमसिद्धं तनत्थेव

को॰ ही॰ १५४ 154

वपुः प्रभृतिषु पदेषु परिवर्तितेष्वपि तस्याने शरीरादिशब्दोपादानेप्यादेव द्वयोरेकार्थताव भासात्पुनरुक्तवदाभासः
स्फुरत्येवेति परिहृतमिति सहदेनार्थालंकारत्वेसिद्धे द्वयोरेकत्र समवायेन च सकृदाभिताद्उभयालंकारत्वमस्य प्राधान्यतस्तत्र
मकाशिताशब्दस्वरूपवैचित्र्यनिबंधनेनि शब्दालंकारेषु लक्षितोयं ग्रंथकृतेति सर्वं सिद्धिः इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्पणे शब्दा
लंकारनिर्णयो नाम नवम उल्लासः ॐ श्रीगणराजो जयति ॐ यल्लेखनाथीशिवस्य सदैव बुद्धिस्तद्विपतीम शारदेव
स्तोमि देवदेवं विश्वस्तुताम् एवं शब्दालंकारान् व्याख्यायार्थालंकारानवसरप्राप्तान्निरूपयति अर्थालंकारानाह साधर्म्यमुपमा भेदे
भेदेस्मृतिर्द्वयोः साधर्म्यं समानधर्मो निसर्वे उपमाख्योलंकारः समानो धर्मस्तु गुणो वा क्रिया वा न तु जातिः तस्याः सम
नधर्मत्वे समविसादृश्यप्रयोजकत्वेनि मित्रस्याभावान्नोपमागतेः तज्जातीयत्वेदिति न मेव स्यात्तत्तमादृश्य विशेषसमवायया
त्तु समानधर्मत्वमेव न सम्भवति इत्यमेवविहतोतीति उपमानोपमेययोरेव न कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं भवतीति
तयोरेव समानेन धर्मेण संबंध उपमा यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः इत्येवं प्रकारकं साध-
र्म्यं कार्यकारणयोर्न संभवति तयोरत्यन्तमविशेषदर्शनात् दृष्टेन विशेषकार्यकारणतायां ज्ञानः एवं ज्ञाप्यज्ञाप
कादावपि तस्मादुपमाविशेषात्मा साधर्म्यमुपमानोपमेययोरेव भेदे ग्रन्थसंबंधवक्रेद्यमाह भेदग्रहणमनन्वयव्या
वृत्त्यर्थं अनन्वये तूपमानोपमेययोरभेदः पदुस्तले एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्भेदानाह पूर्णालुप्ता च उपमानो
पमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णाः उपमानस्य चंद्रादेः उपमेयस्य मुखादेः साधारणधर्मस्य मनो
हरत्वादेः उपमाप्रतिपादकस्यौपम्यवाचकस्येवादिशब्दस्य चेति सर्वेषां चतुर्णामुपादाने साक्षादुच्चारणे पूर्णाः स

वेंगासम्यत्वेनोपमेयमित्यर्थः एकस्य हयोस्त्रयाणांवालोपेलुप्ता एकांगहीनेत्यर्थः एवमुपमायामुखंभेदद्वयंप्रतिपा
द्यावांतरभेदगणनार्थमेषांभेदानाह साग्निमा श्लोकार्थीवमेवह्यावेयमूसेनहितेनत्था साऽउपमाऽग्निमायथ्थेमोप
दिष्टाहरणानामलौश्लोकेतिधत्तायत्रसाक्षात्कुपमानामेवेवादयः शाब्दाउपमानोपमेययोः साधर्म्यबोधकाः तथामेवप्र
तौपमार्थीचेतिभेदद्वयमप्युक्तम् यत्रेवादयः साक्षात्तुपमायाम्र्थादेनुमीयतेनवलादेवसाधर्म्यबोधकाः सार्थी तथा
पिहयोरेतयोर्वाकागाश्लोकेशोकार्णासमासगाश्लोकेशोणानहितगा एवमार्थीहल्गतयस्यमेवहंतिः अग्निमाहल्णा यथे
ववादिशब्दायमराल्लप्रेवोपमानतामनीतितितियप्युपमानविशेषणात्मेतेनत्थापपशाद्वशक्तिमदिल्लाकमेवषा
ष्टीबन्मेवयेमुक्तपादयतीतितितमाक्षेवश्लोकेउपमायथ्यापिनः शब्दसमादेपिहशाह्मध्याकोपिषष्ठीसवयाथ्यैवावकान
कमेसमयाश्रितंसम्बधवक्तितथेवसाधीनपृथिकायतेनादि इवदुपमाणोदाहरणेष्कसायाउपमानविशेष
णात्वेवोपाचाश्रपियथ्यादयः शब्दाः श्लोकेतत्स्वेणोपमाख्यसम्बन्धवाचकत्वेनोभयाश्रयसाधर्म्ययोत्यतीत्यनोभयाः श्लो
केतिमेत्तरमर्थः तथैवतत्रत्तत्सैवसमंवार्थेविहितवतीहृपादाने यथायथाशब्दादीनाउभयाश्रितसाधर्म्यबोधवाच
कत्वादुपमायाः श्लोकेतेनतथैववतिप्रत्ययस्यापीत्यर्थः तथावाममूः वदाष्यातथैवेवंसामेवइति नचतत्स्वैवतिप्रत्यय
स्यिकथ्यनेनतेनतत्तेलक्रियावेत्तविधिमतसूत्राहितस्याऽवक्रेदार्थे एवमार्थीविह्नागोति तेनतत्स्थमिसादाबुपमेय
एवतत्तत्यमस्येमादोहपमानपद्वइवेवनन्नतत्यमिसमयत्रापितत्तादिशाह्वानोविश्लोकेतितिनिसामर्थ्यघोलोवनयाम्
तीतितिनित्वसाधर्म्यप्याधनतत्तादिपदोपादानेआर्थी कमलेनतत्तेमुखंकमलसदृशमस्युखमस्यकमलवमुखं

का० टी०
१५५
155

वसमभिव्याहारेण त्वादिपदानामुपमावाचकानामेकत्र विशेषणानावस्थानाभावात्सामान्यसंबंधाभावेप्यनुसं-
धानबलादेव साधर्म्यप्रतिपादकत्वेन तेषामावार्थी नद्धेन न त्वमिमादिना विहितस्य वतेरस्थितौ ननु द्वयोरेव वतिप्रत्यययो-
रुपमार्थसामर्थ्यात्कथं प्रथमोपादाने श्रौती हेकथं वहितीयापदानादार्थीत्युच्यते द्वितीयायां वतिप्रत्ययः सक्रि-
याविशेषणत्वेन गुणद्रव्ययोः संबद्धः उपमानाद्येकत्रविशेषणानवस्थानर्थसंबंधानुबलादेव साधर्म्यप्रतिपाद-
कत्वेनार्थीत्युच्यते द्वितीयायां वतिप्रत्ययः प्रथमस्तु षष्ठीसामर्थ्याद्विहितउपदानेनैव संबद्धः सत्वादिवादिश-
इवत्साधर्म्यप्रतिपादक इति स्फुटमेव श्रौतीत्वे श्रौतीं वाकानहितयोरिवादीनां स्फुटमुपमानमिति तदुपेन्द्रस-
मसेपुनेषामाद्य श्रौतत्वापदलोपात्स्फुटमुपमानमिति तदुपेन्द्रसमासेपर्नेषांगापशोभमत्पुपदलोपात्स्फुटमुपमा-
नत्वशेकयासमासगामेवहाणीति दृष्टेन तित्समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तित्समास इव
शाहयोगे समासगा उक्ता हमत्र मध्यपदलोपे विभक्तिलोपे वा समासे मीनाक्षी नमीवेतिभावः एतदेवलक्ष्यमादर्शयो-
ति क्रमेणोदाहरणं स्वभेदप्रिमरेषु नो विजयश्रीनेपुत्रवति प्रभावप्रभवं कान्तस्वाधीनपतिकायथा क्रमेणास्त्रो-
क्तिक्रमात्स्वधर्मोक्ता याः सर्णोपमायाः श्रौतमायथ्याशाहप्रतिपादितायावाक्यगाया उदाहृतिरियं नथाहि स्वाधी-
नपतिकेत्युपमानस्य विजयश्रीरित्युपमेयस्य नमुचवतीति क्रियात्मनः समानधर्मस्य यथेत्युपमाप्रतिपादकस्य वा-
पादानास्पर्णात्वं यथाशाहस्पोपमानविशेषणानाक्रान्तीनेकर्तृकर्मक्रियादीनां साधर्म्यसो मापेक्षणाणासाका-
गात्वे एतामेवार्थीमुदाहरति चकितहरिणीलोललोचनायाः क्रुधितरुणारुणतारहारिकान्तिः सरसिजमिद।

मानेनैव तस्याः समभिनितित्वात् त्रिसमद्विषये अप्रयोगोपमानादीनां सर्वं कोश्यामाणिनेसवशङ्खस्योपमानेनोपमेयेचवि
शेषणेनैनपवक्ष्यानादर्थाद्भूसधानादेवसाधर्म्यबोधकत्वमिमाश्रीनेवाक्यगतेस्फुटमेवप्रतीतेर्णो समासगानु
दादइति अप्रमाणयेननियमकारिभिर्हत्नानां विद्येयमभिभिरनपायमेयत्पादः शोभिजेविवतुभिरः समानाल
दौनिवासमभवेनेभुवनेवमाव अप्रयोगाद्यानां उपमेयानां शोभिभुजानानां उपमानानां भुवनयोश्शामाबाशयोर्थमस्या
पमाश्रियेवशङ्खस्यचसमासगतेन तृणीनां चोपमानादिवत्तद्वयसन्निधानात्स्फुटैव पनामेवाथ्यीमुदाहृतिः अवि
नष्टमनेनाश्रयपश्यप्रयश्यनेभुगणानांतिमगीतशौः स्फुतस्पष्टः समभवानभिलक्षणीयः दिनीश्यानकमण अश्रसद
शाशाह्वेनभुजशाह्वस्यसमासेलोपदार्थसमासगतेन तृणीनां चोपमानादिवत्तद्वयसन्निधनात्स्फुटैव प्रतीतेमार्थीवय
लीनहिनगामेकेदादइगीनाद गाम्भीर्यगतिमानसमसमेनगाभुजगवन इत्यालोकसममौनिलांगांवरात्तवत् अ
ग्रमथमार्थगगाभुजगमस्यसमुदूस्यवृत्तिविग्रहे त्समानेवतिमस्वविहितस्यवतीहृदादानाक्कोनीनहितगाउपमानादि
वत्तद्वयसन्निधानात्स्फुटत्वेनथ्योमशर्येनिदाणावरत्वेनत्वेऽप्याद्वः एवनालोकान्ते इतिविग्रहात् क्रियाविशेषणाभा
वादर्थमनसंधानगतसामर्थ्यप्रतीतिः गाथैव तथाहि ग्रीष्मस्येयवइत्यालोका ग्रीष्मस्येवदिवग्रीष्मस्ये शाहः
ग्रीष्मस्यार्थ्यसहितायाइत्यालोकक्रियाया वर्त्तमानः प्रमप्रत्ययमात्रप्रतीतिर्वैयाकरणाः वयोरूपमाभेदेष्ववदमाणा
भेदेष्ववाच्यालेकारवगीयेऽप्यगमस्यानुगमेस्सति प्रायुक्तौवगेकागोविभ्रलदोसमीर्यते मुक्तामहाकविगिर
मलंकृतिभूतामपि प्रतीयमानकार्येषाध्वालजेवयाधिनामिनिधनिकारान्कृतस्पष्टासर्वेश्चनिगुणीभूतवा।

का॰ मी॰ १५६
156

णेनैवप्रस्थमोक्रम्यायेनैवं वैचित्र्यव्यवहारः सम्भवतीति किमर्थमुपमादीनां वैचित्र्यप्रवदन्तेनोद्देकस्मात्प्रकाराद् स्वाधीनपतिका
काकान्तेभजमानायथालोकोत्तरचमत्कारः शकुन्तलायाजनयन्ती मदनदाहेवनेश्वरादिनाश्रुती यमानेनविना यद्यपि नो क्वैचि
त्र्यं वैचित्र्यं वालंकारः तथापि न स्वनिष्ठतो भूतव्यंग्यव्यवहारः सा तु स्वनिष्ठतो भूतव्यंग्यव्यवहाराभावेऽद्भुतं स्मात् नाव
लंबेनानुसंस्पर्शीपमास्पर्शी दर्शनाद् हतामतीतिः अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभामात्रेव विजयश्रीनेतृवचनोत्तरप्रथयोपमाव
भासितवाच्यवैचित्र्यात् चमत्कारो न तथा तत्र दीप्तिमत्तो लोकोत्तरचमत्कारितित्वैव्याख्यानात् किं तु सर्वथा व्यंग्यानुपपत्तौ येव वा
च्यवैचित्र्यमात्रेण चमत्कारः स्फुरत्यर्थः ननु यदीवं तर्हि रसादयोऽलंकाराः न तेऽस्य व्यंग्यरूपगुणादयः तेऽकथं वाच्यालंकारेभ्यो नव्यव
हारास्मात्प्रकाराद् रसादिरूपाद्व्यंग्यरूपाणामलंकारानतिस्वच वाच्यरूपत्वाच्च स्वामान्यमिति स्मितो हेतुः गणनापि तावश्य
लक्षणगणनामविनैव तत्रलंकारास्य व्यवहारयलंकाराश्च न तथा लोकसंदर्शिता इत्यर्थः गणनाभावेऽद्भुतं न स्मरणात् तद्
हितेन नर्लसाहित्यमार्गानिरसत्वाभावहेतीतिनिषेधोपरिविकृताभिधानमिति वाटनीयं रसादिलक्षणादस्य साध्यता
हित्यमार्गेण रसवदाद्यलंकाराः पृथक् पृष्टा इव रसगाने भासन्ते इत्यतो हेतोः पृथगस्मिन्नालंकारे लक्षणं नारब्धमित्य
र्थः अथ पूर्वप्रतिज्ञातालंकारालक्षनाद्यात अलंकारालक्षणमुभयालंकाराः तेनापि रसवदादयो रसभावाद्याश्रयालं
काराउक्तोरेवालंकारतया क्रमेणानेन लक्षणं अपि ग्रथ्नक्रमेन यमालक्षिता लक्ष्यवोपरि विकृताभिधानेनाम सहस्राणा
यद्देशेनकृपसमस्तेन तद्व्यानेनेवहेतुना परालवेहितव्यमित्यर्थः अथ लक्ष्मीललयति तरस्वस्मिन्नलोपमाय मश्रीतीनहिते
पुनः यमिसणेक्रियारूपस्य साधारणस्य लोपेऽनुपादानेन लक्ष्मानामोपमासमात् सावनदस्यर्णोपमा वेदेऽस्ववतीम

१५६

र्थः एवंसति षड्विधेयमाम्रेपदोक्तमित्याह पुनः श्रौती समानहितेन समस्य वतीति पंचप्रकारैवेत्यर्थः अथ लुप्तमेकोनविंश
तेति समासमालक्षणे नेषामेवागानोवतल्लीययायश्चलोपाद्विशेषः तद्धाक्यसमासगतेन श्रौती आर्थीधर्मः साधार
णः तद्धितोकल्पवादेशार्थीवनेनयेवधा कल्पवादधेद्दीषट्समासार्थवाचकानर्थातुसेधा नवलादेवसाम्येसलिपा
दयेति नन्समासाद्दाहदेलीति श्रौतीसवाधः नन्समासात्तानसाटपवाचकसवतीदृयसेभवः सतिसास्मिंश्चइवदिन्युमे चेद्वसे
वधतीतिसाधारणधर्मोपादानग्रसंगेन लुप्तवदातिः साधारणधर्मस्यानुपदानेन तन्त्र पदन्वादीघनप्रसंगः लक्षयति
उदाहरणस्थानत्रसामासमसोजनोकर्षशालिनः करणोयेवचश्चेनः समस्तसामस्तेनयथा इत्येवमाशाहोपादानाक्रौ
तीवाक्यगावचोस्तनयोरुमिजनकवस्यसाधारणधर्मस्यानुपपादानाल्लुप्ता आर्थीमाह आक्रष्टकारवालोसी
समवायपरिश्रमत अरत्यिमितेनयाहद्विक्रुतानेन समः प्रभुः अत्र समशाहोपादानादार्थीवाक्यगा स्ववयमयोः स
मानधर्मस्याक्रौर्यादेरनुपादानाल्लुप्ता श्रौतीमार्थीवल्लभासमासगा न हिनगासार्थी च लक्षयति करवालश्वावार
स्तस्यवागमनोपमा विधकस्यमनोवत्स्मियदिजीवसितस्ये अत्र प्रथमेपादेश्ववशाहोपादानाक्रौतीसमासगाकरवा
लाचारश्वेः समानधर्मस्य चानकवस्यानुपादानाल्लुप्ता द्वितीयउपमापदोपादानादार्थीसमासगाः साधर्म्यस्य साधा
रणधर्मस्यलोपाल्लुप्ता द्वितीयार्थेन कल्पप्रत्ययोगादार्थी तद्धितगामारकनस्य समानधर्मस्यानुपादानाल्लुप्ता एवं
समानधर्मलोपे दर्शयित्वोपमानलोपं लक्षयति उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा अत्र कल्पवादीनाउपमान
पदनयासिद्धेदेवोपमानलोपासम्भवात्तद्धितगतो सम्भवः उदाहरति सकलकरणपरवीसामससिद्धिविनरणेनमः स

कौ॰ टी॰
१५७ श्री
157

कथमस्वदीयः पार्दुवानामासरस्मृतिमेंश्रंसमम्मेनसकलकारणपरविश्रामश्रीविनयगोनुसरसकाव्यसमूहस्यपते
अथवानमायेने सदृशमेशाशमात्रेण ग्रन्थकाव्यस्रुपमेयसकलेन्द्रियविश्रामसमसमानेसमानोयमः सदृशमित्यपि
माग्रतिपादकेचमात्राड्डुक्रान्ति अक्षमवाभिमायेणोपमानस्माद्रुपादानाल्लभा एवं वाक्यगार्भकापादानेरणात्रेवम
मासगामध्यिद्रंशयति कच्चसेममत्रकद्वु समर्थमिति पादे मर्दिसमिमथनागरन्मितिपादेयथवसमासमासगास्य उपा
माग्रतिपादकानालोपलक्षयति वादेर्लोपसमासेसाक्रमीयाकाविकाउः कमेकशाणेश्रुहि वादेर्लोपमालक्षति
मामामलक्षणेविशेषाः वादेः समासेलोपसमासेलोपसमासेएकवादेकमीणाकाविलोपेद्विनीया आघातागे
कादिः चतर्थी कमीयपदेणाश्रुलिपवमी कद्वेपपदेणाश्रुलिखष्ठीरस्यमेवहाः वाशब्दउपमानेयानकश्तिवादीस्यमा
यातकमलोपसह क्रमेणोधिकरणावासमनकाचाकमेविकाउनवकमेकयोरुपपदेयोनशलाचसाभवेत नथा
द्विपोस्मृतीयनीमात्राहननिमित्तावरतीतिविग्रहेवलायामात्राड्डुपान्तमसिद्धेवेलायालोपः अप्रलप्य उदात्ततः क्रा
मुद्रतापेनकामिनीगउपांड्डुना नेत्रानेत्रनवकेणमाददीदिगालेक्षना अथकामिनीगउवपाउतिसुपमानानिसामा
न्यवचनेरितिसमासेवादेर्लोपः नथ्याप्रमितभुजगाभीषणाम्निपत्रोरुदृततदिकाद्विनविभ्रमगाँचारः श्लक्ष्णितनञ्
हृत्कपालकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्पीनेयमासीन यथाश्लेषेसाकेसमासगतादाद्रणेनथ्यागपीसृष्टेः इयोस्वविशेषः
पूर्वेग्रामसमस्तसमासः रहन्तिमितश्रासोभुजगः सपवभीषणामसिपत्रयस्येतिसमासान्तसमासः इति पोरस्तीयेतिजनेसम
दानेसावेतः श्रीयतिविविविद्यवरित्रवधः नारीयनेसमरसीप्रिकपाणपाणगोलोकानस्मलेलितानिसपत्निसेनाश्र

प्रयोगेऽत्र नेष्यते मित्राच्चरतिसमस्ते इन्दुपद्यवतीत्युपमानादावाडीरिति कर्मण्युपमानात्तु मतस्य स्यकाचः प्रयोगे नेवादि-
लमेयतन्त्र्याः समस्तोऽनरेश्रुतः अङ्गेरेवाचरति सक्के इव रतीत्यधिकरणाच्चेति वक्तव्यात् रथिकरणेवादिनुपमानात्तु समस्-
स्यकाचः प्रयोगे नेवादिलोपः सप्तम्यसेनानाटीवाचरतिवशीभवतीति कर्त्तुरुपमानार्थेक्यः प्रयोगे नेवादिलोपः
स्यनिदाघचर्मी शुद्धश्रीपश्यंतितिपरे सगुनः पार्थस्त्वा रसेचरमवनीपतिः परैर्वैरिणात्म स्यरेण चर्मीशुमिवपश्यं-
तीत्युपमानत्कर्मणि त्याचेतिकर्मण्युपमानात्तु समस्यणात्सु लः प्रयोगे नेवादिलोपः सगुनरवनीपतिस्येपार्थ इवास्वेच-
तीत्यस्य स्वैरिणं चस्त्रेणावकारम्युच्चयात्कर्तरुपमानात्तु समस्यणात्सुलः प्रयोगे नेवादिलोपः सगुनरवनीपतिस्येपार्थ
इवासेवतीति स्वैरिणं स्व्रेणावकारस्य युच्च्यात्कर्तरुपमानात्तु समस्यणात्सुलः प्रयोगे नेवादिलोपः प्रचचर्मीशुमिव
ह्यपश्यतीति विग्रहादेकस्याववदेशः एवं कालान्तरकालयादेशेनामोदक्त्रमिव भातीमयपश्यो यथा भास्मः सपरि-
हृतपचवैयाकरणैः क्रमादिप्रयत्याविध्य प्रयोगा इति सूत्रेण मतस्य गुणक्रियायाः भावनान्यथानक्रियायेताव-
दुपक्षीतिविशेषभावात्मकीवदनिष्टमिति नन्वयपोवादिरूपमेयः हवनादिरुपमानेन समाहारोपान्तस्युपमावाचका-
नीवलोपपदसमानधर्मस्यानेकाननिरितिया शोकादेर्याचारः समानो धर्मः कावाकारूपा वोच्यते आचारः तेन्दस्यै-
लत्वादिः पक्वलोपस्वशीयितेकारविलोपनादस्यचनिर्देशात् … इत्यमेवत्वात् इत्यतेयोधे भवाद्योः धर्मः साधारण वा-
दिरूपसावाचकस्तयोर्लोपः सर्वजातिपरिकेभ्य आचारे क्विवाविहितस्य समासे वनिर्दिष्टविधानम् उक्तः सवितृविषय-
निविधरस्य सवनिश्चितनरथ्यादिनेमयामिमः यामिनयेतिदिनानिसहृदः लवशीकृतेमनसि अग्रविषयवत्तीत्यादि

का॰
टी॰
१५८
158

क्विबेनो विधुरिवाचरतीत्युपमावाचकानां समानधर्मस्य शेषस्य काव्यितादेस्त्वत्रोपादानाल्लुप्ता मासमासगामाद् पीयूषयि
मनोरागस्य शान्तेः पिद्धरा क्रमः। समारागमस्त्रामौ राजते राजकुञ्जरः इवेत्युपमितेव्याघ्रादिभिः सा
मान्याप्रयोगे इति समासः एवं शब्दस्यानन्वये: समानधर्मस्योपमेयस्य चोपादानाद्धर्मलुप्ता धर्मोपमानलुप्ता लो
पो ह्येवावाके च द्वयपेन द्वतिःसमासः उदा॰ ढुण्ढुल्लिनमलिहिमिकेढ्यवलिपयात् एव नाथ मालतीकुसुमसदृशकमस
दृशमन्यालापाविविदिसि गवेषयिन्नमलिघ्नि सितं केदेक कवलितानि केतकिवनानि मालतीकुसुमसदृशो भ्रमर भ्रमन्नयापस्य
सि अत्र केतकवलितानि केतकवनानि दृढं छुनायमानः पक्वैनेवशाहेनधावमानः मालतीकुसुमसदृशः भ्रमर भ्रमन
प्राप्स्यसीत्यत्र मालतीकुसुमसदृशं इति समासो मालतीकुसुमोपमानोऽभूनायात्र मनात्यिकायामनेनाद्देनादेस्य समाने
धर्मस्यानुपादानादिवस्य समासे धर्मोपमानलुप्ता अत्रैव वाक्यगामपि दर्शयति कुसुमेन समग्रमिति पाठे वाक्यगा स्पष्ट
क्विवाक्यो पमेयादेः क्वचित् समस्यैवादेरुपमावाचकस्योपमेयस्य चासेलोपेनपादानेचेयभवतीत्यर्थः आसेपदस्या
लोपार्थकत्वात् आसे निरासे अनयोपमाः कप्रत्ययविधिनियोगायमित्यर्थः उदा॰ अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः ससहस्रायुधीयति: अत्रात्मा उपमेय: आत्मानं सहस्रायुधमिवाचरतीति सहस्रायुधयन् इत्युपमा
नाद्वृत्तेः क्यच् उपमानस्योपमेयसम्बन्धे इति विग्रहवेलायां आत्मनः उपमेयस्य वादेरुपमावाचकस्य च सिद्धिवे
लायामदर्शनात् द्वयोरुपमेयलोपो हि लोपस्य विलोपेव समासगा अत्रापि धर्मोपमेयानां उदाहरणमपि कर्तव्या
लोकनात् ललितविलासविलक्षविग्रहास्मरशर्विषणादितौ नवोपमेयानयनाद्भ्रान्ते सुमनसः अत्रसगणस्य नयने स्वंबले

नयने यस्याः इति समासे इवशब्दस्योपमाप्रतिपादकस्य केवलत्वस्य समानधर्मस्य उपमेयस्य नयनशब्दस्य वादर्शी
नात्रिलमोयं समासगा अत्रोपमेयस्य नयनशब्दस्य लोपश्च किमाह अत्र समस्मुपमाने नेत्रादिनापरासमस्य सलो
पो नदासमासगात्रिलोपेयं नन्वस्येत्यस्यार्थः न स्पष्टो वेत तस्यार्थः समस्मृतसुपमानेन च यस्य एवं परेन स्पष्टात
देशसह बहुव्रीहिः समासो भवति वकारस्य वान्त्वावयहस्याय अवाश्चिन्तस्मात् स उपमानाडुमर पदस्सुपमेयनस
नसोन्नरपदस्य लोपः स्यादिति निश्चस्मान्समासात्समयविलोपादाहरणोपसमस्तेरहयति कुरस्यायः शूलतपा
धवसायाद्यः शूलेनाविकृतीसायः शूलिक इमनिः प्राणिकिः ननुक्तयाचारोपमेयेनेत्यापधर्मवादी नोलोपवि
लोपश्च सुपमा अत्र विकृतिमवदत्तीतितीत्वापायेनयोन्विकृतत्स्यायः शूलिकोजनः अथवादेरूपमायापादक
स्योपत्वाभावादेव विलोपत्वश्रमाभावइत्यर्थः उपसंहरति एवं पञ्चकेन विंशतिलेमाः पूर्णाभिः पञ्चविंशतिः
धाङ्किः पूर्णाभेदः सद्भिमिलितापकोनविंशतिलुप्ताभेदाउपमाभेदाः पंचविंशतिप्रकारकाइत्यर्थः तथाहि
पूर्णा श्रौतीवाक्यगा १ समासगा २ तद्धितगा ३ एवमार्थीपूर्णावाक्यगा ४ समासगा ५ तद्धितगा ६ श्रौती
लुप्ता धर्मलोपे वाक्यगा ७ समासगा ८ आर्थीलुप्ता वाक्यगा ९ समासगा १० तद्धितगा ११ उपमानलो
पे वाक्यगा १२ समासगा १३ वादिलोपे समासगा १४ कर्मक्यचि १५ आधारक्यचि १६ कर्तृक्यङि १७ कर्मोपपद
णमुलि १८ कर्तृउपपदणमुलि १९ धर्मवादिलोपे क्विपि २० वादिधर्मलोपे समासे २१ धर्मोपमानलोपे समासगा २२
वाक्यगा २३ वाद्युपमेयलोपः २४ वादिधर्मोपमेयलोपे समासगा २५ एवं पञ्चविंशतिरुपमाभेदसंख्यानिय

का॰
टी॰
१५८
159

ण्मष्टवौक्तानामसमभेदानामिति तेषु वानर्थाः समाह यनेयेनैव राज्ञः श्रीर्देवी नेव मनस्विनामुन्नोमास्याविशालेन
पक्षि णीव हिंसा भ्रमराः इति भिन्नसाधारणो धर्मः ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् प्रभुत्वेव समाकृष्टसर्वलो
कानि नीतिर्विनीतः इति भिन्नवाचनेष्मिन्नेक एव वहुसमानोपादानो मालोपमा अत्र प्रथमोदाहरणे विरहिणा उ
पमेयया राजश्रीप्रभृतिभिर्बहुभिरुपमानैः सहैक एव साधारणो धर्मो म्लानक्रियात्मकः एकैकोपमेयस्यो
पमानं वाङ्मयज्योत्स्ना लता हि नीयोदाहृतो नोपकस्थापनं विनैव विमा उपमेयाया ज्योत्स्नादिभिर्वहुभिरुपमाने
सह वहवः साधारणधर्मा नयनानन्दादय उपपन्नाः सर्वेऽप्यलातं तथा सेयं मालोपमा नोपमेयसाधारणधर्मो
पमाप्रतिपादकानां सम्पादना सेकयगाथा श्रोत्यामेव स्थूर्णायामनर्थवनीतिभावः यथोत्तरमुपमेयस्योपमान
त्वेऽर्थवदभिन्नभिन्नधर्मेव ग्रन्थवरतकनकविन्यस्तभृतजललवकरतं गीतानाश्रितनेः भणितिरिव मतिर्मति
रिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिः तिर्विमला कीर्तिरिव विभूतिर्विभूतिधरास्तिर्धिविरस्थाभ्रभावविता नरपते भव जयश्रीः शाकाजेता।
तेषम्न त्वेषणाभिमानिका रश्मनोपमावनलतिताः अत्र प्रथमोदाहरणे भणितिरुपमानेनोपमेयामतिः मतिवे
ष्टाया उपमेयाया उपमानं चेष्टा उपमेया कीर्तिरुपमाने इत्युत्तरोत्तरे उपमेयस्योपमानत्वादर्शनादूपेनोपमेयमत्र सर्वे सा
विमलेति साधारणो धर्मोऽदमागमतिपादकपकयवोक्तः द्वितीयेऽत्र मतीरुपमानम्प्रास्तिरुपमेया नयोस्तु साधार
णो धर्मो मधुरत्वं तथोपमेया स्पृहित्तिः सम्भाया उपमानुमनयोः साधारणो धर्मः प्रभावप्रभावविततं एवमुपमेयासभा
नयश्रिय उपमाने अनयोः अपरयोः अपरेजेन्द्रमशाकाने समानो धर्मः प्रतिपदमेकं धर्माश्चदर्शनोपमाहवेवोक्तास्ता।

स्माभिः समपि वैचित्र्यहेतुत्वं हि·लक्षिताः किं त्वयं भूपिसतां यामेव श्रोतॄणां वा काव्यगायामेन मंद्युदर्शनीयत्वमर्थः ल
क्षणाभावेऽप्यस्मात् एवं विधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्क्रमेणानतिक्रमात् एवंविधनानाप्रकारकं वैचित्र्यमसंख्यं संभवति
तस्यानादृत्यत्वात् अपृथक्त्वाद्दोषेनाप्युक्तमेदेषु दृष्टान्तादिष्वसंभवात्कल्पना गौरवमनुचितमेवेत्यर्थः उपमानोपमेय
योरेकस्यैवैकवाक्यगतत्वेऽनन्वयः एकस्यैवोपमानोपमेयत्वं भूपमेयोपमायामप्यस्तीत्यत उक्तमेकवाक्यगतत्वे एक
वाक्यगतमुपमानोपमेयत्वं तु उपमायामप्यस्तीति तद्विशेषार्थमेकस्येति एकस्यैवेत्येवकारस्त्वभिन्नशब्दवाच्यस्यैकस्या
प्यसम्बद्धेऽप्युपगन्तव्यत्वाद्यर्थमतोऽनन्वयः शब्दोऽकिमो विमादातृभागिकं अभिहितत्वात्तदुपमेयमात्रादेव प्रयोजकम् अत
एव यश्च त्वं गगनोपमं दृष्टकं वा उद्योतो वचनमाकेवत् अर्थादर्शनसदृशकराद्योतोऽस्य भासमानानुपमत्वमनन्वयमतीतीति विद्धंषे
ति न विधेननन्वयेकस्यैव साधारणधर्मेण याविरुद्धधर्मसंसर्गात् उपमानोपमेयत्वं तत्संभवेऽप्ययं चेति नन्वेषमुपमानान्वयमः
वे इत्येव सादृश्यं तु उपमानानन्तरस्यैवैकथा भावोऽनन्वयः द्वितीयसदृशनिषेधनिषेधाद्वैचित्र्यावहालंकारत्वबीजमित्यर्थः
उदा· न केवलं भाति नितरां लसत्कान्तिः नितरां विनीतैव निजस्त्वविनीता सा यावत्त्विलासा तुल्यलासावयासालीति हिलासाः इव तद्विला
साः गगनस्यानालम्बनादीनां सुखेनेव्याधिकमेतां विशेषणं विलासः स्यादिष्टमेदर्शनादिभिर्विभ्रमत्तलक्ष्म्या विलासा
प्रादुर्धानिकारक्षुद्रविभेदेनोपकरणानियमेनेति विलासासाधुर्यः कामसत्तयलासवसमानाशुशान्ताः शोभे स्पष्टमर्थ
पर्यासउपमेयोपमानयोः तयोः शब्दनयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यासोऽवितिसयः स्मिश्चायमेवायमाहु उपमेयेऽसामुपर्यमे
वस्तिउपमेयोमिमन्वेय्येपमपमेयापमेति सेत्वायमेव हूर्तिः तयोरुपमानोपमेययोः पर्यायेण सर्वदा काव्यबुद्धे यो

का० दी० १६०

160

मानवक्त्रवक्त्रेंदुवत्। अविनाविवक्षितान्यादौ सत्यामुपमानोपमेययोर्लोकव्यवहारे यो विपर्ययः सोऽस्यास्तीड़ः तद्दर्शनात्तेन मनुष्य
दैविपर्ययोऽस्यान्यस्मिन्विवक्षितायाः केवलानन्वयेनेतरोपमानव्यवच्छेदः स चोपमेयेनोपमेयोपमेयस्यार्थः उपमेयेनोपमेयमेवोपमेयो
पमा उपमानसादृश्येन हि उपमानेनैव संभवति अत्र तूपमेयेनापि अन्वयार्थता उदाहरणमेतद्यमतिनिमेनिशिविवकमलानन
नुरीवविभाविभवन्नतु: यत्र लोकप्रसिद्धेति निविषये तत्त्वमनन्ते विभाति वदनं यथार्थनोपमा यो उपमेयेन सर्ववाक्यसमा।
प्यायामेदो स्यात्तद्वयोर्द्वयोरेकवाक्यसमासे: पर्यवाव्यार्थसादृश्येन मूलानन्तेकारानुक्तार्थंगेणोपमप्रस्तूलानन्तः पंचैव
वत्स्तस्य प्रधानामुक्तेत्यानन्तयति सम्भावनमयोग्येतावक्रतन्तस्य समेनयन्त समेनोपमानेन प्रकृतस्योपमेयस्यो
पमानेन सम्भावनमोहनेन तद्गुणक्रिययोरविनाभावमायउक्तेत्यर्थः उदाहरणमेषयोगमननसहते नानिवैरोनिशा
यामिन्दोरिवेतीव र ततत्वृशानन्तसमोन्यर्थेदर्पः नीत्नःशान्तिप्रसभमननयावकृकोन्नितिहृष्यलग्नामनुत्पललितनतउतपा
दयोः पमस्तलोः अत्र उपमत्वस्याः पादगतेनेष्टभावो हेतुः प्रकृतः सपर्वोपमेयः हृष्टचन्द्रोपलाद्वेतनलोलोपमानेन सा
म्भावितः लिप्सन्तीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता इत्यादौ व्यापनादिलोपना
दिरूपतया सम्भावितस्य अञ्जनसिक्तव्यापनप्रकृतेन द्रवोपमेयं लेपनक्रियाकर्तृत्वेन स्वरूपेणोपमानेन सम्भावितेन त
थानभिमतमः समन्ततः प्रकृतत्वेन हृतीयार्थेनोपमेयमपेक्षा अपि चेष्टाक्रियात्वे लोटादाहरणे इत्थं गुणक्रियाद्युक्तेलाणे
सर्वोमोऽत्र थ्यानतोऽङ्गानामनुवन्नायावि त्वं भयादिहानाम्लतेनेक्षायतिभावः समस्तवस्तुभेदाभेदोतद्दर्शनकोवसंशयः उ
पमानस्योपमेयप्रस्यावासमानधर्मानेकधर्मतिमिरेणायः सेशयोऽनवयायाणमसनेहाल्लेकाद्यंतिपृष्ठवस्तुसमुहमानाद्वयः ने

१६०

यभेदोक्तिर्भेदाद्युक्तिश्चेति प्रकारद्वये पतदेव लक्षयति भेदोक्तौ यथा मुखेन्दुमान्तेऽः किं मलवलक्षणगोः समुभिः वितः कृपा
णः किं सद्वेः प्रसरति देशो नेत्रनिचयमुक्तकानां तः किं मातां लक्ष्मीहि भवद्वलो साविलितिविवे समालोकयन्तो नाविलयन्ति व
कल्पाद्युक्तिभेदाः अत्रोपमानगमनादिकमुपमानगतमुपमेयाद्ग्रेटायाक्तौ अत एवादादाचे नैव भेदः कृपाः निश्चयस्या
मध्यवर्तिना निश्चयगर्भः संदेहः पतदेव विलक्षयति भेदोक्तौ विषयेन नन्वकेवलेमयनिश्चयगर्भो यावन्निश्चयान्तापि स
न्देहः सोक्तः संनिगयमाह्नि भेदे मध्यवर्तिना निश्चया दृश्यन्ते भेदोक्तौ हि विध्यभित्तयः नन्वनिश्चयगर्भेऽदाहरणे निश्च
यान्तत्वादाहरणे यथा दृतुः किं तु कलेकः कर्णोत्सवमनोकिमस्मकुंभयोस्तम नलिनस्य विलासवैवनेयुवाभिमानिह
हि निश्चितेषु स्तनः अत्रोपमेयस्यानिश्चयेऽपि उपमानयोर्भेदकवल्लस्यानिश्चयान्सन्देहः प्रतिपत्तिर्युक्तमतनेत्र संदेहमनासभवनार्थमेवा
त्रपरमतत्वमुपमानस्यापि किं तन्निश्चयगर्भे त्वान्नानिश्चयः प्रतीयमानत्वस्योपविलितो भङ्गद्वेन निश्चयगर्भोदाहरणे
यथा निश्चयः प्रतीयमानो मृगयस्तथा इत्युदाहरणे निश्चितमिति निश्चयस्य साक्षात्कारोदाहरणमेवमेवान्यथा
नभिसमतो नैतद्वेदनाम् संदेहसंभवतीति भङ्गाभेदमतेकथ्यते समलत्व्यापनार्थं पवभेदोक्ताबुदाहरणम्यमेवोदाहरणे
न तत्रनोक्तौ यथा प्रभाः सहोविघ्नापतिर्भूदनुत्रानुकीर्तिप्रदः शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो नामामीनुष्ठाकरः वेदाभ्या
सजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः अत्र चन्द्रादिभिः सह पुरुणा विद
भेदकटमोनुक्तं निश्चयस्यासत्त्वमसम्भवद्वस्त्वर्थः न तु रूपकमभेदाय उपमानोपमेययोः वस्तुप्रतिपत्तौ पमाप्तिरूपितान्यभिमया
सिपमाप्येनेकाभासनाद्भेदः सामान्याधिकरण्येन निर्देशाय स्तरूपकेनामालंकारः स्यन्मेवहक्ति [illegible] लितिकारण

का॰ टी॰ १६१ 161

हृतभेदयोरभेदः अपह्नुतश्च गृहीतः भेदाग्रहे हेतुरेव सादृश्यातिशयः तत्र यथान्यारोपस्तथाप्यन्यत्र भुजगादेरपि स्येव श्रौ
तिः अस्य भेदानाह समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा यत्रारोपिता आरोपः सत्तान्येयोश्चमारोपविषयाश्च वाद
यः पद्यमानाः ते सर्वेः निकर्मणि निशाकरस्य आरोपिता आरोप्यमाणाश्च शब्दोपात्ता यत्र श्रौता इत्यर्थः उच्यमानासमस्तायामपि तत्रोपादानानः न
समस्तं वस्तु आरोप्यमाणमारोपविषयाश्च शब्दोपात्ता यद्यत्र इत्यर्थः सैवोच्यते रूपकं भेदः इत्यर्थमवहेति आरोपविषया
श्चारोप्यमाणाः यत्र शब्दोपात्तास्तदा समस्तानि वस्तूनि विषया यस्येति समस्तवस्तुविषये आरोपिता इति बहुवचनमवि
वक्षितं कस्यैव द्वयोर्वारोप्यमाणारोपविषययोरेकदेशेनान्यत्र इति लिंगवचनस्यैव तन्त्रमिति तस्मायाह बहुवचनमाद्यमपि
कमेवं स्वार्थः उदाहरति यथा ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालि
कीयम् द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन अत्र पादत्रयमेतदर्धान्तव्य
सनरसिकत्वमारोपितं यद्यपि वेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्ति तल्लक्षणाकोभवतीयो अत्रासिमस्य पादत्रयपादत्रयपा
व समस्तवस्तुविषयरूपकोदाहरणत्वं निर्वाहः चतुर्थेन पादे पृथगेवास्य तावत्तु रूपकोल्लेखतया संकरः सन्देहाख्य
रूपकसाधकस्तेनान्यानि विसन्निमान्यन्यारोपितानि कापालिकाविशेषणस्योपादानादारोप्यसन्देहाभावादित्य
र्थः चतुर्थे पादे शुद्धरूपकनिर्वाहार्थं पाठान्तरमाह अथवा न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनं ते न सिद्धाञ्जनेनेति पाठः प
व रूपकस्य निर्वाहः स्वयं श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचित्सामर्थ्य
सामर्थ्यादवसेया यस्मिन् एकदेशविशेषणवर्तनात् एकदेशविवर्ति पूर्वं भेदाकस्यस्य वैधर्म्याह तत्सामान्यस्यापरित्यागात का

पेक्षा सा स्वेच्छाप्रेक्षार्थे नेत्यत्र विशेषणवर्त्तिनाद्वन्द्वार्थे ये स्वेच्छेति भावः। उदाहरति यथा जम्भारातेरुपककेक
ऐतेः समाक्रान्तनगनगाम १ समस्त महीधिमह सापि शृङ्गाहाद्याइति उमेणा यसारणानः पुच्छे रेखेवे तामेरलग्नलताम
स्तमस्ता बोधोपि सहस्राणां गृह्यति भवति रिपुसेना अत्र रणस्थानः पुरस्ता मारोपण मार्गेणाहापातेमेउलग्नलतायाना
यिकातेरिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वेन अर्थे समर्थ्यात्वसीयत्वं नेपके दृष्टाविशेषणा वर्त्तिना तेरु ट दृष्टाविवर्त्ति अत्ररणा
स्थानः प्रस्तारोपणात् अतः पुरोहि नायिका प्रतिनायिकात्रिवासस्थानीयमस्यार्थे सामर्थ्यात् उक्तभेदयोर्नो मोनसमाह सोग
गमेतत् पतन्नेवेनसमतेने नरोक्तयोर्द्वयोर्भेदयोः परामर्शः तथा बहूनिः उक्ते द्विभेदे सावयवे द्वयोर्भेदयोः समस्त
रोद्विभेदे सहावयवैः सविशेषणानां रोपणमार्गेणयुद्धवर्त्तते तस्य सांगसंज्ञात्वर्थः निरंगतस्तु इ शुद्धं विशेषणेर्विनायत्रा
रोपणमार्गेणमाक्तेन देशोभावयवेभ्यो निरंगतेत्यतनिरंग उदाहरति यथा ओरेगोवांगानिमितमितनयतिगीतध्वनिषु वत्सखे
कोनारेतेक्रतमपि पुनः प्रपद्यतियत्र अनिद्रयत्नोनः सापिनितत्त्वाद्वैसद्यो भतवाप्रवासोस्याः सेकां हाटमतनितः प्र
मततिकाम अत्र वनर्थे पादे प्रमेणावतिकमारोपोवलतानामसंनिपादकैः क्रमस्तमोक्तमात्राभिभावैनेवतिनिरंगमिदं रूपकं
मात्रात्रपूर्ववत् पूर्वोक्तोमयापि विस्तरेणः सोलोपमायामिवेकस्मिन्निह बहवश्चारोपिताः यथा सौन्दर्यस्यतरंगिणी
हल्लिमोकर्णस्य हर्षोमः कौतेका भिणिक मेनमे रहसा पुल्लासना वा स्वपुः विद्यावक्रोगारविधेरनवधिप्राबोधलपसी
तालिकयावाला पेचायोलोस्पृहावस्थललनाचूडामणिः साप्रिया अत्रैकस्याप्रियायानरंगिनीनादयो बहवश्चारोपिताः
इति मालाविधानारोपणे पायः सारोपः परस्यः तस्यारोपने भिन्नैवाचकेभेदभाजिवा परस्याप्रस्तुनस्यारोपः यत्र

कू.

कू. 162

मालारूपके निदर्शनायन्नेतेपल्लेपाय । नियते वृत्तिविषयेऽस्मिन्नेतानां दोषविषयेऽस्मरारेर्गणे तच्छोभाय उपपादकोऽभवन्निति न
तयोरपराः स्मसेनातेति परम्परितं तत्तयान्वयः । नदीपि श्लिष्टे वाशाहमेदमाश्रित्य शाहे भवतीति द्विधा तत्राद्यो श्लिष्टशब्द
निबन्धनम् परा द्वितीया यथा विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकार
वैश्वानर सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः । विद्वन्मान
सेमनः पवमानसम्भावित्वात् हंसमेवाशिताः कमलायाः शत्रुसंपदः संकोचः सततपूर्णमेव कमलानां पद्मानां संकोचो
विकासनेन तत्र दीप्तद्युतेः सूर्ये दुर्गाणां कोटानां मार्गणमन्वेषणं शत्रुदुर्गकाविश्वहानेदेव दुर्गाया पार्वत्या मार्ग
णं याचनं तेन नीललोहित समित्संग्राम एवं समित्समिद्भिः स्वीकारो विश्वानरत्वं हि सत्यं कृतं प्रीतिर्दिव सत्यादेव्या
श्रुतीति सा दीप्या वेदस्य प्रजापते वृत्ते सा तु पार्वतीके एवं विजयस्य प्राग्भावः स्वभावो भीमत्वं शत्रुते या वत्सा साम्राज्यम्
वैरिञ्च्यास्थानं ब्राह्मी क्रिया ऋत्विजः इत्यपि वाञ्छतीति अत्र मानसमेव मानसं कमलायाः संकोच एवं कमलानां संको
चः दुर्गाणां मार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं समित्तासी एव समित् स्वीकारः सत्यप्रीतिरेव सत्याया प्रीतिः विज
यः प्राग्भाव एव विजयप्राग्भावः एवमारोपणनिमित्तो हि मानसादेरारोपः अत्र नियते वर्णयितुं प्रकृते संति आरोपविषये
मानसादीनामारोपः अप्रकृतानां मानसंस हंसमानसादीनां यदारोपणं तद्धेतुः तथाहि मानसादिस्थाने सरोवरादिपदे वर्तिमिव
मस्येति भावः नवमानसादिशब्दस्थाने विद्वदादिपर्यायान्तरदानेऽपि तद्रूपकं नामीति शाह्यं तथाहि मानसादिस्थाने मा
नसादिपर्यायान्तरदानेऽपि तद्रूपकं नह्यानितार्थ्ये अतः शब्दभङ्ग्यालंकारणं गाणनीयक शब्दमग्राध्यीते कोऽपि रू

मिन्नाशंक्याह यद्यपि शब्दार्थालंकारोयमितंकेवलतेवनत्थापि प्रसिद्ध्यनुरोधात्रेमः । स्पष्टं एकदेशाहवि
हारमैनंरोभयोयत्र केषांचिदेकहत्नाकेषांचिदर्थात्वात् एकदेशविवर्तिविधये मालापूर्वाविन्युदाहरणमाश्रि
त्यविन्यस्तमुदाहरति भेदभांजियथा अन्नालानेजपकेनलास्पर षटसेनविपद्मादिये: शूवादि: कारवालवाण्डम
हसोलोलोपधानश्रय: मेग्रामाम्लनसागरप्रमथ्यनक्रीडाविधौमन्दरोगातत्रानिलिधोतुवोरवोनिनावयम्रटसेभुजः
अत्रजयादेभिबपाहवाव्यकेनरत्नाधारोप्यभुजस्यालानत्वाधारोपोपपन्ने अत्रजयादौकेजराद्यारोपस्यभुजाद्या
वालानाद्यारोपणोनिमित्तत्वमस्य: अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रय: स्तूयते देवसद्वंशमुक्तारत्नंनकैर्भ
वान् निरवधिनिरन्तरयेवधास्पस्थितमनेवर्तिनंकौतकमपंचम अथमालरूपभवान्मुक्तमेमूर्तिनयितविवन्तदे
शलोकवल्लिकेटइतिव अत्रमालारूपकमपिपरम्परितमिहष्टव्यम अत्रायमर्थोकेमहद्वंशेत्वयपवंशोवेणुस्तत्रमुक्ता
रत्नंमिनिश्लिष्टशब्दनिवंधनः अलंवेणुनारोपः तत्रमुक्तारत्नमारोपणेहेतुः द्वितीयेनवनदेशालोकापवव्रतप
लताप्लेषांकतोम्रलस्यानमितिश्लेषविनैववनदेशलोकेपुवल्लीनारोपः श्रीहर्षेकल्पतारोपणस्यनिमित्तन
थाचैकैकस्यारोपणात्मवमालात किमलयकोलेलानोकरकमलै:कामिनीमनोमयति नालिनीनाकुम
लमुकैर्वितनुभियोथिनोमदन: इत्यादिशब्दानापकैकनेवाविशवदितितलेतनम् अत्राभोपादत्वद्दृशनाकृतेन
किमपिपवैविश्वमित्यर्थः प्रकृतेपरिव्रप्याख्यानत्वात्मापण्हुतिः प्रकृतस्योपमेयेअन्यत्प्रकृतमुपमानमअ
मेयमसत्यकुतोपमानेमसत्यत्वायस्यापन्नेसापण्हुतिः अस्यप्रतिपादनेनिषेधवाविभिन्नेवादिभिः सातोइ

का॰ टी॰ १६३ मेकत्र कुलादिशब्दप्रयोगादर्थ्यमतिसंप्रतीयमानेन वा उदाहरणम् अगस्त्यं परिलुनरूपः शैलतनयैकत्ते कोनेवाप्यवि
लसति शुभ्रशुंभकुम्भवशोभि अत्र :॥ यमस्यैविगलदम्बरनस्यरस्मितोऽशोऽरति सुतीशने नैतिरमनोगाढ सुरामिश्र
यप्रहते नेकलकनिःश्वासनिषेधवाचकेनासतो कामतयासंदर्शनेनाश्रुपतेस्तत्पिते अत्र निषेधपर्यवेक्षसस्यानुम आ
163 र्थमसत्यनमुदाहरति इत्यथवा कलमारिविकिरय्ददतत्त्वभूपवैरस्यमापिष्ठयविरहकुशोमिन्द्रागिलोकेनयाहि अथव
नमहकारोभ्यासमिन्द्रागङ्गलेनप्रतिविशेषमनेनोहिकिनेकालहृदयम अत्रतस्मिन्नगादिमहकाराणि उपिनसका
लकतोः प्रयानिप्रतीतिः वाशब्दः पूर्वस्माद्विशेषद्योतकः पूर्ववद्द्विवाच्योनिषेधः अत्र कुलशब्दप्रयोगाप्रतीयमा
नस्यार्थः आरोपपूर्वकनिषेधमाह एववा अमुण्डित्वावर्णमननसस्यांसितलेन गाहदृशाः सारः पूर्वविष्णुः प्रथुनयने ना
भागैनिपतितः यदंगनागणप्रशमपि श्रुतानाभिकुहरेशिलाब्वशमस्थपीगणमतिरोमावलिवपुः अत्र नाममावा
लिः किंन्नमसि शिवमिति प्रतिपाद्यः अत्रोमावलेः पूर्वस्मन्निगालामारोपपद्मावस्युः शाहनातिषेधो व्यंजितः ए
वंयमपर्णे नैरण्यत्वास्यर्थानेकार्थमेवोनार्थश्लेषमाह श्लेषः सवाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् यत्रैकस्मि
न्वाक्ये वृत्तिनलपायानेकार्थता प्रतिपाद्यमाना श्लेषस्त्वर्थश्लेषः एकार्थप्रतिपादकनामेवशब्दानामनेका
र्थः सश्लेषः उदाहरणमेतदिन्द्रालिम्ये निराकृतनेनपातिनिपतेनित्युदूयस्यवत्तायन्तिक्रियाः रवयन्तितरा
मेताबाप्रवर्तनकर्तनवनवनः लसन्नेत्रः शुभ्रोविभातिविभाकरः अत्र प्रत्यादृकुलाग्रधावाच्याः राजावकुलालु
लसापव नमस्कीयमानमाना नथाहि राजपक्षे उदयशब्देनाधीगमनवाचकेनसम्पदनसनोदिक्काशब्देनन

त्याजनाः मालिन्यशब्देन कैवेलत्वं सारिद्र्यमसं ते निद्रामुद्राशब्देन निहतत्साहता क्रियाशब्देन सदाचारः हे
राचारशब्देन वेश्याश्लेषात्तेन मेघच्छन्नाचारप्रवर्तमेन तेन तेनः शब्देन स्वयमानाहतमलत्वं तत्र अप्रस्तुतार्थानिष्पत्तेर्गणेन शब्दको
निवारयति अत्राभिधायाः प्रतिबन्धात् हावेवाकेत्यर्थो वाच्यो मेघभानुरभिधायामुपकल्प्य नियमेन स्वरवर्णगतमि
ति नियमितेनप्राप्तिगतेनोपात्तमेव अत्रतद्विवाकेनद्योवाच्यो एकत्रप्रतीयार्थोविभाकरशब्दः सालात्मेकेनैव द्वितीय
नप्रतिकूलतयायेनयोक्तः नवतनवावाच्यत्वमित्यर्थः परोक्तिभेदकैः शब्दैः समासोक्तिः अत्रपूर्वसूत्राक्षेपात्तुवर्तते
भेदयोनिश्चयवत्किटेनिराश्रयमिति भेदकैर्द्वैधैः प्रकृताप्रकृतयोर्विशेषणभूतैः श्लिष्टशब्दैर्यत्रप्रस्तुतस्य प्रकृतस्य
क्तिः समासोक्तिर्नामालंकारः प्रकृतार्थप्रतिपादकेन वाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यान्नविशेष्यस्य सामर्थ्यो
दीपयदप्रकृतस्याभिधानं समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्समासोक्तिः श्लिष्टानामनेकार्थवाचकानामेव प्रभवः
लक्षणयाप्रकृताप्रकृतसाधारणेनानेकार्थप्रतिपादकानां विशेषणानामेव माहात्म्येन विशेष्यस्यापि तथाश्लि
ष्टस्यार्थः विशेष्यस्याश्लिष्टत्वमेवाचक्षते वैलतत्पाद उदाहृतं एतत्कवाहस्यस्मेनपमकोपि उदासौ सान
प्रलक्षणेन हाविरसेनाहृतत्वमाङ्केलावण्यसा लक्ष्यातनवबाहुस्पर्शयस्याः सकोपि उदासः सानुपललीलवविर
हेणाभवनमाङ्केलानूनम अत्रबाहुस्पर्शलाभात्तेनोदासस्य श्लिष्टस्यविशेषणस्यमाहात्म्यात्प्रकृतेनानायिकाक
र्षणाद्योनतनयललोष्टाहस्यार्थेनाप्रकृतः कोनायकः प्रतीयते पूर्वालंकारादेतमाह अत्रनयललोष्टाहस्यकोनावा
चकत्वेनास्ति यथाश्लेषोदाहरणेन्दुवाचकस्य विभाकरशब्दस्य विशेष्यस्यमाहात्म्यान्नयोर्योगः नत्वात्रयत्नल

का॰
टी॰
१६४
164

लोशहेतुस्सीतावकनाभावाद्धितीयार्थावगमो नास्ति निश्चयाद्विशेषमलंकारान्तरमित्यर्थः। निदर्शनाप्रभवदल
समन्वयमुपमापोषकत्वकः अप्रभवन्ननुपपद्यमानः सम्भवन्न सम्भवन्वा भवन्नेवा वाक्यार्थयोर्वद्योः सम्बन्धः उप
मायां पोषकत्वक उपमापादनेनोपाद्विशेषवन्नसम्भावयमानः निदर्शनाख्योऽलंकारः अस्यान्यथानोदर्शयामि निदर्शनेद
र्शितकरणे उदाकृत्यैव अभेदो विशेषः क्वचान्यविषयामतिः तिनीर्षुर्द्धेऽस्य मोहाद्धुडुपेनास्मि सागरम् अत्रोडुपेनस
गरतरणमिवमन्दमिमत्यास्तुत्येविशालिनोमितरूपमापर्यवस्यति क्वशसूर्यप्रभवासस्याल्पविषयामतिरित्यत्र वीजम
योरेकयोर्वाक्ययोः कार्यकारणत्वासम्भवान्नास्यसमन्वयोऽनुपपद्यमानः प्रतीयमानयोपमेयेवोविनयतयोत्पन्न इत्य
र्थः। सम्भवन्नोऽनुपपद्यमानतानुदर्शयति यथाका उदयति वितनोत्यर्ध्वं रश्मिसमूहं हिमसवोहिमधाम्नियातिवास्ते वदन्ति
नोगिरस्यैविलम्बिवपुर्हरिहयपरिवादिवारणेन्तुलीलाम् अत्रकथमस्यलीलामन्योवहतीतिनत्सहशीमित्युपमा
यांपर्यवस्यति अत्रराजेनोदयोपमुष्टकस्यकस्यलीलायाः सम्भवोहयो सम्बन्धयहमनुपपद्यमानः सम्बन्धयशोलेगा
नस्यवलीलोवहतीति प्रतीयमानयोपमेयैवसम्बध्यत इत्यर्थः दोभ्यांमिति नोधेतितरगवतीभ्रनेगामाथान्तामि क्रा
न्तिकेदेहरितकविन्दुमेरुतिलेचयिवतिकवमेवदेवयस्यगुणाप्रादितस्यधर्ममोदथाति इत्यादौमालारूपापि
सादृश्या अप्रवक्तयोपातोक्तस्युपक्रतस्यवाक्यार्थसेकस्यवहुभिस्प्रकृतैर्वाक्यार्थैः सहासम्भवान्सम्बन्धमनु
पपद्यमानेदोभ्यांसागरतरणादिकमेवेतगुणगणनामितिप्रतीयमानेनसाधयति तथावैकस्यवहुभिः सम्बन्धयु
त्सायत्नापनानामालानम् अस्यभेदान्तरमाह स्वस्वहेतन्वयस्याक्तिः क्रियेयैवचसापरा यत्रोपमानोपमेययोः सम्बा

गः ॥ केशः समासोक्तिः साहचर्यमात्रेण तत्र योऽनर्थस्यातिपर्यन्तेः ३२ ॥ पुंस्त्वादेरपि च विवक्षितेऽपि यत्र यो विषया
यादेरपि प्रयोगेन महानपि स्यात् अप्रस्तुतेन प्रविशन्निति तादृशेयं केनापि टिकाकारेण तेषु प्रसिद्धं समन
अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते प्रतिबिम्बकारि समयोगमनेविषक्ता नेत्र्युदयः महाशास्त्रोनिर्णयः ३३ ॥ अपि विषयात्मशः द
क्त्रकारः विम्वपरेतना पुंस्त्वात्मविवनेकेदभी रूपेण अप्रयोगमनेव साहचर्यात्मना तालप्रवेशः अप्रस्तुते बोले
प्राप्येतेन महोत्सवि विक्रमः अप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतेन बलवत्पाप्रस्तुतस्य प्रस्तुतविरमसारेके वाक्यात्मक्तिः येना
सारोऽपि दितेन वत्रुगामितः क्वचित् केवलमतेप्रयोगप्रतिकर्ते मेवतनुन्मत्तप्रियवधादिग्रहः दीर्घेनेतद्मुक्षितेया
दितनः किलनयमेवायमनागन्त्येवेन्तुरस्यामतान भवतोयद्यान्वि विशेषणे किंविशेषोत्पत्याभ्यतमपि तन
त्तुप्रवेशादेवपुनः अप्रस्तुतप्रयोगात्मनप्रतीयमुक्तिः तथाहि अप्रस्तुते प्रसिद्धतुल्यप्रस्तुतस्य व्यवहारारोप
णसमासोक्तिः अतोऽपदेशसाहचर्यमात्रप्रस्तुतप्रशंसाप्रयोजनकमाह ॥ आरोपवाविपरीतः समानाः तुल्ये
किंतावद्भिर्नमनेनडागिणेण सोपाकृते वचवडवादहने कृतवृपातालक्रान्तिक्रूहरेविनीविशतेव अपाणि
वेनाप्रस्तुतेनोपमानेनकश्चिदर्थसंबन्धकोपि नाप्रतीयमानेनापिवयुलगायारोपेणापमेयोऽस्थव्यपेप्रतीयते
इयेवक्षोविज्ञाविशेषप्रतीयमानार्थानध्यारोपलेखयथा अव्योरणेः स्थगितगगनाभोगपातालक्रान्तेः योनेया
यादिदाहिवहवालेववेनेपितमते आहोस्विद्कः कथमपि भवेदेषदेवाग्रदानां कोनामस्यादवटकूपदवालोके
नेपथ्यशक्तः अववाव्यापयअयोरवस्थायाः अप्रकृतायाः प्रतीयमानस्य समस्तरूपस्य गुणाध्यारोपोविवेनवक्ष

का° टी° १६५

165

विम्नस्य हृषः प्रनीयतेन हेतुना नथारोपीतन सम्भवएव वीते नथाह्यवोविशेषणात्तातिमस्वस्य हेकथ
विरोधिनः सम्भवेति अत्र प्रकोरोत्तोरणा सम्भवमेवोदाहरति क्वचित्प्राप्यरोपेणेव यथा कर्त्तरोकथयामि
देवः हतकेमोविडि शाखोटकैवराज्यादिवनविस्मयविलितेकस्मादिदेकथ्यते वासनान्ववटस्तमधुग
नतः सर्वोत्मनामसवनेन कृपायायपरोपकोपकन्तेपमार्गासित्वनस्यापिम नयावेतनेनहेतुरणमहदृप्रस्त्राने:
कान्तसम्भवतीत्सवाच्यस्य प्रस्तुतस्य शाहाटकस्य गुणाध्यारोपणक स्यविनिविङ्क स्यप्रतीतिः क्वचित्
विशिष्टाध्यारोपेण कार्यप्रशाध्यारोपितानि विशेषणानि कार्यनध्यारोपितानातानीत्यर्थः यथासोऽपूर्वोरस
नाविपर्ययाविधिस्तकर्णयोश्चापलेऽहितः समस्तविस्मृतस्वपरादिकिं मयसोऽनेनवासवेनिश्चितवनस्य भ्रम
रहयहारणस्थापास्मावेतः अत्रकर्णनिषेधनर्त्तितभ्रान्तः कर्णचत्रमूगतो समनायाविपर्ययाविपरीतार्थ
ते अत्ररसनाविपर्ययमः अत्र कर्णवेचसबकस्यप्रभुत्सवकल्याभावेनहेतुः नत्वत्रमरस्यराजसेवनेन तस्यानर्थ
शोकावुन्स्ये: कर्णचापलेनरुयोरसेवनेहेतुः मदोभ्रमरस्यराजसेवनेनिमित्तमेवनन्वनिमित्तसेवकस्यहा
यमसेवनेपवहेतुर्नित्यप्रकारेणप्रस्तुतस्यराजस्य विशेषणानिवाचनोशोविशिष्टाध्यारोपणक्राध्यारोपं
विनैववीचविभासेस्वतोक्तिपरायाः पतदेवविहरणाह अत्ररसनाविपर्ययोभ्रमरस्यासेवनेनहेतुःकर्णचा
पलत्वंतहेतुः मदः प्रस्तुतसेवनेनिमित्तं उक्तोर्थः निगीर्याध्यवसानंतुप्रकृतस्यपरेणयत् प्रस्तुतस्ययद
न्यत्वंयद्यर्थोक्तौचकल्पनं कार्यकारणयोर्यश्चपौर्वापर्यविपर्ययः विज्ञेयातिशयोक्तिः सानिगीर्याध्यवसा

त्मनः स्वहेतोस्त्वान्वयस्य समवायस्योक्तिः साप्याहुरियमनिर्देशेना क्रियायैव सहस्य समवायिकारणयोः सम्बन्धो यदा
वगम्यते सापरा निर्देशेना यथा उत्क्षेपणसमवायिकालवृत्तिर्हस्तेयैव सम्पन्नेति श्रवणम् वैलक्षण्यात्तु नोटघकण
स्याहमाहन्तत्युतः पतनस्य यः यो न त्वतः स उत्क्षेपणसमवायिपतेरिति सर्वोऽयं न्वयः नत्थाल्पत्वेनोपमानोपमेययोः नौ
वननशिलाशकलयोः पतनक्रियायैव सामान्यतः पतनाख्यस्य कार्यस्य स्वहेतोः पतनहेतोस्त्ववनपदप्राप्ति
रूपस्य कारणस्य समवायः प्रतीयते इत्यसमवायव्युत्पत्तिः अत्र पतनक्रियया पतनस्य लाघवमेति उत्तमपदप्राप्तिरूप
स्य कारणस्य च समवायः प्रतीयते तदेवमेकैव वीजम् अत्र पतनक्रियायैव सह पतनस्य कार्यस्य लाघवेस
ति उपमेयवाक्ये कारणैकत्वादिभिः स्याद्यन्तरूपमानवाक्येऽपि ह्रस्वावितसोन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च स
म्बन्धो व्यज्यते इत्यर्थः अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया अप्रस्तुतस्य प्रशंसा या अप्रस्तुतात्प्रस्तुता
श्रयेण स्यात्सैवाप्रस्तुतप्रशंसा अप्राकरणिकस्यार्थस्याभिधानेन प्राकरणिकस्यार्थस्याक्षेपः अप्रस्तुतप्रशं
सा प्रस्तुतेपाक्षेपने नेदृशा नाह सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति
पञ्चधा तदन्यस्य कारणादेः कार्ये प्रस्तुते तदन्यस्याप्रस्तुतस्य कारणस्य वचः उक्तिरित्येकः निमित्ते कारणे
प्रस्तुते तदन्यस्याप्रस्तुतस्य कार्यस्योक्तौ द्वितीयः सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्याप्रस्तुतस्योक्तौ तृतीयः विशेषप्र
स्तुते सामान्यस्याप्रस्तुतस्योक्तौ चतुर्थः तुल्ये प्रस्तुते सदृशस्य वाप्रस्तुतस्योक्तौ पञ्चमः क्रमेणोदाहरणम् या
ताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि लज्जामन्थर

का॰ नारकेण निपतन्तीं नासूत्रणावक्त्राघांटदृष्टामोहस्थितेन भाविमरणेन नाहस्तया स्थितः निहतोऽस्मीति कार्यप्रेक्षका
टी॰ रणमभिहितं अत्र वर्णनीयानां स्यानातिहानिर्विप्रस्तुताकार्यं तत्वोऽप्रयाणामरणं ज्ञानेकारणेन स्याप्रस्तुतस्य
१६६ प्रशंसा कार्यस्याप्रस्तुतस्यानुनिबन्धनमप्रस्तुतस्यार्थस्य राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः कु
166 ब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते इत्थं राजन् शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरान्मुक्तस्यानवलो
काश्चन्यवतभावे केकमाभाषते अत्र प्रस्तानोद्युतेभवने त्यातानरय्यः पलायनगतास्तिकारणेप्रस्तुतेनेकार्य स्था
के अत्र शत्रुणां पलायनेनेन कारणेन नगरीशून्यत्वं कार्यं शून्यत्वेन वाद्युगानोक्तिविस्तिते नेश्वकमावनेकुतोमा
त्येन कार्यस्याप्रस्तुतस्याप्रशंसा तस्य पलायनस्य कारणस्याप्रस्तुतस्यप्रशंसार्थम् पतन्नस्त्रस्त्रवाक्यकमलिनो
पद्मेकोलेनाश्चर्येयस्तुकामगोपितत्प्रमलसजनतः श्लाल्पवस्य समारोपि अग्रतलपतल्पस्तुक्रियायावितरतिनामाटोमसमानेश्रु
वैकुण्ठो यातोऽहं ह्रस्वत्रुटितेनेतिनिद्राममितोऽनतः श्वशो अत्रात्पस्यानेन ज्ञानोमहत्त्वसम्मावनानोक्तिसामान्यप्रस्तु
तेविशेषः कथितः वाचिकेणस्तुज्ञाफलत्वात्तेनविशेषोऽप्रस्तुतः प्रस्तुतायाज्ञानमस्यानेमहत्त्वसम्भावनायाः
सामान्यस्याप्रशंसार्थम् सुहृद्बन्धवा मन्त्रलक्षमानेनेकशोऽभिवेश्यतियानेनेतयः सपवहस्यः सद्गुमानसनीतिसा
त्सुनीविततेनसम्भाजनेनश्रियाः अत्र कुसुमनिहत्य नरकाश्रवबहूनायरिद्रः हिशामयित्यश्लिनक्रमेवस्त्राख्यपे
विशेषप्रस्तुतेसामान्यमभिहितं अत्रसपवहुन्यतिसामान्येनज्ञानाप्रस्तुताना यकविशेषस्याख्यायाः प्रस्ता
नायाप्रशंसार्थम् एवंप्रकारवनश्यवस्तुदाहरणपवेमचकर्यविषयानि तत्रैवप्रस्तुतेनतुल्यापिधानेत्रयः प्रका

स्य सहृदिस्थैर्भिन्नरूपैः प्रतिपादनान्नालत्वम् दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनं एतेषां धर्मादि
धर्मिणो वस्तुद्वयस्य समानधर्मस्यैकत्वम् अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावेनैव विरूपमित्येव भेदवाचकः पुनः शब्दः
एतेषां साधारणधर्मादीनां दृष्टान्तो निश्चयो यत्रेति दृष्टान्तः आदिशब्दाद्धर्मिणोरुपमानोपमेययोर्ग्रहण
उदाहरति यथा त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितं आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुमु
दं कुमुद्वत्याः अत्र त्वत्प्रतिचन्द्रयोः नायिकाकुमुद्वत्योः कुमुदमनसोश्च धर्मिणोस्तत्प्रदर्शनालोकयोः
ज्वलितनिर्वाणविकसनयोश्च धर्मयोर्मनोमो बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशः अपि वा त्वत्प्रदर्शनेन काम
ज्वलितं कामतप्तं शान्तिर्वाणता मकार्यमभूदिति दृष्टान्तो यथा वा कैरवसन्तापस्य वादिदर्शनेन यामासाण
दृष्टान्तमिति एष साधर्म्येण एष दृष्टान्तः वैधर्म्येण तु यथा तवाहवे साहसकर्मशर्मणः पाणिं कृपा
णमन्तिकमानिनीषतः भटाः परेषां विशरारुतामगुः दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः अवाते स्थिरतां पांस
वो टपतिन नवाते इति व्यतिरेकदर्शनाद् दृष्टान्तः सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् सैव क्रिया
सु बह्वीषु कारकस्येति दीपकं प्रकृताप्रकृतस्वरूपाणां धर्मस्य समानधर्मस्य सकृदेकवारं वृत्तिरुपादा
नं यत्तदेकं दीपकं बह्वीषु क्रियास्वेकस्य कारकस्य सकृद्वृत्तिरिति द्वितीयं एकत्रैव द्वयोः प्रकृताप्रकृत
योर्दीपनमित्यन्वर्थता प्राकरणिकाप्राकरणिकानामुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेका
वारं यदुपादीयते तदेकवाक्यस्थेनैव समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम् दीप इव दीपकमिति वा वाक्यार्थेव

का॰
टी॰
१६०
167

यथा किंबन्धनेत्रफलमलोकस्य ... कल्पालिङ्गाश्यनाकञ्चोऽयमतिशयत्वा
ण कपणानोधनेनमानोऽकणमनयः केमतः सिद्धमर्थ कुलपालिकानोस्तना: कृतः स्पष्टेश्च
स्तनाणम प्रयमकतनाकालयालिकाश्वमयम प्रेमत्वमातात्रस्यप्रकलनान सर्पशनाक्षेस्तक्रि
यात्रुपः जीवकनानसाधारणायमः सर्वेषामेकवासेवृपात्रः द्वितीयामपिदर्शयति कारकस्वभद्रा
प्रक्रियास्वसकहृदिर्शीपके यथापिस्थितिकालेवर्ततिविवर्ततिनिमिषतिविलोकयतितिर्यक्प्र
त्वेनेर्तिवृत्तिनामिसुक्तिनवयोरिणनावृषः शायेनकालनमेनासंकोचः एकस्येवनववृक्षस्यएककार
कारकसंगोप्येषक्रियासमकलपादानादीपकम मालादीपकमाहवेदयथोनरयगुणावहं उत्तरमुत्तरमु
पानेरभिस्यधीभावोदीपलापदी मालादीपकं यथा संग्रामा
गनमागतेनभवतारवाणासनेनतेचरमेणीयधेनैयनमहसाप्रत्तयास्मालादितेकोदंडेनशराःशरोः शिरो
प्तिः सानापि भूमण्डलेतेनत्वंभवताचकीर्तिमनाकी सावलोकत्रयम अत्रपारम्पर्येणभवतीनराज्यकं अ
त्रपाठः तेनतेनरूपेणयामिति शालेनापि लोकत्रयमिति भवमेनदोषत्वपूर्वमिस्पष्टम तत्रस्थल्पर
हारार्थपाठान्तरकल्पना तथा चासालितमिस्यत्रत्वेकमनपेक्षकेपतिहेवकीर्तिमकलत्र अत्र वाणेन
शिरोरतस्तपरणयतात् शरोत्पत्तिर्यते शरोरपि भूमण्डलं प्रापयत्किंशिरोभूमि: अत्र कीर्तिःसापि समायकान्ते लक्ष
यथाभूमण्डलेनैव कीर्तिसमानयनात्यः तस्यापि त्रैलोक्यं प्रापयताकीर्तिरूपकत्वेनतिसृवेत्यः शृ

नादिभिर्हेतुभिरतिशयनयोक्तिः सातिशयोक्तिर्नामालंकारः ६ समुच्चयः एतदेवाह उपमानेनोपविशिष्टः
रूपमेयस्योपचर्यत्वमानेनैका प्रकृताप्रकृतयोस्तादात्म्यारोपो यत्र सालितत्त्वाभेदप्रतिपादयस्य
कोऽभेदस्तत्पर्थः यथा कमलमिव मुखमिति कमले वक्त्रं चलयेता निबकन्नकलनिकायाम् सा च स्वकमा
मभेदस्तत्तत्पर्यमनारोपय अथ मुखकमलादिकमलादिरूपतया यत्र वसितम्: अथ मुखकोटे रूपदेयस्य का
मलादिनोपमानेनो निरगणकमलादिनातात्म्यरोपोपणभेदप्रतिपत्तिस्तत्र भवति त्वयात्रिः यच्चान्तदेवात्मुखे
नावसीयते स्फुटितोयातिशयोक्तिः यथा अणलटहस्तस्य विप्रकाशिविभ्रमक्रूया सा सामूहणमात्रेणाविला
देहिविशालहोर अथ सत्योऽकमापयत्काकोपवृत्तेन क्रूरया सा सामान्यग्रन्थमाविवत्तसम्भवति अथ सातिशय
भेदेऽपिनभेदोक्तिः सातिशयेन सातिशयः प्रतीयते यत्रार्थस्य यदिशाहेतवेच्छुहेनवाक्रोशयतकल्पने अथार्थस्य
विनार्थस्य सात्त्विका यत्रार्थस्य सम्भावनायाः यथा त्वकायामकलेकवेरमन्तो शोभेव दृष्टः नस्य मुखेन
दासामर्थ्यतश्च वमवामुयात् अथ चेत्को हेतुकायाः सम्भावनायावलोकिन स्वार्थसम्बन्धोऽपि सातिशयः यथा
वृमाद्रि उभौ पत्रिकोणिन्द्रस्थकरवाहाविस्फोटः कमलस्य शोभन्तेव कार्यस्य श्वेतमौवनार्थी नियतः
पूर्वहार्निकानां नियतपश्चाद्विकार्ये नयोविपर्ययात्सायथ्याक्रियस्यः यथा हृदयमप्यष्टितमातोमा
लेन्याः कस्यचिवापवालोमनस्यापलोवहभलोवनविपर्ययनयापनतास्कुमारीणांपूर्वं वक्तव्योत्तमादिपूर्वेण
गोणकामस्यतेऽतिशयोक्तिः अत्रतादृपयोपातिवेयत्वानापकस्याफोटितिहृदयहारिनेप्रतीयते प्रतिव

का॰ टी॰ १६८ 168

पमा तु सा सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः वस्तु वाक्यार्थः वस्तुनि वस्तुनो लिवीप्राप्यपामन्मयी
भावः प्रतिवस्तु तेनोपमा प्रतिवस्तूपमा यत्र वाक्यद्वये एकस्यैव सामान्यस्य द्विर्वारद्युक्तिः सैतत्त्वेका
रस्तत्त्वार्थः साधारणधर्म उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये निर्दिश्यते प्रतिवस्तूपमा प्राह नैकैकवाक्यवृत्तिसमानधर्मस्य द्विः ऐत्य
स्याकथितत्वपदोदाहरणेऽप्यदोषः अवकाशः प्रतिवस्तूपमायां दर्शितः काव्यप्रकाशे यथा देवीभावंग
मिता परिवारपदं कथं भजत्येषा न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् अत्र पूर्वार्धे उपमेयवाक्यम् उत्तरार्धेन
उपमानवाक्येनान्वितस्य अनौचित्यस्य समानधर्मस्य कथमित्यनेन न खलु इत्यनेन च द्विरुपादानम् यदि दहत्यन
लोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता माला
प्रतिवस्तूपमा ऽऽश्लक्ष्य अत्र सम्भावनारूपोऽर्थः किमद्भुतं ततः किमादिभिः प्रत्येकं वाक्येषूपादानादिति मालात्मा
एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् एवं समानधर्मस्य प्रतिवाक्यमुपादाने मालोपमावत् मालारूपा प्रतिवस्तू
पमा द्रष्टव्येत्यर्थः यथाऽनुलिम्पत्वाजनेन विना हि श्रियं गोलोमि कम्पितानाकालिके वा विवृत्य मदले श्रुणा
मेव हेमप्रभा कार्कश्यं कलयापि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुते मीनायाः पुरतस्तव हे नाशुभ्रे वनो वहो सुन
हे श्वस्तनाद्यैमीनावदनादिमानयोः हेयकाप्यलतप्रशंसा विषये मीना वहुतावद्योपत्यानि कृत्वा एनामापन्ना
नो वनान्ते नाप्रतिपादकेषु सर्वेषु वाक्येषु स्वतानामेकः समानधर्मोऽनन्वितः स्मारित इति भिन्नैः प्राह रूप
प्रसाद्यमालायाम् नैवं अप्तिमेयमहकोशिकस्य पुलकेऽस्मिन् महोदधौ मोहितना नान्यूपकस्यैव धर्म

ख्यपरस्योपकारः ॥ एकस्यांगस्यान्तेन क्रियायाः सर्वेत्र समन्वयाद्दीपकं नियतानां सहकृद्धर्मः सापुनस्तुल्य
योगिता पुनर्धर्मः साभवेत्तुल्ययोगिता प्रकृताप्रकृतानामिसेमतटग्रानुवर्त्तुम नियतशाहस्याथिमारे ।
नियतानां प्राकरणिकानामप्राकरणिकानामेव वा क्वापि प्राकरणिकानामेव क्वाप्यप्राकरणिकाना
मेव ननु ह्रयाः समुच्चयेनेत्यर्थः क्रमेणोदा पोद्धृतामवटवेद्ध ट्यमस्यस्तवानसवद्भः आवेट्या
तिनितानेतत्रियोगासविरहेतः तेत्रियशाशीतेन्भेविकिस्यमस्याप्यमप्रस्ताव्येयेरोगामित्यर्थः प्रभावे
वनक्रियाव्योश्लेषाविरहानुभवतेन्नप्रकृतानामेव पाइनादीनां सहकृदुपातः ननु प्रकृतस्योपमानस्य
वैद्रियोगस्यसम्बोधितमया क्रमवटकमलनीलनीरजालेलेलितविलासस्य चोद्रेशोद्गुः किमस अयमनमा
स्तनाभिभवचुनन्नप्रतिहतमेकपदेतदाननस्य अयथुचीर्येत्रातेपक्रियाकिपरगाम उपमार्थेशेनद्या
तक्रियावक्रमुदादीनां उपमानानां सम्बोधिधर्मः सहकृ
दुपातः ननूपमेयानां दृगादीनां सम्बोधितयेत्यर्थः उपमानादुपमेयस्य व्यतिरेकः सएवमः विशेष
व्यतिरेको विशेषणस्य वाप्यवव्यतिरेकः सव्यतिरेकालंकारः स्यादित्यर्थः प्रस्तुतस्योपमेयस्य
व्यतिरेकश्चोपमेयस्य यथाहीणाःदीनोपिशशी भूयोपि वर्धते तमः विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्तिया
तेन उभयोपमेयस्य यौवनस्योपमानाच्चन्द्रादेः किंविशेषः प्रयमानयमस्यापि कथं तथाहि शशिनो भूयोभूया
पि वृद्धिवशादीय्यो तेन्यूनस्य यौवनस्य तत्तेनिवर्तितेनादृष्टो तेनतो धिकमेवेति भावः भेदप्राधान्ये उपमान ।

का॰ उपमेयस्याऽऽधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः इत्यलंकारसर्वस्वकृतोपमेयन्यूनत्वाख्यातिरेकस्य यदुदाहृतेनेनह्व
टी॰ यति इत्याद्युपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत्केनचिदुक्तं तदयुक्तं चन्द्रापेक्षया यौवनस्य न्यूनगुणत्वा
१६८ मस्तुतयास्तनविदुक्तं तदयुक्तं चन्द्रापेक्षया यौवनस्य न्यूनगुणत्वमस्तुतयामकादेति यदुक्तं तदनुचितमेव
169 त्यर्थः अनेनोक्तमेव दर्शयति अत्र यौवनगतस्यास्थैर्यस्याधिक्यं विवक्षितं अत्र यौवनगतमस्थैर्यमात
मोचनेनोपायतयाभिविवक्षितं नत्वेवोपमानभूतचन्द्रापेक्षयाऽऽधिक्यं विवक्षितं तावदपकर्षोऽस्येत्यर्थः विशेषमाह हे
त्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्ट तत् हेत्वोरुपमेयोपमानोत्कर्षा
पकर्षनिमित्तयोरेकैकः हेत्वोरेव प्रत्येकं समुदायेन वाऽनुक्तौ च यच्चतुष्टयं तिसृणां भेदानां शब्देनार्थेन वा प्रतिपादि
ते साम्येवत्वाद्यैः आक्षिप्तेऽपि वा साम्ये एवत्वात् इति द्वादश प्रकाराः श्लेषेऽपि एवं द्वादशप्रा
कारा इति सर्वे प्रकारा मिलिताश्चतुर्विंशतिरित्यर्थः इत्यमेव विवृणोति व्यतिरेकस्य हेत्वोरुपमेयगतोत्कर्ष
निमित्तउपमानगतापकर्षकारणयोर्यो हेत्वोरुक्तिः एतद्वयोरुक्तावेकः प्रकार इत्यर्थः एकतरस्य द्वयोर्वानुक्तिरि
त्यनुक्तित्रयम् उपमेयोत्कर्षहेतोरनुक्ताउपमाननिकर्षहेतोरनुक्तिरित्येका उपमाननिकर्षहेतोरनुक्ताउपमेयोत्क
र्षहेतोरनुक्तिरिति द्वितीया द्वयोरुपमेयोत्कर्षोपकर्षनिमित्तयोरनुक्तिरिति तृतीया एतच्चतुष्टयमुपमानोपमेय
साम्ये शब्देन प्रतिपादिते साम्यवाचकस्येवादेः प्रयोगेण निवेदिताश्चत्वारो भेदा इत्यर्थः आर्थेन तत्समत्वेनोक्तौ च चत्वार एव भेदाः तुल्या
दिपदप्रयोगेणार्थः क्रमः आक्षिप्ते चोपम्ये तावन्त एव अनुमितेऽप्येवं साम्ये चत्वार एव एवं द्वादश इत्येवं प्रकारे

ह्रीदशभेदाः श्लेषे विना भवंतीत्यर्थः एतेवक्ष्येपाव भवंतीति विंशतिभेदाः श्लेषे विना द्वादश क्लेशे वृद्धादशे
त्यर्थः एतदेवोदाहरति क्रमेणेदाहृतिमावत्समहायसमुद्रभूताग्निपराजये अन्यत्र क्रूजननसेवनसमयोः समा·
हायेतेनि लुप्तोपमेयोल्क षेतिमिन्नेमहायूतितलुप्तमानापकषेतिमिन्नेन क्रूजननवोपानम ग्रंथेवृक्षाकेग्रथगौवभ
यादतुक्किजयंपर्यायपरिवतिनेन दर्शयति ग्रंथेवक्ष्येतिमहायूतेनेरन्यतयोः पर्यायेणतुणापद्रातुपादानमद्रेदया·
घम पर्यायेणान्यमन्यजननसेवनसमयोसमहायूतेनेरितिपाठेउपमानापकर्षेहेतोरतुक्तिः समसमन्यजननसेवनसमयो
समहेपतेनेरितिपाठेद्वयोरेवानिमिन्नात्रुक्तिरित्यर्थः एवमन्येदपिद्रष्टव्यम वक्ष्यमाणोदाहृ,तिषुविपर्यायपदानादे·
वभेदद्रष्टव्यात्यर्थः अत्र श्लाहनंप्रतिपादयति अत्रेवश्लाहस्यमध्यावाक्यात्म्पमोपमम अत्रोपपत्तिप्रादर्शितः
प्रस्यमात्रमहायोगप्रभूताग्निपराजये नैवान्यतत्क्रूजेनवनस्सगवीयत्रैतेनियः न्त्यार्थेवतिनित्यार्थमेपमम अत्रव
तेःसमासस्ववाऽर्थेतेप्रतिपादितेप्राक् तथाचपूर्वेवनक्रूक्षेतत्रूपयोर्द्वयोरेवहेतोरुपादानेहेतनेवान्यजननवन्स
गवीयमहोपतिरितिपाठेउत्कर्षहेतवनुक्तिः हेतनेवान्यजननवन्सगवीयमहोपतिरितिपाठेद्वयोरेवानुक्तिः एवेश्ला
ह्ममात्रेवभेदाष्टकश्लोकद्वीनमुदाहृ,तितत्रैवातिसमपुदाहरति अथेह्वनरनादासीक्तृतनामरसश्रिया अनेनेना
कलेकेनजयतीनुकलंकितम अत्रैवातितत्यपदविशेषाहृतिमेवोपमा इवाद्यप्रयोगात्क्रूहनाभावेतत्यात्प्रयो·
गाद्दृष्टेनाभावेवसुवववृतुयोरुपमेजयतीत्यपदानुमेयमित्यर्थः अत्रापकलेककलेकितपदयोरुत्कर्षापकर्षे।
हेतोर्द्वयोरेवोक्तिः अनेनानिरस्यणजयतीनुकलेकितमितिपाठेउत्कर्षहेतवनुक्तिः अनेनेनाकलेकेनजयतीनुम

का॰
टी॰
७

170

नयतीनुमनोऽमीनिपाटेद्वयोरेवानुवृत्तिः एवमल्पेषु वृत्तादौ समस्तेषु दर्शयति जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्ध
निषेविणः अत्र गाढगुणत्वम् अस्य समासबाहुल्यगुणः अत्रैवार्थयति गुणः श्रावहेश्लिष्टः श्रावहेमोपसमम् गुणस्या
दिरुपादिः स्तवैव अत्रापि गाढगुणत्वे मेऽगुणत्वे वोक्ष्यापकत्वहेतुर्हावैवोक्तो वनिशाहेनन्वत्रस्यैवेति सूत्रोत्र
त्रेनश्राहमित्यादिविवेचितेष्वाक अत्र गाढगुणपदानुपातेन उपाश्रितनयस्याप्यनाक्षेवद्वैगुण्यगुणत्वादिति पदपाटे उक्त
द्वेहेतोरनुवृत्तिः उपाश्रितनयस्याप्यनाक्षेवरूपेण गुणत्वादिति पाटेद्वयोरनुवृत्तिः अर्थेऽदर्शयति जितेन्द्रियतया सम्यग्वि
द्याहङ्गनिषेवकः अत्र गाढगुणत्वेनाक्षेवद्वैगुण्यगुणत्व अत्र तत्त्वार्थीयस्य वृत्तेः प्रयोगादर्थेन हेतोरुपपत्तिः
पूर्ववद्विवार्यं अत्रैवादाहरणान्तरमाह अवेलमाप्यलोभासाम्यरूपवद्वृत्थिवीपतिः ननिशाकरवज्जातकलावैरू
कल्पमागतः अत्र तत्त्वार्थैवतिकलाः श्लाघ्यः श्लिष्टः अत्राबालस्मेरत्वेन कलावैकल्पेवोक्षापकहेतोर्भवणहो
पादानेपतदेतत्प्रतिपादकाविति तापनमात्रे पूर्वोदाहरणाभेदकम् अर्थश्लिष्टस्यकाविमममपाह सच्छास्मा
तागुणसम्पृक्तसितेनुविम्बविम्बप्रभावरमक्षत्रिमहृद्योपम् सुनामतीर्थापिवनारुतीथुपवरूपस्यानुहारमयुना
प्रनतमेगलानाम सच्छात्मनाविकृणतामैवगुणः तेन सम्पृक्तसितेन सच्छदर्पणरवप्रतिविम्बितमिन्दुविम्बयत्रेताद्द
शी विम्बस्यैवप्रभामहणनाधारयतीति विम्बप्रभाधरे अकृत्रिमः संस्कारान्तरैर्विनैव हृद्योपोपाया यामेलाहृशमधुमा
धेनस्येपिमानहारः अत्र नानामसौ सृष्टवन्त्यस्य रूपोदानन्तहानिन्वयः सर्वेकिसच्छात्मनागुणेवततत्सम्पृ
क्तसितेनवततिद्विम्बावित्यायोपः नथाविम्बप्रभाविम्बफलोपमाधरः इतान्तवामीपयस्यअकृत्रिमः सुरवेवामि

नादिकं विनैव हि योगं येषां प्रतिभासेवं भिन्नविशेषाणां प्रसारात्मामस्तु विग्रहात्मेयं प्रमान्तन्तस्वरूपेण एतदेवा
ह अथ योतकाभावे विभिन्नविशेषाणां तामिमोपमा अभ्यासात्तकानामिवादीनां कल्पादीनां वाभावे विभि
ह विशेषाणां स्तुमिनमोपम्यमिन्यर्थः अप्रत्यलाया हरात्मेयं सुस्पमानोपकर्षहेतुः अपमेयप्रभुविस्तहस्ताहर
णाभवउक्तंषहेतुसुखावेवाक्यो एतयानुक्रियंयत्ववनाटभेदादृष्टव्यम् प्रकारान्तरमप्युदाहरति नित्याहित
प्रतापेन वियामामीलितप्रभः भास्तानेनतुप्रभासानेषः विनिर्जितः अयातिप्रमेयोपमाभासतेतिविशिष्टः अत्र
स्योदितप्रतापोनिवयामामीलितेनेतिवो एषोपमनायाप्रकर्षापकर्षहेतुउक्तो यथायथमेनयोरुपादाने
तुक्रियेयलक्ष्यम् यथावाहरवन्नविषमदृष्टिदोस्वन्नविभूतिसूतवितनहेषः रविवन्नवाभिः सहकालोमितप्रेःक
दाविटपश्रयत्नस्यार्थवतिः विषमाटपःशाहाःश्रिष्टः इत्येवनातोयत्रिशेषक्रियापदस्यापदस्यएकप्रागुपादाने
नोपिवस्तोभेदाःसंतितेनयेवहुशाद्वष्टमाः विषमदृशिवितेनोहः अथततथानेतिसमदृष्टिःसर्वानुग्राहकः
हरिविस्तवितहेषः हषामहेतां अयवनविहतः सोकतोविभोधर्मोयनेवविधःरविस्तउःसहेःकोयश्मेभ
तापिनाभूवैनेमाहक अयतउःमहेतकेणगतपूहोलब्धिलिनापितेष्वितिनाभूस्तवतस्याक्लोक इत्येवविधान्ता
नोवभिन्नविशेषाणाम् अतिरेकसमंयेःपुकर्षापकर्षहेतुतोडवितितानामयोप्रापिवेषहरवन्नविषमदृष्टितनाटको
योग्रत्यविरुःविस्तरिकाकृतःयुक्तमेउदेतोदाहरात्मन्नविदनम् नदनेतांवस्वक्लोकमतागुणेनाटभीक्वार्थेन
भिन्नवन्तविहतः इत्यमेववान्वयोगपताभाति यस्वन्नसूत्वगुलकेषुपाटमनत्रसहटक्षपवप्रमाणमित्यला

का० टी० ५१ (7)

मप्रस्तावे निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः वक्तुमिष्टस्यता
ऽन्तो निषेधो न सम्भवतीति निषेधः वनिषेधस्तेनावाच्यस्तस्तेनोपनिषेधाभासः स आक्षेपः स्यनावक्तृत्वे असावप्रकारो
क्तिः स्यमेव हृतिः विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्गे नोपात्तस्याप्यवक्तव्यमिति प्रसिद्धत्वाद्वा विशेषवक्त
निषेधो निषेधस्य वयः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विविधः आक्षेपः वक्ष्यमाणविषये विशेषोऽशक्यवक्तव्य
त्व उक्तविषये त्वतिप्रसिद्धत्वमस्फुटमेवेत्यादा । ए एहि किंपि कीए वि कएण णिक्किव भणामि अलमहवा अविआरिअ
कज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सं अयि एहि किमपि कस्याः कृते निष्कृप भणामि अलमथ
वा अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि अत्रालमित्यनेनैव भञ्जन निषेधे कृते प्रतीतेन भणिष्या
मीति खेदातिशयो शेषो मूके अत्रावविवक्षितया नायिकायाः दुःखस्थायाः सामान्यतान्वितया वक्ष्यमाणे निषेधे
शाक्यवक्तव्यत्वं बोधयति ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भो
जिनीपल्लवाः अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्करव्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे आ
तिङः खोद्वेगमृत्वेन एतेज्योत्स्नादयस्त्वया प्रभवता हेतुना नावदग्धमिति यावत् अन्तर्मानसमनोभवेन स्फुलिङ्गो
त्कराणां व्यापारो दाह प्रभवतेति सामर्थ्ये विशेषणे प्रभुर्हि नाभियोज्यः स्वयमुपतापकः सपरोपतापक इत्य
र्थः अत्र स्फुलिङ्गोत्करव्यापाराय तस्य च पूर्वविशेषणे ब्रूमहे इति निषेधो विरहस्योन्मादादिदाहकत्वं व्यनक्ति क्रि
यायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना क्रियायाः कारकव्यापारस्य प्रतिषेधेऽपि तत्फलस्य कार्यस्याभिव्यक्तिर्वि

इत्येन भावनाद्विभावनाख्योलङ्कारः हेतुरूपायाः क्रियायाः प्रतिषेधेपि तत्फलप्रकाशनं विभावना यथा कु
सुमितलताभिरहताप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि परिवर्त्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताप्यघूर्णत सा अ
त्र कुसुमितलतानां व्यापाराः स्फुटहननादेर्निषेधेपि हननस्य कार्यस्य पीडादेरवगमादेतत्क्रियाविरहातिशयं द्योतयति वि
शेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः अविकलेषु समग्रेषु सत्स्वपि फलस्य कार्यस्यानुक्तिर्विशेषोक्तिः हेतोः मि
लितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः स्पष्ट फलानुत्पत्तिस्तु हेतौ पर्यालोचितेन निमित्ताभेदानाह अ
नुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च क्रमेणोदाहरणानि निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते श्लथीकृ
ताश्लेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोङ्गनासौ अत्र निद्रानिवृत्त्यादौ कारणस्य समग्रत्वेपि आलिङ्गनत्यागलक्षणस्य
कार्यस्यानभिधानं निमित्तं नोक्तं अत एव निमित्तोक्तः अयमनुक्तनिमित्तोऽस्य कामिनी
कर्पूर इव दग्धोपि शक्तिमान्यो जने जने नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे अत्र दाहात्मककारणस्य सत्त्वेपि
शक्तिक्षयलक्षणकार्यस्यानुत्पत्त्यावार्यवीर्यत्वमुक्तं निमित्तम् स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः हरतापि त
नुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् अत्र तनुहरणलक्षणे कारणे सत्यपि बलहरणलक्षणकार्यस्यानुत्पत्तौ निमित्तस्योपलम्भः सर्वैरेव
नावगन्तुं विचित्रो हेतुः यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः येनैव क्रमेण प्रथमं संख्याविताः पदार्थास्तेनैव क्र
मेणोत्तराणां संबन्धो येन समन्वयः यत्र तत्र यथासंख्यं नामालङ्कारः यथा एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र देव द्विषां च
विदुषां च मृगीदृशां च तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन् शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च अत्र त्रिधा वससीति कर्मणा

का॰ देवहितो विधेयेन तन्नापेनपूर्वीस्थापितेनैव सप्रोत्साहितानो विवक्षो विधेयेन समर्पस्तारोसेन अनन्वस्थापितानो दृष्टान्तो विधेय
टी॰ यारस्ता तथैव वेको स्वस्वकमणेः पूर्णयो क्या टिप्पयेच्छा क्रमश्वस्थापिते समन्वयः सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन सम
٩٢ र्थ्यते यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा यत्र सामान्येन तदन्येन तस्मादितरेण विशेषेण समर्थ्यते तत्र सामर्थ्या
172 र्थ्यमपि समर्थ्यं क्रियते विशेषो वा तदन्येन सामान्येन समर्थ्यते सोऽर्थान्तरन्यासः इत्यनाक्षेपत्वात् साधर्म्येणान्यादिरू
भेदेनाक्रिः साधर्म्येणैव धर्म्येणवा समस्त्येविशेषेण यस्समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येवैधर्म्य
म्येऽभयथ्यस्समन्वयत्तेऽप्यकृतान्टन्यस्याथे सन्न्यास इत्यव समर्थान्वर्थना क्रमेणोदाहरणानि तेदाघाहन्तमनसाध्वन्यभेवभा
तिविपणेन पूर्णातिपिक्तोपहतः शशिशुभ्रेशखिमपि पीतम अत्रपूर्वार्धे स्वन्यसामान्यस्याप्युत्तरसामान्येनभावसम
र्थमपि उत्तरार्धे स्वविशेषस्यापीतनविशेषवैधर्म्येणसाधर्म्यात्समर्थ्यते सुमितत्वमनालेकारायाकरावनकोप
तेमहासिद्धदेशस्वरूपान्यायात्तोलिसभूद्धियः तदनुभवतः कीर्तिः कोनाधर्यापतयेनसाधियमदृहमगान्तुकाशका
कतालिसुभमपटः अत्रसुकाशकेत्येतसमवेश्च वाक्यार्थस्यविशेषरूपस्यकृतासिद्धभमदेन्यानेनसाधर्म्येणान्या
मर्थन पतदेवद्वयेवैधर्म्येउदाहरति गुणानामेवदौरात्म्यादुराउपेतिपुज्यते अमेजातनिकाराकृतः सावत्याप
तिगोगति अत्रपूर्वार्धेवाक्यार्थस्यसामान्यस्यसेतरार्धेवाक्यार्थेनविशेषेणवैधर्म्यात्समर्थ्येन अहोहिदेभद्रपापसमा
सुभापटाप्रियवाच्यसिद्धमर्थीदृशम तपवपस्याः स्वहृदापणमवेनागान्पदृष्टवहियत्पत्यगाताः अत्रपूर्वार्धवाक्यार्थ
स्यविशेषस्योत्तरार्धवाक्यार्थेनसमान्येनादृष्टैवतितिवैधर्म्यात्समर्थ्येन विरोधः सोविरोधोपिविरुद्धत्वेनयद्वचः वस्त

٩٢

वृत्तेनाविशेषेऽपि विशेषणद्वयोरिव यथाभिधानं सविशेष्यः वस्तुतः शुक्लस्यानेकत्वात्तस्यैवाह विशेषेऽपि शुक्लः शुक्लः पा
श्चिमस्या विशेष्यत्वानमिति भावः विभजते जातिश्चैवाभिन्नानामाधेयैर्विरुद्धायास्तु गुणैस्त्रिभिः क्रियाद्वाभ्यामथ द्व
न्द्वैर्द्वन्द्वैर्गुणैर्वेति निदर्शनम् जातिश्चैवाभिन्नानामाधेयैर्विरुद्धायास्तु गुणैस्त्रिभिः क्रियाद्वाभ्यामथ द्वन्द्वैर्द्वन्द्वैर्गुणैर्वेति ते दश
जातिश्चैवाभिन्नैति गुणक्रियाद्वन्द्वैः सह विशेष्यसमवाइ इति चतुष्टय गुणस्य गुणक्रियाद्वन्द्वैर्विशेष्ये त्रयो भेदाः क्रि
यायाः क्रियाद्वन्द्वाभ्यां विशेष्ये द्वौ द्वन्द्वस्यैकेन द्वन्द्वेन विशेष्यसमवायैकः इत्येवं दश भेदाः उदाहरणान्यश्वेत
शुक्लेन सह विशेष्यसमवायाद्गुणत्वेनोयाः क्रमेणोदा॰ यथा अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दह
नतांशुः सुभगं जगदृशोस्याविधिवपातनस्य हि योगपविपाते अश्वनलिनानानादिजाते देवानितनासामसदो वृ
यः वस्तुतस्तु विशेषणं जन्यस्तापोत्कर्षेणानयोर्धादिविशेष्यः गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो महत्स्वप्यबलो व्यपेणाम्भो
गः विश्वम्भराप्यतिलघुर्नरनाथ नवाति के नियतम् अश्वगिरिनादिजातेर्गुन्नतादिगुणो विशेष्यः वलयेनाय
कोत्कर्षेनानयोर्धादिविशेष्यः यतो कारहपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य यातो यशस्वी हताः सोऽप्यनुरूपेनैव कर्मणि लेह
प्राप्नोति च तेषां सगमसङ्क्रमनसोतासीनयाभूपलेपोह्वेनापहले: प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् कौतुक
मित्यस्याप्युर्थमित्यर्थः अश्वपोत्कननातेमेण उनक्रियया सह विशेष्यसमपिवस्तुतः प्रसाधनेन सच अकर्षमसमान
पत्रविवक्षायां नानयोर्धादिविशेष्यः स्वजातिवनगादिदमवनिवसेहः तिवसीलये क्यो नियतम् अवसरो नः
प्राफरोजनार्हनः मोपिविविक्तमिदम् अश्वमन्यथनजातेनेनाईनेनद्वन्द्वेन विशेष्यः जात्याद्युदाहरणान्यस्य गुणता

का॰
टी॰
१७२
173

हरणान्याह मत्तेत्यादि मत्तानामकाण्डकृतनाशकटहकर्ण्णेगटनयानरूपणे छिनपद्मोनोकाहिनाः सतिभवतिकरः स्रो
वेनसक्रमारः अत्रकाहिमसेक्रमार्थगुणयोर्विरोधः कालभेदाद्गविरोधएव पेषातमोपिवलवचनंदह्यते
तदोममनेमहितवेदम् एतद्यमपिसन्ननवाक्यमतपन्नसवदत्रमोदयते अत्रोपशान्तगुणस्पदहनक्रियया
एतद्यगुणस्यप्रमोदक्रियायाश्चविरोधः दुःश्रवश्रवणतयेष्टतान्यथादविरोधः भागीवास्त्रातोनान्यथादविरोधः
क्रियायोरदाहयति यतिश्लेदानेनःसकलवचनावास्यविषयः पुनरेकस्मत्यस्मिन्ननुभवपथ्येयोनगतवान् विवे
कप्रध्यसाद्भुपवितमहामोहहृतोविकारकीर्ण्णतनेद्रुपतिवलापवक्रमते अत्रतदेकरूपणतापनयोः क्रिय
योर्विरोधः विरहनमतिश्लिष्ठेनान्यथादविरोधः अपंवारामकोतितयधृतिरत्नाकरइतिश्रितोसमाभिलला
नयोर्लतमनोभिनेलतिविः एवंजानीतेत्निकपुटीकोटरगतेतवणादेनेनासनिमिमकरमापास्पतिमुतिः स
त्रपानक्रियायाजलतिपिदद्वयोर्णविरोधः स्वभावोक्तिस्तुडिम्बादेः) सुनिप्रभावातिशायेनान्यथादविरोधः ममद
मत्तेगजमदमत्तेगजमदजलतिः स्पटनयेसिणिपरिश्रेगात हिलितिलकनयितदन्नाषिशंकारचुडामणिविका
लिनी अत्रमेगकालितनोनाकोद्वयोरेवविरोधः गजनबाहूत्यापितान्यथादविरोधः स्वभावोक्तिस्तुडिम्बादेःप
क्रियारूपवर्णने सवयोयासोयथोक्तियासारूपस्ववर्णने समभावः रूपक्रियावातडभिरतत्वनश्रुताहा
न्निः सयोसदेकाश्रयोः रूपवर्णःसस्थानेव वर्णः शुक्रादिसंस्थानेशरीरसन्निवेशः उपदापसप्रादिस्त्रिपमा
र्यैविकमीतिवितनेद्रागयितेगगस्वैरामसस्यापुन्नकएदोस्वमराम्मिस्मदाष्टलिमस्मासविस्सेय ग्रामसग्रामाभिलाषाद

नवरतववलेश्रोश्चनेरुस्त्वरंगो मेटेशाह्यायमानेविलिविवलितिशायनउन्त्ययति,मोक्षेण अवक्रुशाधुर्यविध
णगम्याभिरसमञ्चस्य सत्रूपसेस्मानविशेषवर्णेनेनत्समोसमलयिवेध्यवलियितशाकेयइतिवमत्कोरनमलेका
नवीने व्याजस्वतिर्धृविनिन्दास्वतिर्वोधृद्धि ल्पेनः मुविश्रुपानेनिन्दाश्रमतः स्वनोश्रुद्धिःपर्यवसाना
भित्यवव्याजेनस्तुतिरतिसमासेवाधुनेधुविस्तुतिःअवसेनोनिन्दायाश्रुद्धिरित्यत्रव्याजत्रूपावसोस्तुतिरितिसः
मासेनचपुः इदेमवहृतो व्याजेनस्तुतिर्व्याजत्रूपावास्तुतिः व्याजकम कमेणोटा·हिनानाशुपयोधवश्य
मनसांसमनेनमौलिःपरोतन्त्रावजेनगुनेरणनरस्यामस्यश्वमेहृश्यपनेयस्यागतत्रुनेनरेण्वशुनेरेत्याश्चिनायाः
श्रियःप्राप्यन्यागक्रेनानुसाननमापितरोनयुस्याःस्थितिः मुवशोनेःरमटेःप्रकारैः अवसोनोनिन्दायावा्या
जेनस्तुतिस्तास्पर्यविरोधः देहेलोभिनतबोधियमन्नववमाकेवेसोरबोधियेनासिनसमहृशाःपरःपरोहितोधा
नेयटहोनवतः त्वमतोष्यजनोपकारयटनावेसुव्यलवृर्थ्येशो भारश्रोद्वहनेकरोषिमूकपयार्मद्याश्चकेयस्म
ये: बोधियसनोतिकाहणकोबोडभिवःसोपितयार्कहणियाजितइतिमोक्षाशामामरेण अवव्याजत्रूपा
स्तुतिःपर्यवसानेनिन्दायामेवनान्ययेम मासहोक्तिःसहार्थस्यवलादेकेविवाक्कम पवविशेषणयन्त्रोपा
मानोपमेययोविशेषकेसामहोक्तिनामालंकृतिरेयम्रेः एकार्थाभिधायकमोपमहार्थस्यवलाद्द्युभया
भिधायके यथासमहरिस्वमनिमाहिटोहत्यामटालसहमोणवलयोहिवाधापामागालेति सस्त्रोवेन
हविवेयासतोहउव्यिाव्यिरीसहसूश्रणलटपड्डयेनाजीविटामा सहोटवसतिशोभटीर्थाःस्यामटएडाःसहम

का॰ टी॰ १७४

174

ण्यवतयैवाच्यतापारानेति समासान्तर्वैवियोगात्स्यात् उक्तनपुंसकतायाः सहवत्तनुलनयाऊर्ध्वलाजोविनाशा उरी
रीण किंकर्तव्यतामूढायाः सामर्थ्यं उपादीयते तेनांवेतादिशाहोदिवसनिशानेनसहार्थसामर्थ्यान्नोतिपद्यते अ
त्र रीत्यंशतिविशेषबलम्पुंलिंगावकृष्टववन्निर्देशाः नाहनिः पूर्वाह्णसङ्गेरेवशहापेह्यान्वेतिदिवसनिशाभिस्तुसह
यस्योभयाधिनतम्प्रवलासन्यूयातुमीयते प्रवर्तनक्रियायावाच्यतानभिव्यक्तावक्ष्यमाणोन्वयः नैव
वडवत्वाशहस्यतोविनाशाशाहेतेत्यर्थः विनोक्तिसाविनान्येनयत्रान्यःसन्नसेतरः अन्येनविनायत्रसन्नसाधुरि
तरः साधुवोच्यतेसाविनोक्तिः यत्रैकस्यविरहादपरः साधुरसाधुर्भवति असाधुर्वासाधुर्भवति साविनोक्ति
रलंकारइत्यर्थः सदितराशोभनयोर्व्यर्थमाह क्वचिदशोभनः क्वचिच्छोभनः यथा अरुचिर्निशयाविनाशशीशशि
नासापिविनामहत्तमाऽभयेनविनामनोभवस्फूर्तिनैवचकास्तिमनोः अत्रशशिनिशामनोभवस्फूर्तिस्त्वानां
मतः शोभनानामपिसोऽन्यविरहेणाशोभनत्वंप्रतीयते मृगलोचनयाविनाविचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रग
ल्भः अमन्दतद्युतिसूनराशपोयसदृशोतेनविनानेरुचत्वः अत्रउद्भ्याम्ल्यालोचनायाराहित्येनराज्ञोविचि
त्रव्यादिविशेषणगणस्यसाधुत्वंशोभनत्वेप्रतीयते परिहार्यविनिमयोयोर्थानांस्यात्समासमैः अर्थानांपदार्थानां
समासमैस्तनासमैस्तनवायाविनिमयः स्वगुणत्यागेनतद्गुणस्वीकारः सपरिहृतिर्नामालंकारः परिहृत्यपदे
नैवतदलंकारस्येत्यर्थः अपिवैपरीत्यविनायकमलंकारः उदाहरणनामेतनासामन्यदितककसमानोमकरदयमक्तो
संदृताप्रयतिम्हशमामोरमममम लताश्चाधत्तानामदृहशामाटायमहमारधनादिवादिभ्रमिमदितमार

व्यतिकरम् अत्र प्रयोगेऽपि समाने समासद्वितीयेतत्रमेव कृतस्य प्रथम कृतः लाभ्मादावेव नत्वम् स्वामी मोदस्य ग्रहणे
ह्यगाउन्न समस्य लीकारेणापि प्रश्ने नेतृत्वस्याद्वानमित्यर्थः नानाविधग्रहणेनेपुंसः प्रहारेस्त्रीकृतस्य दाहणेनानाद
वतः प्रहारान्न ह्यणिकी रविसंहितावसन्देयानि विप्रलम्भपारिसम्भाविवियाविज्ञानेन अत्र नृतेनैव मस्य अत्र शान्त
णान्तृतानेप्रहारणेणगृहणेनाधिकस्य भूमण्डलदाने अथवा प्रज्ञानानाप्रहारणेण दानेनाधिकस्य भूमण्डल
स्य स्त्रीकरणमित्यं सर्वं पूर्वं श्लोकेऽपि योज्ञेयं अन्नतायवयज्ञावाक्रियेते भूतस्माविनः तज्ज्ञाविक यथायोगाभिभाव
नावलाद्दनीतानागतेव [illegible] प्रमहीक्रियते नैषवकाम्यार्थी विज्ञानेन स्यापवबलाज्ञानाभाविनस्य भावः पर
थाऽप्रतिताऽपियत्समसाताद्धव क्रियेते तज्ञाविकं भावः कवेरभिप्रायोऽयमस्तीति बुन्नसमासार्थकताले का
स्यास्य पन्देवहुमाह भूताग्रभाविनश्चेति हेतुः भावः कवेरभिप्रायोऽयमस्तीति भाविकत्वं उदाहरति देवनमवेति
पद्मपुणमितवलोचने भाविभूषणसम्भारे साताङ्कवैनवाकृति अत्राद्यर्थे भूतस्य द्वितीये भाविनो दर्शनम् अ
अभूतस्यांतनस्य भाविनेऽप भूषणानो भावनावले तत्र नः पुनश्च तमोनुसेधानात्प्रत्यक्षायमाणत्वे तथा चाबाधा
लवमवलोक्य एकविनिवेदव [illegible] गोचरेऽभूतमीपश्मीकि विवेवास्पाले कास्य स्वभावो केन चेद्यम् काव्यलिङ्गं हे
तोर्वाक्यपदार्थता यत्र हेतुः कारणेवावाक्यार्थीभूतं पदार्थीभूतं वा हेतुमेते साधयति तत्काव्यलिङ्गनामालंका
रः अत्र काव्येति पदेऽप्यपवयमेनान्वयव्यतिरेकवतः शास्त्रीयस्य लिङ्गस्य व्यवच्छेदार्थम् अनयोर्वानामा
मालंकाराद्दृष्टः तथाचानन्तरैववक्ष्यति वाक्यार्थतायथा वपुप्राद्भावादनेमिननमिदेजन्मनिश्चरा पुराणेणवाहे

कु॰ कच्चिदपि भवन्तं प्रणतवान् नमस्कृतः सम्प्रत्यत्र वृद्धमयेष्यन्ति स्मान्यदेशाविनस्थेनोदितमपराधहृदयमपि अ
टी॰ वचनं श्रुत्वातिक्रमणापराधहृदयस्थीकारं गोपाद्दयवाक्याद्यागम् अनेकपदार्थेन यथा प्रणयिमसावीमलीला
१७५ पाटिहासरसायिगतेललितशिरीषपुष्पाद्नेनेरणितायवनियत बपुषिवयायनतं तं वशात्मनुपपातितः पततनेश
175 रम्यकोऽङ्गमङ्गाद्विषभुजः अथवास्मनिदेवबुधभुजपातनेहेतुः मात्वमाहनिरापरमनाद्वयाकोलाविर
हितैः वैकैः पदैर्योऽक्रान्तवामितिननेकेनवाक्येन एकपदार्थतया यथा भस्मीभूतेन मदनमन्मभवेत्स्फुटात
मालेषु महासोपरमणीगेरिविस्तानाकान्तानयाललितकानिम अथवा यायनतोभिन्नेनविभ्रनायुरुमन्मथयोग्रवालालोका
ऋकोदितिविनिर्माणामनिमहामोहेतिथीयाम्सह अथमालस्यमहामोहेनाक्रोधगृहात्मपर्यन्तमादेरे कस्मैवपवासा
र्योहेतुः मोहेमहामिरत्नाध्यवसायःकमैन्याणाक्षैः पतदेवमग्रहेणविहाणोति षष्ठपादद्वयेष्वोपराजा
कनेरनमने भुजपाशेषासापतेपः महामोहस्तवालोकोच्छेदितेनचयथाक्रमममुक्तं स्वरूपहेतुः उक्तः स्वरूपा
वाक्यार्थपदार्थगतेनेत्यर्थः पर्यायोक्तेविनावाच्यवाचकत्वेनेवस्तुयत् वाच्यवाचकत्वमभिधेयाभिधाया
कत्वंविनैवयद्बोधयदभिधायविषयेनतत्पर्यायोक्तमलंकारः पर्यायेणप्रकारान्तरेणोक्तमभिधेयमेतेनाकोत्त
त्वर्थेना पर्यायस्त्वप्रकारोस्यास्तिर्मायिणिवक्षरेकमयर्तविभ्रः वाच्यवाचकभावविनिर्मुक्तेनावगमनव्यापारेणयत्प्र
तिपादनंतत्पर्यायोक्तमभिधेयंनेत्यर्थः कथनात्पर्यायोक्तं अवगमनमर्थस्यावबोधस्तद्व्यापारेणप्रतिपादनं सा
नाकथनेवमर्थंगतेनेत्यर्थः विलापंप्रेत्यविलक्षणापितिवामप्रीतिरुज्ञेना मदेनैरावणप्रविमानेनहृदये

हेरः श्रवणशक्तेर्मदस्मान्नस्तु कर्णान्तोनाविनिव्यंपशाहेनेत्यने श्रवणकेवलैर्मणवर्तनेनु यो भेदमाननस्त्रुतिकेव
शाहैनैवोक्तमित्यर्थः तथाहरमदस्मानमोक्तेनेनकार्यमर्माविज्ञयाल्येकारणमपिसाधादेवाहितिमेकार्य
कारणयोःपित्स्वग्राहित्वमम्बन्धिशाहतेनकस्मात्कावसस्यापिलब्धेनेत्र्यम्यस्यकथंवाख्यतेत्याशङ्क्या
ह यदेवोक्तं तेनैवख्यापनम् यदेवार्थसमर्गविज्ञयाल्येकारणमुच्यतेनेनकार्यप्रतिपादकैःशाब्दैरभिधेयमुख्ये
ख्यापकेणप्रतिपाद्यते तदेवख्यापनम् तन्निर्देशेवप्रकारेणवाच्येवेतकथं तन्निर्देश्यमित्याशङ्क्याह यथा तन्नि
र्दिष्टं तथाख्यते तत्पुनरिदं येनप्रकारेणनिर्दिष्टंजनाख्यापकैरेवशब्दैरानिताः कोऽथऽसौ तथाभिधानख्यापकैः
णनप्रतिपाद्यतेशब्दानामनवस्तानात्मकेनाभावात् नन्वयस्वरूपाख्यानेनठेयवेतुनवाश्रयोः संसर्गोणवात्ति प्राप्यः
कथितोऽक्तलक्षणमनुख्यवहारस्याशङ्क्याह तथाहि गौविशृङ्गेणवृत्तिः द्दश्यतेः शृङ्गः वर्तः [illegible] विकल्पयदे
द्दष्टं तदेवविकल्पयति श्रव्यमानाविगोसामान्येशृङ्गेशृङ्गेनगुणयुतेवलेवलान्निक्रियावति द्दष्टेनि विकल्पेन
विशेषणेनपश्चाद्धिकल्पोनामसमानाद्धिविशिष्टेन दृष्टेन विकल्पयतिन द्दृष्ट्यादिविशेषणमसमर्थयति
नतयथाद्दष्टतथायत्नश्चाभिधानामेस्पष्टेन नद्दष्टेभेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति यथायेनप्रकारेणाद्दष्टेनि
विकल्पविषयेकृतेवस्तुभेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति तथैवाभेदेनासमर्थेणावद्दष्टभेदसंसर्गाभ्यां
वस्तुविकल्पयति अथवाऽपवाच्यतयोः नभेसावःवस्तुशक्यतेनाख्यातयोरस्मोऽनोऽसंसर्गइत्यर्थः ३
द्दानेवस्तुनः समान यमाकमाविद्दस्तनोमेभावमानायाः समानेष्वेणनस्तराणालेकारस्मेश्चः समा

का० टी० १७९ स्मरहियोगो यथा मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बा-
लाङ्घ्रिलाक्षारुणाः दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीला-
यितम् ॥ स्पष्टं ॥ अस्य भेदान्तरमाह ॥ महतां चोपलक्षणम् ॥ महतां पुरुषचरितानामङ्गत्वेनोपलक्षणमङ्गभावेन
ने वर्ण्योदात्तमित्यर्थः ॥ उपलक्षणमङ्गभावः ॥ अर्थाल्लक्षणीयस्य ॥ उदा० तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचना-
176 नानुपालनव्यसनी निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ अत्र वर्ण्यमानाटवीगतिलक्षणीये दण्डकार-
ण्यमहत्त्वे रामस्य चरितमङ्गत्वेनोपनिबद्धम् ॥ न चायं वीरो रसस्याङ्गत्वात् वीररसस्याङ्गत्वेनोपनिबन्धनात्तस्य
चेति व्यपदेशाद्रसेत्यर्थः ॥ यथा चैतत्त्वयानिरूपितमेव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणावसरे ॥ तत्सिद्धिहेतावेकस्मि-
न्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ॥ समुच्चयोऽसौ ॥ अत्रायमर्थः एकवचनमविवक्षितम् ॥ प्रस्तुतस्य साधकस्यैकस्मिन्साधकस्मिन्नत्वा
यदि ॥ समुच्चयलक्षणं वेदितव्यम् ॥ तथा च वृत्तिः ॥ तत्प्रस्तुतस्य कार्यस्यैकस्मिन्साधके स्थिते साधकान्तरा-
णि यत्रोपादीयन्ते स समुच्चयः ॥ उदा० दुर्वाराः स्मरमार्गणाः कुलं निर्मलम् ॥ स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृ-
तान्तोऽक्षमो नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥ अत्र विरहासहत्वे एकस्मिन्कार्ये एकस्मिन्कारणे स्थि-
तेऽपि साधकान्तराणि बहूनि प्रियतमदूरत्वादीनि उत्सुकत्वादीनि गाढप्रेमादीनि चकारेण नानासाधकानां योगः ॥ सदसद्व-
यः ॥ अन्ये ... एवं समुच्चयः ॥ सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यव-
सानात्त्रिविधः ॥ तथा हि कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्र

भुवनमवेक्षितम् प्रकाशितमभ्यागते भावाग्रमोभिरयं नेत्र नतिसूत्रमोटपीराजे त्रिपदवननवो कृशाः अत्रसमा
नो येषाम् उक्तोदाहरणे समासः अत्र टप्रत्ययवननेत्यनेन वाक्यार्थ एकैकवाममलिनकृत्तेन ना सिद्धेर्थे समा
सिमद्भूतिप्रभृतीनां पात्रान्वेलत्वेनैव सिद्धिः सम्बोधने हेतुत्वान्न सर्वैः स्वरूपहलोपश्च लोट समस्ते मध्यमपा
गे टप्रत्यये तिङन्तादिवृत्ति समयोगलिनयो वनाका मिनोम पोविगलनकाले नेत्रमुखेभ्यस्तपेन्द्राकृतेः प्रभुया
नपराय णमन्तत्तेउगतः सम्बन्धान्तपाक्रन्तगतः स्वलोमनमिसमपाल्यानिमे अत्रशात्वमेसायपकैन
वपुषि शिनेः समग्रेनमिद्धेनन्तरयोकामितोगलितयोवननादीनां मध्ययोगपद्येत पातः प्राप्ततत्वेसि
इपवमसमुच्चयः षोभनेनाल प्रोभ समातो विप्राच्छाणे अप्रोभवेविभुशुलोयोगः तथाचन्तयोगननगतः
स्वलत्वन्तयोगेन स्वलोपि विष्वक्रिययाप्रतियमानार्थे तयापायान्तम् समुच्चयोत्तरमाह सर्वत्र गुणप्र
धानगुणक्रियाः अत्र पूर्वेण स्मार्हिलक्षणः गुणक्रियायोरन्वयमा अप्रधानार्थमतत्त्वस्य साधकत्वेनेस्मर्थः गु
णेन च क्रियेव गुणक्रियेव अत्रादौ गुणेन च क्रियेवेति द्वन्द्वसमासः गुणक्रियायोः समुच्चयो द्विवचनेन गुण
क्रियापदेन द्वन्द्वः नस्य च समासान्तपदाणमेक प्रोभपकादिसमासोऽत्रलोपः अतएव सप्तमे बहुवचनेन निर्देशः
तेन द्वयोर्गुणयोर्द्वयोः क्रियायोर्गुणस्य क्रियायाश्च समुच्चयः इति प्रकारत्रयमित्यर्थः तदेव दर्शयति वि
हाति नमक लोकक्रतेन वन लोमिटमभवलाविमलेव प्रवलम्बोनितन पापयमातिनालिंगनानिना
नानि अथ नेमेत्यमालिनयोर्गुणयोः समुच्चयः अथ एकपदेन तयाविसर्गः प्रियवाचोपनतोतिङ्सहा

का॰ टी॰ ८

मे नववाशिपधीरयात् होभिर्भवति व्येवनयानपञ्चरमेः अभोपनमनभवतयोः क्रियययोरेव कलुषेवनवाहि
नेमुक स्मात्सिमपकेहृह स्वन्त्यंभिवत्तः पतिनेवनभूपतीनुने मावग्रुमिग्रस्मटमापदोकटाला अनको
लभ्याग्रुणपतनक्रियययोः सप्तद्वयः ऋषिकरणेवायास्तिनुणक्रियेवैककालमेकास्मिन उपजायतेरे
पृसप्तद्वयः स्यान्न्टमोमाविनियद्वृदृटेनाके नहिद्विवटपते पुनोतिचापतनृतेद्वकौतिमिन्साहोकप
लिपालिङ्गुभवानगतिनो समायुवादाश्चस्वाः स्वालयोऽत्यादेश्वटप्रनाबापिहृ्यापुकरणेऽत्येका
स्मिनेऽपीऽतिवनवक्रव्याम पुवौदाहरणेसमानाधिकरणेपनहि नीयादाहरणेभिन्नटप्रनेनदप्रता
न्नायुनियमऽत्यर्थः पकक्रमेणानेकास्मिन्पर्यायः एकमायेयक्रमेणानेकालस्मिन्नानेकस्मिन्नाधारे
भवतिपनस्पर्यायालेकाः अयक्रमाश्रयणात्पर्यायायावस्मेक्रमेऽत्यनन्तर्थेनाप्यवपव वृक्षेस्मामेटः पा
देवस्वनेकास्मिन्भवतिक्रियतेवायनस्पर्यायः क्रियतेकविनास्वप्रतिभयोन्याप्यनेऽत्यर्थः क्रमेणेत्
नन्वाश्रयास्मिन्नियेतनवकालकूटकेनाम्रानाम्रविशिष्टपटोपदिश्याणांचवृक्षरुटयद्ददलकमेणकाट
पुनावसामिवाविपुनः खेलानाम अथैकस्यकालकूटस्यानेकेश्वाधारेषुक्रमेणास्थितिः स्थस्वनस्यव भवति
नूनेकपटोपादानापेक्षस्यायेयस्यद्वयोः स्थितिरप्रयोति श्रोणेवन्यस्यजातितन्तुनाभवतेमध्यभागः
पञ्चाशुकास्यलगतयः साक्षिनालावनाभ्यामयन्तेवतः कवस्मविवनामहितौयवहवके नहाचणेगुण
वितियमः कालेनेनीयावनेन अयपन्नुनायोरादेयस्यकालक्रमेणद्वयोराधारयोः स्थितिः कोविरातिमाम्या

पितमुत्पादयति विरुद्धोपलब्धालेनानित्यत्वेसहपुष्पव अद्भुतान्तरगणावभित्तिहेतुदयोपेधतत्त्वपे रागासंभवत्व
तोऽभेदेऽपि कतत्याख्यवासितनाटेकनमविरुद्धम अथविरुद्धोपक्रमो ये गोमहणान्तावाचकः हेतुरपाश्रयसत्त्वेऽमा
तिशायवाचकाद्भतिद्वयोर्भेदोऽस्मकथमेकस्यानेकस्थितिर्नमाश्रोके नैयेयप्रकारविरुद्धोभिन्नयोरपि समानमिति भेदा
कत्वपुनस्यापितनामितस्यर्थः तेनानामितिसमहाचार्योऽयम् अनाहरणाविहितमपमेककामम विरुद्धान्वयो हेतुरपिआ
णेपि बुभिर्न्नक्रमसमवायेन नन्वेषांश्रीमहोदयेनानाहरणे हेतुदयमेककामम विरुद्धायेयोऽप्याणेऽनिवेशितेक
स्मसमवायेन अथैकस्मैवासहेतुदयमथश्रीमहोदयेनानामनिवेशैकक्षणे तत्त्वानोहररोपिष्टयाणांचविरुद्धार्थप्र
एकस्मतयास्थितिः कालक्रमेणानिवेशा अथैवभेदाननमाह अप्यन्ततोऽपृथ्या अनेकमेकस्मिन्भवति कि
यतेवाचतमोऽन्यः अनेकस्यायेयुमेकस्मिन्नाधारोक्रमेण सम्बन्धाहितयोः यप्रकारायत्यर्थः क्रमेणैरदान्मपु
रिमहाविरवः खलानामसनमथाप्यथ्यमेव पृथुमनाकि अथ कथयति मोह हेतोरन्तर्गतमिव हालहलविषंत
दैव अत्रान्तरविषयोरप्येययोरेकस्मिन्नाधारे स्थितिः सतः सम्भाविनीतन्नेहेनत्तभिन्नमितिरसेहेतलव्यापका
पुरित्वः माये तु ज्ञेऽतेवांतिक रिणामेतासु नाभावः सत्त्वेऽतमनुसत्त्वधृतिः कलमिदेसनीतकेयोक्षितामाश्रयं
रित्वमहिमोपयामिपरीभूमिसमयोर्पितः अथैकस्मिन्नित्यै श्रयाणां ननुभिन्न इहतारोनमापेयानां कालक्रमात्ते
षुः कथिनानिबद्धः अत्रापि हि मिश्रकोवारयति अथैकस्यैवहानोपादानयोर्विवर्तितनत्त्वापरिहृतिः परिव
ज्ञानेकस्वरानेनानमप्रसङ्गकारोविवर्तितः इहतत्त्वदभावात्सङ्केकेतर्थः अनुमानेनतत्केयसाध्यसाधनयोर्वे

का॰ टी॰ १८ वः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवत्त्वेनानिश्चितैर्हेतुः साधनेपमित्रयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यस्य अथान्व
यव्यतिरेकग्रहाभ्यां सपक्षविपक्षव्याप्तिग्रहहेतुक्तिः यत्र यत्र धूमवत्त्वं तत्र तत्राग्निमत्त्वमिति व्यापकस्याग्निम
त्वस्य पमित्रेणतेपर्वतादावयोगव्यवच्छेदः पर्वतोयमग्निमानेवेति ज्ञानप्रकारकं साध्यमवमितमित्यर्थः विस्तरेते
179 नैतद्व्यक्तिविवेकमननिवरणेपंवमोहासेयंतिनेह प्रपंच्यते यथार्थेनातन्हेतावलावलं हेतोर्व्यापारयेति भुवंप
मैवपनेति संतन्नसमीमर्मस्पष्टोमार्गेणः तत्रकौक्तं तव्याप्यमेवितत्रापेक्षितःक्रोधनायावस्तुग्रत्नमवशा
मतयाः संग्रसटांसास्मरः यथापत्नमकमानुमेयेनगृहतेसहस्पर्शमानमनुमीयतेतत्र्यवाच्यर्थेनासाभूव्याप
गस्तत्रतत्रमटत्नशापानोनियतनस्तेपवेव्याप्याभूव्यापारनियतोमटत्नशापानः साधनेनिरूप्यमित्रेणनायिकानूपे
पतेस्मरपुरोयावतेनामसाध्यभावन्यग्रतपवेतिप्रकारेणयोगिनव्यवच्छिन्नन्तिसाध्यधीत्यर्थः तथाचप्रयोगः
पताः स्त्रियः पुरोयावन्मरापतनत्रयापारमटत्वेयतमटत्नशापानवतादिति अत्रपोत्तानिमात्रतत्वार्थनमः
वैवविशेषशास्त्रीयानुमानेवेतत्र्यपयवहेतुः सनुयथाकार्यकारणयोः पौर्वापर्यमतिव्यक्तिप्रयोजकं तथात्रम
पुरोयावतस्यसाध्यतेभूव्यापारनियतमानमशरकामस्तेशरपानस्यवसाधनत्वसम्भावेनमतिसाध्यसाधनयोः पौ
र्वापर्यमेवनटतेकारवैविद्यावहभूयादित्याशंक्याह साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पनेवविभ्रमनाकिंचिदितितथा
नदर्शिते यथाकार्यकारणयोः पौर्वापर्येस्फुटितिकार्यकारणत्वबोधनाहैविद्यन्तत्रात्र साध्यसाधनयोरसम्भवः
त्यर्थः विशेषणायेसाकृतेहक्तिःपारकस्तत्रसः अयथाहिशेषस्य साकूतैः साभिप्रायैः प्रतीयमानार्थैस्तत्र गांभि

नैः विशेष्यस्य क्रियायामिष्टौ विशेषं कथयतोऽपि करः परो ऽत्यन्तं यथा महीतलसोमानयनायना
गितायत्नः अतः सम्यग्तिलब्धकौतुकः नमेहन्ताल्पस्य तभेदः हृन्नयः क्रियाणि वाक्रूतिस्वभिः समीहितमत्र
त्रविशेष्यानां नास्तानां महैन स्फाटीते विशेषणानि इर्षायनक्रियया वाक्यार्थार्थयोगपरामर्शानन्त्यर्थः अत्रविशेषा
णोरिति बहुवचनाभिप्रायमाह यद्यपि पृथगर्थस्य स्फोटोपनाभियानानामोऽनपृथगर्थस्य साकारं कृतः तथापि
कतिपयेनैव बहूनां विशेषणानामनुपन्यासे लेकार्थे वितन्वन्त्यलेकार्थे ऽपगमिति नैकस्य पृथगर्थस्य
साकारः इह तु बहूनां पृथगर्थानामनेन लेकात्वेनोन्मिलत्यर्थः एतत्पर्यन्तं समस्ताचार्याणां हि कृतिः इतः श्रीम
स्ताचार्यं वर्येण कृतावपि प्रबन्धः पूर्वितः श्लोकविभागाहृतस्वीयेषु अतः परमलटाचार्यस्य कृतिः व्याख्या
त्रिकस्य प्रज्ञानवस्तुस्वरूपनिगूहनम् निरवद्यप्रकाशनेनपुष्टः उदित्रस्य गूढस्यापि अतः प्रकटीकृतस्य वस्तु
स्वरूपस्य गोपनेऽव्याजोक्तिः कपटेनोक्तिः निगूढतापि वस्तुनो रूपकथमपि प्रतिभिन्नैकेनाव्यपदेशेन यदपहनुया
न्नेसाव्याजोक्तिः अपदेशव्याजः प्रतिभिन्नमाविर्भाविते यद्यत्र प्रकृतेनिषिध्याप्यत्स्यापनेनतदापहनुतिरेव यामि
त्याशङ्क्याह नैवमपहनुतिः प्रकृताप्रकृतोभयनिश्चयस्य साम्यस्य सामान्यभावात् नच हि साम्येनाप्यस्य साम्यत्या
कृतोपमानस्वीक्रियते इह तु सामान्यस्याविवक्षयाननुष्ठानमित्यर्थः उदाः शैलेन्द्र प्रतिपाद्यमानगिरिजाह
स्तोपगूढोल्लसद्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मि
तं शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः अत्र पुलककम्पथुमात्विकतयाप्रस्तुतो शैत्यकार्यतया प्र

का॰ टी॰ १२९

179

कारणेनयाप्रकाशितेनतात्पर्यविषयत्वेनव्यापारो किंप्रयोजनयतः अर्थोक्तप्रकारेणव्यापारोऽस्त्येवसम्भा
वतीति सामर्थ्याविवक्षणात् नन्वपह्नुतिरित्यर्थः किंचित्सहृदयसाक्षिकेवाक्यार्थेनयत्नकल्प्यते नहर
स्वविषयाद्यर्थपरिसंख्यानसामर्थ्यना किंविद्धलक्षणप्रश्नपूर्वकेप्रश्नविनैववाच्यकेसत्यादप्रश्नानवबलव्याह
प्रयकल्प्यतेसापरिसंख्येकदानियमनमित्यन्वयः प्रमाणेनतश्चगतमपिवस्तुशब्देनप्रतिपादितंप्रयो
जनंतलाभमात्रलेनरमववचेदाययत्नयवस्पतिसाधनेत्यपरिसंख्याप्रमाणेनतथावगतमपवस्तुनः शा
हेनप्रतिपादनेकिंविषयोभेदेनसंभवतीतिताहप्रवबक्तिमयापोहव्यवहारप्रयोजनेनसापरिसंख्यानामानेका
न्त्यर्थः प्रश्नवाक्यस्थेनप्रश्नपूर्वकेतदन्यनयथाव्यवहारेण्यतोभयवस्तुव्यपोह्यमानस्यप्रतीयमानतावगम्य
तेवेतिवक्तारोभेदाः प्रश्नासमाप्तपरिसंख्यायांप्रश्नश्चविकारतदन्यथावेतिद्वैविध्यंप्रश्नेवकेवलमानस्यार्थतशब्द
ताभ्यांद्वैविध्याद्वादविध्यमित्यर्थः एतदेवोदाहरति क्रमेणेदाकिंमास्याक्यंप्रमादविद्यमनवद्यमिति:
किमेकान्तेध्येयंत्रगुणेकेतलभभ्रान्तः किंसाराध्यपुण्यंकिमभिलषणीयंचकरुणा यदासक्त्याचे
तोनिरवधिविमुक्तेप्रभवति प्रश्नपूर्वकेव्यपोह्यमानस्यापादेःशब्देनानुक्तेःप्रतीयमानता किंमु
खेनसहरुद्रमहयशानरत्नेकिंकार्यमार्येचरितेनसहानेनदोषः किंचलस्यप्रतिबद्धेनोयिष्ठलानेनेवतानाति
कस्तटपाःसत्समाद्विवेकम प्रश्नपूर्वकेरत्नादिवर्ज्यमानशब्दोपात्तम कोटित्येकोवनितुयेकचस्वरा
णायेप्रगणमन्नेकादिनेवक्रप्रयुक्तेनतारत्नेनयनयोर्वसति प्रश्नापूर्वकेहृदयादेकेध्याह्यमाना

सार्थम् भक्तिभवेनविभवेच्छमनेशप्येहेन प्रवर्तितकामासैर्विनायशासिनवशैषिप्रायः प्रतिदृश्यन्ते महत्ता
म् प्रत्याख्यानशत्रुवेकेविभावनादिकेवर्णमानेशाहम् यथोक्तवेविन्दुर्वेस्पष्टवेस्पार्थसमेहेतुता न देकारण
मालम्मान् उक्तवेउक्तेप्रतिययथोक्तम् पूर्वस्यपूर्वस्योत्तरहेतुतेकारणमालेत्यर्थः यथाजितेन्द्रियत्वेविन
यस्यकारणंगुणप्रकर्षोविनयादवाप्यते गुणप्रकर्षेणजनोनुरज्यतेजनानुरागप्रभवाहिसम्पदः स
हेतु कार्यकारणभावतिबेधनयोः प्रसङ्गसोपमयावसानयोः प्रयोजनकतेनप्रभेतेनप्रभीदेनाभिधाहेतु
हेतोहेतुमतोनासेहेतिक्रियोर्यहेतुनेकारउक्तः नदर्शयावनादर्शयति हेतुमतासहहेतोरभिधानमभेदतो हेतु
रितिहेतुनेकारोनतथितः आयुर्घृतमित्यादिरूपोहेत्वर्थस्य भूतत्वेनाकदाचिदहेतुवैचित्र्याभावात् स्पष्टम
त्वैचित्र्याभावमेवदर्शयति अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्चकोकिलानन्दः रम्योयमेतिसम्प्रति
लोकोत्कण्ठाकरः कालः अत्रकाव्यरूपेणाकोलतात्प्रासमहिम्नेवसमाप्ताविशुः तत्र हेतुलेकारःकल्प
नेयमिति पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गमेवहेतुः अत्रकमलविकासादिहेतवेमतः कमलविकासादिरूपतेनोक्तः
ति हेतुलेकारनमस्यहेतुमतेहेविद्याभावान्नयुक्तं किन्तस्मिन्नुदाहरणेकाव्यलिङ्गमेवकः कालोवर्ततेइति
भेदेनहेतुमाभिधानात्पर्याप्तोक्तमेवाचवैचित्र्यावहमितिवल्लरिकाप्येवथानरूपिकाव्यलिङ्गमेववसकारि
तथावहेतुलेकारेकाव्यगलतत्वेनेवगतार्थहेतोरेकलक्षणानामसम्भवात् क्रिययानुप्रासः वत्व
नेजेनतेनेवास्यम पकजानीयाक्रियाप्रविनवस्तुनोरत्योन्यजननेन्योनालेकारः उक्तः हेमाणमसेहिसो।

का॰
टी॰
१८८
180

गैस्मात्रिज्ञात्वा अहङ्कारात्मनो हेमेहिं आत्मनो लोकव्याप्य प्रख्यातं लक्षणं रोगाहंपेहि अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता
मिथः श्रीसाहित्तासम्पादनन्तरेण हृस्यालोमरोमिः श्रीः साहिक्रियते अत्र सर्व्वसोहेमेः अत्रोन्यमेवपत्नेप्रात्मा
नेपरं गुरूकुर्वन्ति आत्मानमेव गुरूकुर्वन्ति नपरमित्यन्वयः अत्रयद्यपि हेमसरसो जेन्यजनकतानसमन्वेति
तथापि श्रीसाहित्तासमस्पादनक्रियायाप्रत्वेनात्मापकारोपचाराद्वयोः पूर्वं समारोपजन्यजनकतेत्यर्थः उत्तरे
ऋतिमानतः अत्रस्योन्नयते यत्र क्रियते तत्र वा सति अत्र सर्वादृष्टसमस्याव्याउत्तरे स्यानुउत्तरे स अत्रस्यातिवा
ऽस्यात्मनिबन्धादित्रुप्रतीतिर्येत्र युत्र वा सकृद्विबद्धात्र्लाटवासकृदसमस्यावनायप्रत्ये प्रतीयतेतउत्तरालेका
गत्यर्थः प्रतिलम्भादेव प्रतिवाक्यपत्रकल्पनेनमावदेकमुत्तरे इत्याबाधित्वात् इत्यहन्त्विदृशाकेनोत्रहृण
वस्त्वकिंनीत्रजावब्रतिप्रालेसमुद्रेयरस्त्रियाभ्याकुपहारा वाणिनकहस्तिदेत्तः ऊतोस्माकव्याख्या
क्षतनयस्त्रयावहूलितालकमुखोपदेपरिष्कृतनत्त्वभाकेनचिदुस्तिदेतादिकेष्याविनायाहद्उपावर्यास्या
मुक्तिः अस्योमनत्त्वमायामेवानुरूक्तात्यायाः समस्तिमग्नयात कुर्वन्ति इतिव्याख्यायरकृतनइत्यादिकनरवा
क्यादेवप्रश्नवाक्यस्योन्नयते इत्यमेवविहरणोति हस्तिदनव्याख्याक्रतोनामहमत्थीमूलेवनत्नाः प्र
यक्षेति केत्तववन्नमुत्रवाक्येनसमुन्नीयते अमुनोत्तरवाक्येनप्रश्नेसेवप्रश्नवाक्यमन्यतेइत्यर्थः
अन्यत्रप्रश्नोत्तरयोर्हेतुहेतुमद्भावेन प्रश्नस्यवाक्यार्थीभूततनाकाव्यलिङ्गमेवेतदिस्याशेकृयाह नैहेनकाव्य
लिङ्गमुत्तरस्यतादृप्यात्रपपत्तेः नापिप्रश्नप्रतिवचनेजनकोहेतुः प्रश्नेनातात्पर्येण उत्तरस्यभावाउत्तरेना

सम्भवति ततएवाहंकाराद्यलिंगान्ताभाव इत्यर्थः ननुकार्यकारणभावाभावेऽपिव्याप्यव्यापकत्वेनस्वभावानुमा
नात्तेकारान्तेस्यादित्याशंक्याह व्यापकमनुमानेनकथमित्यस्मिन्शिष्टेव्याप्यसाधनयोर्निर्देशाद्धि तत्वलेकारान्तरमेवा
नुमेयमितियः प्रश्नोद्वितीयःकेनतलिङ्गेनानुमानंस्यादितिप्रश्नेकथमितिनिश्चयभावात्साध्यसाधनयोर्वैयर्थ्यादिकारणात्तनुमा
नात्सम्भवादनुमानलेकारएवायविविक्तविषयत्वात्सायुक्तिरित्यर्थः द्वितीयप्रश्नभेदमाह प्रश्नादेनन्तरंलोकान्तिको
नहोतत्यायदसम्भावाद्यपूर्वंप्रतिवचनेस्यादपरमुत्रेश्चनयोश्चसकृदुपादानेनवाहतत्वप्रतीतिकादित्यसकृदित्य
के प्रश्नयोःप्रश्नोत्तरयोःउदा० काविस्मादेवाकिलङ्गेनेनाग्रगुणग्राही किंउमहंसकलन्ततकिंउःविलेव
लोलोउ० काविस्मादेवनितिकिंउलेमेगजनानागुणग्राही किंमाउमहंसकलन्तकिंउःविलेनविलोलोउ किंउःवि
यन्नवलोलोकः अत्रैवगस्मादीनामसेनानिगरुढ़ानादसम्भाग्रमृतनमसकन्नवेशुत्रेतिबद्ध नत्वचप्रश्नो
त्तरयोर्नियमाक्रमइयोरिसंख्येवनेत्याशंक्याहप्रश्नोत्तरयोर्व्याख्यायामनेनात्मगर्भोहएवतानाइये इह नवाव्यव
स्थितानित्यनयोर्विवेकः किंभूषणंमहत्रमनृपशानतेन्यन्यप्रश्नभूतविकायाधरिमाख्याधात्वादिवने
तत्राद्ये इहहतदेवगस्मादीनांवाव्यवस्थेवहस्मादेर्वितिशयप्रतिपादनेइत्यनयोर्महान्भेदइत्यर्थः कृतोपल
क्षितः सत्योव्यसोमपुम्प्रकारएव नप्रतोणकेनविषयमनत्यन्तमपरिवर्तते प्रश्नस्मैतानामत्ये कृतोप्पका
राद्यतिनाहसकलमनत्ये नतिनमनिसवेद्यः प्राकारः प्रागेरभिम्याना विशेषः इह तनेयतिकाचनप्रभृतयो
द्विक्रियाविशेषः उदावक्रमसान्निसवदोविउएवभिम्महूत्र्मेकमकामिकाएद एवमनन्तव्याख्येनयतीव

का· टी· १८१
181

यस्मात्सिन्नापण्णौ वस्तुलिखोल्लिखितः अग्राकृतिमालोकतयापि विंतर्केनेषूष्मापितमसिलनात्मवनेवैरग्यं
रोभिव्यक्तिरूपतो नेपूर्वमेव कारणस्वरूपालोचनायत्वात् कामिकएवोक्तक्रमेण स्वरूपशिष्यनायाः पूर्वप्रापितायाः
स्थितिः प्रमातृशरीरतयैव सूत्रविषयबोधविनास्मारकतामिति स्फुटविवेकविभागस्वरूपारोहस्यास्तवियोगस्य स्पर्शितानाम्
भवतेपूर्वमापितपाणीपूर्वमापितनावस्थलिखितेनप्रकाशितम् शक्तिनाग्रतोह्यति संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा वि
दग्धया हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो वैद
ग्ध्यान्निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः अत्रेङ्गितेन भ्रूविक्षेपादिना लक्षितस्य संकेतका
लाभिप्रायस्य निमीलनेन प्रकाशनमित्यर्थः उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः पूर्वपूर्वापेक्षया तारतम्येनोत्कर्ष
पदस्मावीनामूढत्वावधिभूमस्यवर्णनापर्यन्ते यतन्निवध्यते समस्तालंकारः परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य यथायथं हि
तयान्तरेवानुक्रमस्य विश्रान्तिः नैवं वर्णनीयोपव उदा· राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् सौधे तल्पं तल्पे
वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् अत्र वर्णनीयपर्यवसानाद्वराङ्गनायामुत्कर्षस्य विश्रान्तिः भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः इह कार्यकारणयोः एकदेशत्वमेव सर्वत्र संगतत्वं तद्व्यतिरेकादसंगतिरि
त्यर्थः तत्र नान्यदेशमेवापि विहन्तीति इत्यतो देशमेव कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृश्यते यथा वह्न्यादि यथा शीतस्या
वह्निः शीतस्यमेव धूमं जनयति न तु महानसोऽयोगिनः पर्वतदेशे धूमं जनयतीति दृष्टान्तः यत्र हेतुफलभूतयोर्धर्म
योः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदाभासनेऽसंगतयोः स्वाभाविकपरस्परासंगतिः त्यागादसंगतिः उदा· जस्सि

चगुणानस्य चवैश्रुण्यगुणमणःसामान्योऽप्यालोचेन्द्रियेण उवेदंकु गोलेबहुपवैश्रुण्यसमवायीनं यस्मिंश्चगुणानस्येवचैव
नाभणानितज्ञलोतीकं टननवनेकपालेवद्यान्नु टनासपलीनो अत्यभिन्नेदे शास्त्र्यथाग्रेणवेदनयोः कारणकार्य
योस्तथावश्रणजन्यावेदनान्यकोपनिमित्ताबायेतिनयोरभेदाख्यवसायादत्यातिशयः ननु कार्यकारणयोः
पिकरणनेविशेषपवेत्याशङ्क्याह पक्षाद्विशेषवादिनो नविशेषः भिन्नाधाराश्रयवस्तुनोरिह विशेष्यविशेषणयोः प्रा
निभासात् विशेषेणविशेषितेनैकाश्रयतेह समवायोऽपि एवमित्यस्य प्रवादविषयपरिहारेणानयोगसमवायस्थि
तथावैवनिर्दिष्टनम् यत्रच्छ्रायिकरणयोः कार्यकरणनाप्रतिसंधानेन अस्मेगतिनिरितिमत्प्रदायार्थः समवायिः
सकारकार्यकारणनयोगानः सायनान्तरोपकोतेन कार्यदृष्टेपानकार्यमात्रसमायोगनेसमवायिनो समस्मा
केसकरनेनयोयनेरतिसमवायिसंज्ञात्वथा उदाहरणमस्यानितिराकर्तपादयामेपनिष्पन्नः उपकारायदृष्टे
दाणिवनगानित अत्रमानेनिराकरणपादपतनेसवशक्तिहेतः सोकार्यार्थेतद्वतगानिनकारणेनतरे अत्रमा
समयोगानयानगोयदिसमभाविनःकोविन योगनयोविन्नयोगःसंयोगिनोसंबंधःसम्भाव्यमानःसमाख्या
लेकाः इत्यमनयायाद्याह्यामितियोगनयासम्बन्धयस्तनियतविषयमस्यवस्मातवेदात्समनाम उदाहरणःशिल्पा
निष्पाद्यतिकर्मस्यानिसंबाससगातीरूपदेवोपायमनुपमादन्नपदः इत्यसमात्रातदेवात्स्वदेशमनयोः सयातेयतदेन
कुराम्योपनमसुनानामसंकोतनपदम अत्यभिन्नरूपेणनाविनाद्यधोःसेनायोगः अत्यभिन्नेनस्पर्शयति यथा
वीचिचिवैवनवनसहस्रोतिरसिनाहि विज्ञानातेवाउवनस्वनासेविधानाविधानायोगसम्बन्धोपारणनफलस्फीतिस्वा

का॰ हनीयायचैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः प्रज्ञानभिन्नरूपत्वेनैव विज्ञानात्कान्तो निम्बात्तो वा सत्ताप
टी॰ दयोगः बोमतोम्बाविनः क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्नश्लेषो घटनामियात् कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवे
१६२ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः श्लेषः संश्लेषः संबन्धः द्वयो
182 द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते यच्च किञ्चिदारभमाणः कर्तुः क्रियायाः फलाप्रा
न केवलमभीष्टं न फलं न लभते यावदप्राप्तिनैवेष्टसमासादनेन समस्ति कार्यकारणरूपानुकार्ययोर्ययोः गुण
क्रिये वा परस्परं विरुद्धे तो भवतः स समस्तविपर्ययात्मा तद्रूपो विषमः समालङ्काराद्विपर्ययोगपन्नविरहे नैव विषमम
यैः क्रमेणोदा॰ शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः यद्यपि तल्लो
वनामदनानलयोः कश्चिद्विशेषणवत्तेनाभिवैयधिकरण्याद्योगस्यानुपपद्यमानता सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशु
माश्रितः ग्रसते साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः अत्र न केवलमात्मरक्षारूपेष्टनाप्तिः प्रत्युताश्रयविनाशा
त्मस्यापि कृतानर्थस्य प्राप्तिरिति वैषम्यम् सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा तमालनीला
शरदिन्दुपाण्डुयशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति स्थितेऽपि विरुद्धतायाः कृपाणलेखायाः शु
क्लस्य यशस उत्पत्तिरिति तत्र कस्य गुणयोर्वैषम्यात् आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् विरहस्त्व
यैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे अत्रानन्ददानेन शरीरतापनविरुद्धत्वे कारणक्रियानन्दगुणकार्यस्य क्रियेति
स्थितेऽपि अत्र विरहकारणस्य त्वया आनन्दजनकत्वे कार्यस्य तु विरहस्य तापजनकत्वमिति क्रिययोर्वैषम्यम् प

वे विपुलेन समागमस्य प्रकृतिस्त्वेण भुवनानि यथावधिरेषु गतेषु मतविभ्रमाः सकलयापि पेशुः समग्राश्चैक
नमसैक पादक्षणास्तादवेपि विषमनेयश्चाभ्यागमनुमेनसं श्रुत्वा सकलजगयादा संभूतं सम्यापिश्रो विस्मायेपर्य
यादतेलासकलासौहार्दशि वै बेऽस्तुत्येन चैलत्तएणासबेयानोविन्ता श्रयवायस्य प्रकृतिएन जगत्यपेमसौहार्देता।
प्रोनयोनरतिकार्यकारणयोर्वैषम्यं श्रयानवुरूपमस्त्वेयस्य विवर्तितेन नाद्वस्य मानएस्य कालेकारस्य
प्राक्कायाः परिहारः महत्त्वेपुनस्महत्त्वाम्ना वा श्रितानाश्रययोक्रमात् श्राश्रियाश्रयिएणे स्थानानुतेण
यिकत्वतत्र महत्तामहत्तानाश्रितानाश्रययोर्नायानायूयपानत्रुतेपाश्रयाश्रयिएणवायायामहेयोमहेयोसा
प्रकर्षकोनतरयिकनामालंकारः श्राश्रमायेयमाश्रयनस्तनस्तथारस्त्यामहत्तोविवि विषुयनरयेतथान
नुश्रयाश्रयाश्रयिएणो प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षयाविवर्तयोयथाक्रमेणतरयिकनरजोबजनस्तद्विवृयोमियके
नाम एकश्रायेयस्यमहत्त्वेनतनोरण्यायारस्य प्रकर्षणेन द्वितीयश्राधारस्यमहत्त्वेन ततोरण्यायस्य।
प्रकर्षणादिस्वरूपः क्रमेणोदाश्रहो विशालेभुवनपालभुवनान्तितयोदरम मानिमानमशक्यापियशो
राशिर्यदत्र वते श्रश्रायेयस्ययशसो महत्त्वेनाधारस्यभुवनस्योदरस्यनत्तेरण्यायिकातिशयः श्रमानका
तश्रतिसहत्तानामनो जगतियस्यामविकामसमासत तत्रुमश्रुस्तवनकैटभद्विषस्तपोयनाभ्यागसमसमा।
वापुटः श्रश्रायारस्य श्रीविस्मनेनामहत्त्वेनायेयायास्तपोयनाभ्यागामेयस्य दस्तनेरण्यायिकातिशयश्च
नोतिः प्रतिपत्तमशाकेनप्रतिकर्तेनिरंकुयायन्नटीयस्यतनस्तैप्रतीकतडचाते स— तिपरम

का॰
टी॰
१९३

193

स्मापि विषये सा वा ति र स्मि त्त म स्म स्म श्री त के वा पि य त्र मे व प्रति प त म नु कर्म प्रि यि ने न रा श्र य स्मा नि र स्क र णे न र
नो क प्रति नि यि न स्प ना त्य नि नो कु मे भि भू यो य ते श्री क स्म मे न स्म श्री ति नि य स्त न स्प ना त्य त्प नी क मु ते ।
त्यर्थः पुन देव वृणी यति यथा लोके भि यो स्प त स्म ति नि यो भू त स्म य र स्मृ ढ त्प या केन वि रो भि यो ज्प ने त
था ह प्रति यो गि नि वि ज यी न कै ष्ठ नो वि ज य र त्प थः उ वे ल न दी या ति र स्क र णे न प्रति प त व त व ज्र त्मा प न ।
मे त स्ले का र वी त्र मि त्यर्थः इ टो वे वि नि ति न म नो म व रू पः सा व स्व द र म व त्प न र का पु व भि गु ग प दे व श
रै ल्मो न्त र्य त्प नु श्रा या दि व का मः नो पि का ना पि कः पु म सा ता ते र्त यि ण म म्ब न्या ना त्य ने इ वे ल त म य
था वो य स्मा कि वि द्र प कर्म म त्त म व्या या नि र द्व ह स्व दी ल वि गृ हः को त व क्र म स्व प्रा ह ते क नी ए कु नु स्मा
वु ना ए वा प्ते इ न्दो र स्व न न दी य ना स म्ब पि म व या न प्रा स्मि न्व द्वि नी या दा ह र णे प्रति प त्तः क्र म स्व
स्प स वो यि व र्म त न मा र पु णा न नु स्म स व य र नि र वे ल न म श्व नू र त्यर्थः स मे न व स्प ण न व स्त व स्त ना य नि र
वि ते ति ले ना ग त न ना व पि त त्प पो ले ना म नि म स्व त म ति ले न म ना भा वि के ना गो न नो पा यि के न व ल स्प ण
सा य र ण पु मे ण स्व क द्वा स म ने व स्त ना व स्त स्थि त्या यु क्ति वि नि र स्ति न त्प मा ति ले ना मा ले का रे ः स्व ह ।
न सा गे न क वा कि सा पि सा या र णे य त्र त णे न ह्मा र णे कि वि स्के न वि य द्व स्त स्थि ते व व ली य त्प या नि सा पी
य ते न त्प मा ति न मि नि द्व या स्म ये त नि गो यो य ते भि भू य ने भि भू ष ने र त्प श्चा व गा न र भ स्व वा द्वि व ल व स्त ना
नी य य ग्र ह णे क त म ग्र ह णे न त स्प मा य व्या नो स्थि ति व्या स्मि त्प स्व हो न स्प व वा नी ना यो प णे न त त्वा ण्ण

१९३

पद्धत्यानिबद्धाश्चिह प्रमानोप्रमेयभावाभावादिनिविलसितिका क्रमेणोदा॰ अत्रान्तरालेहशोमपुरवर्णो
वक्ष्यति सोविलासभरमेधुरागानिवतीवकांतेस्तुवेम्। इति स्फुरन्तिमेगके हृगहृशाखेनालोलयानृशा
नमशेटयः॥ नः पदेशोपिसेलसाने अत्रहेकारणवाहिक मेगासोलि गाह्माभाविकेन तक्षणमहोदयहकेव
हृक्षाऱ्त्येलिरोहितामितिभावः येकन्दृणहानिवसतिमहाहिमाहृत्स्नप्रानशोकितयिपोविवशा
हिषले॥ अथ प्रणमसूलकमुद्देहनोमेकम्पनेषामहोवनाभियोनवुधोप्यभितः॥ अत्र तन्मात्मायाबसत
मुहीनस्यागेनकनयानन्तभवयोत्पकमष्पुलकयोल्लाहूप्यममानताविशेयविपनयोकृपुलोवित्त।
मात्र॥ अथप्रभ्यः कृतयोकम्पशोमावयोर्हिमाहिकन्तरातिवासमासमर्थ्यातिश्रितनिशेषनकृतनाविनिमम्भा
विनाभावकमयोपमावाभेतिरिपधीयते॥ स्थाप्यतेपोह्यते वापि यथापूर्वं परंपरम्। विशेषणतया यत्र
वस्तु सैकावली द्विधा॥ पूर्वंपूर्वंप्रतियथोत्तरस्य वस्तुनो वा यथाविशेषणभावेन स्थापने निषेधे वा सम्भ
वति सा द्विधा बुधैरेकावलीति भण्यते॥ पूर्वंपूर्वं प्रत्युत्तरस्य विशेषणतया स्थापनमपोहनं वैकावली
त्यर्थः॥ क्रमेणोदा॰ यथा पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गनारूपपुरस्कृताङ्गः रूपं समुन्मीलितसद्विलासम्
समस्त्रविलासाः कुसुमायुधास्त्रम्॥ पूर्वं पूर्वं पुराणि केशगतिपरम्परायां वराङ्गनादिविशेषणतया स्थापनमन
तन्नेन यद्वस्तुवाक्यरूपेकत्वेनतपकत्वेनतद्गृहदीनघट्टपदे नघट्टपदाभोवत्सगुणत्वयः कलन्नुपातितेनतन्नहाव
न्मतः॥ पूर्वं पुराणां वराङ्गनाद्यासामग्रविशेषणमुविनरूपेनस्वविलासानामेवासहमितरपुना क्रमेण।

का॰
प्र॰
१८४ विशेषणेन विधीयते उत्तरत्र निषेधे पौनरुक्त्यमनन्वयम् अनन्वतादेः पूर्वस्य पूर्वस्य चारूपकत्वादि विशेषणेन
पोह्यते तेन निवेधनम् यथात्र भेदमन्तेश्च स्पष्टमतस्य दृष्टान्तस्यासम्भवात् स्मरणे दृष्टान्तः इति अन्वत्वादेरुपपन्नत्वं यः
पदार्थः केनचिदाकारेण नियमो यथाकथंचिद्विशेषभूतोऽन्यस्य कृत्वा तोऽन्यतिशये कोपायाभिनिवेशमा
वस्तुनिर्दिष्टमतिपन्नस्य वस्तुनोऽतद्रूपेण स्मरणात् उक्तेः निम्बनाभिविवेकस्य स्वभावः सा चिन्ता स्मरणात् हेतोः
भिः उद्दिष्टैः कृतकैः सन्नार्थैः स्मारितैः सन्तकेहकृतानाम् अत्र तु हेतुकृतकैर्भिन्नस्य दृष्टान्तस्य स्मरणेन भावः स
न्तकृतिनिर्वाणास्मरणम् यथा वाकरजगगाहिस्वजसा आत्मनः कृतस्मृतिविशेषणे सम्प्रहारवृत्तिस्य सम्भ्रान्तिः अपवा
अप्रकृतस्य प्रकृतेन सहमत्स्येण कयुगपत्रहीनयथार्थानन्तवृत्तिविशेषितायापुष्टस्य मेस्तनयोर्वृत्तस्या
प्रकृतमप्रकृतस्य सम्भावम् अत्र दृष्टादृष्टादन्यस्य सहशान्तात् जन्मस्मृतिः भ्रान्तिमानन्यसंविन्न
तत्तुल्यदर्शनेन तादृतिशयशक्तौ तस्मात्तस्मात्तस्य प्रकाशकः तथाव्यतिरेकेणाप्रकृतेन तत्तुल्यः प्रकृतमेव सुवादिसंस्था
दर्शनेन तस्याप्रकृतस्य वस्तुनः संवेदने भ्रान्तिमदलंकारस्यार्थः नदीसमटप्राकरणिकेऽतिदिश्यते तेन सा
नानमर्थादिदप्राकरणिकमाश्रीयते तस्मात्तथाविधस्य दृष्टान्तस्य तटप्राकरणिकतया संवेदने सभ्रान्तिमा
न यथा तिकरातेष्टिशरेखा न तस्याप्राकरणिकस्य पर्यायमन्त्यापाय वन्दकवाः प्राकरणिकास्तेषाम् स
स्याप्रकृतस्य पर्यायमप्राकारेण संवेदने भ्रान्तिमानित्यर्थः ननु प्रकृताप्रकृतयोरभेदाद्रूपकं भवेत् उपमाने ता
त्रिगोणिमोपमेयस्यावसानादतिशयोक्तिर्वा सर्पिः स्यादिति आह नैवम् रूपके प्रथमाभावातिशयोक्ति

वैषम्यादित्याशंक्याह नैवं रूपकं प्रथमावातिशयोक्तिः नन्वप्रस्तुतेनोपमेयस्याभावात् रूपकातिशयोक्तेरात्मभेदे
नान्यथानुपपत्त्याभावप्रवृत्तेरर्थः इहवाधार्थानुगमनेन मेलायाः प्रवृत्तेः स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् इहवाक्ये मेलकोदृशा
प्राकरान्वयप्रतिलेखेऽस्यैवं प्रयोगो नेह तत्रानुगमान्वय इति संबन्धयाप्रहृष्टानस्याभोगेनेः स्पष्टनमित्यर्थः उदाकपाले
मार्जारः पयइति करो लेढि शशिनस्करान् तरुविवरप्रोतान् विसमिति करी संकलयति रत्नो नेन तल्पस्थाहरति वनितांशु
कमिति प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति स्म आलेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता नस्यैव यदि वाकन
स्यात्तिरस्कारनिबन्धनी उपमानस्याक्षेपः कैमर्थ्यमालोचनेयत्र नन्वेकः प्रतीपालंकारः द्वितीयस्तूपमानस्यैव
तिरस्कारार्थमुपमेयताकल्पनमित्यर्थः उपमानस्याक्षेप एव तदुपमेयमेव वा प्रौढमिति कैमर्थ्येन यदुपमा
नमाक्षिप्यते यदपि वस्तुस्यैवोपमानेन तत्प्रसिद्धस्योपमानानां विवक्षायां नादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते नदुपमेया
स्यैवोपमानानां विवक्षया नादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते न तदुपमेयस्यैवोपमाने प्रतिप्रतिकूलवर्तिनाऽपमेयरूपम
नीयम् कैमर्थ्येन प्रयोजनविरहेणाक्षेपेऽपि तत्र क्रमेणोदा· लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां देव त
त्ववनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं चिन्तारत्नमहो मुधैव वा
किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः अत्रलावण्याकल्पादिगुणयोगाद्ग्राजैवचन्द्रादीनां पुरो ऽहृहतनमतमर्थ इति तेषां कैम
र्थ्येनाप्युकर्षात्तत्स्वल्पकर्षः प्रतीयते एवमहितावस्तृतिके संसारे कैलासवरणसवाटवस्थलिन्दम् न तत्र देवा किमो
षधिवल्लेनन निम्नहजनोऽयं सर्वोपहितावस्तृते के रेवकाशम्भवनीयत्र नवमश्लेनकृपोदरमिवेन्दुउपमी

का॰ नेत्रेनेन मुखमुखेनोपमीयमानस्य प्राशितः स्वस्य तत्र गुणावज्ञाऽयमिति निश्चयस्याबस्थितिनिराकृतमिति वचनीयप्रयास
टी॰ भिवेयपनयानिरस्कारः अधिकगुणस्योपमानेन न्यूनगुणोपमेयमिति प्रसिद्ध्यावष्टम्भेनोपमानस्य तत्र उपमेयतया
१९५ तिरस्कारायवगमायसा वक्रवचनस्योपमानत्वविवक्षाविरहाविनिष्पन्नैवेत्यर्थः क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिः क्रियाना
दरातिशयेन यथा गर्वमसंबाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नी
185 लनलिनानि इह ह्युपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः लोचनयुगलेऽधिकगुणतारोपार्थमुपमानत्वे विवक्षिते
उत्पलानामुपमेयीकरणान्यथासिद्धिः सोऽनयोरस्योपमानादरस्याकारः ननु च लोचनयुगलस्येन्दीवरैरुपमेयस्यमतेनाधिकगु
णत्वेन प्रसिद्धस्यात्र तेषामेवोपमानीकारेण प्रतियमानस्य हानौ चैव प्रतिकूलतानानत्वप्रतीयतेनथाभासत्वाशंक्याह अन
यैवरीत्या यदसामान्यगुणयोगान्नभवन्न पूर्वमुपमानभावमपि नस्यानेकस्य नायामपि प्रवनिषन्नोपमितिप्रपंचनम् यथा
मुखमेव मृगः स्वदारुणानामपि निदाघहनतानामासहत्वः नवसंततिभवादृशानि भूयोऽवनेस्मिन्नवचनातिरेकेनानाम
मुखहतादृतस्योपमानत्वमसमर्थमेवोपनिबद्धम् मुखहासादृतस्योपमेयानोद्धेन नवहसामप्युपदयाद्भुः स्वजनकत्व
गुणेनोपमानमावक्रकरूपवर्णितिरस्कृत्यर्थः यत्रतस्य पदेनोन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यबधाने योगान्तसामा
न्यमितिस्तनम् अनारशमेपिनादृशानयाविवक्षितेयदमस्तनपदार्थेनमस्यकमण्डलिक निजगुणमेवनदेकात्म्य
कनयानिबध्येतनसमानगुणतस्वधान्तासाम्यम यत्रतस्योपमेयस्यास्येनासत्वेनेनपदार्थेनोपमानेनयोगाद्
णसाम्यविवक्षयैकात्म्यमेकरूपत्वेप्रतिपाद्यतेनसामान्येनामालकारः उदामतल नासविलिप्तनवोनवहृ

रत्नाविभूषिताः स्मितनरटेनपत्रकृतवक्रकृतोहविनामलोपकाः शुशुभे नितिवितनयाभिरयवलयतिय
णमविभाव्यमानागताः प्रियवमनिशुपयोनिस्तवभेवनिरस्तमियोपिसाभिकाः अत्रत्वननहस्वयोरस्तनाति
विकृतनयानिबद्धयवलनेपुकात्मतोहेतुः अतएवहृत्प्रभावेननयोहपलदलामम अत्रमलयजरसलेपना
टीनोतदन्यथावत्प्रभयायोगादविभावितागतात्मैकात्म्यंनिबद्धम यथावाविवेत्रनवानन्यहवोवध्नाका
णंगृतोरेत्तलायनानि भेगाःसहेलयादिनापनिष्ठात्कोपटेयिष्ठावेवपकानि अत्रोरतलनवेपकयोःपी
नवमेकात्मताहेतुः नन्वत्रभेगापातस्यविशेषस्यदर्शनात्कथमेकात्म्यमित्याशंक्याह अत्रेतिमित्रनात्र
निनापिनात्रप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदबुद्धिमिमतलहतेप्रतीतत्वान्मम अत्राःस्मिन्नुदाहरणेनिमित्तो
भेगापातनुनिनपपात्र्कथान्निनापिनानात्तस्यभेदस्यैकात्म्यप्रतिरोधिनः प्रतीतिः प्रथमप्रतिपादितस्य
भेदस्यैकात्म्यहेतोकर्तनानेनस्यैकात्म्यस्यप्रथमभेगापानादवगोवाभासात् नवाभासस्यापिबाधयत्वात् प्र
तीतस्यबाधयोगात् यथाभासस्यबाधयोरङ्गीक्रियतेतनदायोगाभावः कस्मात्प्रलेकारस्यलेतरणनयूटनेस्य
स्थैः विनाप्रसिद्धमायायस्यायेयस्यब्धवास्थितेः एकात्मापुरापहृतिरेकस्यानेकगोचरा अत्रपत्रजवतःका
र्यमप्राकास्यान्यवस्तुनः तस्यैवकारणंवेतिविशेषोस्तिविधोमतः एकप्रात्माप्रभावायुसोमेकात्मापुर्ष
हायाप्रवर्तिहारिणयदायेयस्यविशिष्टाश्रयतिरभिधीयतेसाप्रथमाविशेषः आधारंविनाधेयनावतिष्ठतेरस
वेप्रसिद्धस्यायास्यस्यागेनेवविशेषेणापिनिबद्धाश्रयतिरेकोविशेषस्तथैः उदा॰ दिवमप्युपयानानामा।

का· कल्पमनल्पगुणगुणयेषाम् रमयेतिजगंतिगिरः कथमिव कथयेन नैवेद्याः अत्र कवीनामयार्थ
टी· मभ्रिविपितिरासायेयानामाकल्पास्यन्याविशेषः एकमविवक्षयदेकेनैवस्वभावेनस्तुगणदनेकत्ववतेन
१९९ सह्निमायः उदा· साव समरेत्नंक्रिदिद्भाप्रसन्ने अत्रप्रतीतसामान्यगुणप्रणयेनु अमाहिमालयान्न प्रवकसेक्रूपका
186 वाण सावस्मतिनवह्नदयेसेवा नलाः सवेवद्वनेषु प्रसादयोमात्र न प्रवकाशः कृतः पानाम अत्रैकस्याप
वनार्यापकेनैवस्वभावेन युगप दयाद्वानेकस्मिन्वतेनैवविशेषः यदपिवकिंचिदृभेसनारभमानालैने
वयत्वेनाशक्यमपिकार्यानेरभारभनेसाध्यवरोविशेषःनेदास्करदनुतनरूपमुन्नतापन्नलनेत्ता सजनानवा
यविद्यन विपिनास्रस्तेनेनवामनोभूर्ध्वविसनयसविनाहृहस्यानिश्च अत्रलप्रस्तापारिविशिष्टमाद्यगुणा
नेनतनेवयुक्तेनमनोभवारिनवनस्याशक्यमिदिविशेषः अत्रमनोभवारिविषयस्तनास्रेष्टमहत्मस्यविधेयत्वे
नेतनेवामनोभवेःसमग्रस्तेवमथ्यावगत्वामनोभवादेनेवस्तेनसमभावनेम वनतकालामिस्यापाकोपहृ
ह्यणाम माह यथावा रतिहिणे सविवःसद्गीमिथःप्रियाविशेषानलिनेकलावृथा करुणविशेवनेवा
धमहरतीनावनकिंनमेहन्तम अत्रनामेवहतेप्रहरोविधिधर्ममकिंकिनहत्नवालिनस्पशाकायवस्तनकृणे
स्फुटमेव नैव्यमेवेषु भेदेषु विशेषप्रवृत्ताम्यमितिविशेषपिभेदोस्तिवानवेनाशेक्याह सवेवेविवे
विषयेतिशयोक्तिरेवप्राणिनतावतिष्ठतेनाविनाप्रयेनालंकारान्तरामात्र अतिशयस्यविशेषस्योक्तिर्काय
नेप्रत्ययानकस्यविशेषस्यसवेषुभेदेषुभेदोयुक्तिवेलत्वापदिवभेदस्यानर्थः अत्रान्यसमन्नतिरूपायांन अ

तथा चोक्तं मेघदूते श्यामस्वेवं क्वचिदपि किरन्नयाघ्यैर्विभाव्यते यत्नेनापि का विनाकार्यैः क्रोलं कारेण यावि वेति सर्वं समेवं च ते
कोऽपि वक्त्राविलं तत्रणामं किरेवामेनो भेदे मूलं मितिभावः समुत्तमस्य गुणेयथा मादत्तमन्वलगुणस्य यत् वल्लतः
णता भांति भण्यते मतं तत्त्वगुणः वक्तीति यत्कृतं तु पकेनापि समागुणाने नपगुणतया लगुणसम्पदः नक्तं तनोति
भासमेवयत्समामप्युपतिमतं तत्त्वगुणः नस्यापूर्वकृतं तस्य गुणेन प्राप्नोतीति उदा० विभिन्नवर्णमणीरुगाग्रजेन हृदयस्य सम्पाः
धीरतः स्फुरेत्सा रत्नैः पुनरपि पत्रहृदये रुचामामाभानि स्येवप्राकारी रत्नैः अत्राप्यवर्णानि कृततस्य रूपितयोः सम्
मीघरता नानात्ममणीनामालि मातिशयिन रत्नैः स्वपदमीलि मागुणेलक्ष्यस्य यथा तदगुणसंतापनेदृव्याप्ये
स्वविततरगापत्यागहृस्त्राग्रजस्य तदपितया वदति मणिनां प्रगुणवर्णता स्वर्गयोग्यं प्रकृतमभिन्नवर्णं च प्रविद
विभिन्नमिः पुनः संनीतिमाने प्राप्तिनास्ति प्रकृतस्य गुणेनैव मणीनामित्यर्थः तदगुणाननुहारे स्वेदस्य तस्या तत्त्व
णः समितत्तद्वीचवर्णसमप्रवेतामपियो नायामिदमूनगुणानम्य हर्षे या सत्त्वा भवेद् तत्रैव नाम उदा० यवा
लोमिनात्मीयाविस्तरस्तवहृदितपमात्मस्यानि अद्रिप्रस्थानमभिप्राभिद्यपस्तवहृष्णिहिलानरोमसि यवलोमि
यद्यपि स्तनस्तनत्याधिक्यामसमवेतनिति हृदयम नागभावितेपि हृदये सम्भवानि हि तेनानर्कोपि अवयवं नोक्तं
हृस्य हृदयस्य समकायवल स्पृगणा पितृयानुपूर्वगुणस्य समभावि माणि पिरागेन दृग्धगुणानतगुणानपनेदेवाह
अत्रानिदिमेन रागात् कवितनामेयोगात् तेन नयोगणेपात्यर्थः तदेवम्य स्पष्टयोस्तदहदेशाद् योगयोगिकस्य नाथे तत्
योदाहृत्या पुनानयोरेव प्रकृतानाप्रकृत तवाव कनयोरोदाहरिष्यन्नाह किंच नादन्य प्रकृतम समेयेति च प्रकृतम सम्भव

का. टी. १८०

187

दिश्यते तेन यत्प्रकृतत्वं प्रस्तुतेन कृतोपि निमित्ता स्यात्तु विधीयते सोन्नद्भुणस्तस्यापि प्रतिपत्त्युत्तम यथा संगम
म्नुसितनमे बुयाश्च नेकन्नलाभद्भभयवमज्जातः रान्नहमतवसेवश्चभ्रमाबोधिते नवनत्रापबोधिते अथाशुकृत
योगी गम्याश्रुतया तेलयोः समम् पिप्रकृतस्यान्तहे सम्यतनथानभिमतहणः यथयामास्यितेकेनापयोगम्न
दन्यथा नयैवयद्वियोयितमव्याख्यानमतिरुद्रनः योनापायेन यदेकेनोपकल्पिते तन्नमान्यने नान्निगोष्ठतयान्तःस्थाय
कमेवयदन्यथा करणं समायोयितेतद्दन्नमाहातिहेतत्वाद्वाद्यातः स्त्राहपूर्वाटरोमनतासिमेतोवयुनिहशोवयावि
श्रुयानस्यान्वयेनासनः स्तेववा मनोवनः अस्यनोपायेनहर्षिङ्कुपेणहरोमदनस्त्ववाहतिनेवोपादरोयेनवाहादन्य
थानन्तरूपेकांमप्यजोवनसीभिः कृतमिति व्याख्यातः एवं सवेषाश्राहार्थीभयालंकाराणां शब्दानेदान्त्रकास
कीर्तनादह सेषासंसृष्टि संकीर्णभेदेनकथयन्त्राह नि: एतेषांप्रागुद्दिष्टानां वक्रोक्त्यादीनां कृपेणतानोपलंकाराणां
यथासमवसमन्यात्यनिरपेक्षतयायदेकत्रसहभावोपरविविधप्रबोधयायिवा कस्यान्तुसेकार्थसमवायसम्भ
वासंसृष्टिः अन्योन्यनिरपेक्षतयावस्थितानां संसृष्टानामपि काव्यायस्कारकत्वादेषागुणान्तेनकाव्येनगुणोन्नाम
समवायश्चेति एकत्रासनवर्थः काव्यानामानेकसाकेसमवायसमवायएवभावेनस्थः तत्रशब्दालंकारसं
सृष्टिर्यथा कृतस्मसोरमलोभयोस्त्रयसंभ्रमसस्कृतश्रोभयावतितयाविदयेकलमेचुलाकनककलोलकलो
लकलोलवृष्णात्ययोत्पुलकस्य यमकस्यवशब्दालंकारयोरंगांगिभावविरहादुभयोन्यानपेक्षतावस्थितत्वात्संसृष्टि ः
अर्थालंकारसंसृष्टिर्यथा लिम्पतीवतमोङ्गानिवर्षतीवाञ्जनंनभः असत्पुरुषसेवेवदृष्टिर्निष्फलतांगता अत्र

पूर्वापरेऽप्युत्पत्तावायाश्चकार्यबोधमायाः प्रत्यक्षभेदनास्थितिः एतदेव विवृणोति पूर्वेत्यादि प्रत्यक्षानिश्चये हेतुः सकानुमानसो
मन्दृष्टिप्रयोजनवशः उक्तं च तथाविधे यथामेकस्मिन् तथाविधेऽप्यन्यत्वानिश्चये हेतुस्तथा ग्राह्यार्थालोकादयः स्वप्नदृष्टि
यात्मेणानित्यत्वग्रामेनोपश्रमसहमनलावत् तदग्रणानिह प्रत्यलुप्तोपसम्कानेणिवारेण ग्रामानुमानमात्रकं वा
त्वोत्पत्तिनिश्चये सन्तानितप्रत्यक्षमेयमनोमत्वेन तः प्रसङ्गलावण्य तदग्रणानोद्भवः सन्तानिष्पत्तिरधिकमानोविवायति
प्रत्येकस्मादन्यकारणमनुकारादि समाप्तपूर्वापरेक्षकानुमानः उक्तापेहद्वयसन्तापटाकामितिरूपकेवभेदतत्रिमिता सा
भ्याः प्रत्यक्षमेकार्थसमवायदर्शयति संसर्गश्चनयोरेकत्रवाकाश्चैवतिसिवासमवेतत्वात् तयोर्द्वयोर्द्वयोः
रेकार्थयोर्वाकार्यकेनोऽहीनः पदसम्बद्धयोर्मित्यर्थः कश्चिद्वर्णहरेण प्रत्येकेविदाकोऽस्त्यनेकाख्येतिपदे
तितत्समत क्षणान्तरमात्रसव्यर्थेनापायात् प्रविशातिनुमामात्मन्यागिवेतत्समेकरः प्रविश्रान्तिः सम्बन्धात्त्येण
कार्येवमनकारणाटनासमर्थ्यम् एतदेवतद्यथात्मनासिद्धित्वसतेव भावाः प्रत्यक्षमनुग्राह्यानुग्राहकमादर्शयतिस
पृथक्संकोयमाणसहरूपतात्मकरः स्वानुरूपकारकत्वेकेवलानामसामर्थ्यादनुरूपेतणमसत्वान्तेऽप्यप्रत्यक्षकावि
कस्यचिदनुग्राहकत्वमकस्यचिदनुग्राह्यत्वमित्यर्थः उक्ता प्रातिस्वीमतविहेतुमाकतिनिहृततेहेमताऽङ्कुरप्रतिलभ्माया
मेत्वोयोगरातिनिमाणितकोऽहितु प्रभवटहीने प्रणोणिविन्यादिहकान्त्यानदीम्नगाहश्शामिवीणामग्रेयणानुगुणफला
नोसत्वशक्तिषुवृत्तनेवहाराहृयति प्रवृत्तकृष्णमपदस्पर्शतिमताप्राङ्कुरभूते तदाश्रयणावतकृष्णः सर्वेतसोऽप्रभूतत्वम
त्वात्तिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः प्रत्येणाणिविनाहिकोऽस्यपतत्कृष्णः गुणानामत्र जायते प्रातिमतः प्राङ्भाव

का॰
टी॰
१८८
188

नाटत्वग्राहकः त्वमस्तीति मतत्रयाश्रयेणानुगृहीताणावसत्त्रणो येमस्वरयोनामनीवचमत्कारकत्वर्थः अतन केवले
श्रमत्कारेण तत्त्रणेनवाश्रोतिमान् किंनेयोगिभावेनद्वावेकमलिन्नित्यर्थः यथा वा जटाभाभिर्भाभिः करधृतक
लंकाक्षवलयो वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः परिभ्रम्यत्तारापरिकरकपालाङ्किततलो शशी भस्मा
पाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति उपमारूपकसंसृष्टतासंकरोऽत्रनिवचनोवेत्युद्वेरागिभावेन प्रतीयते तथा वार्थः शु
भ्रांशोर्व्योम्नि पितृवनेऽपि श्मशानेऽपि चरति किंभूतः परिभ्रमन्तारागणास्तएव परिकराः समूहास्तएव कपालानि तैरंकितं त
लं यस्य तादृशः शशी कीदृशः भस्मेवापाण्डुः भस्मापाण्डुरेव भस्मनापाण्डुः कलितं वैराग्यं समत्वं नाटित्वाभावो या
नातो विशदः शुक्लः स्वच्छः त्यागेनाप्यविशदः निर्मलात्मा अत्र हेतुमुत्प्रेक्षते कुत इव वियोगिव्यापत्तेरिव वि
योगिनो वियोगकर्षितानां अर्थाः विषयाणां विषयाणां विपत्तिर्नाशस्तत एवके रागाकिरणेनैव पाणिनाधृतः कले
कएवाक्षवलयं येन तादृशः एवं जटाभाः सहकृतमूलेनुभासेन जटाभाभासपवजटानां सहकेशानामिव भासो भा
यासामतिसंहततात् ताभिर्भाभिर्जटाभिरूपलक्षितः अत्र व्योम्नि पितृवनस्येवेत्युपमा वमत्कारणं भास्मादीर्घान्तताश्च
नाया उपमायाः श्रेष्ठाभ्यामुपमारूपकसंसृष्टता वपरिपोषकत्वयोगे तथैव जटाभाभिरित्युपमाया कलंकाक्षवलयो
त्यादि रूपके वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षायाः परिपोषणाद् रूप तत्त्वत्र कलंकाक्षवलयमिति रूपक परि
ग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणमपि प्रतिपद्यते साधकतामेव प्रतिपादयति तस्माद्रूपके तिरोहितकलंकत्वपा
मक्षवलयमेव मुख्यतयावगम्यते तस्य करधृतेन निपदस्य स्थितिस्वरूपकेनैति तिरोहितेकलंकरूपेयेन वताहगत्त्ववल

यथैव मुखचन्द्रमित्यत्रोपमानतया प्रतीयते नतूपमानोपमेययोरभेदप्रतीतौ साधकमस्ति केन समस्तवस्तुसाधके विशेषणैकदे
शेनेति पदेयत्र उपमास्तनदेवोपमायाः ग्राहि विशेषणेन कथं न साधकमित्याह नैष च वचकग्रहणेयोगपनापासा
देवकीप्रसिद्धिः न सैवा स्वलयसाधकः । ऋभ्रकक्रायायाः कलङ्कस्य कस्यापि मतस्ते वप्रत्यासत्त्योपचर्यते
प्रायुक्ते कलङ्कस्य स्पृहस्पैव दृष्टत्वात् चन्द्रेणकलङ्ककैः किं त्वीर्थयायेन किं तु प्रत्यासत्त्योपचर्यते यथाक
लङ्कस्य शशिना बिम्बेनाह हनुप्रसिद्ध करणे भुत बिम्बमति बिम्बानियातप्रतीतिरित्यर्थः । एवं रूपकसाधकम
प्युपमासाधकमाह कलङ्कालङ्कयमेवं तिरूपमायाः कलङ्कस्य स्फुटतया श्रुतिपरिहिः न बाधकस्य तन्तेन
नोक्तानि मुखमेव मुखं वा एव ग्राह्यमपत् उपमाप्रकारेणोपमानयथाग्नौ किं यतेनतु हि कलङ्कस्य स्फुटतया प्रतो
तेनोक्तवलयेनाभेदः तथोपमासाधकः साधारणधर्मः करणाग्रामुखमित्यादौ न सम्भवति किन्तु प्रत्यासत्त्या
एवावाप्तिमुखमेवोपमायाश्च उपचारोपमाधायकः । तस्मादत्र रूपकमेव न तु सोपमया सह सन्देह
सङ्करः इत्यर्थः । स्फुटमेकत्र विषये शब्दालङ्कारार्थालङ्कारयोः सङ्करमाह । एकत्र स्फुटः सङ्करः शब्दालङ्कारयोर्यथा स्फुटतो
यथा यन्निति न दीयमेव निहतानवनामानि पनसायावनदा गन्तावपृथमवि निहतानवरमानितपानिसायावनदा
अत्र यमकानुलोमप्रतिलोमे विभ्रमे दीपादौ द्वयगतेपरस्परापेक्षे पादस्थापितेमेकोपायमत्यर्थः । अत्र यमकामिवपि
प्रधानस्यानुप्रमकस्यापेक्षयानुप्रमकमनुप्रमकेनेति समासेपदद्वयगतेरत्र तत्परस्परापेक्षेरत्र च नप्रसिकालिग
ना तथा चात्र स्फुटे यमकसंनिधानेविशेषभेदस्यैव गतमिति द्वितीयं सङ्करभेदमाह एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावा

का॰
टी॰
१८६
189

दनिश्चयः द्वयोर्मध्यादेकतरस्य ग्रहणे साधकस्य बाधकस्य वाभावादनिश्चयः सन्देहोऽपि संकरस्य
भेदान्तरमित्यर्थः । इत्थमेवाह । द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेकत्र समावेशोऽविरोधान्न यत्र तु ग्राहकस्य न सम्भवो न चैका-
तरस्य परिग्रहे साधकं न चेतरस्य परिग्रहे बाधकमस्ति येनैकतरस्यैव परिग्रहः स्यात् तेन सन्देहो निश्चयाभावस्तु द्वितीयः सं-
कारः सम्बन्धे येन संकरस्येवालंकाराणाम् । एकस्यैवेति स्वरूपस्यैवालंकारो द्वितीयो ये भेदे संकरस्य सन्दिग्धत्वमिति नैकस्मा-
दितरस्य साधकत्वमित्यर्थः । उदा॰ जह गम्भीरो जह रअणणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ । ता किं विहिणा एसो सरसपा-
णीओ जलणिही ण कओ ॥ अत्र समुद्रे प्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किं समासोक्तिः किम-
थवा प्रस्तुतेन समुद्रेण कस्यापि तत्समगुणस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः । यथा गम्भी-
रो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः तत्किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः । अत्र समुद्रस्य प्रस्तुतत्वात्प्र-
कृतत्वानिश्चयादलंकारद्वयस्य सन्देहस्तावदिमं केचिदेव हीनतिभावः । एवं द्वयोः संकरमुक्त्वा बहूनामप्याह । यथा
वा नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति । अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः । अत्र किं कामस्योद्दीप-
कः कालो वर्तते इति भेदप्रतीत्याभिधानात्पर्यायोक्तं । उत वदनमस्या इदं बिम्बमिति तथा रूपकं मानादिति विशेषोक्तिः किं
वापह्नुतिरिति अत्र किं दीपकं तुल्ययोगिता वा अथवा रूपकम् । अत्रैतयोः समुच्चयविवक्षया दीपकं अथवा तुल्ययो-
गितामप्रस्तुतयोः समुच्चयविवक्षया सामान्यादिना तत्समावगतौ समासोक्तिः । आहोस्वित् तत्र नैमित्तप्रस्तावादप्रस्तुतप्र-
शंसेति बहूनां सन्देहसंकरः । चन्द्रबिम्बं प्रसीदतीति पत्नीमुखं प्रसीदतीति क्रियासमुच्चयादीपकं च

१८६

शुद्धे व्यञ्जनाव्यापारस्वीकारे को हेतुरित्याकांक्षायामनन्तरं ग्रन्थमवतारयति अत इदमाह यस्य प्रतीतिमाधातुं
लक्षणा समुपास्यते फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतिमाधातुं प्र
तीतिविषयं कर्तुं लक्षणाश्रयः शब्दः समुपास्यते प्रयुज्यते शब्दैकगम्ये तस्मात्कारणादेव केवलफलगम्यत्वे
न तु प्रमाणान्तरादिति केवलेन शब्देन वृत्त्यन्तरबाधे त्वस्मिन्फले व्यञ्जनादपरा शब्दस्य व्यञ्जनं बिना क्रिया व्या
पारो न पतेदेव विवृणोति प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणाशब्दप्रयोगः तत्र नान्यतस्तत्प्रतिपत्तिः
अपि तु तस्मादेव शब्दात् न चात्र व्यञ्जनादृते तेष्वो व्यापारः स्पष्टश्च व्यापारान्तराभावमेवानुवदर्शयति तथा
हि नाभिधा समयाभावात् तथाहि दर्शितेगंगादिशब्दस्य पावनत्वादौ फले समयसङ्केतस्याभावात्
अग्रहणादभिधाव्यापारेण पतेदेव विवृणोति गंगायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीय
न्ते न तत्र गंगादिशब्दाः संकेतिताः एवमभिधान्तरं निरस्य लक्षणां निरस्यति हेत्वभावान्न लक्षणा पावनत्वा
दौ फले मुख्यार्थबाधादित्रयस्य लक्षणाहेतोरभावान्न लक्षणा तदभावमेवोपपादयति तथा च लक्ष्य
न मुख्यो नार्थस्तत्र बाधो योगः फलेन नो न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्खलद्गतिः यथा गंगाशब्दः स्रोतसि सबाधा
र्थः तथा लक्ष्यं लक्षणाबोध्यं तीरं न मुख्यं यथा गंगाशब्दः स्रोतसो बोधाधिकारेण सबाधमतः लक्षयति तथै
तीरे बोधाधिकरणे न बाधोऽस्ति यथा गंगाशब्दस्य स्रोतसि सामीप्यादिसम्बन्धः तथा तीरस्य पावनत्वादेश्च
न यथा तीरस्य लक्षणया शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनं तथा शैत्यपावनत्वादौ लक्षणीयेन किं प्रयोजनमस्य योः

का॰ टी॰ ८१

191

नते न केवलमत्र मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रमेवाकिं तत्तेषामाशंकाबीजमपि नेत्याह नैव शब्दः स्खल
द्गतिः यथैव हि गंगायां शब्दः घोषाधिकरणत्वसिद्धिनामर्थमिष्यमाणं तटं बोधयितुं स्खलद्गतिः तथा मुख्यार्था
बाधादिहेतुकां लक्षणामनुपास्य तथा तत्र तथा फले स्खलद्गतिर्यो लक्षणामनुपासीत इत्यर्थः ध्वनिप्रस्था
योते रूढ्यायेविषये मत्र शब्दाः स्वविषयादपि लक्षणाद्याः प्रयुक्ता स्तेन भवतीति पदे ध्वनेमुख्यो व्यंग्यरूपेऽपि समस
गुणतार्थदर्शिते यत्तु दिष्टफले तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिरिति कारिकार्थः इत्याहुर्व्याख्यातारः केचित्तु नैव शब्दः
स्खलद्गतिरिति तात्पर्यं शक्तिवैकल्यलक्षणाय तथा च यथा गंगायां शब्दः स्रोतोरूपेण घोषाधिकरणतायोग्यत्वादल
ये स्खलद्गतिरितितात्पर्यं [illegible]त्यानान्वयबोधयते न च [illegible] तटशब्दः पावनत्वादिसंबंधयोग्यत्वादन्वयमल
भमानः इत्यर्थः तात्पर्यार्थाधिके वृत्तिविरहे [illegible] स्खलल्लक्षणायामेवान्तर्भावः न तु शैत्यपावनत्वादौ लक्षणैव भूय
श्रयणीयत्वादिफलमस्येवेत्याह यत्तदेव हन्याह यथा गंगायां शब्दः स्रोतसि सबाधत्वात्तटं लक्षयति तद्व
यदि तटेऽपि सबाधः स्यात्तत्प्रयोजनं लक्षयेत् तत्र तटे मुख्योर्थस्तावत् बाधात् न च गंगाशब्दार्थस्य तटस्य स्रो
तोगतैः पावनत्वादिभिर्लक्षणीयैः सम्बन्धस्ताव[illegible]प्रयोजने लक्ष्ये किं चित्प्रयोजने नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयो
जनं प्रतिपादयितुमसमर्थः एवमप्यवस्थायामप्याद्यामूलक्षतिकारिणी मूले लक्षणायाः शैत्यपावनत्वादिप्र
तीतिः एतत्स्मृतिकारिणी अभावकारिणीति त्यावहन्तिः एवमपि प्रयोजनलक्षणे तदपि प्रयोजनता
तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत् प्रकृतस्याप्रतीतस्य शैत्यपावनत्वादेः प्रयोजनस्याप्रतीतिः प्रती

विम्बाविसलोणवाणिकमयोऽदिवसायविनम्‌ । क्लिशाष्टदलकलोपमुवोवनायबडान्यकारणमुणावा
लिमेवुकोव । ग्रेत्रेकपदत्तुप्रविशेनूपकानुप्रेसो ग्रन्थकिरणपवकेसराडनभेदायेपात कुकारणदेतामा
नैकेषांग्रेजनानोग्रसामान्यप्टमेकुस्मिनपदेतुप्रविशेनूपकानुपामेपवमपदेषांपिपदेषुबोधाष्टवौक्रम
नुसनूयाति तेनामोविनूपः पारिकीर्तितः तस्यमतुग्रात्यानुग्रहकृतयामनेहेनेकपदप्रतिपादितयावबु
वास्यते त्रिप्रकारात्येवमेकरोव्याकृतः प्रकारानरणतनशकोव्याकृतेमानतमाम्नमुभेदभेदानामिति
समग्रायानामादिभिभिन्नलतनुलद्वारनोमनशंसिहाटयः कणटाभरणप्रकाः संकरप्रकारापष्ठेवाननभीवव्या
ख्येयाः पृथगव्याख्यानाभावेनानेनयमनतिप्रयोजनतेवहेतुः तथाहि रत्यसाधकमानुसमभवबलात्मने
हास्यभावनालेकारानाकरोविरपियन्नागानियाकविन संबेधाविषयापहारकरणात्मेकाभियानस्य
तिः संसृष्टकृतयानतन्यमतोपुरुर्कास्त्रियासंकरयति रत्नाकरणपदयपवतमनुपन्यसहापितमनःस्ता
नापिषाका यत्रकापिपुष्पलकेषु स्फुटमेकपदविषयेष्टाहार्थालेकानिद्वयम्‌ अवास्थितेवतिस्तदेपकामि
नप्यपभ्नतेवविषयेपडभावापिषाहार्थालेकारोव्यवस्थासमासादयः तदपेसंकरद्वयक्रमणोदा॰ स्मष्टो
कुसंकोरणकेसरस्थयोविम्बाविसलोणकणकमयोऽदिवसायविनम्‌ । क्लिशाष्टदलकलापमुवोवनाय
वडान्यकारमपुणावलिमेवुकोव । मोणन्यरत्यगामे सेपद्यमनलावोण तरुणणाहिप्रप्रलडेपरिसकु
तिनवोपपूर्वेकपदानुप्रविशेनूपकानुप्रामोऽनरयनपूर्वीनरयोरयोनावेदविषयापस्थिताविभागेनास्य

का॰ तौ तेनाभावेन रूपः प्रकीर्तितः तदयमन्वयाख्यानारब्धतया सन्देहेन यद्भिन्नमयाद्विरूपित्वादेकपदाभि
टी॰ धेयमवस्थितत्वात्तत्प्रकारतयैव सङ्केतो व्याख्यात इति यः पाठः सोपपाठ एव ग्रन्थकारमतेऽसमञ्जसत्वात्॥
१९१ एतनान्तरमभिमतविषयशास्त्रार्थलकारसंबन्ध्यायव्यवच्छेदार्थमभेदमपि मत्स्वेच्छयागतार्थेनान् व्याकरणेनैवतन
192 चैवमर्थेनास्मिन्नुदाहरणे रूपकावृत्ताभयोः समानाधिकरणेऽपि सम ध्यासाभिधेयत्वमुपमहत्वात् इतिप्रतिपादिता ना
हार्थोभयगतेनैवैव विच्छेदो लकारः इतिसमनेनताक्रोलाम व्याख्यानप्रकारेण अथोपक्रमेतितेनैव
नूद्धारेण लकारसामान्येनतानानुमत्याकाङ्क्षाभाकथंमनप्रसिद्धानां सवेधोमलकारेण क्रमानायशास्त्रा॰
र्थोभयगतेनैवनियमः तामामाशाकाशुद्धाक्षममायत्ने क्रतः पुनरेषप्रतिनियमोयत्नेधोन्तल्पितकाव्यशाभा
तिपुयहेतुनैकश्चिद्लकारः शास्त्रम कश्चिदर्थस्यकश्चिद्वोभयगतमितिचेत उक्रमत्रयथाकाव्येदोषगुणा
लकाराणांशास्त्रार्थोभयगतेन नव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेवप्रभवतः निमित्ततत्स्यात्सम्भवान्न
तस्मयालकारोयदोषाभावाभावानुविधायित्वे सत्त्वलकारोव्यवस्थाप्येन इति श्रूमालकाप्रस्तावेनवमेर्व
मेतिर्णीतमित्यर्थः एतदेव विभज्य दर्शयति एवं च यथापुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकेचोभयोभावा॰
नुविधायित्वयाउभयालङ्कारो भावाभावानुविधायित्वयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेत्यर्थः तथाशब्दहेतु
काथालत्वाम प्रभृतयोपिदृष्टव्याः शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दार्थान्वयव्यतिरेकानुविधा॰
यित्वादर्थस्येवेत्युभयालकारत्वमेषामित्यर्थः तन्नूभयालकारः शब्दालकारप्रस्तावपदवर्णनीयास्तत्रशब्द

नस्य वुत्प्रेक्षादिनाशंक्याह । अथैष्यनन्तरं वैविध्यमुक्त्वा तथापि प्रतिभास्येते यन्तितेवाच्यालंकारान्तर्भाव एवात्रापिस्य
दिमनपेक्ष्यैव तदाविताः । वक्ष्यमाणानामुत्प्रेक्षादीनां प्रसिद्धतानि विविक्ततया पृथक्तयावैविध्यमुपपन्नं दर्शया
लंकारमध्ये लक्षितत्वात्तदर्थः । कांश्चिदुत्प्रेक्षादिवदाशयप्रभावप्रवर्तमानदलंकारान्तर्निमित्तं तदन्वयव्यति
रेकाविलम्बनमाशंक्याह । योलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकाववष्टम्भौ
नैवोत्तदाश्रयणमुत्प्रेक्षादिविशिष्टस्यात्रयाश्रयविभावस्याभावात् । यथा क्वचिदुत्प्रेक्षादिकं गुणाश्रितं तदलंकार
न युज्यते । तथैवात्रापि शब्दाश्रयेण शब्दालंकारत्वमर्थाश्रयेणार्थालंकारत्वमित्येवमपि कल्पनायोगात् तदन्वय
व्यतिरेकानुविधानेविनानन्वयप्रतिपत्तिसम्भवात्स्यान्वयव्यतिरेकानुविधानेविनाप्यन्यमात्रेणालंकारत्वप्रतिपत्तेः प्रसंग
यमाणाशब्दमात्राश्रयापि तथा मद्वेषाशब्दालंकारत्वमर्थमात्राश्रयापि तथार्थालंकारत्वेव तत्सलक्ष्य तत्ता स्यादि
त्यर्थः । अन्यालंकाराणां यथोक्तनिमित्तप्रवृत्तस्य व्यतिरेकानुविधानमेवान्वयव्यतिरेकभेदावगतौ हेतुः । अथ
अर्थः । वैचित्र्यं लंकारादोषाभावश्च काव्यानुरूपः । पूर्वं विषयदोषाभावतन्भावयति । येषां दोषाणां यथायोगमभावेना
पि केवल अन्येषु ततः पतन्ति निपृष्ठकर्तृणि पादिताः । अलंकारदोषानलेभात्मुक्तदोषाणामभावे वैविध्यस्याह स्याह
तथाहि । अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं विरोधयतीति पदयोनयोस्तुप्रसिद्धि विरुद्धतामप्रसिद्ध्यर्थं प्रतिक्रा
न्तवोपमानवयथाक्रमं गतिक्रामे तनिन्द्यभावमाह । प्रसिद्धः प्रसिद्ध्या पालोकिकवाच्याभावः प्रसिद्धिविरुद्धार्थ
मपदोतन्मूलत्वार्थः । क्रमेणोपरा । वक्रोक्तिकाव्योक्ति दोषविवक्षितन्त्यजेदिति पूर्णतानामननताववत्तनार्थी रूपणमपिवर

का॰
टी॰
२२१
195

णः कृ वा गुरुकवेः रहः सेवः सुरागोनगाउपकृतयोनित्ययुक्तस्य यस्य सोतिप्रीतिप्रसवोन्वहमहिमरुवैः सोवा
तान्मान्नोनः अत्र करहेकमप्रीतिनियमेन लानित्वसुप्रासानुरोधेन वप्रतिप्रादितानुप्रासोतिहाणटिप्पुनर्यथाप्रतीने
निप्रासोडविरोधः वक्रोविलसन्नुकमप्यर्थाणम्याः कोलानियोक्तिसौनिकर्तव्यमेणः नियमानुप्रासतोन
नुप्रासार्थेमेवनतत्प्रयाणाटिप्रासिडतर्थः मणतरुणाणमगरमारिमानन्नस्पन्नसोनुप्रविशटिसलोलोलाः
पितोगाक्कोमिवालिकृदोयमे अननुणपान्माणमेववलमेववनस्पृनिनस्नुमसोनम परिमरणामरुणवृत्तोरला
णकमकारणकरुते अत्र वाच्यस्याविवक्षमाने नकिं विद्यास्तव्यप्रतीयते इत्यर्थानुप्रासर्थेन वानुप्रासमस्यैव फलमित्र
अत्र तन्नुकेतिगदहगमनेममसकिमित्युकारणविनोकुरुतेइत्येतावन्तु वाक्ये वाक्यार्थे इत्यानिपदानि नकिमप्र
पङ्कवैतोनत्वनुप्रासस्यैव फलमपुष्टार्थेइकानिपदानि नकिमपुष्टपङ्कवैतोनत्वनुप्रासस्यैव फलमपुष्टार्थो विपव
नुदोषेतस्येतस्मित्यर्थः अत्रदोनाणयापूर्णसाकाण्डकलकाण्डमाम करस्तुकेठ्याः तणकण्डकरुककाण्ड
निमुडः अत्र शृङ्गारोपरुद्धोवर्णाउमाः श्रुवोकृयानीत्याविकृष्यतइतिपरुषानुप्रासे प्रतिकूलवर्णत्वेनविरोधः
अत्रैकोक्तकानोविकटानोवर्णानोशृङ्गारेप्रतिकूलत्वमेव शृङ्गारव्यञ्जकानोविकटानोवर्णानांशृङ्गारेप्रतिकू
लत्वमेव शृङ्गारव्यञ्जिकायाउपनागरिकायाहेतुविरोधः प्रतिकूलवर्णत्वोदोषपदत्वानध्वनेरित्यर्थः यमका
प्यपादरयपानेनेनयमनमप्युक्तेतदोषःपथाभ्रजेगमस्यवमाणः सरम्भागाहावकेणोक्षेनदेमटस्माः इतितो
निणपतोपिनेतापिजेनोकमिव्यक्तः अत्रभतरम्भाः अत्रमाद्यमयमकमेतल्लवणानिकोकोविसंप्रदायार

प्रीतेनैवायमप्रयुक्तादाव्ययपदेनोपहृतार्थः उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतेन न्यूनत्वेऽधिकत्वे वा तादृ-
शोऽनुचितार्थत्वदोषः यमोऽश्वयते तन्न्यूनतायां क्रमेणोदाहरणं न तु पदत्वमाधिक्यपदन्तो वनस्याभिवर्ततः अ
धिकता तादृशो जातिगतन्यूनपरिमाणतावेत्यर्थः क्रमेणोदा॰ वेञ्जातो हि विधुच्छायाभिः साहसेपापमेरुकतमम् अ
त्रोपमानस्य चाण्डालस्य जातिगतेन न्यूनत्वमुपमेयस्याहसातिशयकर्णस्य तिरस्कारः प्रतिपादितः अश्वत्वानिर्दे
म वह्निस्फुलिङ्गा इव भानुरयं बकात्ति अत्रोपमानस्य स्फुलिङ्गस्य परिमाणगतेन न्यूनत्वमुपमेयस्य न कि
प्रियाभित्तिरस्कारः अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः अ
त्रोपमानस्य तु पद्मासनाधिष्ठानमाधिक्यमुपमेयस्यापहारः सपदवपयवमानादनहेम पातालमिव नाभिस्ते
स्तनौ त्रिदशैरोपमौ वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः अत्र पातालादुपमानानां परिमाणगतमाधि
क्यमुपमेयेषु नाभ्यादिषु प्रतिपादितमेवं सर्वेषामुदाहरणानां हीनमाह अश्ववर्णनादि
भिरुपमानैः प्रस्तुतार्थोपमेयमेव कदर्थितं तस्य तु विवक्षितार्थता प्रस्तुतोऽर्थः आयाम्युपवेनानिन्दितस्यार्थः उ
पमानस्य धर्मन्यूनतामाह मलिनोऽतिक्लिष्टो मौञ्ज्या हसन्निव पदेवहन् विराजमानस्ते स्तनभागाश्रितश्शवो
शुमान् अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्य ह्रिलत्तुणाय मेकेनापि पदेन न प्रतिपादितं इति हीनपदत्वम् उपा
मानधर्माधिक्यमाह सपीतवाससः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञ भीमवपुराप्यकृष्णः शातक्रतवेन्द्रायुधवानिवश्या
यामस्तस्य मानः शशिनेव मेघः अत्रोपमेयस्य शाङ्गवादि यत्तिटेशशशिनोपहितप्रतिबिम्बितेत्यधिकपदत्वम्

का॰ अत्रविस्मयउपमेयेपृष्टवचनस्यविशेषणस्यानुपादानादुपमानेनोपमेयस्यानुसंधानस्यमाननमोपकोपमेनवि
टी॰ नोपिकपदात्मिदेशपदात्तम्भेदेनशन्यपर्थः लिंगवचनभेदेनापुपमानेनोपमेययोः साधारण्योदेवमनन्तरूपेकृयौ
२५८ मेनैकत्रस्यैवतत्रोदमेसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैवतत्साधारणमानन्तरउपमेयनेवाप्रतीयमानेनापियमे
णप्रतीयतेइतिप्रक्रान्तस्यार्थस्यस्फुटमनिर्वाहात्स्वभग्नप्रक्रमंरूपकम् यथाविनताश्चन्द्रमिवत्तुनोपिकरा
194 नोपिचन्द्रनभागयस्यम अत्रचन्द्रोमीतिपदद्वाच्यविवन्नेविनामामेकउपमानमस्यस्वरूपेणोपमस्यकस्यविचित्रोपमे
यस्योपमायासमानधर्मविवक्षयोपात्तेलिंगानिर्देशात्तत्रउपमेयपमेयस्यवासाधारणधर्मेनाप्रसिद्धवाप
मेयेनैकस्यवचनस्यसमन्वयोउपमानधर्मेनासम्भवात् उपमानधर्मसमानधर्मेनप्रक्रमस्यानिर्वाहाद्भग्नप्रक्रमा
त्वापत्तायेदोषानन्तर्कश्चिदप्यात्मार्थः सकवोभातिनादेवश्रुङ्गाः इन्दुवपुरिव अत्रश्रृङ्गाःइतिसमानधर्मेनेव
वतितेबहुवचनान्तदेशाउपमेयेसकोभिवसमानतास्यवर्द्ध उपमानेवबहुनान्वितसमन्वितिइतिप्रागवद्वाच्यापि
काशुभेदात्मक्रमभंगः अत्रापवादमाह यत्रतन्नानात्वेपिलिंगवचसोः साधारण्याभिधायिपदस्यरूपभेदेनापद्य
तेतेवेतन्दूषणंववसः उभयपद्यापस्यानुगामत्वमस्यभवनात् यथागुणैरनर्घैःप्रथितोरत्नैरिवमहार्णवः अ
अत्रगुणरत्नशब्दयोर्लिंगभेदेप्यनर्घैरितिसमानधर्मस्यद्वयोरपितिसामान्यकरूपत्वान्नदूषणमवसः तद्वेशा
महेशान्याभिः स्त्रीइमंपुरवताम्बरः इत्यत्रसमासाभिधानतोभयविभक्तयोरिति अत्राभिःस्त्रीभिसमदृशोरगुणः न
स्यावेषेणेनपश्यमभूतनयामापुरैवतम्भततःपुरिवतःपरोश्रोभार्थयतेम्म इदयथायोभोवादिकः तद्वेशःकेरवतदो

यो विभ्रमाः इवेति विपर्येषो भोटयन्तेऽस्य यात्रोत्तरोत्पत्तिमाहुरूपववनेरूपे विभ्रमाश्च कीदृशाः प्रसरदृशः मधुर
तोभ्रतस्य अर्थेलिङ्गमस्त्वाविधेयेऽपि उपमानोपमेययोः ता विभक्तिः पुंलिङ्गैकवचनोपमानोपमेययोरिति पाणिनिः
पदिभाषैकवद्रूपवचनानयो वैषा विभ्रमशाहयो रूपमानोपमेययोर्नास्ति तत्समानधर्मात्मनः सदृशा ... ता
वचनभेदेप्येकरूपत्वान्न दोषइत्यर्थः कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासा
दयतीत्यस्मा विभक्तप्रक्रमनैयेववाभ्यः कालोवर्तमानादिः पुरुषः प्रथमादिः विध्याशीर्विधिलिङ्गमेकवाक्ये
कोविभक्तिनामर्थः एषामभेदेऽपि तथा प्रतीतिरुपमानोपमेययोः समानधर्मत्वान्न स्खलितरूपतया विश्रा
न्तिमासादयति एकवचनस्यैतान्... ...मित्यतो हेतोः ...प्रक्रमभेगा ...वदोषः यथा अ
तिष्ठिनामकाङ्क्ष... ...प्रक्रमभेदतो ... ...मनो ... ...तनाप्रसादमामोति
तथा क्रमभेदतो ... ...वा ... ...पमायोपमाने ...समानधर्मतया विवक्षिता ... क्रिया ... काल ...पमे
येपवासायाः ...ते ...पमाने ...मर्वेदा ...वर्तमाने ... ...प्रक्रमभेदाः प्रतिपन्न
नविशेषाविक्रमूर्तिः कोऽसम्भ... विस्फुरत्केश्चकान्ता विभ्रान्तमेमकरकेतनमर्चयन्तीबालप्रवालविट
पिप्रभवात्तेव ...नानाधिकयोरुपमायोविभ्रान्तमेषु ...समानधर्मेतेन विवक्षितमुप्पमपुरुषान्तिरेषा
त्सम्बोधनाहेयाप्रकृतया नाविकयैवसम्बध्यते नत्वूपमानभूततयाप्रकरणाभावात्सम्बोध्यया लतयेसक
प्रसायाप्रकृत्यात्मकमभेदाः [प्रत्यग्रमज्जनविशेष] प्राग्वदित्यर्थः नत्वचविभ्रान्तेत्यत्र प्रथमपुरुषान्तिदेशेनेव

का॰
टी॰
२५५
195

पादोल्लेतनथ्याहिनाथिकालतनावविश्रान्तेनेत्यर्थैवेयोर्थः॥ मिश्रादिस्मार्थुक्यथाह प्रबलनावविश्रान्ततेननावविश्रान्तमेरा
ति सम्बोध्यमानविषयुत्तयाल्लुप्तस्मान्लुप्तसप्तभेदः॥ श्रूयवत्सगानसर्वैमेतावभावपूर्णकतेरूपमदनश्रुत्वानियः
मत्तीणवासमुद्रमोपनीयप्रुक्तिः॥ होपूर्णवामस्वयथयत्ततश्रान्ततेतथानृतियमेनतीणनश्रान्तसश्रात्कती
श्रुतिनाश्रयमेत्यैवेवाकाथिनात्यर्थान्वथमाणस्मवोध्यमानायोरगतोनिशूप्तनियमतीणनात्नतत्सूपणभवा॥
तत्कर्थस्यामसम्बोध्यमानायालतनायाविषयत्वेनसमुद्रवयाक्ष्यकत्तयाक्ष्मत्मामान्लुप्तः भेदः प्रथमपूर्णभेणव॥
याभावात्रत्यर्थः॥ विभक्त्यर्थभेदमाह गंगेव प्रवहतेनमेरुद्रकीर्तिरित्यादौवाराणप्रवहतितेननतप्रवहतात्यर्थः॥
सप्रवहनप्रवर्तनात्मनोविधेः॥ यथागंगाप्रवहतितथातत्कीर्तिः प्रवहतीतिवमुपमायासायाणतेनविवादि
तेप्रवहतेउपमेयायाकीर्तेरिवाप्रवर्तप्रहननात्मनोविषयथ्यर्थस्पर्पयोलात्रुनयापर्यवसानिमादेनुपमानाभूता
याणगायानाविनस्यसदाप्रहननाद्वैवेत्यैकवस्मायाणपूत्रक्रमभाः॥ पवेजातीयकस्यापि प्यर्थस्यहश्रासाणी
प्रभेनेरत्वसापिविभक्त्यर्थस्योपमानास्सभाविवेन॥ विशेषजीवतनेस्रतमोकोपाटग्रुधनियुर्थेतस्मादावप्राप्तस्या॥
मेक्तृरूपायाः॥ अप्रियोरुपमेयपूर्वसम्भवेनउपमानेपितस्यापिविशेषजीवनस्यप्राप्तनादेवेत्यर्थः॥ विषयादयोवि॥
पितेनेत्रणास्वयाणायोश्चसपूर्णप्राश्नितान्ने॥ यतेदाचाकेपितश्चिदाभिमतानासर्वदेवुरूपमहतादित्येनतदृशोपपत्ति नत्रु
समानपूर्णत्वेतिप्रतीयमानेवाथमोनसूपादायप्रवांमितायानुपमायाप्रमेयस्यापहृतुतापमोभिमस्वपात्र
कश्चनकातादिभेदोस्ति॥ उक्रोदाहरणेषु क्रमद्वतोवेननयोः पूर्वप्रमादयोः काऊत्वयथाभिनायामयोश्चकमलो

सर्वस्माद्धर्मिणो यस्मात्किं प्रतीयमाने साधारण्ये यस्मिन्मासिद्धोपमासिद्धोपश्चादुपमेयायाः कस्य सदृशाः प्राप्नोति
क्रियासम्बन्धो कालभेदकृतो दोषो न कश्चिदापतितः नन्वेवं प्रत्यग्रसन्निवेशत्वे दैवीलतनयोर्विशेषणेन सा
तादृश्यानीतानां बिम्बप्रतिबिम्बप्रतिसमानधर्मतावगतेरुपमासिद्धोपश्चादुपमेयस्य क्रियया सम्बन्धा
देरुपस्थभेदकृतो दोषो न सम्भवति पूर्वं विषयादिभेदेऽपि पूर्वं दृष्टोरुपमानोपमेययोः समानधर्माभि
सम्बन्धः पश्चादुपमेयस्यैव क्रियासम्बन्धेन कोऽपि न दोषः इत्यर्थः यत्र न कालविशेषवाचकः क्रियैवा
समानो धर्मस्तूपमाप्रतिपादकः नन्वमानेऽत्र कथमित्युक्तिरिति स्विस्मिंश्चाद्युमापाकप्रासिकप्रवाह
स्त्राणुपात्रेनेवमामास्थमेतोपमावगम्यते यथा युधिष्ठिर इव सत्यवादी युधिष्ठिरवदतीति न चापि युधिष्ठि
र इव सत्यवादीति प्रतिपद्यामहे अत्रापि सत्यवादीति प्रतीयमाने सादृश्ये उपमेयेवासाधारण्यमुपमा
योपमायाः प्रसिद्धायाः पश्चात्कालवाचकक्रियाभिसम्बन्धे दोषाभाव इति जानीमहे अत एवोत्तरूपमाश
कर्यापि हरति सत्यवादी सत्यवदतीति वदनीयो न रूपमायाः कृतो यत्र पुष्पसातीति वद्युधिष्ठिर इव सत्य
वादेन सत्यवादीयोमित्यर्थो वाग्मात् यथा येषां पुष्पसातीति एकस्य वा यातस्य सामान्यविशेषभावेन
विशेषणाविशेष्यभावाद्भेदावगतो नपोनरूपयन्तथा यापीत्यर्थः विश्वासेनैवेति हि स्वरूपकाशप्रकाश
मत्तिनेहायमलम् अत्रास्मिन्वाक्ये वाक्यर्थोरूपकाणामाह सत्यमेवतत् कि न स्यात्तेषु प्रयोगेषु स
मध्यनामिदं न तमेवेत्यानिरवद्यप्रसन्नेनैव प्रतीतिविवादादिति समवेतसमवायप्रमाणम् येषकस्य वा

का॰
टी॰
२५९
196

न्तर्थस्य विशेषणाविशेष्यभावो नुप्रयोगात्कस्य भावः सा ताङ्गपाङ्गो वा नैव स्थितेषु वा केषु चिह्नं समाधाने
नन्तर सर्वे व्यन्यते तेरा षष्ठव प्रस्तुतार्थ प्रतीतेरपकर्षोहित्यर्थः अस्माद्दूषणासम्भवादपि उपमायां प्रनुविता
यायामेव पर्यवस्यतः यथा अग्रामिकाग्रपाणिनवितताथ रपिमम् अत्र काश्यस्य प्राणिनार्थानां वा
प्पिमभिः सादृश्यप्रत्यापि न प्रतीतेमित्यनुवितार्थम् अत्र यथा कथंचिदाह्लादि दिनादिनाकाश पुष्प
नोपिष्य समस्याविनेपिग्रथ्यनक्रियायाः उपमानोपमेययोः साधारणभावीदेवानो वितत्यम निष्पत्र
ग्रस्याद्विवनस्पटाप्राः प्रायपन्नमोग्रत्नमष्यभाजः ज्ञान्वस्य मानाप्य वचायियादि नाथभाजः परिश्रेषानो
कान्त अत्रापि च तस्याप्युपमाः हृथमग्र्लानिष्पतेनात्र सम्भवेतात्तुपनिबद्धमानो प्यो वितत्यमेव मुला
ति अत्रादिग्यानायते हश्टि न्याश्र्पेतया हृथमेरलाहिध्यायापतनेसम्भवत्याधितत्र त्वले या तिविषा
णमनुवितामिति भावः अन्यत्यासापि सम्भाव नष्ट क्वाटपप्रवशा हावत्र शस्म हतेन याप्राहा चि
केवल समस्यसाध्यस्यमेव प्रतिपादयितेपयाप्रतापरस्य वास्या विवक्षितलवादितितत्राप्राक्रि रस्या वाव क
नेटोषः यथा उच्चयो रोचिका भाभान्त कुलेमेव कोस्तलम् नारीलावनवानपुष्पकामसङ्कवितयथा।
अत्रोत्पलस्य कुलनेशका मे सङ्कवितन्नेसम्भावयितेककवेस्यात्पर्यंतत्र यथा प्राहोनशक्तस्त्रवा के
नामेवापदेशन्यथः उत्प्रेक्षितमपितात्पर्येन यानिकेन प्रणपरिवर्जितन्नाविनयाद्बृश्रमि तन्मम
थेनायपदार्थानरपामसयोपदानेपरानेपराते ध्यमिवागानत्वलेस्येतसमो वीनमितिनिविषयनमेतस्यानुवि

नार्थे नैव दोषः प्रकृते समस्याविततमप्रकृतेऽपरमार्थेनो रूपेणाहीनत्वात् टनिबाध्यवृद्धाक्षकनाहीनमेव अतञ्च
स्यात् समभवतः समर्थेनायार्थोन्तरस्यासः तेनैव यद्वृत्तिविततस्यनोविषयमेवादोषः एतदेवोदाहरणस्यैवा
दर्शयति यथा दिवाकरादूहनति योगुहास्वलीनतेदिवाभीतमिवान्धकारम् तद्देयिनेतत्सुरणोऽप्रपन्नमसत
मुखैः क्षुद्रमासमीव अत्रादितनस्यतमसो दिवाकरानाशमपदनसमभवति कुतएवततस्यापितित्तमद्वारणा
दित्याणेसमस्याविततरूपेणप्रतिभासमानस्यास्यनकदाविद्गपपत्तिरवतरतीति त्वार्थेएवततसमसमर्थेनायप
तः अत्रभावेरूपस्यतमसः गुहालीनतेसभावपवहेतत्प्रकृततयाभासमानतयोपेतत्तत्वाससत्वेवेतस्याभाव रूप
स्य पमीबतन्नाभाभावरूपतमस्यसमभ्यपवतस्यार्थः एवमसमस्याविततनोपिसमसमार्थेनगुहालीनतेनेवेतो
नाप्रतिभासमानस्यचासस्यनातसनहेतत्रूपानुपपत्तिर्नेनायतेइतिनिष्कलमेवततसमसमीकरणं अथो
नस्यासमासस्यसमर्थसमर्थनारूपतत्रतत्स्थितिसमर्थितमेवाप्यते समर्थमनुमतः समर्थीकरणमपि
शेषणमित्यर्थः साधारणविशेषणवशादेवसमासोक्तिरेवक्रमसुपमानविशेषप्रकाशयतीति नः
स्या अपुनरुपादानेप्रयोजनाभावादेवपौरुषपततयायमदृष्टार्थतेपुनरुक्ततावादोषः यथा यथास्पर्श
तितिर्ग्राम्यस्यफलोकम्भः कलेदीयतयेविज्ञस्मितताएषा अत्रानुमानपरिग्रहयास्पतेरुविरमाविः
यायिनिश्चया अत्रतापविज्ञसमासमानपरिग्रहयोवसाधारणविशेषणयोवेपुनरुक्ततेवन्येपिप्रतिना
यिकारूपउपमानविशेषणोपयेनैवप्रतीयतेति नस्वदायितेपतिरूवशाहोपारानेविशेषणमप्रकृतात्तु ८

का॰ टी॰ २५७

197

पयोमुगाद पृष्ठार्थेनेविशेष्यस्यतद्योनरूक्तमित्यर्थः एतदेवव्यनक्ति अत्रेति यस्य हेतोःकक्रभोवयथासा
दृश्याद्विशेषणस्यैवप्रस्तुतस्यक्तिविशेषणयोरप्रस्तुतनायकनायाव्यक्तिः तथाश्रीसरितवतांश्रियोपिप्रतिनायि
कानेनभविष्यतीतिकिंयत्नेनेतिनप्रशंसापादाने यथाचकरस्पर्शनसमासोक्त्यांविशेषणमहिम्ना
लिंगनिर्देशेनध्वनितंशोभतेनायकत्वमभिव्यज्यते नतुप्रशंसेनाक्षेपेनार्थव्यक्तिनायिकायाअपिव्य
ज्यतेवेतिवितानाप्रशंसेनतत्पदानर्थमेवेत्यर्थः नत्वेवंविशेषणमात्रमेवतद्धेतुसमभ्यवसायप्रकाशदृश्य
रोपमावस्तुविशेषोयत्रोपमानस्योपादानमेतदेवसमासोक्तौविशेषणमेवनतथाप्रतीतिः प्रथा
तेनतथाप्रतीतिः यथासयंवपल्लवान्तामृभावककर्षविगतितेप्रभातसंध्येवाप्रायफलानुग्रहेतप्रदायिते प्र
योपमानभूतप्रभातसंध्यायाश्चाहेनोपादानेविनानप्रतीयतेइत्यतोश्चनहेतुः समासेक्तौतक्रमस्यायान्यतोयमप
वेस्यतोदोषइतिभावः अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतमेवोपमानयेवर्ततेनतुनः प्रयोगानकरवर्थेनानेनप्रम अ
प्रस्तुतेनप्रशंसायांश्चेननप्रैवप्रस्तुतनाक्षिप्तोप्रस्तुतप्रशंसेनतदभिधानेनतदर्थमेवेत्यर्थः यथाप्राहृतेनविहेप
मेघुमधुकौनायनगरोवायेनमध्येवायुरिवावसमस्तगमोपायेनसमागोनास्तविम एवधानेनापिनकल्पेनप्र
तिनमध्येयितेनामिनोपिकत्यामात्रमवतनप्रभुमिवानामष्टतस्तोतरम अत्रावेतमः प्रभोप्रस्तुतविशेष
सामान्यद्वारेणाभिधीयतेनैयाक्रमेवपुनः कथनम् अत्राप्रस्तुतायमप्रकारयमस्याहिशिष्टसामान्यस
मुविनोयकत्सामान्यमितन्यतादतेवप्रस्तुतोवेतनः प्रभेव्यज्यते नसन्तमप्रशंसेनरूपादानेतदर्थमिवेष्टता।

का॰ ख्यो दोषः उपसंहृत इति तदेतेनालंकारदोषाणां यथासम्भवमितेनान्तर्भाव्यनीयकाः पूर्वोक्तेष्वेव दोषेष्वन्तर्भावान्न
टी॰ भी विततानुपृथक्कृतिपादितम् महेन्नोतिमसपृणामिदं काव्यलक्षणम् एषामलंकारदोषाणामसमोभि पूर्वोक्तदो
१९८ षेष्वकास्मिंश्चिद्दि दोषलेशा नैतावताऽपृथग्लक्षणीयाः किं तेन तद्दोषसामान्यलक्षणसंग्रहणेनैवेषामपि ह
ह्रियते शुभं इति श्रीमम्मटाचार्यविरचिते काव्यप्रकाशे राजानककानन्दकृते काव्यप्रकाशदर्पणेऽर्थनामि
अर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यन्न तद्विचित्रं
यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः विद्वषां भिन्नकृतत्वेन भिन्नोऽयमेष मार्गः स्वसिद्धान्तप्रथगतेन पृथ
क्पृथगवस्थितोप्येकरूपतया प्रतिभाति न तत्संघटनैव निमित्तं विचित्रमस्मदबोधायैकसंग्रहणम्।
संघटनेन तत्कृतात्कल्पना प्रतिभासमानः एतेन च मम्मटाभिधानेन प्रकरणे हेतोस्त ग्रन्थः ग्रन्थकृतानेनकथमप्यस
मापनात् परेण च पूरितत्वात् पुरोषितत्वाद्द्विखण्डोऽपि अखण्डतयापि अवभासते न च संघटनैव मात्रो हेतुः नहि स
घटितस्यापि विषयः कदाचिल्लक्षणेनान्यथाभाव्यते य उक्तं कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः प्र
बन्धः पूरितः शेषो विधायालटसूरिणा इति अनेनाप्युक्तं काव्यप्रकाशदृह्कोपि निबध्य कृत्याहोभ्याहाम्यं
कृतेपि कर्तिनामलतनत्वलाभः लोके निविष्टकृतामिदं नितरां रसालं वन्नाम प्रकारं रचितस्य तरोः फलं यत् स
म्पूर्णोऽयं काव्यप्रकाशग्रन्थः शुभं
लिखिक ॥ ॥ राम